

પ્રસ્તાવના

૧

અસ્પૃશ્ય ગણાતી જાતિઓ માટે ભક્તવિ નરસિંહ મહેતાના એક પદમાથી ઉપાડી લીધેલો ‘હરિજન’ શબ્દ વાપરવાનું ગાંધીજીને સૂચવવામાં આવ્યું અને એ શબ્દને તેમણે વધાવી લીધો. તેના સમર્થનમાં એક મહારાષ્ટ્રી ભાઈ એ મરાઠી કવિ મોરોપ તની નીચેની કડી ગાંધીજીને મોકલી આપી

જ્ઞાને કાય હરિજના મ્હજતાત મહાર વચન કુળશ્રી જી ।

ઝમટે તોચિ તરફર્જી, અસતો જો કાય ગુન ગુણ શીર્જી ॥

(તારા જ્ઞાનની ખુમારીમાં તું હરિજનોને મહાર, વચન, કુળશ્રી, એમ દેડે છે । પરંતુ ખીજમાં જે કાઈ ગુણ છુપાયેલો રહેતો હોય છે તે જ્ઞાનમાં પ્રગટ થાય જ છે)

આ કડી ‘હરિજન’ના તા ૪-૩-૧૯૩૩ના અંકમાં છાપતા ગાંધીજીએ લખ્યું છે કે “આ જાતનો પુરાવો — અસ્પૃશ્ય ગણાતી જાતિઓને હરિજન ગણવાનો — દેશભરના મતોના વચનોમાંથી મળી આવે એમ છે કોઈ ઉઘમી વિદ્વાન દેશના જુદા જુદા ભાગમાં થઈ ગયેલા સતોના આ જાતના વચનો એકઠા કરીને મને મોકલી આપશે તો હું ખુશીથી તે ‘હરિજન’ પત્રમાં છાપીશ અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું કામ કરનારા ભાઈમહેનોને આવા વચનો પ્રેરણારૂપ અને મદદરૂપ થઈ પડે.”

આપણા સમાજમાં અસ્પૃશ્યતાને નાબૂદ કરવાની દૃષ્ટિએ જુદા જુદા પ્રાંતની કોંગ્રેસ સરકારો તરફથી મળેલા થઈ રહ્યા છે અસ્પૃશ્યતા નિવારણની બાબતમાં લોકમન પણ હીક હીક જાગૃત થઈ રહ્યો છે છતાં હજી જડ કદિઓને ધર્મ માની બેરેના લોકો ધર્મને નામે અસ્પૃશ્યતાને વળગી રહેતા જોવામાં આવે છે તેમાં કેટલાક તો બહેના ગણાય

એવા પણ હોય છે આના લોકોને સમજાવવા માટે, આજના જેવી અસ્પૃશ્યતાને ધર્મશાસ્ત્રોનો જો આધાર નથી એવું બતાવનારા ડૉક્ટર વેદકાળથી માડીને આજ સુધીના ઋષિમુનિઓ, ધર્મીયાર્થી અને સાધુ સતોના વચનો, તે તે પ્રસંગની કથાઓ સાથે એક પુસ્તકમાં સંગૃહીત કરવામાં આવે તો સારું, એવો વિચાર ભાર્તિ ચદ્રશ કરને તથા મને વાતવાતમાં આવ્યો. તેમની સ્વતંત્ર રીતે પણ એવી ઇચ્છા હતી એટલે તેમણે આવો સંગ્રહ કરી આપવાનું કળૂન કર્યું, એમ્હુ જ નહીં પણ તેની પાછળ જ મડી પડી ઝપાટામધ આ પુસ્તક તૈયાર કરી આપ્યું ચૌદ વર્ષ પહેલાં ગાંધીજીએ પ્રગટ કરેલી આ નવનવી ઇચ્છા ભાર્તિ ચદ્રશ કરના ઉદ્દેશ્યથી આજે ફળીભૂત થાય છે તે માટે તેમને ધન્યવાદ થો છે.

હિંદુ સંસ્કૃતિ દુનિયાની એક પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગણાય છે તેના ઉપર આક્રમણો કાર્ત્ત એટલા થયા નથી કેવિ નાનાનામના શબ્દોમાં કહીએ તો “સૈકે સૈકે ધવાયા છના” તે આજે સ્વતંત્ર છે, જ્યારે તેની પછી પેદા થયેલી કેટલીયે સંસ્કૃતિઓ નામગેપ ધર્મ ગર્ભ છે દુનિયાના નિયમ પ્રમાણે કાર્ત્ત પણ વસ્તુ ઉપર મેન તો ચઢે જ. તેમ હિંદુ સંસ્કૃતિ ઉપર પણ વચ્ચે વચ્ચે કેટલીયે વાર મેવના થર બાજ્યા છે એ મેવના થરને સાફ કરી ફરી ફરી ફરીને એ સંસ્કૃતિને તેના વિશુદ્ધ અને ઉજ્જવળ રૂપમાં રજૂ કરનારા ઋષિમુનિઓ, ધર્મીયાર્થી અને સાધુસતો છેક પ્રાચીન કાળથી આજ સુધી દરેક જમાને પેદા થતા આવ્યા છે જમાને જમાને થયેલી હિંદુ સંસ્કૃતિની અને હિંદુ સમાજની આ સંક્રાંતિનું વર્ણન પ્રમાણે સાથે ભાર્તિ ચદ્રશ કરે બહુ સરળ અને રોચક ભાષામાં આ પુસ્તકમાં આપ્યું છે.

વર્ણવ્યવસ્થાના અદકેરા અગ તરીકે તેમાં ઘૂસી ગયેલા જિયનીયના બેભાવને જૂસી નાખવા વખતોવખત થયેલા પ્રયાસોનો, અને એવા પ્રયાસો થતા છતાં એ જિયનીયના બેદભાવે આપણા સમાજમાં માધુ જિયકયા જ કર્યું છે તેનો, આખો ઇતિહાસ આ રત્નમાં આપેલો છે.

આપણા નગમગ પાચ હજાર વર્ષના ઇતિહાસમા ઊંચામા ઊંચી કેટલિના ધાર્મિક વિચાર તેમ જ આચાર દુનિયા આગળ આપણે રજૂ કર્યો છે એમ્હુ જ નહોં પણ વસાહતી તરીકે અથવા તો આક્રમણખી તરીકે પરદેશથી હજારો વર્ષ સુધી આવ્યા પ્રતી અને મહાન, અસમ્મત અથવા અર્ધમમ્મત જાતિઓને આપણા સમાજમા અપનાવી લેવાની ઉદારતા અને હાપણ આપણે બતાવ્યા છે એમ્ને સુધી કે એ પરદેશી જાતિઓનું નામનિશાન પણ આજે આપણા સમાજમાથી ગોપી મહુ અશબ્ધ છે જ્યાં સુધી પરદેશીઓને અપનાવવાની, આત્મમાત્ર પ્રવાની ઉદારતા સમતા અને વિશાળતા આપણે પામી શક્યા ત્યાં સુધી આપણે અત્ર અંતે તેજસ્વી રહ્યા એ સક્રિય શુભાવી બેઠા તારથી પરત્રતાની વૃમરી આપણે વહેવી પડી છે તેકે આપણી આવી પરત્ર દશામા પણ મમાજની સુદ્ધિ કરનાનો પ્રયત્ન પ્રનારા સાધુસતો વખતોવખત થયા છે, અને તેમજે જ સમાજને આવી પત્તી હાનતમા પણ જીવે રાખ્યો છે

બહુ પ્રાચીન કાળથી હિંદુ સમાજમા ઓગવતા પ્રમાણમા અપ્રસ્યતા જેવામા આવે છે છેના કેટલાક વર્ષથી તો હિંદુ ધર્મ મોટેભાગે ખાવાપીવાના અનગ અનગ ચોકાઓમા અને અડવા આમજવામા જ જાણે મમાર્ધ ગયો છે અમને અડગો મા, અડગો મા, એમ કરીને આપણે, દુનિયાથી અગમા પડી ગયા છીએ અને એમી નથી જીવીનીચી મનાતી એવી જાતિઓના નાના નાના વાડાઓમા વહેચાઈ ગયા છીએ હિંદુ મમાજ આજે વહેતી ની જેવો નથી રહ્યો, પણ અનગ અનગ અધિવાર ખામોચિયા જેવો થઈ ગયો છે એ ખામોચિયામાથી સડો અને દુર્ગંધ પેદા થયા છે આજે આપણામા સગરિત થઈને સાચે મામ પ્રવાની સક્રિય જેવામા આવતી નથી આપણે બીજા અને કાયર બની ગયા છીએ આપણી જાનિઓપી ખામોચિયાના મધ તોડી નાખી તેને વહેતા મી દેવા એ આપણા મમાજમા વ્યાપેલા વિચનીયપણનો, કુમપનો અને માપરપણનો સડો દૂર કરવાનો એમાન હનાજ છે એ વસ્તુ આધુનિક જમાનાના સ્પષ્ટો જેવા સ્વામી વિવેકાનંદ, સ્વામી

દયાનંદ, કવિવર રવીન્દ્રનાથ તથા બીજા અનેક સુધારકોના ધ્યાન પર આવી છે અને તેમણે પોકાગી પોખરીને કહી છે આપણા સમાજના સડી ગયેલા કચરાને કાઢી નાખી તેની સફાઈ કરવાનું કામ ગાંધીજીએ છેલ્લા ત્રીસ વર્ષથી ઉપાડ્યું છે તેઓ પોતાને બગી કહેવડાવે છે એમ કહી તેઓ બગી કેમનું હન-પણું દૂર કરે છે, એટલું જ નહીં પણ સફાઈનું કામ કરી સમાજને અસ્વસ્થ રાખનાર બગી કેમની મહત્તા વધારે છે હિંદુ કેમમા બાપેના જીવનચરિત્રના સડા સામે જોહાદ પોકાગીને ગારીજ આપી દુનિયામા રગને કારણે, જાતિને કારણે, ધનને કારણે કે સત્તાને કારણે આની રહેના જીવનચરિત્ર બેભાવને તોડવાની ઉમેદ રાખે છે આપણે અસ્વસ્થતાને વહેનામા વહેની નાખૂં કરીને ગાંધીજીના સંદેશને દુનિયા આગળ રજૂ થવાનો માર્ગ મોકળો કરવાનો છે એ વસ્તુ આપણે સમજના છીએ અને સ્વીકારતા પણ થયા છીએ ચણ આપણા સમાજને વાગેનો આ રોગ એવો જીડો અને બરાનક છે કે એ રોગને નાખૂં કરવાની પ્રવૃત્તિનો વેગ આજે છે તે કરતા ઘણો ઝડપી કરવાની જરૂર છે

અસ્વસ્થતાને નાખૂં કરવાની પ્રવૃત્તિને વેગ આપવાની વધારે જવામદારી પોતાને સર્વજ્ઞ માનતા વૈઠાની છે ગાંધીજીના શબ્દોમા, તેઓએ આજ બગી કરેના ઘેર પાપનું પ્રાશ્નિત કરવાનું છે એ પ્રાશ્નિત કરવામા આપણે જોડલો વિનય ક્રીએ તેટલું આપણને જ નુકસાન છે કાળમા આગળ કાઢીનું ચાલવાનું નથી જીવનની દરેક ખામતમા — ધાર્મિક, સામાજિક, આર્થિક તથા રાજદારી — આજે દુનિયામા જે અનાયો આની રહ્યા છે તે ચાલુ રહે તો દુનિયા પાછી જંગનીપણાની દશામા પહોંચી જાય એ જંગનીપણાની દશાએ પડેલતા બચતુ હોય તો આ સદગા અનાયો આપણે વહેનામા વહેના નાખૂં કરવા જ જોઈએ

આ પુસ્તકનું નામ ‘મંદિરપ્રવેશ અને શાસ્ત્રો’ રાખ્યું છે પણ તેમા કેવળ મંદિરપ્રવેશની વાત નથી આપણા શાસ્ત્રોમા, અને એ શાસ્ત્રોનું સહય્ય પોતાના જીવન દ્વારા પ્રગટ કરી બતાવનારા સાધુ સતોની વાણીમા તેમ જ વર્તનમા, અસ્વસ્થતાને તેમ જ માણસ માણસ

વચ્ચેના કોઈ પણ જાતના જિંચનીચના બેદરબાવને સ્થાન નથી, એ આમાં બતાવવામાં આવ્યું છે.

૨

મંદિરપ્રવેશની બાબતમાં કેટલાક તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે જે મંદિરોમાં તમે સુધારક સવર્ણો જતા નથી એવાં મંદિરોમાં પ્રવેશ કરવાનો હક હરિજનોને મેળવી આપવામાં શો લાભ છે? હજી તમામ સાર્વજનિક ફૂવાઓ ઉપર પાણી ભરવાની છૂટ મેળવી આપતા હો તો ફીક છે; અને તેથીયે આગળ હરિજનોની આર્થિક સ્થિતિ સુધરે એવી પ્રવૃત્તિ ઉપાડો, એ કંઈ જી. પણ મંદિરોમાં જવાથી હરિજનોને શું મળવાનું છે? આવી દલીલ કરવામાં આવે એ સ્વાભાવિક છે. બીજી પ્રવૃત્તિઓ ન ચાલતી હોય અને કેવળ મંદિરપ્રવેશની પ્રવૃત્તિ જ ચલાવવામાં આવતી હોય તો તો આ દલીલ વાજબી પણ ગણાય. હકીકત તો એ છે કે તમામ સાર્વજનિક ફૂવાઓ ઉપરથી પાણી ભરવાનો હક હરિજનોને કાયદાથી પ્રાપ્ત થયો જ છે. હરિજનોને સાર્વજનિક ફૂવા ઉપરથી પાણી ભરતો રોકનાર માણસ કાયદાથી ગુનેગાર પણ ગણાય છે. સવાસ માત્ર જે સવર્ણ લોકો હરિજનોને ડરાવીને પાણી નથી ભરવા દેતા તેમને સમજાવવાનો છે; અને તેઓ સમજે કે ન સમજે તો પણ સાર્વજનિક ફૂવાઓ પરથી પાણી ભરવાના પોતાના હકની બચાવણી કરવાની હરિજનોની તાકાતને કેળવવાનો છે. સવર્ણોને સમજાવવા અને હરિજનોની તાકાત કેળવવી એમ બન્ને દિશાઓથી પ્રયત્નો થવાની જરૂર છે.

મંદિરોમાં બહુ સડો પેડેલો છે એ વાત પણ તદ્દન સાચી છે. આજના વેપારી જમાનામાં મંદિરો પણ વેપારી પેઢીઓ જેવાં થઈ ગયાં છે. લોકોને ખરા ધર્મનો બોધ કરવામાં, લોકોમાં સાચી ધાર્મિક ભાવના કેળવવામાં પોતાનો ફાળો આપવાને બદલે તેઓ પોતાની મિલકત અને આવક વધારવા પાછળ જ વધારે પડેલાં છે. મંદિરોમાં ઘૂસી ગયેલા દોષો સુધારવા આપણે જરૂર મથવું જોઈએ. પણ આજે

મદિરોમા બુ દોન પેસી ગયા ડે માટે તેનો નાશ કરવો એ હિતર નથી એમ તો આપણું શરીર પણ ધર્મનું સાધન ગણાય છે, અને એ આપણા આત્માનું મદિર છે પણ જે લોકો પોતાના શરીરનો ઉપયોગ ધર્મની સાધના માટે કરવાને બદલે ભોગવિનાસ માટે અથવા પાપાચાર માટે ને છે અને એ શરીર દ્વારા અધર્મને આચરે છ તેમના શરીરનો નાશ કરવાનું કોઈ નથી શૂચવતું પણ એ શરીરના ધારણ કરનાર માણસને સુવારાનું જ શૂચવવામા આવે છે તેવું જ મદિરોનું છે મદિરોવાળા ભગવાનનો કમળે શ્રી લઈ, તેના ઉપર માનકીલકના દાવા કરી હરિજનોને એ મદિરોનો લાભ લેતા રોકવા છત્રે છે તેને જ ને એ મદિરોમા દુનિયાએ હાથૂત કરેના અને તેથી જ ભગવાનને વિગે વહાના એવા હરિજનો પ્રવેશ કરશે ત્યારે એ મદિરો પણ વિધુદ થશે, અને ભગવાનની મૂર્તિને લાપક બનશે હરિજનો મદિરમા જઈ ભગવાનના નર્શન શ્રી શકે એ મદિરોની સુધારણાની દિશામા બુ મોડુ પગલું છે વળી ધર્મને નામે ચાલી રહેની અસ્પૃશ્યતા ધર્મના ધામ ગણાતા મદિરો દ્વારા વહેલી દૂર થઈ શકશે મદિરપ્રવેશ થતાની સાથે લોકમાનસમા એટનો પત્રો થવા સબવ છે કે હરિજનોની પાણીની અને ખીજી હાડમારીઓ દૂર થતા વાર નહીં લાગે

હરિજનોની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાનો પ્રશ્ન જુદા પ્રકારનો છે હરિજનોની આર્થિક દશા સારી નથી એ વાત સાચી છે પણ કેટલીયે બિનહરિજન કોમો આર્થિક રીતે હરિજનો કરતાયે ખરામ હાનતમા છે એટલે આર્થિક સ્થિતિની સુધારણાનો પ્રશ્ન કેવળ હરિજનો માટે જ નથી પણ તમામ ગરીમ કોમો માટે છે તેનો ઉપાય આજની ગોપસુધારી અર્થવ્યવસ્થામા પત્રો આણવો એ છે અને તે માટે ચાલી રહેની પ્રવૃત્તિનો નાબ તમામ ગરીમ કોમોની સાથે હરિજન કોમને પણ મળશે કેવળ હરિજનોની દૃષ્ટિએ તો ધર્મને નામે તેમને યેના સામાજિક અન્યાય દૂર કરવાનો પ્રશ્ન જ મુખ્ય છે એ અન્યાય દૂર કરીને હિંદુ સમાજ શુદ્ધ થાય તો એ ગુમાવી એકેલી શક્તિ પાછી મેળવે અને એને વધુ ઉપતદાન મળે

દક્ષિણ ભારતમાં અસ્પૃશ્યતાનું જોર વ્યાજ સુધી વધારે ગણાતુ, છતાં ત્યાં લગભગ બધાં જ મોટાં મોટાં મંદિરો હરિજનો માટે ખુલ્લાં થયાં છે; જ્યારે ગુજરાતમાં મંદિરો ખૂલવાની વાત તો કયાંય રહી, સામાન્ય અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું કામ પણ બહુ જ મંદ ગતિએ ચાલે છે. ગામડાંમાં થતી હરિજનોની હાડછેડ અને તેમને ભોગવવો પડતો ત્રાસ વર્ણવ્યાં જાય એમ નથી. એમને જણે માણસો જ ગણવામાં આવતા નથી. એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે ગુજરાતના જેટલી જ્ઞાતિમૂઢતા બીજા કોઈ પ્રાંતમાં નથી. જ્ઞાતિઓનાં જડ અને અન્યાયી બંધનોથી આપણે એટલા ઘેરાયેલા છીએ કે આપણા સારા સારા કાર્યકર્તાઓમાંથી બહુ ઓછા જ્ઞાતિઓના ગ્રાહમાંથી મુક્ત જણાય છે. ગુજરાત ગરવી બનશે કે ગાંડી રહેશે તેનો આધાર અસ્પૃશ્યતા એ કેટલી ઝડપથી નાબૂદ કરે છે એના ઉપર છે.

સાબરમતી

૬-૮-૧૯૪૭

નરસિંહ દા. પરીખ

ઉપોદ્ધાત

ગાના મે મહિનામાં હું ડાકોર ગયો હતો. ત્યાં એ અરસામાં રણછોડજીનું મંદિર હરિજનોને માટે ખુલ્લું મૂકવાને અંગે વિચારણા થતી હતી. હરિજનોનો મંદિરપ્રવેશ શાસ્ત્રસંમત છે એમ ખતાવનારાં અનેક શાસ્ત્રવચનો મારી પાસે સંઘરેલાં હતાં, તે મેં મંદિરના તે વખતના (હાલ નિવૃત્ત) મેનેજર શ્રી. અમૃતલાલભાઈને ખતાવ્યાં. તેમને ક્ષિપ્રસૂત્રી તથા ધર્મશાસ્ત્રમાં જીડો રસ હોઈ તેમણે કહ્યું: ‘આ બધું કોઈ પણ રીતે લોકો આગળ મૂકો; તો લોકોનો વિરોધ બહુ ઓછો થાય. લોકમત કેળવવાનું કામ આજે થાય છે તે કરતાં વધારે થવાની જરૂર છે.’ શ્રી. નરહરિભાઈએ આ વિચારને પ્રોત્સાહન આપ્યું, અને આ વિષયનું સર્વ ઉપયોગી સાહિત્ય ભેગું કરવાનું મને કહ્યું. તેનું કળ આ પુસ્તકરૂપે રજૂ થાય છે.

કોઈ પણ વિષયમાં કાયદો થાય તોયે તેને અંગે લોકશિક્ષણની જરૂર તો રહે જ છે. કાયદો જોડેલે અંશે લોકમતને અનુકૂળ હોય તેટલે અંગે તેનો અમલ વધારે સરળ ને સહેલો બને છે. કાયદા ને લોકમત વચ્ચે કંઈક અંતર તો હંમેશાં રહે છે; પણ એ અંતર જોટવું ઓછું હોય તેટલું સારું. હરિજનોનો મંદિરપ્રવેશ શાસ્ત્ર-ધર્મથી વિરુદ્ધ નથી પણ તેને સર્વથા અનુકૂળ છે, અને આપણે શાસ્ત્રોના મમને જૂહી બેઠા છીએ તેને બદલે અહીં તો શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું જ પાલન કરવાનું છે, એમ જો વિચારશીલ વગને સંતોષ-કારક રીતે બતાવી સકાય, તો તેનો લાભ દેખીતો છે.

વેદ, ધર્મસૂત્રો, સ્મૃતિઓ, પુરાણો વગેરે શાસ્ત્રમંથોનું દોહન કરી, તેમાંથી આ વિષયને લગતાં વચનો ભેગાં કરી, તેનું વિવેચન કરવાનું

કામ આચાર્ય આનંદચંકર ધ્રુવ, મહામહોપાધ્યાય શ્રીધરશાસ્ત્રી પાઠક, મહામહોપાધ્યાય પાંડુરંગ વામન કાણે, તથા બીજા કેટલાક વિદ્વાનોએ સમર્થ રીતે કયું છે. તે સફૂનાં સંગોધનનો લાભ આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં મેં મારી પેઠે ઉદ્ઘાળ્યો છે. સ્મૃતિપુરાણ ઉપરાંત રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત, આપણા મહાન આચાર્યો, તથા ઇતર સાધુસંતોને લગતા પ્રકરણો તૈયાર કરવામાં અગાહિના કેઈ એકબે અંધોની મદદ મળે એમ ન હતું. તેથી તેને લગતી સામગ્રી તે તે વિષયના કે સંપ્રદાયના જુદા જુદા અનેક મૌલિક અંધો તથા ઇતર વિવેચનો બેગાં કરીને તેમાંથી તારવી છે. અસ્પૃશ્યતાને લગતી આ સામગ્રી પહેલી વાર સંગૃહીત કરીને રજૂ કરવામાં અનાયામે ગાંધીજીની એક જૂની ઇચ્છાને સંતોષાર્થ છે, એ મારે સારુ વિશેષ આનંદનો વિષય છે. આ પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે જે અનેક પુસ્તકોની જરૂર પડી તે મેળવવામાં મદદ કરનાર મિત્રોનાં નામ આપી તેમનો દરેકનો શબ્દોથી આભાર માનવાની જરૂર નથી; કેમ કે તેઓ સદુ આત્મજનો છે, ને મારે સદ્ભાગ્યે તેમની આ જાતની મદદ મને સર્વ પ્રસંગે મળતી આવી છે. કેઈ માહિતી માટે હું કયા અંધનો આભારી છું તેનો નિર્દેશ તે તે સ્થળે ટિપ્પણોમાં કરેલો છે.

આધુનિક અસ્પૃશ્યતા કહે છે કે માણસ અસ્પૃશ્ય ગણાતી જાતિમાં જન્મે એટલે જીવનભર અસ્પૃશ્ય જ રહે; અને તેની કે તેની જાતિની અસ્પૃશ્યતા કદી ટળે નહીં. એવી અસ્પૃશ્યતાને શાસ્ત્રોનો આધાર નથી એમ જતાવ્યા પછી, મંદિરપ્રવેશનું જુદું સમર્થન કરવાનું સામાન્ય રીતે ન રહેવું જોઈએ. પણ હરિજનોનો મંદિરપ્રવેશ અને પૂજનો અધિકાર સ્પષ્ટપણે સિદ્ધ કરનારાં વચ્ચે એટલાં બધાં છે કે તે વાંચ્યા પછી મંદિરપ્રવેશનો વિરોધ શાસ્ત્રને નામે કરવાનું તો કેઈ સુઘ પુરુષને મન ન જ થાય. મંદિરમાંથી અસ્પૃશ્યતા ગઈ એટલે બીજો બધેથી તો ગઈ જ. વળી આજે હવામાં મંદિરપ્રવેશની વાત ગાજી રહી છે. તેથી આ પુસ્તકને ‘મંદિરપ્રવેશ અને શાસ્ત્રો’ એ નામ આપ્યું છે. ‘અસ્પૃશ્યતા અને શાસ્ત્રો’ એ વિષય તો એના પેટામાં આવી જ જાય છે.

શરૂઆતનાં પ્રકરણોમાં વેદ, તથા રામાયણ મહાભારત, અને સ્મૃતિઓ તથા પુરાણોનાં વચનોની આલોચના છે. જે પરંપરા ‘સ્માર્ત-ધર્મ’ને નામે ઓળખાય છે તેમાં પણ આજના જેવી અસ્પૃશ્યતાને તથા મંદિરપ્રવેશના નિષેધને સ્થાન નથી, એમ તે તે અંશકારોનાં વચનો તથા દર્શનો પરથી જોઈ શકાય છે. આ પછી ભક્તિમાર્ગ અથવા ભાગવતધર્મની અનેક શાખાઓની આલોચના આવે છે. જ્ઞાનમાર્ગ તથા કર્મમાર્ગમાં મંદિરોને સ્થાન નથી મંદિરોની જરૂર તથા તેનું સ્થાન ભક્તિમાર્ગમાં જ છે. તેથી ભક્તિમાર્ગના અગ્રેસરોનાં વચનો મંદિરોને અંગે વિશેષ પ્રમાણભૂત ગણાવાં જોઈએ. પણ બાહ્યાચારને પ્રાધાન્ય આપનારો કર્મમાર્ગ મંદિરો પર પોતાનો કબ્જો જમાવી બેઠો છે. તેથી આપણે જોઈએ છીએ કે ભક્તિમાર્ગના પ્રણેતાઓને છેક શરૂઆતથી તેની સામે સતત વિરોધનો અવાજ ઉઠાવેલો પડ્યો છે.

વસ્તીપત્રકો ઉપરના પ્રકરણમાં આપેલી હકીકતો, શાસ્ત્ર-વિચારથી સ્વતંત્ર રીતે પણ, આપણી આંખ ઉઘાડે એવી છે. છેવટે, હિંદુ સમાજના આગેવાનોએ ૧૯૩૨માં કરેલી પ્રતિજ્ઞા, ને મંદિરપ્રવેશની દિલ્લયાલે કરેલી પ્રગતિને લગતી હકીકતો આપી છે; અને રાજસૂતા મંદિરોના વહીવટ પર છેક ગ્રામીન કાળથી કેવો અંકુશ ધરાવતી આવી છે તેને લગતાં ઐતિહાસિક પ્રમાણો દ્વંકમાં આપ્યાં છે. ‘આ વાતની ઉતાવળ શા સારું કરો છો? હજુ જરા થોભી ગયોને,’ એવું કેટલાક મિત્રો કહે છે. તેમને એટલું જ કહેવાનું કે માલવીયજી મહારાજ જેવા પુણ્યાત્માના પ્રમુખપદ નીચે ‘હિંદુ સમાજના આગેવાનોએ ગંભીર પ્રતિજ્ઞા કરીને પંદર વરસ તો થયાં. હજુ વધારે કેટલું થોભવું? અને મંદિરપ્રવેશ જે શાસ્ત્રસંમત હોય, તો હજુ વધારે ઠીક કરવાનો શા અર્થ છે?’

આ પુસ્તક છપાતું હતું તે દરમ્યાન તેનાં કેટલાંક પ્રકરણો જુદા જુદા મિત્રોએ વાંચ્યાં. બીજા કેટલાકની જોડે મારે વાતો થઈ. તેમાંના બધાએ પૂછ્યું: ‘તો પછી અસ્પૃશ્યતા આવી કેવી રીતે?’

આવી નિરાસા થવી અભાવિક છે. પણ એ પુરાતત્ત્વના સંશોધનનો વિષય છે એને વિષે પણ વિદ્વાનોએ શું લખ્યું છે તે જોવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો છે. એને વિષે જુદા જુદા અનેક મત બતાવાયા છે; પણ તે ફક્ત અટકળો જ છે એટલું ચોક્કસ છે કે મનુસ્મૃતિ પહેલાંના કાળમાં કોઈ જાતિને અસ્પૃશ્ય ગણવાનો વિચાર જ લોકોનાં મનમાં નહોતો. જિંચનીચભાવ હતો, પણ અસ્પૃશ્યતા નહોતી. અસ્પૃશ્યતાનો પહેલો ઉદ્દેશ્ય મનુસ્મૃતિમાં આવે છે; અને મહામહોપાધ્યાય કાણેએ તો એમ પણ કહ્યું છે કે મનુસ્મૃતિ બે વાર લખાયેલી છે. વાત એ છે કે આવા રિવાજો કોઈ એક ધડીએ, માણસોએ બેગા બેસી દરાવ કરીને, ચાલુ કરેલા હોના નથી. એ શરૂ થતાં ને ફેલાતાં વખત લાગ્યો હશે તેમાં અનેક બજોએ કામ કયું હશે. અસ્પૃશ્યતાને લગતી સામગ્રી બેગી કરતાં મારે જે કંઈ વાંચવું પડ્યું તે પરથી મારો એવો ખ્યાલ બંધાયો છે કે આપણે ત્યાં એક જમાનો એવો આવ્યો ત્યારે આપણે, રહીસહી જૂની ધાર્મિક મૂંઝીની બહારના હુમલા સામે રક્ષા કરવાના સારા હેતુથી, -તેને દાખલામાં મૂકી બેસી ગયા; રખેને કોઈ આવીને આપણું સંસ્કારધન લૂંટી જાય એ બીકે આપણે ધરનાં બારીબારણાં બંધ કરી દીધાં. એ જમાનામાં બાહ્ય સ્વચ્છતા વિશેના આગ્રહ ધણો વધી ગયો. બાહ્ય શૌચ બહુ સારી ને જરૂરી વસ્તુ છે; પણ આંતર શૌચ એના કરતાંયે વધારે જરૂરનું છે. બાહ્ય શૌચનો આગ્રહ છેક છેડે પહોંચે ત્યારે તેમાંથી અસ્પૃશ્યતા જેવું કંઈક પેદા થયા વિના ન રહે. જે જમાનામાં પોળોને દરવાજાં કરવા પડ્યા, ધરોની બારીઓ નાની કરવી પડી, ધરોનાં બારણાં રસ્તા પર રાખવાને બદલે ખડકીઓમાં રાખવાં પડ્યાં, તે જમાનામાં અસ્પૃશ્યતાનો પણ જન્મ ને પ્રચાર થયો હોવો જોઈએ. ધર્મના આંતરિક મર્મ કરતાં તેના બાહ્ય આચારનું પાલન પ્રમાણમાં વધારે સહેલું છે, એમ હંમેશાં જોવામાં આવ્યું છે; અને તેથી બાહ્ય આચારને વિષે માણસો સામાન્ય રીતે વધારે આગ્રહ રાખતા પણ જોવામાં આવ્યા છે. ત્રણ દિવસ પર એક મિત્રે આ વિષયમાં કહી તે વાતમાં મને તો ધણું સત્ય લાગે છે. તેમણે કહ્યું : ‘આપણો ધર્મ અગાઉ ઉદાર, વિશાળ

અને ઉત્તમ્યજ હોતો. વચ્ચે એક અંધારી રાત આવી ગઈ. તે હવે વીતી ગઈ છે. — આપણે પાછા જનમૃત થયા છીએ, ને આપણા ધર્મનો જે મૂળ પ્રવાહ હતો તેને જ આપણે ફરી આગળ ચલાવવા માગીએ છીએ.’

અરપૃથ્વતા ઉપરાંત જાંચનીયભાવ વિષે પણ આ પુસ્તકમાં ઘણાં વચનો ઉતારેલાં દેખાશે. આ બેને ઘણો ગાઢ સંબંધ છે. અરપૃથ્વતા એ જાંચનીયભાવની પરાકાષ્ટા છે. એ જાંચનીયભાવ પણ જવો જોઈએ. કોઈ માણસને તેના ચારિત્ર યા વિદ્વત્તાને કારણે બીજા માણસો જાંચે માને ને માન આપે એ જુદી વસ્તુ છે. પણ તે માણસ પોતે જ્યારે પોતાને બીજાથી જાંચે માનવા માંડે ત્યારે તો તેનું પતન થયું સમજવું. એટલે જ સર્વ આચાર્યો ને સાધુસંતોએ નમ્રતા ને નિરબિમાનતા પાડ નિરપવાદપણે શીખવ્યો છે. એ પાઠ પાઠો કેમ કરાય? ધાસણીના રોગીને ગંદી હવામાં રાખીને ગમે તેટલી દવાઓ આપીએ, તોયે તેનો રોગ જતો નથી. તેને પંચગની કે દેવસાક્ષી જેવી જાંચી જગાએ રાખ્યો હોય, તો તે રચનની શુદ્ધ હવા જ તેના રોગને ઘણું અંશે મટાડે છે. તે જ પ્રમાણે આ પુસ્તકમાં, જાંચનીયભાવ વગેરે ઉપર સીધા પ્રહાર કરવાને બદલે, વાચકોને હિંદુ ધર્મની જાંચી સપાટી પર સ્થિત જઈ તેનાં શિખરે — ગીતા, ભાગવત, આચાર્યો ને સાધુસંતોનાં જીવનો ને વચનો વગેરે — પર ફેરવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એ ગિરિવિહાર કરતાં તેમને એમ થયા વિના નહીં રહે કે આપણે તો આ ‘ઉત્તમ ગિરિશૃંગોનાં વસનારાં’ છીએ; આપણામાં તે અરપૃથ્વતા ને જાંચનીયભાવ જેવી સંકુચિત વૃત્તિઓ હોઈ જ કેમ શકે? આમ તેમનાં મનમાંથી એ વૃત્તિઓ આપોઆપ ખરી પડવા પામશે, અથવા ખરી પડવી જોઈએ આ ક્રિયાને માનસશાસ્ત્રમાં ‘સંસ્ક્રીમેશન’ અર્થાત્ ‘જિર્ણીકરણ’ ને નામે ઓળખી છે. જગવાન બુદ્ધે માણસોને આવા જ ‘પ્રજ્ઞાપ્રાસાદ’ ઉપર ચડાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું છે: ‘એ પ્રજ્ઞાપ્રાસાદ ઉપર ચડીને, શોકરહિત થયેલો શોકવાળા પ્રજ્ઞને, પર્વત ઉપર જિભેલો ભૂમિ ઉપર જિભેલાને, જુએ છે તેમ, તે ધીર પુરુષ બાળકો — અસો — ને જુએ

છે.* ધર્મમાં આવી હીન સંકુચિત વસ્તુઓને સ્થાન ન હોય, એમ એવા માણસને જુદું સમજાવવું પડતું નથી. તેમ જ હિંદુ ધર્મનો ઉપહાસ કરનારને પણ આમાંથી ઘણું જાણવા વિચારવા જેવું મળી રહેશે. જે ધર્મે આવા મહાગ્રન્થો ને મહાપુરુષો ઉત્પન્ન કર્યા છે તે તો અત્યંત આદરને જ પાત્ર હોઈ શકે. ગાંધીજીએ કહ્યું છે : ‘કોઈ પણ ધર્મની પરીક્ષા તેના ખરાખરા ખરાબ નમૂના પરથી નહીં, પણ તેણે ઉપજાવેલા સર્વશ્રેષ્ઠ નમૂનાઓ પરથી જ થવી જોઈએ, કેમ કે તે નમૂના જ આપણે માટે સુધારવાના નહીં તો અનુસરવાના આદર્શરૂપ ગણી શકાય.’ (હરિમનજીંધુ, ૧૬-૭-૪૬) એટલે મને લાગે છે કે હિંદુ ધર્મની વિશાળતા, ઉદારતા, ને ભખતા ખનાવનારાં કેટલાંક પ્રકરણો વિના આ પુસ્તક અધૂરું જ રહ્યું હોત.

આ પુસ્તક શાસ્ત્રનો ઉપહાસ કરનાર નર્મી જુદિવાદી સુધારકની દૃષ્ટિએ નથી લખાયું, પણ શાસ્ત્રને વિશે આદર ધરાવનાર ભાવિક હિંદુની દૃષ્ટિએ લખાયું છે, એ વાતની સાક્ષી હવે પછીનાં પાનાં પૂરશે એવી આશા છે. જે જે વચનોનો નિર્દેશ કર્યો છે તે સર્વ મૂળ વચનો આખાં, પૂરા સ્થળનિર્દેશ સાથે, ટિપ્પણોમાં આપ્યાં છે; જેથી એના જે અર્થો પુસ્તકમાં આપ્યા છે તે ખરા છે કે ખોટા, અને સરળ રીતે કર્યા છે કે મારીમચડીને કર્યા છે, તેની પરીક્ષા સુર વાચકો જાતે કરી શકે; તેમ જ ધારે તો તે તે મૂળ ગ્રન્થો ઉઘાડીને વધારે કસોટી પણ કરી શકે. મૂળ વચનોના શબ્દોને મારીમચડીને અર્થો કાઢ્યા હોય, તો તે વચનો વિવેચકના પક્ષને મજબૂત ખનાવવાને બદલે બિચટાં તેને નબળો પાડે છે. સત્યની આવી આકરી કસોટીમાંથી પાર જીતે તે જ પક્ષ સાચો ગણાય.

આ પુસ્તક લખતાં મનમાં લગભગ એક પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે કોઈ પણ વર્ગને ઉતારી પાડવા જેવું દેખાય, અથવા કોઈ માણસનું

* પञ्चापासादमाकृद्, असोको सोक्तिं पञ्च ।

पञ्चतहो च भुम्भहे धीरो बाले अवेक्षति ॥

ધમ્મપદ ૨૮.

દિલ દુખાય એવું કશું લખવું નહીં. વિચારોના વિનિમયથી માણસોનાં દિલ દુખાતાં નથી, પણ તીખી ટીકા અને વાકપ્રહારથી દુખાય છે ખરાં. એવાં વાગ્યાણોથી લાભ કરો જ ચતો નથી. આ સંયમની મર્યાદા અહીં હીકડીક અંશે જળવાઈ છે એવો વિશ્વાસ છે. આ પુસ્તક વડે કોઈ પણ પક્ષ ઉપર વાદવિવાદમાં જીત મેળવ્યાનો આનંદ લેવાનો નથી. આપણે તો વિનય અને સરળતા વડે તેમનાં મન જીતવાં છે. આપણા વિચારો કોઈને અજળખામણા હોય ને એ કારણે તે નારાજ થાય એનો ઉપાય નથી. પણ એમાં આપણે વાકપ્રહારથી વધારો ન કરીએ. એટલા માટે ગાંધીજીએ એક વાર કહેલું :

‘સુધારકો જો માને કે તેઓ સનાતનીઓ કરતા ચડી ગયા કેમ કે તેમને જ્ઞાન થયું ને પેલાઓ અંધારકપમાં ખડેલા છે, તો તે સનાતનીઓના હાડને પલાળી નહીં શકે. . . મનુસ્મૃતિના બેચાર શ્લોક ટાંકીને સુધારક જો ખતાવે કે સનાતનીઓ ઉપર વિજય મેળવ્યો, તો એમ વિજય નથી મળવાનો જેમ જેમ આપણને આ વિષયની મહત્તાનું જ્ઞાન થતું જાય તેમ તેમ આપણામાં નમ્રતા આવવી જોઈએ, સનાતનીઓ વિષે આદર પણ વધવો જોઈએ આદર શાને માટે? એમનામાં કેટલાક પાખંડી છે, ધર્મને નામે પાખંડ ચલાવે છે, એનો ઉલ્લેખ હું કોઈ જગ્યાએ કરી ચૂક્યો છું. એવું પાખંડ તો જગતમાં રહેવાનું. પણ હું નથી માનતો, ને સુધારકો પણ નથી માનતા, કે સનાતનીમાત્ર પાખંડી છે. સનાતનીઓમાં કેટલાયે શુદ્ધ હૃદયથી એમ માનેનારા છે કે આજે જેમ અસ્પૃશ્યતા ચાલે છે તેમ ચાલની જોઈએ, ને તેમ ન થાય તો સંકર પેદા થશે. ધણા વખતથી ચાલની આવેલી વસ્તુને માણસો ઝટ કાઢી નથી શકતા. એવું અસ્પૃશ્યતાને વિષે છે ને એને તો વળી આપણે ધર્મ માનીને ચલાવેલી છે. તેથી હું સુધારકોને વિનંતી કરું છું કે તમે સનાતનીઓની નિન્દા ન કરતા તેમની પાસે તમારો કેસ રજૂ કરજો; પણ વિનય, મર્યાદા, નમ્રતા નહીં ચૂકતા.’ (હરિજનનંધુ, ૮-૭-૩૪)

રામદાસ સ્વામી પણ બ્રાહ્મણોની દુર્દશા જોઈ બેઠેલા, ને તેમણે સખત વાણીપ્રહાર કરેલા. પણ પછી દુઃખ અને નમ્રતાથી કહ્યું : ‘હું પણ એવો એક બ્રાહ્મણ જ છું ને? મેં જો કંઈ વચન કહ્યું છે તે તો અતિશય દર્દથી કહ્યું છે. પ્રસંગ જોઈને મારા મોંમાંથી સ્વાભાવિકપણે એ બોલ નીકળી ગયા છે. તેની તમે ક્ષમા કરજો’

આમ્હી હી તેચિ પ્રાક્ષણ । દુઃખે વોલિલે હે વચન ॥

પ્રમમે વોલિલે સ્વમાવે । દમા કેલે પાહિજે ॥

દાસગોષ ૧૪; ૭; ૩૮, ૪૦.

એમ ‘સનાતની’ ને ‘સુધારક’ બને એક નાવમાં બેઠેલા છે. બંને સાથે જ તરવાના કે ડૂબવાના છે. વળી આપણને આજે જોમની જોડે મનભેદ દેખાય છે તેમના વિચાર ક્ષર્ષ પળે એકાએક બદલાશે એ વિષે આપણાથી શું કહી શકાય? દક્ષિણ ભારતનો તાજો દાખલો આપણી નજર સામે છે. એટલે ડાર્ફ વક્તા કે લેખક એવું અભિમાન ન રાખે કે અમારા બોલવા કે લખવાથી આવું મતપરિવર્તન થયું. એ પરિવર્તન તો તે માણસોનાં હૃદયમાં બેઠેલો આત્મારામ જગશે ત્યારે જ થવાનું છે. બાપણે ને લેખો તો એ માણસોનાં હૃદય અને આત્માને સ્પર્શ કરવાના અદ્ય પ્રયત્નરૂપ છે. તેથી વાચકો જોશે કે આ પુસ્તકમાં આપણા મહાન આચાર્યો ને ધર્મવેત્તાઓનાં વચનો આપવા ને તેનો મર્મ સમજાવવા ઉપરાંત બીજા ઉપદેશ કયવે આપેલો નથી. એવો કશો ઉપદેશ આપવાનો આ લેખકનો તો અધિકાર નથી જ.

એક નવ્ર વિનંતી બીજી પણ છે. આ પુસ્તક અનેક શાસ્ત્રીના હાથમાં જવાનો સંભવ છે. તેમને પ્રાર્થના છે કે તેઓ તરત ખંડનમંડનમાં બિતરી ન પડે, પણ શાંતિપૂર્વક આખું પુસ્તક વાંચી વિચાર કરે. ખંડનમંડનથી ભરેલા ‘શાસ્ત્રાર્થો’ આપણા દેશમાં ઓછા નથી થયા. એમાં ઘણે ભાગે સત્યાન્વેષણ કરનાં સામા પક્ષ પર વિજય મેળવવાની ઇચ્છા વધારે હોય છે. એવા ‘શાસ્ત્રાર્થ’ ને આપણા ન્યાયશાસ્ત્રે પણ નાપસંદ કર્યો છે. સત્ય શોધવાની વૃત્તિથી કરેલી વિચારોની આપણે તે ‘વાદ’; અને પ્રતિપક્ષ પર વિજય મેળવવાની ઇચ્છાથી કરેલી ચર્ચા તે ‘જલ્પ’. વાદને એ શાસ્ત્રમાં પસંદ કરી જલ્પને વિષે અરુચિ બતાવેલી છે. વળી અહીં તો ‘જલ્પ’ કરીને ખંડન પણ આપણા મહાન આચાર્યો ને સાધુ-સંતોનાં વચનોનું જ કરવાનું છે, એ બૂલવું ઘટવું નથી.

કેટલાક પ્રસિદ્ધ સંપ્રદાયોના સ્થાપકો વિષે પણ આ પુસ્તકમાં લખેલું છે. તેની પાછળ અત્યંત આદર અને પૂજ્યભાવની વૃત્તિ રહેલી છે એ જુદું પુરવાર કરવાની જરૂર ભાગ્યે જ હોય. એ કખાણુ સંપ્રદાયના — અર્થાત્ જેણે સંપ્રદાયની કંડી બાંધી હોય એવા — માણસનું નથી, એટલા કારણસર તે તે સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ એ વિષે વિચાર કરવાની ના પાડે એવું તો બુનવાળેગ નથી. આપણા ધર્મગુરુનાં જ વચન સંપ્રદાય બહારના માણસે કાઢીને રજૂ કર્યાં હોય તેથી તેમાં શો ફરક પડે છે? બિલ્લુ આપણને તો આનંદ થવો જોઈએ કે આપણા મહાન ધર્મસ્થાપકનાં વચન બીજાઓને પણ આદરપાત્ર લાગે છે. વળી સંપ્રદાયનો ખરો માણસ તો તે ગણાય જો મૂળ સ્થાપકનાં વચનોને વાચે, વિચારે ને અનુસરે; કંડી બાંધવી ન બાંધવી એ મહત્ત્વની વાત નથી. કંડી બાંધ્યા વિના પણ વંદનાચાર્ય કે સદ્ગુરુનંદ સ્વામીના સાચા અનુયાયી થઈ શકાય છે. સૂર્યનું ઉપસ્થાન કરવાનો અધિકાર માણસમાત્રને છે; તેમાં કોઈની આગવો હક નથી. આ મહાન ધર્મસ્થાપકો પણ સૂર્યના જેવા છે. તેમને વંદન કરવાનો અધિકાર કોઈને નથી એમ કેમ કહી શકાય? અથવા કહો કે તેઓ હિમાલયનાં શિખરો જેવા છે. એમના ઉપદેશમાં ગંગાત્રીભાંધી નીકળતી ગંગા જેવી વિશુદ્ધિ ને નિર્મળતા કેટલી બધી દેખાય છે! એના મર્મને આપણે અનુસરીએ તો ધણું સારું, એટલું જ આ પુસ્તકમાં કહેવાનો આશય રખાયો છે. આપણે ગમે તે સંપ્રદાયના હોઈએ તોયે બીજા સંપ્રદાયોના સ્થાપકો વિષે આપણે આદર રાખવો ઘટે છે. ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે ‘સંપ્રદાય ધણા છે, પણ ધર્મ તો એક જ છે.’

આ પુસ્તક સદ્ભાગ્યે મંગલ પ્રસંગે પ્રસિદ્ધ થાય છે. મહારાષ્ટ્રમાં સ્વરાજ સ્થપાયું ત્યારે રામદાસ સ્વામીએ ગાયેલું: ‘આજે દેશમાં સદાનંદનો ઉદય થયો છે. સુખ ને સંતોષ ફેલાયાં છે. પરાધીનતા ગઈ છે. એક પ્રચંડ સત્તા દેશમાંથી ચાલી ગઈ છે.’

સદાનંદીં ઉદો જ્વાલ । સુખ સતોષ ફાવલ ।

પરાધેનતા ગેલી । સત્તા ઉદ્ધ ચાલિલી ॥

એવો પરાધીનતાના નાશનો શુભ અવસર આજે આપણે માટે આપ્યો છે. ગાંધીજીએ ૧૯૨૦માં નાગપુરની મહાસભા વખતે આપેલી એક મુનાકાતમાં કહેલું ‘સ્વરાજમાં વાઘમકરી એક આરે પાણી પીશે.’ એ તો ત્યારે જ થતી શકે જ્યાં નાનામાં નાનો, અને રાકમાં રાક, માણસ પણ પોતાના રાજકીય, સામાજિક ને ધાર્મિક હક્ક વગરેઅડચણે ભોગવી શકે. એમાંનો જ એક હક્ક તે મંદિરપ્રવેશનો છે.

પંડોદરા, ૧૦-૮-૪૭

અંદ્રશંકર ત્રાણશંકર શુક્લ

संक्षेपोऽनी सभञ्ज

अ. — अथर्ववेद
 अत्रि. — अत्रिस्मृति
 अनु. — अनुशासनपर्व
 आदि. — आदिपर्व
 आ. ध. सू. — आपस्तम्बधर्मसूत्र
 ध. द्वि. — धर्मद्वयन द्विप्रोक्तोऽशी
 (राधाकृष्ण)
 उद्योग. — उद्योगपर्व
 ऋ. — ऋग्वेद
 ए. भा. — एकनाथी भागवत
 ऐ. आ. — ऐतरेय आरण्यक
 ऐ. ब्रा. — ऐतरेय ब्राह्मण
 का. श्री. सू. — कात्यायनश्रौतसूत्र
 गी. — गीता .
 गौ. घ. सू. — गौतमधर्मसूत्र
 चै. च. — चैतन्यचरितामृत
 छां. — छांदोग्योपनिषत्
 त. दी. नि. — तत्त्वदीपनिवेद्य
 तै. आ. — तैत्तिरीय आरण्यक
 तै. ब्रा. — तैत्तिरीय ब्राह्मण
 तै. स. — तैत्तिरीयसंहिता
 दु. स. — दुर्गासप्तशती ,
 दे. भा. — देवीभागवत
 ना. भ. सू. — नारदभक्तिसूत्र
 प. पु. — पद्मपुराण
 पारा. — पाराशरस्मृति
 पू. मी. सू. — पूर्वमीमांसासूत्र
 वृ. — वृहदारण्यकोपनिषत्

व. ना. — बृहन्नारदीयपुराण
 ब्र. सू. — ब्रह्मसूत्र
 म. पु. — भविष्यपुराण
 भा. — भागवत
 भा. श्री. सू. — भारद्वाजश्रौतसूत्र
 भीष्म. — भीष्मपर्व
 म. भा. — महाभारत
 मनु. — मनुस्मृति
 मै. सं. — मैत्रायणीसंहिता
 याज्ञ. — याज्ञवल्क्यस्मृति
 वन. — वनपर्व
 व. पु. — वराहपुराण
 वा. पु. — वामनपुराण
 वा. रा. — वाल्मीकिरामायण
 वा. सं. — वाजसनेयीसंहिता
 वृ. हा. — वृद्धहारीतस्मृति
 वि. घ. — विष्णुधर्मोत्तरपुराण
 ज. ब्रा. — शतयजुर्ब्राह्मण
 शान्ति. — शान्तिपर्व
 शां. मा. — शांखायनब्राह्मण
 शां. भ. सू. — शांडिल्यभक्तिसूत्र
 शां. भा. — शांकरभाष्य
 शिव. पु. — शिवपुराण
 श्वे. — श्वेताश्वतरोपनिषत्
 सु. — सुयोधिनी
 स्क. पु. — स्कंदपुराण
 स्मृ. र. — स्मृतिरत्नाकर
 स्मृ. सा. — स्मृत्यर्थमात्र

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના	નરહરિભાઈ પરીખ	૩
ઉપોદ્ધાત	ચંદ્રશેખર શુક્લ	૧૧
સંક્ષેપીની સમજ		૨૧
૧. વેદકાળ		૩
૨. આતુર્વૃથ્ય		૭
૩. ધર્મના અધિકાર		૧૩
૪ જન્મ અને આચાર		૨૧
૫ અરપૂરયતા		૨૭
૬. કેટલીક 'કૃતિહાસ' કથાઓ		૩૬
૭ ભાગવતધર્મનો વિશાળ પ્રવાહ		૫૨
૮. ભાગવતનો માનવધર્મ		૫૬
૯. અહીં આમડછેટ નથી		૭૮
૧૦. હરિજનને પૂજનો અધિકાર		૮૭
૧૧. હરિજનને મંદિરપ્રવેશનો અધિકાર		૯૬
૧૨ આ તે ધર્મ ?		૧૦૬
૧૩. શંકરાચાર્ય		૧૧૭
૧૪ રામાનુજાચાર્ય		૧૨૨
૧૫ વલ્લભાચાર્ય		૧૩૩
૧૬. શૈવ સંપ્રદાય		૧૫૦
૧૭. ચૈતન્ય		૧૬૭
૧૮. જગન્નાથના ભક્તો		૧૮૨
૧૯ મહારાષ્ટ્રનો સંતમેળો		૧૯૫
૨૦. સહજનંદ સ્વામી		૨૩૦
૨૧ બીજા સાધુસતો		૨૫૨
૨૨ જૈન ધર્મમાં અરપૂરયતા ?		૨૮૪
૨૩. બોદ્ધ ધર્મ અને સંઘ		૨૯૧
૨૪ રાજ્યકર્તાનો ફાળો		૩૦૧
૨૫ હિંદુ સમાજની પ્રતિષ્ઠા		૩૧૧
૨૬. ઉપસંહાર		૩૨૬
પરિશિષ્ટ		
મુંબઈ શહેર અને પરાંમાં હરિજનો માટે ખૂલેલા મંદિરો		૩૩૬

મંદિરપ્રવેશ અને શાસ્ત્રો

વેદકાળ

વેદકાળમાં અસ્પૃશ્યતા નહોતી.^૧ આર્ય, અને દાસ અથવા દસ્યુ, એ બે પ્રાજ્ઞઓ વચ્ચેનાં યુદ્ધોના ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં ઠેકઠેકાણે આવે છે. આર્યો ગોરા, ને દસ્યુ કાળા હતા; ને તેમની ચામડીના જુદા રંગ પરથી તોખા ઓળખાતા. ઋગ્વેદમાં છેક શરૂઆતમાં આ બે વર્ણનો જ ઉલ્લેખ છે — આર્ય અને દસ્યુ ‘વર્ણ’ શબ્દનો અર્થ છે રંગ; ને બે સમૂહો જુદા રંગની ચામડીવાળા તેથી જુદા ‘વર્ણો’ ગણાયા.^૨ ઋગ્વેદ આર્યોનો ધર્મગ્રન્થ હોઈ તેમાં દસ્યુઓની નિન્દા સૂચવનારાં અનેક વર્ણનો છે. આર્યોના દેવ તે દસ્યુઓના દેવ નહોતા. દસ્યુઓનો નાશ થાય તે માટે આર્યો ઇન્દ્રદેવને પ્રાર્થના કરતા. પણ દસ્યુઓ અસ્પૃશ્ય હતા એવું ઋગ્વેદમાં કયાંયે કહ્યું નથી. ‘આર્ય અને દાસની વચ્ચે અસ્પૃશ્યતા તો નહોતી જ.’^૩ રક્

• આગળ જતાં આ બે જાતિઓ વચ્ચેનાં ઝેરવેર ઓઝાં થયાં. આર્યો દસ્યુઓની મદદ લઈને મહિમાઠે લડવા લાગ્યા; તેને લીધે એકબીજાનો પરિત્યજ વધ્યો, ને પરસ્પર દ્વેષ ઓછો થયો. જે કાળે આ બે જાતિઓ લડતી ત્યારે પણ અગત્ય જેવા સમદર્શી ઋષિ આર્ય ને દાસ વચ્ચે બેદભાવ ન રાખતાં બંનેનું શુભ ઇચ્છતા ને બંનેની સેવા કરતા.^૪ પછી તો દસ્યુઓને આર્ય પરિવારમાં સમાવી લેવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ. વિશ્વામિત્રને જે ગાયત્રી મન્ત્રનું દર્શન થયેલું તે મન્ત્ર બણાવી હજારો દસ્યુઓને આર્ય બનાવવામાં આવ્યા.^૫ ઘણી અનાર્ય જાતિઓ ને તેમના દેવાને આર્ય સંઘમાં ભેળવી લેવામાં આવ્યાં.^૬ દીર્ઘદર્શી ને ઉદાર મનના ઋષિ વિશ્વામિત્રે દસ્યુઓને પોતાના પુત્રો કરી સ્થાપ્યા.^૭ ઋગ્વેદમાં અસુર જાતિ (અસુર્ય વર્ણ)નો ઉલ્લેખ છે.^૮ આગળ પર તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે

કે ‘બ્રાહ્મણ તે દૈવી વર્ણ, ને શદ્ર તે અમુર્ધ અર્થાત્ અમુરનો વર્ણ.’^૮ આર્ધ અને દસ્યુનો ભેદ અદૃષ્ટ થઈ, તેની જગાએ આર્ધ અને શદ્રનો ભેદ જિભો થયો;^૯ પણ તે થોડા કાળને માટે જ. આ ઉપરથી એમ માનવાને કારણ મળે છે કે સંહિતાકાળમાં જેમને અમુર કે દસ્યુ ગણતા તેમને જ બ્રાહ્મણકાળમાં શદ્ર ગણ્યા હશે. ‘હે ઇન્દ્ર, તમે દાસને ધરતીનું જ ઉત્તીકું કરાવ્યું, અર્થાત્ તેમને ભોંયભેગા કર્યા,’^{૧૦} એ જૂની બાબા હતી. તેને કેકાણે હવે પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે કે ‘બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય ને વૈશ્યની સાથે શદ્રને પણ તેજસ્વિતા આપો.’^{૧૧} વળી આત્મૈક્યજ્ઞાનની અવસ્થામાં એમ પણ કહે છે કે ‘માછી, દાસ અને જુગારી સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે.’^{૧૨} પરસ્પર દ્વેષ અને સંગ્રામની જગાએ સ્નેહ અને એકચની સ્થાપના થાય છે; અને આર્ધ સંસ્કૃતિ વિશાળરૂપ ધારણ કરી નવું પ્રસ્થાન આદરે છે.

સ્મૃતિઓમાં જેને ‘અંત્યજ’ ગણી છે એવી અનેક જાતિઓના ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં છે. ‘આ લોકોની જુદી જાતિઓ હોય તોયે, તે કોઈ પણ રીતે અરપૃસ્થ હતા એવો નિર્દેશ તો વેદમાં ક્યાંયે નથી.’^{૧૩} ઋગ્વેદની સંહિતામાં તો ‘ચાંડાલ’ અને ‘પુલ્કસ’ એ શબ્દ પણ ક્યાંય આવતા નથી.^{૧૩ક} છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં ‘ચાંડાલ’નો ઉલ્લેખ આવે છે, ને ત્યાં કહ્યું છે કે ‘જેઓ આ લોકમાં હીન આચરણ કરે છે તેમને હીન યોનિમાં — અર્થાત્ કૂતરા, સૂવર કે ચાંડાલની યોનિમાં — જન્મ મળે છે.’^{૧૪} અહીં ચાંડાલને ‘હીન યોનિ’માં ગણ્યો છે; પણ તે અરપૃસ્થ છે એવું સૂચન જરાયે નથી.^{૧૫} આ વાક્યમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય ને વૈશ્યનો ઉલ્લેખ છે, પણ શદ્રનો ઉલ્લેખ નથી. પહેલા ત્રણનાં નામ પછી, ચોથું નામ શદ્રને બદલે ચાંડાલનું આવે છે. તે પરથી એમ માની શકાય કે ‘છાંદોગ્યના કાળમાં સુધ્ધાં ચાંડાલને બંને હલકામાં હલકો પણ શદ્ર જ ગણવામાં આવતો હશે.’^{૧૬}

ખીજો એક નિર્દેશ તૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં છે, તેમાં કહ્યું છે : ‘આ પ્રાણે દેવોના પાપનો, એટલે કે મૃત્યુનો, નાશ કર્યા પછી, મૃત્યુને જ્યાં દિશાઓનો છેડો આવે છે ત્યાં કાઢી મૂક્યો. ત્યાં તેણે દેવોના પાપનું રહેડાણ જનાવ્યું. તેથી કોઈએ બહારના લોકોની

પાસે જવું નહીં; તેમ જ દિશાઓને છેડે જવું નહીં. ત્યાં જતાં રખેને પાપનો — મૃત્યુનો ભોટો થઈ જાય. '૧૭ અહીં કોઈ જાતિઓનો ઉલ્લેખ નથી શંકરાચાર્ય તેમના શાખ્યમાં કહે છે. 'વૈદિક જ્ઞાનવાળા લોકો જેમા રહેતા હોય તેવા પ્રદેશનો દિશા શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે. વેદજ્ઞાનનો વિરોધ કરનારા લોકો જ્યાં રહેતા હોય તે પ્રદેશને દિશાઓનો છેડો કહેવાય. '૧૮ કાણું કહે છે કે આ વર્ણુન મ્લેચ્છ જેવા લોકો — જેમનો શતપથ બ્રાહ્મણમાં ઉલ્લેખ છે' — કાણુ પડે છે, ચાંડાળને નહીં; કેમ કે ચાંડાળને બસે વેદ બલુવાનો અધિકાર ન હોય, તેઓ વેદના વિરોધી તો નથી જ, તેમ તેઓ આર્ય પ્રદેશની બહાર પણુ રહેતા નથી. 'તેથી, વેદકાળમાં અસ્પૃશ્યતા હતી એમ પુરવાર કરવામાં આ વચનથી મદદ મળતી નથી. '૨૦ વળી આ વચનનો અર્થ કરવામાં રામાનુજે તો 'દિશામન્ત' એ શબ્દનો 'મ્લેચ્છદેશ' અને 'અંત્યજન' એટલે 'મ્લેચ્છ' એવો સ્પષ્ટ અર્થ કર્યો છે; તે પણુ આ વિચારને ટેકો આપે છે

દિગ્વિષ્ટો

૧ જુઓ મહામહોપાધ્યાય પૌહરંજ વામન કાણે: 'એ હિરેદરી ઓફ ધર્મગાત્ર', વો. ૨, પાર્ટ ૧, પ્રકરણ ૨ તથા ૪. મહામહોપાધ્યાય શ્રીધરશાસ્ત્રી પાઠક: 'અસ્પૃશ્યતાના સામાર્થ' (મરાઠી), ભાગ ૩, ૪. કનૈયાલાલ મુનશી: 'અખંડ હિંદુસ્તાન', પૃ. ૩૧૦-૩૩૭

૨. હવા દસ્યન્ પ્રાય વર્ણમાવત્ । જ. ૨; ૩૪; ૧.

(ઈન્દ્રદેવે દસ્યુઓને ભારી આર્ય વર્ણુનું રક્ષણ ક્યું.)

યો દાસ વર્ણમધર ગુહાક । જ. ૨; ૧૨; ૪.

(જેણે દાસ વર્ણને હરાવી તેને ગુફામાં ધપવી દીધો.)

૨૪ નૃપેન્દ્રકુમાર દત્ત: 'આર્યનાઈઝેશન ઓફ ઇન્ડિયા', પૃ ૧૧૨.

૭. એચ. મીસ: 'ધર્મ એન્ડ સોસાયટી' (૧૯૩૫), પૃ. ૧૧૧.

૩. ઉમ્મી વર્ણાશ્રયિસ્મય: પુષોપ સત્યા દેવેષ્વાશિપો જગામ । જ. ૧; ૧૭૧; ૬.

(સામર્થ્યવાન એવા ઋષિ અગસ્ત્યે જને વણેના ઉત્કર્ષ કર્યો, ને દેવલોકમાં ખરેખરા આશીર્વાદ મેળવ્યા.)

૪. રંગોઝીન : 'વેદિક ઇન્ડિયા', પૃ. ૩૧૮.

૫. રાધાકૃષ્ણન : 'વેદની વિચારધારા', પૃ. ૭૦-૧; 'હિંદુ જીવન-

દર્શન', પૃ. ૩૩.

૬. જા એતે અન્નાઃ પુણ્ડાઃ શવરાઃ પુલ્હિન્દા મૃતિવા ઇતિ ઉદન્યા

ઘઘ્વો વૈશ્વામિત્રા દસ્યુનાં મૂયિષ્ઠાઃ । એ. મા. ૭; ૧૪.

(આ લોકો — અન્ન, પુણ્ડ, શવર, પુલ્હિન્દ અને મૃતિલ — મોટી સંખ્યામાં સીમા પર રહે છે. ઘણાંજરા દસ્યુઓ વિશ્વામિત્રનાં સંતાનો છે.)

૭. ઋ. ૧; ૭૧; ૨.

૮. દૈવ્યો વૈ વર્ણો બ્રાહ્મણઃ અમુર્યઃ શુદ્રઃ । તે. મા. ૧; ૨; ૬.

૯. તેનાહ સર્વં પશ્યામિ ઉત શુદ્રમુતાર્યમ્ । અ. ૪; ૨૦; ૮. /

(તેના વડે હું સર્વને જોઈ શકું — શુદ્રને તેમ જ આર્યને.)

૧૦. ધર્મા દાસાયોપવર્ધની કઃ । ઋ. ૧; ૧૭૪; ૭.

૧૧. રુચં નો ધેહિ બ્રાહ્મણેષુ રુચં રાજસુ નસ્કૃધિ । રુચં વિસ્યેષુ

શુદ્રેષુ મયિ ધેહિ રુચા રુચમ્ । તે. સં. ૫; ૭; ૬; ૩; ૪.

૧૨. બ્રહ્મ દાશા બ્રહ્મ દાસા બ્રહ્મેત્રમે સ્થિતાઃ ।

૧૩. કાણ્ડે : એજન, પૃ. ૧૬૬.

૧૩ગ પ્રકૃત્તયન્દ બન્ધુ : 'સંકેત-આર્યન પોલીટી' (૧૯૨૫), પૃ. ૩૭.

૧૪. ય હહ કપ્પયચરણા અમ્યાશો હ યત્તે કપ્પયાં યોનિમાપયેરન્

શ્વયોર્નિ વા સ્વકરયોર્નિ વા ચણ્ડાલયોર્નિ વા । છાં. ૫; ૧૦; ૭.

૧૫. કાણ્ડે : એજન, પૃ. ૧૬૬-૭.

૧૬. કાણ્ડે : એજન, પૃ. ૧૬૬.

૧૭. ઘૃ. ૧; ૩; ૧૦.

૧૮. ઔતવિશનવજ્જનાવધિનિમિત્તકલ્પિતત્વાદિશ્ચાં તદ્વિરોધિજના-

ધ્યુરિત એવ દેશો દિશામન્તઃ । ઘૃ. શાં. મા. ૧; ૩; ૧૦.

૧૯. તસ્માન્ન બ્રાહ્મણો મ્લેચ્છેન્ । શ. મા. ૩; ૨; ૧; ૨૪.

૨૦. કાણ્ડે : એજન, પૃ. ૧૬૭. શ્રીધરશાસ્ત્રી પાઠકઃ એજન,

ચાતુર્વર્ણ્ય

અતિ પ્રાચીન કાળમાં આર્યોમાં એક જ વર્ણ હતો. મહાભારતમાં કહ્યું છે : ‘વર્ણોમાં કશે ભેદ કે ફરક નથી. આખું વિશ્વ બ્રાહ્મ, અર્થાત્ બ્રહ્માનું સરજેલું, છે. બ્રહ્માએ તે અગાઉના યુગમાં રચ્યું, અને પછી તેમાંથી જુદાં જુદાં કર્મ અનુસાર જુદા જુદા વર્ણો પડ્યા.’^૧ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે : ‘એક શરૂઆતમાં વિશ્વમાં જે કંઈ હતું તે બ્રહ્મ (બ્રાહ્મણ) જ હતું. તે બ્રાહ્મણ એકલો હતો. એકલો હોવાથી તે કામને પહોંચી શકતો નહીં. તેથી તેણે બહુ જ જાંચા પ્રકારના ઉપવાળા ક્ષત્રિયને પેદા કર્યો . . . . આ રીતે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શૂદ્ર પેદા થયા.’^૨ પણ આ ચાર વર્ણ તે સાક્ષાત્ બ્રહ્મનાં જ ચાર રૂપ હતાં. ‘બ્રહ્મે દેવોમાં અગ્નિનું રૂપ લીધું, અને માણસોમાં બ્રાહ્મણનું. ક્ષત્રિયનું રૂપ લઈને બ્રહ્મ ક્ષત્રિય બન્યું; વૈશ્યનું રૂપ લઈને વૈશ્ય બન્યું; શૂદ્રનું રૂપ લઈને શૂદ્ર બન્યું.’^૩ અહીં ખાસ ભેવા જેવું તો એ છે કે શૂદ્રને પણ બ્રહ્મનું જ એક રૂપ માન્યો છે; તેને બીજાઓ કરતાં હલકો ગણ્યો નથી. ઋગ્વેદના પુરુષસૂક્તમાં પણ એ જ વિચાર છે. ત્યાં કહ્યું છે : ‘બ્રાહ્મણ એ વિરાટ પુરુષનું મુખ હતો. રાજન્ય એના બે હાથ બન્યો. વૈશ્ય એની જાંઘ છે. અને શૂદ્ર એના બે પગમાંથી જન્મ્યો.’^૪ શરીરને જેમ આ જુદા જુદા અવયવોની સરખી જરૂર છે, તેમ સમાજને આ જુદા જુદા વર્ણોની પણ સરખી જરૂર છે. શરીરનાં પગની પેડે શૂદ્ર ચાલવાનું — સેવા તથા મજૂરીનું — કામ કરે માટે તેને પગમાંથી જન્મેલો કલ્લો છે; પણ તે બીજા કરતાં હલકો છે એવું કહ્યું નથી.

આપ મમાજમાં આ ચાર જ વર્ણો હતા, પાંચમો વર્ણ નહોતો. ઋગ્વેદમાં ‘વિશ્વ’ એ સજ્જ આલે છે, ત્યાં એનો અર્થ આપ છે પ્રગ

અથવા પ્રગ્નસમૂહ.^૫ વળી ઋગ્વેદમાં ‘પંચજન’ શબ્દ પણ આવે છે. એક જગાએ કહ્યું છે કે ‘પાંચ સમૂહોની બનેલી પ્રગ્નએ મોટે અવાજે ઇન્દ્રની પ્રાર્થના કરી.’^૬ વિશ્વ શબ્દના વિશેષણ રૂપે ‘પાંચજન્ય’ શબ્દ વાપર્યો છે, એ બતાવે છે કે ‘જન’ અને ‘વિશ્વ’ના અર્થમાં ભાગ્યે જ કશો ફરક હોય. એટલે ‘જન’નો અર્થ પણ પ્રગ્ન કે પ્રગ્નસમૂહ થાય છે.^૭ ઋગ્વેદમાં તો અનુસૂ, દુહસૂ, યદુ, તુર્વશસૂ અને પુરુ એ પાંચ જાતિઓને ‘પંચજનાઃ’ કહી છે.^૮ આ વાત આગળ જતાં ભુલાર્ધ ગર્ભ લાગે છે. યારકે, તેમના ‘નિરુક્ત’માં, તે વેળા પ્રચલિત એવા બે અર્થો નોંધ્યા છે. એક મત પાંચ સમૂહ આ પ્રમાણે ગણાવે છે — ગન્ધર્વો, પિતરો, દેવો, અસુરો, ને રાક્ષસો. બીજો મત ચાર વર્ણુ ને ઉપરાંત પાંચમો નિષાદ એમ પાંચ વર્ણુ એવો અર્થ કરે છે.^૯ આ બીજો અર્થ ખરો છે એમ જરા વાર માનો, તોયે એ પરથી તો એમ સૂચિત થાય છે કે નિષાદને સર્વવર્ણુ ગણવામાં આવ્યો હતો, અર્થાત્ અથવા વર્ણુબાહ્ય નહીં. ઘણાં સૈકાં પછી સાચણુ આ અર્થ આપે છે. પણ ઋગ્વેદ પછી તરતના કાળમાં રચાયેલા શતપથ બ્રાહ્મણે ચાર જ વર્ણુ ગણાવ્યા છે.^{૧૦} ઋગ્વેદ પરથી તો દેખાય છે કે આ ‘પંચજનો’ને તો યજ્ઞ કરવાનો પણ અધિકાર હતો.^{૧૧} ગીતાએ ‘ચાતુર્વર્ણ્ય’ શબ્દ વાપર્યો છે.^{૧૨} મહાભારતે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે કે ‘વર્ણો ચાર છે; પાંચમો વર્ણુ છે જ નહીં.’^{૧૩} મનુએ પણ નિઃસંદેહ રીતે કહ્યું છે કે ‘બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, ને વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણો દ્વિજાતિ એટલે બે વાર જન્મેલા. ચોથો શૂદ્ર તે એક વાર જન્મેલો. તે ઉપરાંત પાંચમો વર્ણુ નથી.’^{૧૪} મહાભારત કહે છે : ‘એ બ્રાહ્મણે (પરશુરામે) પૃથ્વી નક્ષત્રી કર્યા પછી ક્ષત્રિય સ્ત્રીઓ પુત્રો મેળવવાની ઇચ્છાથી બ્રાહ્મણો પાસે ગર્ભ; અને તેમાંથી બ્રાહ્મણો વગેરે ચાર વર્ણો ઉત્પન્ન થયા.’^{૧૫} મહાભારતમાં ‘પંચજનાઃ’ શબ્દ આવે છે; ત્યાં મધ્યયુગીન દીકાકાર નીલકંઠે અસુર, ગન્ધર્વ વગેરેને ગણાવ્યા છે.

ભાગવતમાં તો ‘પંચજન’ એ પ્રગ્નપતિનું નામ છે, અને તેમની પુત્રી અસિદ્ધીને ‘પાંચજન્યા’ કહી છે.^{૧૬} વળી ‘પંચજની’ એ

વિશ્વરૂપની પુત્રી ને ભરતની પત્નીનું નામ છે.^{૧૭} લિંગાયત, સંપ્રદાયમાં જન્માંમાં જન્મે વર્ગ લિંગી બ્રાહ્મણોનો છે. આ વર્ગમાં બે પેટાસમૂહ છે — એક આચાર્યોનો, અને બીજો પંચગોનો. શિવના ઈશાન-મુખમાંથી એક ગણેશ્વર નીકળ્યો, તેને પાંચ મોઢાં હતાં. આ પાંચ મોઢાંમાંથી પાંચ ‘પંચમ’ નીકળ્યા. તેમનાં નામ મખારિ, કાવારિ, પુરારિ, સ્મરારિ, અને વેદારિ હતાં એ મૂળ તો શિવનાં જ મુખ હતાં; ને તેમણે કરેલાં જુદાં જુદાં કાર્યોને લીધે તેમને આ નામો અપાયેલાં હતાં.^{૧૮} એક બીજાં ‘પંચમ’ શબ્દનો અર્થ કેવો જુદો જ છે તે જોઈ શકાય છે. અમરકોષમાં ‘પંચજન’નો અર્થ ‘મનુષ્ય’ એવો આપ્યો છે.

મહામહોપાધ્યાય કાણે લખે છે :

‘આધુનિક કાળમાં કહેવાતા અસ્પૃશ્યોને પંચમ કહેવામાં આવે છે, એ વસ્તુ સ્મૃતિપરંપરાથી વિરુદ્ધ છે . . . આ ઉપરથી એમ ક્વિત થાય છે કે પાણિનિ અને પતંજલિએ ચાડાલો ને મૃતપોનો શૂદ્રોમાં સમાવેશ કર્યો હતો. અગિરસે ‘અન્યાવસાયી’ની ગણનામાં ચાડાલ અને શ્વપચ્ચની જોડે ક્ષત્રા, સૂત્ર, વૈદેહિક, માગધ અને આચોગવ (જે બધી પ્રતિજ્ઞામ ભતિઓ છે)નો ઉલ્લેખ કર્યો છે,^{૧૯} તેમાં એ સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે કે પોતે ચાડાલોને શૂદ્રોમાં સમાઈ ગયેલા માને છે મનુએ કહ્યું છે કે સર્વ પ્રતિજ્ઞામ ભતિઓના ધર્મો શૂદ્રના ધર્મો જેવા છે.^{૨૦} મહાભારતના યાન્તિ-પર્વમાં તો સારું કહ્યું છે કે વિદ્વાન બ્રાહ્મણો વૈદેહિકને શૂદ્ર જ કહે છે.^{૨૦} પણ ધીરે ધીરે શૂદ્રો તથા ચાડાલ જેવી ભતિઓ વચ્ચે ભેદ પડવો શરૂ થયો. રૂઢિ તથા અગાપણાની ભાવનાને લીધે અસ્પૃશ્યોની યાદીમાં નવી ભતિઓનો ઉમેરો કરવામાં આવ્યો, જોકે તેમ કરવા માટે શાસ્ત્રોમાં કશો આધાર નહોતો.’^{૨૧}

વિષ્ણુધર્મોત્તરમાં ‘અત્યજ’ અને ‘શદ્ર’ એ શબ્દ એક જ ભતિને લાગુ પડે છે એમ સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે.^{૨૨} એ જ ગ્રન્થમાં ‘અત્યજ’ એ શબ્દ શદ્રના અર્થમાં વાપરેલો છે.^{૨૩} જે ભતિઓને અત્રિસ્મૃતિમાં ‘અન્યાવસાયી’ કહી છે તેને જ સ્કંદપુરાણમાં ‘શદ્ર’ કહી છે.^{૨૪}

મહાભારતમાં પરાશર જનકને કહે છે : 'હે પુરુષવર ! શ્રુતિમાં તો ચાર જ વર્ણ ગણાવ્યા છે — બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શૂદ્ર. એ ચાર સિવાયનાં જે નામ છે, તે આ ચારના માંહોમાંહેના મિશ્ર વિવાહથી ઉત્પન્ન થયેલા લોકોના છે. હે અતિરથી ક્ષત્રિય ! અંબક, ઉગ્ર, વૈદેહક, શ્વપાક, પુષ્કસ, સ્તેન, નિપાદ, સૂત, માગધ, અયોગ, કરણ, વ્રાત્ય, અને ચાંડાલ એ બધા આ ચાર વર્ણોના મિશ્ર વિવાહની જ સંતતિ છે. મતક્ષય કે એ ચાર વર્ણોની બહારનું કોઈ નથી.' ૨૫

મહામહોપાધ્યાય શ્રીધરશાસ્ત્રી પાઠકે કહે છે :

'સાચાશ, હલકા ને અપવિત્ર ધંધા કરનાર ચાંડાલ, અન્યજ, અન્યાવસાયી વગેરે લોકો મુંધાં ચાતુર્વર્ણ્યમાંના શૂદ્ર વર્ણમાં જ સમાયેલા હોવાથી તેમનો પાંચમો વર્ણ નહોતો.' ૨૬

હિંદની હાઈકોર્ટએ એવા ચુકાદા આપ્યા છે કે 'અરપૃથ્થ' ગણના વર્ગોનો ક્ષત્રિય પરત્વે શૂદ્રોમાં સમાવેશ થાય છે. ૨૭

દિપ્ત્યો

૧. ન વિશેયોડસ્તિ વર્ણાનાં સર્વં બ્રાહ્મમિદ જગત્ ।

દ્વક્ષણા પૂર્વસૃષ્ટં દિ કર્મભિર્વર્ગતાં રતમ્ ॥

શાન્તિ. ૧૮૮; ૧૦.

૨. ષ્ટ. ૧; ૪; ૧૧, ૧૫.

૩. તદેતદ્ બ્રહ્મ ક્ષત્રં વિદ્ શૂદ્રઃ । તદગ્નિર્નૈવ વૈવેપુ બ્રહ્માભવદ્
બ્રાહ્મણો મનુષ્યેષુ ક્ષત્રિયેષુ ક્ષત્રિયો વૈશ્યેન વૈશ્યઃ શૂદ્રેણ શૂદ્રઃ ।
ષ્ટ. ૧; ૪; ૧૫.

૪. બ્રાહ્મણોડસ્ય મુલમાસીદ્ બાહુ રાજન્યઃ કૃતઃ ।

ઉરુ તદસ્ય યદ્ વૈશ્યઃ પદ્મ્યાં શૂદ્રો અજાયત ॥

શ્લ. ૧૦; ૧૦; ૧૨.

દાસીર્વિશઃ સૂર્યેણ સહ્યાઃ । શ્લ. ૨; ૧૧; ૪.

(હે ઇન્દ્ર, સૂર્ય જેવા તેજસ્વી વજ્ર વડે તમે દાસ લોકોને મારી નાખો.)

૫. ઇન્દ્ર ક્ષિતીનામસિ માનુરીણાં વિશાં દૈવીનામુત પૂર્વયાવા ।

શ્લ. ૩; ૩૪; ૨.

(હે ઇન્દ્ર, તમે મનુષ્યલોકની તેમ જ દેવલોકની પ્રબળા અમેસર છા.)

અગ્નિર્દાદાય માનુષીણુ ત્રિશ્વ । ઋ. ૪; ૬; ૭.

(મનુષ્યલોકમાં અગ્નિ દીપી બઠાયો.)

૧. યત્પાંચજન્યયા વિશેન્દ્ર ઘોષા અસૃક્ષત । ઋ. ૮; ૬૩; ૭.

૭. કાણે એજન, પૃ. ૩૨-૩.

૮. એ ખી. કીય : 'વેદિક ઈડેક્સ', વો. ૧, પૃ. ૪૬૭.

૯. ગન્ધર્વાઃ પિતરો દેવા અસુરા રક્ષાણીત્યેકે । ચત્વારો વર્ણા
નિપાદઃ પશ્ચમ હત્યોપમન્યવઃ । નિરુક્ત ૩; ૮.

૧૦. શ. ગ્રા. ૫; ૪; ૬; ૧.

૧૧. પશ્ચજના મમ હોત્ર જુપન્તામ્ । ઋ. ૧૦; ૫૩; ૫.

(પ'ચજનો મારો હવન કરો.)

યજિયાસઃ પશ્ચજના મમ હોત્ર જુપન્વામ્ । ઋ. ૧૦; ૫૩; ૪.

(હે પ'ચજનો ' તમને યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર છે. તમે મારો
હવન કરો)

૧૨. ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિભાગશઃ । ગી. ૪; ૧૩.

૧૩. સ્મૃતાશ્ચ વર્ણાશ્ચત્વારઃ પશ્ચમો નાધિગમ્યતે । અનુ. ૪૭; ૧૮.

૧૪. બ્રાહ્મણઃ ક્ષત્રિયો વૈશ્યસ્ત્રયો વર્ણા દ્વિજાતયઃ ।

ચતુર્થે એકજાતિસ્તુ શૂદ્રો નાસ્તિ ॥ પશ્ચમઃ ॥ મનુ. ૧૦; ૪.

૧૫ તદા નિઃક્ષત્રિયે લોકે બ્રાહ્મણેન કૃતે સતિ ।

બ્રાહ્મણાન્ ક્ષત્રિયા રાજન્ સુતાર્થિન્યોઽભિચક્ષુઃ ।

ચત્વારોઽપિ તનો વર્ણા વશુર્નાશ્વનોચ્ચરાઃ ॥ શાન્તિ.

૧૬. એવા પશ્ચજનસ્યાન્ન દુહિતા વૈ પ્રજાપતેઃ ।

અલિકની નામ પત્નીત્વે પ્રજેશ પ્રતિગૃહ્યતામ્ ॥

તત્પાંચ પશ્ચજન્યાં વૈ વિણુમાયોપવૃંહિતઃ ।

મા. ૬; ૪; ૫૧. ૬; ૫; ૧.

૧૭. મરતસ્તુ પશ્ચજનીં વિશ્વરૂપદુહિતરસુપયેમે । મા. ૫; ૭; ૧.

૧૭ક. ભાડારકર : 'વૈષ્ણવીક્રમ, ગૌવીક્રમ, એડ માર્ઠનોર
રિલિગિયમ સિગ્નિટમ્', પૃ. ૧૩૭-૮.

૧૮. ચાણ્ડાલઃ શ્વપચઃ ક્ષત્તા સૂતો વૈદેહિકસ્તથા ।

માગધાયોગવૌ ચૈવ સપ્તૈતેઽન્યાવસાયિનઃ ॥

મધ્યમાક્ષિરમ્

વિદુર ક્ષત્તા, અને ક્ષુર સૂત હતા, અને દિલીપ રાજાની રાણી સુદક્ષિણા
માગધ (મગધવંશની) હતી, હતા તેમને કોઈએ અસ્પૃશ્ય ગણ્યાં નથી.

૧૯. શૂદ્રાણાં તુ સધર્માણઃ સર્વેઽપધ્વંસજાઃ સ્મૃતાઃ । મનુ. ૧૦; ૪૧

૨૦. વૈદેહિક શૂદ્રમુદાહરન્તિ

દ્વિજા મહારાજ શ્રુતોપપન્નાઃ । શાન્તિ. ૨૯૭; ૨૮.

૨૧. કાણ્ઠેઃ ઐનન, પૃ. ૧૬૭-૮.

૨૨. વ્રાહ્મણશ્ચ તથા વિપ્રો રાજન્યઃ ક્ષત્રિયઃ સ્મૃતઃ ।

કીનાદાશ્ચ સ્મૃતો વૈશ્યઃ શૂદ્રશ્ચાન્ત્યજ ઉચ્યતે ॥

વિ. ઘ. ૧; ૧૦.

(બ્રાહ્મણને વિપ્ર, ક્ષત્રિયને રાજન્ય, વૈશ્યને કીનાદા એટલે ઐક્ષત,
અને શૂદ્રને અન્ત્યજ, કહે છે.)

૨૩. શુશ્રૂષ્વન્ત્યગ્રેષુ ચ । વિ. ઘ. ૧; ૨૬.

(અન્ત્યજને શુશ્રૂષાનું કામ કરે છે.)

૨૪. રજકશ્વર્મકારશ્ચ નટો બુરુહ એવ ચ ।

કૈવર્તમેદમ્હિઝાશ્ચ સપ્તૈતે ચાન્ત્યજાઃ સ્મૃતાઃ ॥ અગ્નિ. ૧૧૧.

છેલ્લું ચરણુઃ પાઠાંતર — ચાણ્ડાલઃ શૂદ્રમાનવાઃ ।

સ્કં. પુ. નાગરલ્પ ૨૬; ૪૪.

૨૫. ચતુર્ણામેવ વર્ણાનામાગમઃ પુરુષર્પમ ।

અતોઽન્યે ત્વતિરિક્તા યે તે વૈ સંકરજાઃ સ્મૃતાઃ ॥

ક્ષત્રિયાતિરયામ્યઘા ડગ્રા વૈદેહિકાસ્તથા ।

શ્વપાકાઃ પુલ્કસાઃ સ્તેના નિપાદાઃ સૂતમાગધાઃ ॥

અયોગાઃ કરુણા વ્રાત્યાશ્ચાણ્ડાલશ્ચ નરાધિપ ।

એતે ચતુર્થો વર્ગોમ્યો જાયન્તે વૈ પરસ્પરાત્ ॥

શાન્તિ. ૨૧૬; ૭-૯.

૨૬. પાઠકઃ ઐનન, પૃ. ૪૮.

૨૭. કાણ્ઠેઃ ઐનન, પૃ. ૧૭૨.

શૂદ્રના અધિકાર

આ ઉપરથી એટલું દેખાય છે કે જે સમૂહોનો સમાવેશ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય ને વૈશ્યમાં થતો નથી તેમનો સમાવેશ શૂદ્રમાં થાય છે, ને થવો જોઈએ; તેમ જ એ વર્ગોને શૂદ્રના જેટલા અધિકાર તો મળવા જ જોઈએ. હવે શૂદ્રના અધિકારોમાંથી કેટલાક અગત્યના તરફ નજર કરીએ.

શૂદ્રોની સામે અનેક પ્રતિબંધો મુકાયેલા જુદા જુદા ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે એ ખરું. બ્રાહ્મણોની, પોતાની વિદ્યા, પોતાના સંસ્કાર વગેરે જાળવવાની, આતુરતા તેની પાછળ રહેલી હોય એ પણ બનવાજોગ છે. પણ સાથે સાથે શૂદ્રોને સંસ્કાર આપી તેમને અપનાવવાની, ને તેમના અધિકારોનું ક્ષેત્ર વધારવાની, પ્રવૃત્તિ પણ છેક પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવતી દેખાય છે.

‘શૂદ્રોમાં કોઈ પૈસાવાળા પણ હતા યજ્ઞને માટે હંદપુષ્પ વાછરડો ધનવાન શૂદ્રની ગાયોના ટાળામાંથી લેવાનું લખ્યું છે.^૧ કેટલાક રાજાઓ એવા પણ હતા કે શૂદ્રોને પ્રધાન બનાવતા અને યજ્ઞ વખતે તેમને પણ સાથે રાખતા, રાતપથ બ્રાહ્મણના ક્તનિ આ વસ્તુ અયોગ્ય લાગી હતી એ વાત ખરી.^૨ પણ શૂદ્ર પ્રધાન થતો અને યજ્ઞમાં ભાગ લેતો એ વાત ચોક્કસ. . . . ત્રણે દિવસ વસ્ત્ર અને શૂદ્રો વચ્ચે શ્રીપુરુષનો સંબંધ, કાયદેસર અને ગેરકાયદે, પુષ્કળ ચાલતો.’^૩

રૂદ્ર પ્રીત્યર્થે કરવાના એક યજ્ઞને વિશે વેદમાં એક જગાએ કહ્યું છે કે ‘આ યજ્ઞ નિપાદસ્થપતિ પાસે કરાવવો.’ પૂર્વમીમાંસાસૂત્રમાં આની ચર્ચા કરીને એવો નિર્ણય આપ્યો છે કે આ યજ્ઞ નિપાદ જાતિના સ્થપતિએ જ કરવાનો છે; પછી બધે તે તથ્ય વર્ણોની બહાર હોય.^૪ જેણે વિશ્વજિત યજ્ઞ કરીને સર્વસ્વ આપી દીધો હોય

તેને નિપાદના વાસમાં રહેવાની ને તેને ત્યાં જન્મવાની છટ શાંખાવન બ્રાહ્મણમાં આપેલી છે.^૫ કાત્યાયનશ્રૌતસૂત્ર નિપાદસ્થપતિનો યજ્ઞ કરવાનો હક તો કબૂલ રાખે છે, પણ એટલું જ કહે છે કે તે યજ્ઞ વેદમન્ત્રથી પવિત્ર થયેલા અગ્નિમાં નહીં પણ સામાન્ય અગ્નિમાં થાય.^૬ પણ સત્વાપાદકદ્વય તો હડેચોક કહે છે કે ‘નિપાદ અને રચકારને અગ્નિહોત્ર અને દર્શપૂર્ણમાસ જ ને કરવાનો અધિકાર છે.’^૭

આપસ્તંબધર્મસૂત્રમાં કહ્યું છે કે ‘નાહીને સ્વચ્છ થયેલા આર્યોએ વૈશ્વદેવમાં રસોઈ કરવી; અથવા તો આર્યોની દેખરેખ નીચે શત્રોએ રસોઈ કરવી.’ શત્રોની રાંધેલી રસોઈ જન્મવાનો તેમ જ વૈશ્વદેવમાં તેનો ઉપયોગ કરવાનો આર્યોને વાધો નહોતો, એમ આ પરથી દેખાય છે. ‘વળી વૈશ્વદેવની રસોઈમાંથી કૂતરા ને ચાંડાલથી માંડીને સર્વને ભાગ આપવો,’ એમ પણ આપસ્તંબે કહ્યું છે.^૮

જૈમિનિએ વૈદિક યજ્ઞ કરવાનો શબ્દનો અધિકાર નથી માન્યો એ ખરું; પણ બાદરિ નામના બીજા એક પ્રસિદ્ધ આચાર્યનો જણદો મત જૈમિનિએ નોંધ્યો છે. બાદરિએ ચોખ્ખું કહેલું કે શબ્દને એ અધિકાર છે ને હોવો જોઈએ.^૯ આવો જ મત બીજા પણ કેટલાકનો હતો, એવી નોંધ બારદ્વાજશ્રૌતસૂત્રમાં કરેલી છે.^{૧૦} શતપથ બ્રાહ્મણમાં વર્ણવેલા એક યજ્ઞમાં ચારે વર્ણના માણસોને બોલાવવાનો વિધિ છે, તેમાં શબ્દને ‘દોડતો આવ’ એમ કહીને બોલાવે છે.^{૧૧} વળી સોમયાગમાં માત્ર દૂધ પીને રહેવાનો (પયોલતનો) વિધિ છે, ત્યાં શબ્દે માત્ર મસ્તુ (છાશ) પીવી એમ કહેલું છે. તે બતાવે છે કે બીજા વર્ણોની જોમ શબ્દને પણ સોમયાગ કરવાનો અધિકાર હતો.^{૧૨} શબ્દ રૌંજ કરવાના પંચમહાપત્ર ને શ્રાદ્ધ પણ જાતે કરી શકે, માત્ર તે વેદમન્ત્ર ન બોલતાં ‘નમઃ’ એટલું કહે, એમ લઘુવિષ્ણુસ્મૃતિમાં કહેલું છે.^{૧૩} બીજા બાગ્ધુ, શબ્દને માટે છવનનો આચાર બીજા વર્ણો જેટલો કડક નહોતો; અને બીજા વર્ણો માટે નિષિદ્ધ એવી કેટલીયે વસ્તુઓ ખાવાની છટ પણ તેમને હતી.

આર્ષ પરિવારમાં નવેનવા દાખલ થયેલા શત્રોને વેદાધ્યયનનો અધિકાર ન આપાયો, એ વાત એ સમયના સંજોગોમાં સકારણ હતી,

ને સમજી શકાય એવી હતી. વેદ્ય-ચો મોઢે ગોખીને સાચવી રખાતા. એમાં અક્ષરે અક્ષરનું ઉચ્ચારણ શુદ્ધ હોવું જોઈએ. એ વેદોને તે કાળના બ્રાહ્મણોએ પેઢીકિતાર અતિશય પરિશ્રમપૂર્વક, જાણે અતિશય કીમતી વસ્તુ હોય એટલી કાળજીથી, સાચવી રાખ્યા; તેથી જ આજે તે અણીશુદ્ધ રૂપમાં મળે છે એ સંપત્તિનું જાતન કરવાના ઉદ્દેશથી તેમણે શુદ્ધોને તેના અધ્યયનનો અધિકાર ન આપ્યો, તે એ સમયના સંતોગો જોતા જરૂરી હશે અને એની પાછળ શુદ્ધો પ્રત્યેની ધૂણી જ કામ કરતી હશે એમ ન કહી શકાય. પણ એ નિષેધ વેદકાળમાં એવો કડક ને નિરપવાદ નહોતો જેવો પાછળના સ્મૃતિગ્રન્થોએ એને બતાવ્યો છે. ૧૪ આમ જતાવનારા કેટલાયે દાખલા મોજૂદ છે. હાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં જનશ્રુતિ પૌત્રાયણ અને રેકવની વાત છે તેમાં જનશ્રુતિ શ્રદ્ધ હોવા છતાં રેકવ તેને સવગવિદ્યા (જે વેદવિદ્યાનો જ એક ભાગ છે) શીખવે છે; ને પોતે બ્રાહ્મણ છતાં જનશ્રુતિની દીકરીને પરણે છે. ૧૫ દામીપુત્ર સત્યકામ જમાવની વાત જણીતી છે. ૧૬ તેને સત્યવક્તા જોઈ, એટલા પરથી જ ગુરુ એને બ્રાહ્મણ તરીકે સ્વીકારે છે. એતરેય આરણ્યક અને ઉપનિષદના રચનાર મહાદાસ એતરેય ઈતરા નામની શ્રદ્ધ માના પુત્ર હતા, એમ સાચું નોંધે છે. ૧૭ બ્રહ્મવાદી કવશ એણું દામીપુત્ર હતો. ૧૮ કષ્ટવ ઋષિના બે પુત્રો મેધાતિથિ અને વત્સ લડી પડ્યા. 'તું શ્રદ્ધ માનો પુત્ર છે,' એમ કહી મેધાતિથિએ વત્સનું અપમાન ક્યું વત્સે મેધાતિથિની પેઠે જ અગ્નિ પર ચાકી બતાવીને પોતાના શુદ્ધ જાતિસંસ્કારની ખાતરી કરાવી. આ કથા તાંત્રમહાબ્રાહ્મણમાં છે. ૧૯ આ પરથી દેખાય છે કે મોટા મોટા પ્રખ્યાત ઋષિઓ શ્રદ્ધ સ્વીઓ જોડે પરણતા, ને તેમના પુત્રો ઋષિપદ પામી શકતા. 'મહામુનિ વસિષ્ઠ ગણિકાના પુત્ર હતા. તપથી તે બ્રાહ્મણ થયા; તેમાં કારણ તેમના સંસ્કાર હતા. વ્યાસ માછણના, ને પરાશર શ્વપાકીના પુત્ર હતા. એમ બીજા પણ ઘણા, જે અગાઉ અદ્વિજ હતા, તે વિપ્રત્વને પામ્યા છે. ૨૦

તે જ પ્રમાણે આવા ઋષિઓ સાથે લગ્ન કરનારી, બિતરતા સ્ત્રી, ઋષિઓ સ્વર્ગ જિતેલા સ્ત્રીઓ સ્વર્ગ જિતેલી સ્ત્રીઓ તામતી

ચાંડાલી વસિષ્ઠને પરણેલી, અને શાડૂંગી મન્દપાત્રને પરણવાથી માનને પાત્ર બનેલી.^{૨૧} અક્ષમાત્રા તે જ પાછળથી અગ્રધતી દર્શવાઈ. બ્રાહ્મણને ચારે વર્ણની સ્ત્રીઓ પરણવાની છૂટ છે; ક્ષત્રિયને બ્રાહ્મણ સિવાયના ત્રણ વર્ણોની; વૈશ્યને બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય સિવાયના બે વર્ણની; અને શૂદ્રને સ્વજાતિની સ્ત્રી પરણવાની જ છૂટ છે. — આવો મન બૌધાયન, વસિષ્ઠ, વિષ્ણુ વગેરેએ દર્શાવ્યો છે. ખીજા યાજુવલ્ક્ય વગેરે કેટલાકે તેની સામે વિરોધ પ્રગટ કર્યો છે. પણ એ બતાવે છે કે આવા અસવર્ણ અર્થાત્ મિશ્ર વિવાહ સમાજમાં થતા એમાં શકે નથી.

‘સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ જોતાં શૂદ્રોની સ્થિતિ જહુ નીચી હતી એ ખરું, પણ તેમાના ધણા શ્રીમંત હતા એમ બતાવનારો પુરાવો મેળવ્યું છે. તેમાંના કેટલાક પોતાની દીકરીઓને રાજકુટુંબોમાં પરણાવી પણ શક્યા હતા. દશરથની રાણી સુમિત્રા શૂદ્ર હતી. કેટલાક શૂદ્રોએ પ્રયત્ન કરીને રાજગાદી પણ મેળવી હતી. સમ્રાટ ચન્દ્રગુપ્ત શૂદ્ર માનો દીકરો હતો એ બહુવિધ છે. દક્ષિણ પર કેટલાક વખત સુધી રાજ્ય કરનારા આભીરો શૂદ્ર હોવા જાહેર.^{૨૨} સમ્રાટ હર્ષના કાળમાં ને તે પછી પણ આવા મિશ્ર વિવાહો ચાલુ હતા.

‘એક સ્ત્રીની પ્રવાસીએ લખ્યું છે કે સમ્રાટ હર્ષ મતે વૈશ્ય હતો તેની દીકરી ક્ષત્રિયને પરણાવી હતી, છતાં તેની પ્રભુ ક્ષત્રિય જ ગણાઈ હતી. નવમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધનો જોધપુરનો એક લેખ જણાવે છે કે એક બ્રાહ્મણને બે સ્ત્રી હતી; તેમાની એક ક્ષત્રિય હતી, ને તેની પ્રભુને ક્ષત્રિય ગણવામા આવી હતી. દસમા સૈકામાં બ્રાહ્મણ કવિ રાજરોખરે ચાહમાન જાતિની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું’ હવ. બાણે તેના હર્ષચરિતમાં કહ્યું છે કે તેના પિતાને — અર્થાત્ બ્રાહ્મણને — એક બ્રાહ્મણ સ્ત્રી લગ્ન કર્યા એક શૂદ્ર સ્ત્રી પણ હતી.^{૨૩}

હિંદમાં સેંકડો વરસ સુધી શક, દ્રણ, યુએચી, સિયિયન વગેરે અનેક વિદેશી જાતિઓનાં ધાડેધાડાં આવ્યાં; અને દૂધમાં સાદર બળી જાય તેમ આ દેશના સમાજમાં બળી ગયાં. તેઓ કયાં ગયાં ને કયા વર્ણોમાં. બળ્યાં તેની તવારીખ રખાઈ નથી, ને રખાય એમ હવું પણ નહીં. પોતે પરદેશી છે એવું રમરણ પણ ઠાઈ ને ન રહ્યું. સ્મૃતિકારોએ ‘મિશ્ર’ ને પ્રતિલોભ જાતિઓ વર્ણવી છે, તે તો એ વિશાળ

ને બહુમુખી પ્રવાહમાં કંઈક વ્યવસ્થા લાવવા સારુ, અને એમાં રમૂતિકારોએ પોતાની કલ્પનાનો જ મોટો ભાગે ઉપયોગ કર્યો છે. ૨૪ એટલું ચોક્કસ કે ચાતુર્વર્ણ્યમાંનો એકે વર્ણ તેના મૂળ રૂપમાં કાયમ રહેવા પામ્યો નથી.

મહાભારતના શાન્તિપર્વમાં શ્રદ્ધના યજ્ઞ કરવાના અધિકાર વિશે સ્પષ્ટ ચર્ચા છે. ત્યાં બીજાં યુધિષ્ઠિરને કહે છે : ‘ પાકયજ્ઞો કરવાનો અધિકાર તો શ્રદ્ધને છે જ. (પાકયજ્ઞ એટલે મહાશાન્તિ, વૈશ્વદેવ વગેરે.) એ પાકયજ્ઞમાં પૂર્ણપાત્ર જેટલી દક્ષિણા અપાય છે. (પૂર્ણપાત્ર એટલે ૨૫૬ મૂઠી જેટલું અનાજ.) પૈતૃવન નામના શ્રદ્ધે યજ્ઞ કર્યો તેમાં, ઇન્દ્ર અને અગ્નિના યજ્ઞ વિશે બતાવેલું તે પ્રમાણે, એક લાખ પૂર્ણપાત્ર-જેટલું અનાજ દક્ષિણામાં આપેલું. એમ કહેવાય છે. બધા વર્ણો યજ્ઞ કરે તે યજ્ઞ શ્રદ્ધનો જ છે. શ્રદ્ધ શ્રદ્ધાપૂર્વક બીજાઓની મેવા કરે; એ શ્રદ્ધાપૂર્વક સૌથી મોટો છે. ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શ્રદ્ધ એ ત્રણ વર્ણોની પ્રજા બ્રાહ્મણોએ જ ઉત્પન્ન કરી છે, એટલે એ ત્રણ વર્ણો પોતાની ઇચ્છાઓ પૂરી કરવા યજ્ઞ કરતા. શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવાનો તો સર્વ વર્ણને અધિકાર છે જ. ચોર કે પાપી, અથવા પાપીમાં પાપી પણ, જો યજ્ઞ કરવા ઇચ્છે, તો ઋષિઓ તેને સાધુ જ કહે છે માટે વર્ણોએ સર્વથા સર્વદા યજ્ઞ કરવો જ ઘટે છે. ’ ૨૫

આની ટીકામાં નીલકંઠે કેટલોક સારો ખુલાસો કર્યો છે : ‘ શ્રદ્ધ મન્ત્ર વિના પણ યજ્ઞ કેમ કરી શકે? — એવી શંકા ઊભી કરીને, બીજાં કહ્યું છે ત્રણ વર્ણોનો જ યજ્ઞ છે તે શ્રદ્ધનો જ યજ્ઞ છે, કેમ કે એ ત્રણનો મેવક છે. બ્રાહ્મણના કરેલા યજ્ઞમાં શ્રદ્ધનો ભાગ છે જ. બધા વર્ણો બ્રાહ્મણની સંતતિ છે; તેથી યજ્ઞ કરવાનો શ્રદ્ધનો પણ અધિકાર છે. ધર્મથી તેમ જ જન્મથી સર્વ વર્ણો બ્રાહ્મણે જ ઉત્પન્ન કરેલા છે. વ્રાહ્મણની સંતતિ હોવાથી આ વીજા ત્રણે વર્ણો પણ વ્રાહ્મણ જ છે, એમ બીજાના કહેવાનો અર્થ છે. ’ ૨૬

‘ મિત્ર સંતતિ વિશે અત્રિએ એક જુદો જ નિયમ આપ્યો છે. તે કહે છે કે સ્ત્રીઓ ભવે ગમે તે વર્ણની હોય, તેમનાથી જો ચંડાલ, મ્લેચ્છ, શ્વપાક, અને કાપાલિકની સંતતિ થાય, તો તેમાં

પુરુષ પોતે જ સંતાનરૂપે જન્મતો હોવાથી, સંતાન પાતાના જેવું જ ગણાય. અર્થાત્ આવી મિત્ર સંતતિમાં-પિતાનો વર્ણ તે જ આગકનો વર્ણ છે. ૨૭ આ નિયમ લાગુ પાડતાં, બ્રાહ્મણ માને શૂદ્ર આપની સંતતિ શૂદ્ર જ હશે છે.

મહર્ષિ વ્યાસે તો ૨૫૪ રીતે કહ્યું છે કે ‘બ્રાહ્મણથી માંડીને ચારે વર્ણને વેદનું શ્રવણ કરાવવું જોઈએ; અને વેદનું આ અધ્યયન તે ખરેખર ધણું મોટું કામ છે. ૨૮

ટિપ્પણો

૧. યો વૈ વૈસ્યઃ શૂદ્રો વા બહુપુટઃ સ્યાત્ તસ્ય ગર્વા ષાણ્ડં વસ્તરં અપમયેત । મૈ. સં. ૪; ૨; ૭.

૨. શ. બ્રા. ૫; ૩; ૨; ૨.

૩. ક્ષેત્રાલાલ મુનશી : ‘અખંડ હિંદુસ્તાન’, પૃ. ૩૨૨-૩.

૪. સ્વપતિર્નિગ્રાહઃ સ્યાચ્છન્દસામર્થ્યાત્ । પૂ. મી. સ્વ. ૬; ૧; ૫૧.

૫. શા. બ્રા. ૨૫; ૧૫.

૬. કા. શ્રી. સ્વ. ૧; ૧; ૧૨-૪.

૭. નિગ્રાહરૂપકારયોરાધાનાદગ્રિહોત્રં દશપૂર્ણમાસી ચ નિયમ્યેતે ।

સત્યાપાઢકલ્પ ૩; ૧.

૮. આર્યાઃ પ્રયતા વૈશ્વદેવેઽન્નસંસ્કર્તારઃ સ્યુઃ । આર્યાધિદિતા વા

શૂદ્રાઃ સંસ્કર્તારઃ સ્યુઃ । આ. ધ. સ્વ. ૨; ૨; ૩; ૧, ૪.

સર્વાન્ વૈશ્વદેવમાગિનઃ કુર્વાતાશ્વચાણ્ડાલેખ્યઃ ।

આ. ધ. સ્વ. ૨; ૪; ૧; ૫.

૯. નિમિત્તાર્થેન વાદરિસ્તસ્માત્સર્વાધિકારં સ્યાત્ ।

પૂ. મી. સ્વ. ૧; ૩; ૨૭.

૧૦. વિદ્યતે ચતુર્યસ્ય વર્ણસ્યામ્યાધેયમિત્યેકે ન વિદ્યતે હત્યપરે ।

મા. શ્રી. સ્વ. ૫; ૨; ૮.

(આપા વર્ણ અર્થાત્ શૂદ્રને પણ કરવાનો અધિકાર છે એમ કેટલાક માને છે; નથી એમ બીજા કેટલાક માને છે.)

૧૧. શ. બ્રા. ૧; ૧; ૪; ૧૨.

१२. आधावेति शूद्रस्य मस्तु शूद्रस्येति सोमे पयोव्रतस्थाने ।

का. श्री. सू. १; ४; ५ नी टीका

१३. पञ्चयज्ञविधानं तु शूद्रस्यापि विधीयते ।

तस्य प्रोक्तो नमस्कार कुर्वन्नित्य न हीयते ॥

लघुविष्णु ५; ९.

१४. शिष्टेः श्रेष्ठेन, पृ. १५५.

१५. छा. ४; २; ३.

१६. छा. ४; ४.

१७. ऐ. ब्रा. सायणभाष्य — उपोद्घात.

१८. छागलेय उपनिषद्. ऐ. ब्रा. ६; ५. ब्र. सू. १; ३; ३४.

१९. तादृशमहाब्राह्मण १४; ६; ६.

२०. गणिकागर्भसम्भूतो वसिष्ठश्च महामुनि ।

“ तपसा ब्राह्मणो जातः सस्कारास्तन कारणम् ॥

● जातो व्यासस्तु कैवल्याः श्रपाक्यास्तु पराशरः ।

बह्वोऽन्येऽपि विप्रत्वं प्राप्ता ये पूर्वमद्विजा. ॥

२१. अक्षमाला वसिष्ठेन सयुक्ताधमयोनिजा ।

शाङ्गी मन्दपालेन जगामाम्यर्हणीयताम् ॥

एताश्चान्योश्च लोकेऽस्मिन्नपकृष्टप्रसूतयः ।

उत्कर्षं योषितः प्राप्ता स्वैः स्वैर्भर्तृगुणैः शुभैः ॥

मनु. ९; २३-४.

टीकाकार राधवानन्दे लभ्यु उ के वसिष्ठ आशस्त्रिने परंपरा हता.

वसिष्ठश्चाण्डालीमुपयेमे ।

२२. धुधेः ‘अष्ट ओ उ रेईस ईन उडिया’, पृ. ५८-६.

२३. श्रेष्ठेन, पृ ६१. वगी श्रुत्यो राधाकृष्णनः ‘दिंदु धर्म’,

पृ. १३०-१.

२४. टी. आरे वेदवराभ शास्त्रीः ‘धा हत्यरत्न हेरीटन ओड उडिया’, वे. १ भागे अभूतिओ विधेने लेख

२५. तस्माच्छूद्रः पाक्यैर्यजेताव्रतवान्स्वयम् ।

पूर्णपात्रमयीमाहु पाक्यशस्य दक्षिणाम् ॥

शूद्रः पैजवनो नाम सहस्राणां शतं ददौ ।
 ऐन्द्राग्नेन विधानेन दक्षिणामिति नः श्रुतम् ॥
 यनो हि सर्ववर्णानां यज्ञस्तस्यैव भारत ।
 अग्रे सर्वेषु यज्ञेषु भद्रायज्ञो विधीयते ॥
 अयजन्निह सत्रैस्ते तैस्तैः कामैः समाहिताः ।
 ससृष्टा ब्राह्मणैरेव त्रिषु वर्णेषु सृष्टयः ।
 ततः सर्वेषु वर्णेषु भद्रायज्ञो विधीयते ॥
 स्तेनो वा यदि वा पापो यदि वा पापकृत्तमः ।
 यदुमिच्छति यज्ञं यः साधुमेव वदन्ति तम् ॥
 ऋषयस्तं प्रशंसन्ति साधु चैतदसहायम् ।
 सर्वथा सर्वदा वर्ण्येष्टव्यमिति निर्णयः ॥

शान्ति. ६०; ३८-४०, ४२, ४५, ५२-३.

२१. कथमस्यामनोऽपि यज्ञ इत्याशङ्क्याह — सर्ववर्णानां भैवर्णिकानां
 यो यज्ञः स तस्यैव शूद्रस्यैव भवति तत्सेवकत्वात् । . . . एवं भद्रया
 ब्राह्मणादीनाराधयत. शूद्रस्यापि ब्राह्मणकृतयज्ञफलभागित्वमस्त्येवेत्यर्थः । सर्वेषां
 वर्णानां ब्राह्मणत्वादस्त्येव शूद्रस्यापि यज्ञेऽधिकार इत्यर्थः । . . . तेन
 घर्मतो जन्मतश्च सर्वे वर्णा ब्राह्मणसंसृष्टा इति स्थितम् । ब्राह्मणसन्ततित्वात्
 सर्वेऽप्येते ब्राह्मणा एवेत्यर्थः ।

७५६। ५२१। ५२१। ५२१। ५२१।

२७. चण्डालम्लेच्छश्चपक्वपात्रतधारिणः ।

अकामतः स्त्रियो गत्वा पराकेण विशुध्यते ॥

कामतस्तु प्रसूता वा तत्समो नात्र संशयः ।

स एव पुरुषस्तत्र गर्भो भूत्वा प्रजायते ॥ अत्रि. १८४-५.

२८. भावयेच्चतुरो वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणममृतः ।

वेदस्याध्ययनं हीदं तद्य कार्यं महत्समृतम् ॥

शान्ति. २२७; ४९.

જન્મ અને આત્માર

ખીજી ધ્યાન ખેચે એવી વસ્તુ એ છે કે શરીરનું શરીર કદી ન દર્શી શકે એવું નથી મહાભારત કહે છે શદ્ર યોનિમા જન્મેને માણસ જે સદ્ગુણનું અનુશીનન કરે, તો તે વૈશ્ય બને છે, ને ક્ષત્રિય પણ બને છે, અને સરળ નર્તન રામે તો બ્રાહ્મણપદને પામે છે ^૧ વળી કહે છે જગતમા બ્રાહ્મણમાત્ર સદ્નર્તન વડે બ્રાહ્મણ થાય છે સદ્નર્તન કરનાર શદ્ર પણ બ્રાહ્મણત્વ પામે છે ^૨ વળી સુશીન અને ગુણવાન શદ્ર પણ બ્રાહ્મણ બને છે અને ક્રિયાહીન બ્રાહ્મણ શદ્ર ઠરતાપે હનકો બને છે ^૩ વ્યાસ કહે છે અસુક જાતિમા જન્મવાથી કલ્યાણ થતું નથી સદ્નર્તન કરનાર ચાડાન હોય તોપણ તેને દેવો બ્રાહ્મણ માને છે ^૪ શુકનીતિ કહે છે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શદ્ર ને મૈત્ર્ય જન્મથી થતા નથી એ વિભાગો ગુણકર્મ અનુસાર પાડેના છે ^૫ અગ્નિપુરાણમા કહે છે કે નાભાગના બે વૈશ્ય પુત્રો બ્રાહ્મણ પદને પામ્યા ^૬ ભવિષ્યપુરાણ કહે છે શદ્ર પણ જે શીનવાન હોય તો બ્રાહ્મણ કરતા ચડિયાતો છે બ્રાહ્મણ જે અનાચારી હોય તો શદ્રથી હનકો છે ^૭ આના ફાખવા આપતા ભવિષ્યપુરાણ કહે છે વ્યાસ માણસના પરાશર ચાડાનીના, શુક શુબ્રીના, ને મૃણાલ ઉદ્દીનીના દીપ્તરા હતા હરિણીને પેટે જન્મેના સધ્ધતુલ્ય તપ વડે બ્રાહ્મણ થયા હતા, એટલે સમ્કાર પરથી જ નહીં નક્કી થાય છે ગણિજ્ઞાન પેટે જન્મેના મહામુનિ વસિષ્ઠ તપ વડે બ્રાહ્મણ થયા હતા એટલે સમ્કાર પરથી જ વર્ણ નક્કી થાય છે ^૮ મહાભારતમા વિશ્વામિત્ર અને વીન હવ્યના ફાખના આપીને કહે છે કે તેઓ જન્મ ક્ષત્રિય હોના છતાં તે જન્મે જ બ્રાહ્મણત્વ પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા, ^૯ અને એથી બનદું મનગ ચાડાન (શદ્ર પિતા ને બ્રાહ્મણ માનો દો રો) તપો પ્રયત્ન

કરવા છતાં બ્રાહ્મણપદ ન પામ્યો, પણ મરી ગયા પછી દેવપદ પામ્યો. ૧૦
બ્રાહ્મણ અનેના અનેક રાજાઓના નામ વાયુપુરાણમાં આપ્યાં છે.

ખીજી આશુ, મહાભારતમાં કહ્યું છે કે જે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે
વૈશ્ય પોતાના ધ્યાનથી અષ્ટ યાત્રા છે તે વર્ણમંકર યાત્રા છે તે ચક્રવર્તને
પામે છે. ૧૧ દેવીભાગવત કહે છે કે આર દિવસ લગી હોમહવન ન કરે
તે બ્રાહ્મણ ચક્ર યાત્રા છે. ૧૨ લઘ્વાશ્વવાયન સ્મૃતિ કહે છે. જે દિવસ
વેદ સિવાયની ખીજી વિદ્યાઓ ભણે છે તે આ જન્મે જ કુટુંબ
સહિત ચક્ર યાત્રા છે. ૧૩ બોધાયન કહે છે : ગાયનું રક્ષણ કરીને આ-
શુવિકા મેળવનાર, વાણિજ્ય કરનાર, શિષ્ય તથા ગાયનનું કામ કરનાર,
નોકરી કરનાર, અને વ્યાજવટાનો ધધો કરનાર બ્રાહ્મણોને ચક્ર ગણી
તેમની જોડે તે રીતે વર્તન કરવું. ૧૪ છાંદોગ્ય કહે છે : અગાઉ લીધેલા
મનનું પાલન ન કરનાર કામાન્ધ માણસ આ જન્મે ચાંડાલ બને છે,
ને મૂઆ પછી ફરીથી યાત્રા છે. ૧૫ અત્રિ કહે છે : માંસ, લાખ અને
મીઠાનું વેચાણ કરનાર બ્રાહ્મણ તરત પતિન થાય છે; અને દૂધ વેચે
તો ત્રણ દિવસમા ચક્ર બને છે. હંમેશાં મત્સ્યમાંસની લાક્ષ્યમાં
રહેનાર બ્રાહ્મણ નિપાદ કહેવાય છે. ઘાવ, કૂચ, તલ્લાય, ધર્મશાળા,
સરોવર વગેરે સ્થળોનો ઉપયોગ કરતાં કોઈ પણ માણસને રેકનાર
પ્રાક્ષણ મ્લેચ્છ કહેવાય છે. જાહેર સ્થળોનો ઉપયોગ કરતાં કોઈ પણ
માણસને રોકવું એ શુભ છે, એમ અહીં ભારપૂર્વક બતાવ્યું છે.
જે બ્રાહ્મણ ક્રિયાહીન, મૂર્ખ, ધર્મહીન અને સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે
નિર્દય હોય તે ચાંડાલ કહેવાય. ૧૬ વસિષ્ઠસૂત્રમાં કહ્યું છે કે તપ,
અધ્યયન અને અગ્નિહોત્ર વિનાના બ્રાહ્મણો તે ચક્રના જેવા જ છે. ૧૭

આ વચનો બતાવે છે કે માણસોના આચાર ઉપર કેટલો બધો
ભાર મુકાનો હતો. એક તરફ આચાર જોઈને વર્ણ ફેરવવાના મતવાળા
આ માણસો હતા. ખીજી તરફ જન્મથી જ વર્ણ નક્કી થવો જોઈએ,
એવા આગ્રહવાળા લોકો પણ હતા. ૧૮ એ બેની વચ્ચે પતાવટ કરવાને
ત્રીજો વચલો રસ્તો, કાઢેલો પણ જોવામાં આવે છે. બલિષ્ઠપુરાણ
કહે છે : ફરી વિસ્તારથી નહીં પણ સંક્ષેપમાં કંઈક છું તે સાંભળો.
માણસો જાતિ અને કર્મનો સમુચ્ચય કરવાથી મોક્ષ પામે છે. ૧૯

જાતિના ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષના આ સિદ્ધાન્તથી, શ્રદ્ધ વગેરેને સદાચારી યર્ધને આહ્વાણત્વ સુધી પહોંચવાની તક મળતી, તેમ જ આહ્વાણને માથે સદાચારી બનવાની જવાબદારી રહેતી. મનુ જેવા પ્રમિદ્ધ ઋતિકારે પણ આ સિદ્ધાન્તનું સમર્થન કર્યું છે. તે કહે છે અંતર્બાહ્ય વ્યવહતાવાળો, પોતાથી શ્રેષ્ઠ માણસોની મેવા કરનારો, મૃદુ વાણી બોલનારો, અહંકાર વિનાનો, અને હમેશાં આહ્વાણાદિને આશ્રયે રહેવો માણસ ચડીને પોતાના કરતાં ઉત્કૃષ્ટ જાતિમા જાય છે. ૨૦ વળી દ્રૌક યુગમા માણસો, નપ અને બીજના પ્રભાવ વડે, જન્મની જાતિ છોડીને ઉત્કર્ષ કે અપકર્ષ પામ્યા છે. આ ક્ષત્રિય જાતિઓ ધીરે ધીરે કર્મો ને સરકારોના લોપથી, ને આહ્વાણોનું દર્શન ન થવાથી, જગતમાં શૂદ્રત્વને પામી છે. ૨૧

- જે વર્ણુવ્યવસ્થા આવી સ્થિતિસ્થાપક અને પરિવર્તનશીલ હતી તે આગળ ઉપર અમતિક બની ગઈ, એને લીધે એનાથી જે લાભ થવો જોઈતો હતો તે પૂરેપૂરો ન થવા પામ્યો, ને એની અંદર રહેલું જે કંઈ સારું તત્ત્વ હતું તે ધણે અંશે દંડાઈ ગયું.

દિપ્તલોકો

૧. શૂદ્રયોની હિ જાતસ્ય સદ્ગુણાનુપતિષ્ઠત ।
વૈસ્યત્વ મત્તિ ગ્રહાન્ ક્ષત્રિયત્વ તથૈવ ચ ।
આર્જવે વર્તમાનસ્ય બ્રાહ્મણ્યમભિજાયતે ॥ વન. ૨૧૬; ૧૧-૨.
૨. સર્વોડય બ્રાહ્મણો લોકે રૂત્તેન તુ વિધીયતે ।
રૂત્તે સ્થિતસ્તુ શૂદ્રોડપિ ગ્રાહ્મણત્વ નિયન્છતિ ॥
અનુ ૧૪૩; ૪૧-૫૦.
૩. શૂદ્રોડપિ શીલસમ્પન્નો ગુણવાન્ બ્રાહ્મણો મવેત્ ।
બ્રાહ્મણોડપિ નિયાહીન શૂદ્રાત્પત્યવરો મવેત્ ॥ વન.
૪. ન જાતિ કારણ તાત ગુણા વલ્યાણકારણમ્ ।
રૂત્તસ્પર્શિ વ્યાઘ્ડાત્ ત દેહા બ્રાહ્મણ નિદુઃ ॥ વ્યાસસ્મૃતિ.

५. न जात्या ब्राह्मणाश्चात्र क्षत्रियो वैश्य एव वा ।

न शूद्रो न च वै म्लेच्छो मेदिता गुणकर्मभिः ॥

शुक्रनीति १; ३८.

६. नाभागस्य च पुत्री द्वी वैश्यी ब्राह्मणतां गतौ ।

अग्निपुराण

७. शूद्रोऽपि शीलसंपन्नो ब्राह्मणादधिको भवेत् ।

ब्राह्मणो विगताचारः शूद्राद्वीनतरो भवेत् ॥

म. पु. १; ४४; ३१.

८. जातो व्यासस्तु कैवल्याः श्रपाक्यास्तु पराशरः ।

शुब्याः शुकः कणादाख्यस्तथोलूक्याः मुनोऽभवत् ॥

हरिणीगर्भसम्भूत ऋष्यशृंगो महामुनिः ।

तपसा ब्राह्मणो जातः संस्कारास्तत्र कारणम् ॥

गणिकगर्भसम्भूतो वसिष्ठश्च महामुनिः ।

तपसा ब्राह्मणो जातः संस्कारास्तेन कारणम् ॥

म. पु. १; ४२; २२; २६; २९.

९. विश्वामित्रेण च पुरा ब्राह्मण्यं प्राप्तमित्युत ।

वीतहव्यश्च नृपतिः श्रुतो मे विप्रतां गतः ॥

अनु. २०; २, ३.

१०. प्राणांत्यक्त्वा मतङ्गोऽपि संप्राप्तः स्थानमुत्तमम् ।

अनु. २९; २६.

११. स्वस्थानात्स परिभ्रष्टो वर्णसंकरतां गतः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रत्वं याति तादृशः ॥

अनु. १४३; १४.

१२. द्वादशाहमनभिः सन् द्विजः शूद्रत्वमाप्नुयात् ।

दे. मा. ११; ३; ९.

१३. अनधीत्य द्विजो वेदान्त्यत्र कुस्ते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति चान्वयः ॥

सूच्याश्वलायनस्मृति

૧૪. રોરક્ષકાન્ વાણિજકાસ્તથા કારુકુડીલ્લાન્ ।

પ્રેષ્યાન્ વાર્ધુધિકાંશ્ચૈવ વિપ્રાન્ શૂદ્રવદાચરેત્ ॥

વોધાયનસ્મૃતિ ૧; ૧.

બ્રાહ્મણ વર્ણમાં જન્મેલા કેટલાયે માણસો આત્માને લીધે કેવી અધોગતિએ પહોંચ્યા હતા તે જતાવનારી લાખી યાદી મનુસ્મૃતિમાં આપી છે. બ્રાહ્મણનો મહિમા હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં ધણે માયે છે પણ તે સાચા સુશીલ બ્રાહ્મણનો કેવળ જન્મથી બ્રાહ્મણ હોય ને સદાચારી ન હોય તેમના પ્રત્યે ધૃણા દર્શાવવા 'જાતિબ્રાહ્મણ', 'બ્રહ્મજન્ય' વગેરે શબ્દો શાસ્ત્રકારોએ જ વાપર્યા છે. દેશમાં જન્માને જન્માને સાચા 'બ્રાહ્મણ' પણ અનેક થયા, તેમને લીધે હિંદુ ધર્મ ટક્યો છે ને શોભ્યો છે.

૧૫. પૂર્વે વ્રત ગ્રહીત્વા તુ નાચરેત્કામમોહિત ।

જીવન્ ભવતિ ચાણ્ડાલો મૃત શ્ચ ચામિજાયતે ॥

. છાગલેયસ્મૃતિ

૧૬. સદ્ય પતતિ માંસેન લાક્ષયા લવણેન ચ ।

ત્ર્યહેણ શૂદ્રો ભવતિ બ્રાહ્મણ ક્ષીરવિક્રયાત્ ॥

મત્સ્યમાંસે સદા ક્ષુબ્ધો વિપ્રો નિપાદ ઉચ્યતે ।

વાપીકૃપતઙ્ગાગાનામારામસ્ય સર સુ ચ ।

નિ શક રોધકશ્ચૈવ સ વિપ્રો મ્લેચ્છ ઉચ્યતે ॥

ક્રિયાહીનશ્ચ મૂર્ખશ્ચ સર્વધર્મવિવર્જિત ।

નિર્દય સર્વભૂતેષુ ત્રિપ્રશ્નાણ્ડાલ ઉચ્યતે ॥

અત્રિ. ૨૧, ૩૮૦, ૩૮૨-૩.

૧૭. અત્રોત્રિયા અનનુવાક્યા અનગ્રયો યા શૂદ્રસધર્માણો ભવન્તિ ।

યસિષ્ઠધર્મસુત્ર ૩.

૧૮. સૂતસહિતા. શાતાતપ. અનુશાસનપર્વ.

૧૯. પુનર્એષ્મિ નિગોષર્ણ્વં સમાસાન્ન ॥ તિસ્તપાત્ ।

સર્વિદિ યાન્તિ મનુજા જાતિકર્મસમુચ્ચયાત્ ॥

મ પુ. ૧; ૪૬, ૨.

૨૦. શુચિસ્તુત્તુશ્રુપુર્મદુવાગનશ્કૃત ।

બ્રાહ્મણાદ્યામયો નિત્યમુત્કૃષ્ટા જાતિમશ્નુતે ॥ મનુ. ૧; ૩૩૫.

૨૧. તપોધીજ્ઞમાયૈસ્તુ તે ગચ્છન્તિ યુગે યુગે
 ઉત્કર્ષે ચાપકર્ષે ચ મનુષ્યેષ્વિહ જન્મતઃ ॥
 શનર્કસ્તુ ત્રિયાલોપાદિમા. સ્ત્રિયજાતયઃ ।
 શૂંપલ્લવ મતા લોકે દ્રાક્ષણાદર્શનેન ચ ॥ મનુ. ૧૦; ૪૨-૩.
 પાપયોનિ સમાપન્નાશ્વાષ્ડાલ મૂકષૂચુકાઃ ।
 ઘર્ગામ્યર્યાયશ્ચાપિ પ્રાપ્નુવન્સુત્તરોત્તરમ્ ॥

આશ્વમેધિકર્મ ૧૪; ૩૦.

(પાપયોનિમા જન્મેલા ચાંડાલ, મૂક, ચૂચુક વગેરે એક પછી એક
 વપસા વર્ણમાં જન્મ લે.)

આ વિષયના વધુ સવિસ્તર વિવેચન માટે જીએલ શાધાકૃષ્ણન : 'દિ'ંદુ
 ધર્મ', પૃ. ૭૧-૮; શાધાકૃષ્ણન : 'વેદની વિચારધારા', પૃ. ૬૪-૫; કાણે :
 એજન, પૃ. ૬૧-૬.

અસ્પૃશ્યતા

વેદકાળમાં અસ્પૃશ્ય ગણાતી એવી કોઈ જાતિ નહોતી, એ આપણે પાછળ જોઈ ગયા. નિપાદને પણ ત્યાં અસ્પૃશ્ય કહ્યો નથી. મંદિતાકાર તો કહે છે : ‘સુતાર, રથકાર, કુંભાર, લુહાર, પુંજિષ્ઠ, નિપાદ, શ્વનિન, શિકારી, શ્વાન અને શ્વપતિ — તેમને બધાને હું નમસ્કાર કરું છું.’^૧ અહીં તો શ્વાન અને શ્વપતિ એ બંને રદનાં નામ છે; એટલે કે એ બંનેને ઋષિએ રદ માની તેમને પ્રણામ કર્યા છે. ‘આખા વૈદિક સાહિત્યમાં જન્મવાનો કે સ્પર્શવાનો બાધ કોઈ પણ જાતિ વિષે હોય એમ મળતું નથી.’^૨ એક જ જગ્યાએ કહ્યું છે કે ‘વેદવિદ્યા જાણનારાએ વેદવિદ્યા ન જાણનારા જોડે વાદવિવાદ ન કરવો, જમવું નહીં, અને ગમ્મત પણ કરવી નહીં.’^૩ ત્યાં પણ અસ્પૃશ્યતા તો નથી જ. વાજસનેયી સંહિતામાં ચાંડાક્ષનો ઉલ્લેખ છે ત્યાં એટલું જ કહ્યું છે કે ‘વાયુને ચાંડાક્ષનો બલિ આપવો.’ તે પરથી ચાંડાક્ષ અસ્પૃશ્ય હતો નથી, કેમ કે ત્યાં તો બ્રહ્મને બ્રહ્મણનો, ક્ષત્રને રાજન્યનો, ને મરુતને વૈશ્યનો, બલિ આપવાનું પણ કહેલું છે.^૪ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં તો કહ્યું છે કે ‘એ સ્થિતિમાં બાપ તે બાપ રહેતો નથી; ચંડાળ તે ચંડાળ રહેતો નથી; પૌંદ્રસ તે પૌંદ્રસ રહેતો નથી.’^૫

આગળ જતાં જેમ ધર્મમાં સંકુચિતતા વધી તેમ અસ્પૃશ્યતા આવી, ને પંત્રી તો તેમાં નવા નવા સમૂહો ઉમેરાવા લાગ્યા. જે ધંધા કરનારાઓને સ્મૃતિઓએ અસ્પૃશ્ય ગણાવ્યા છે તે ધંધા વેદ, ઉપનિષદ, રામાયણ અને મહાભારતના કાળમાં પણ ચતા. પણ તે ધંધા કરનારા અસ્પૃશ્ય ગણાતા નહોતા. અસ્પૃશ્ય કેને ગણવા એ વિષે સ્મૃતિગ્રન્થોમાં તરેહ તરેહના નિયમો આપેલા છે, ને તેમાં એકબીજાની જોડે મેળ રહેલો નથી.

દાખલા તરીકે, ઘોળી, મોચી, નટ, જુરુડ, કૈવર્ત, મેદ અને બિલ્લ એ સાતને વચ્ચે અને અગ્રિએ 'અન્ત્યજ' ગણાવ્યા છે.^૧ અંગિરસ વળી બીજા જ સાતની યાદી આપે છે; તેમાં ચાંડાલ, શ્વપાક, દાતા, સૂત, વૈદેહિક, માગધ અને આયોગવને 'અન્ત્યાવસાથી' કહ્યા છે.^૭ વ્યાસ વળી 'અન્ત્યજ'ની ત્રીજી જ યાદી આપે છે; તેમાં મોચી, બટ, બીલ, ઘોળી, પુષ્કર, નટ, વરાટ, મેદ, ચાંડાલ, દાસ, શ્વપાક, દૌલિક, અને બીજા જે કોઈ ગોમાંસ ખાતા હોય તે બધાનો સમાવેશ કરે છે; અને તેમની સાથે બોલીને સ્નાન કરવું જોઈએ, ને તેમનું દર્શન થઈ જાય તો સૂર્યદર્શન કરવું જોઈએ, એમ કહે છે.^૮ દેવસ કહે છે સમામાં એચ્છનો સ્પર્શ થઈ જાય તો સચેત સ્નાન કરવું, ને એક દિવસનો ઉપવાસ કરવો.^૯ ગૌતમ કહે છે કે ગુરુશિષ્ય વર્ગમાં બેઠા હોય તેમાં જો વચ્ચે થઈને કૂતરું, નાળિયો, દેડકો કે બિલાડી પસાર થઈ જાય તો ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવો!^{૧૦} બૌદ્ધાયન ચાંડાલની પેઠે કૂતરાને અડાય તોપણ સ્નાન કરવાનું કહે છે.^{૧૦} વૃદ્ધહારીત વળી ચાંડાલ અને શ્વપાકની જોડે વરાહ, કૂતરા, કાગડા, ગધેડાં, ડાંટ, મઘ, માંસ, સખ તથા બિલાડીને મૂકે છે; એ અશ્વૃસ્યોની યાદીમાં શેવને પણ સામેલ કરે છે; અને કહે છે કે બૌદ્ધ, શૈવ ને પિશાચને ઘેર જાય તેણે નાહીને ત્રણમેા ગાયત્રીમન્ત્રનો જાપ કરવો! પ્રજાપતિ સીમાંતરે, રમશાનમાં અને જૈન મંદિરમાં જવાનો નિષેધ કરે છે.^{૧૧} ચાર વધુનો કોઈ પણ માણસ જમીને મોં ઘોળા પહેલાં ખાલાણુને અડે, તો તે ખાલાણુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ, એમ અંગિરસે કહ્યું છે. એવા માણસને 'ઉચ્છિષ્ટ' કહે છે. ઉચ્છિષ્ટ ખાલાણુ અડે, તો આયમન કરવું. ઉચ્છિષ્ટ દાત્રિય અડે, તો સ્નાન કરવું ને જાપ કરવો; તો અડધે દહાડે શુદ્ધિ થઈ રહે! (એટલે કે જમીને જોડેલો ને એકા મોદાવાળો દાત્રિય, અને ચાંડાલ, જે બરાબરીના!) ઉચ્છિષ્ટ વૈશ્ય કે શૂદ્ર, અથવા કૂતરો, અડે તો ખાલાણુ એક રાત ઉપવાસ કરવો; પછી પંચગવ્ય વડે શુદ્ધિ થાય. અત્રિ કહે છે કે ખાલાણુ અને ચાંડાલ એક ઝાડ પર ચડીને ત્યાં બેઠા બેઠા કળ ખાય — સ્પર્શ થવાની જરૂર નહીં —

તોપણ બ્રાહ્મણો સવસ્ત્ર આન કરવું, દિવસરાત ઉપવાસ કરવો, ને પયગવ્યનુ પ્રાશન કરવું^{૧૧૬} વૃદ્ધચાતાતપ શિયાળ, દુ-ડા, તથા વરાહને અસ્પૃશ્ય ગણાવે છે, ને તેમને અડીને પણ નાહવાનું ફરમાવે છે.^{૧૨} વિષ્ણુધર્મોત્તરમા પાખડી, પતિત ને નાસ્તિક જોડે બોનવાની તથા તેમને જોવાની પણ મનાઈ કરી છે^{૧૩} આચારમયુષ્મે બૌદ્ધો, પાશુપતો, જૈનો, લોકાયતિકો, કાપિલો, ને કર્મહીન દ્વિજો મહુને એક પી ડીએ રગી, એમનું ઈર્શન થતા જ સવસ્ત્ર રનાનની આજ્ઞા કરી છે^{૧૪} ખીજાઓએ તો શ્વપાકના અર્પણથી નાહવાનું કહેલું, પણ અગિરસુ તો એની છાયાનો પણ સ્પર્શ થતા નાહવાનું કહે છે.^{૧૫} પદ્મપુરાણ કહે છે કે બને બ્રાહ્મણો હાન પણ તે જો વૈશ્યન ન હોય તો તેમનો અર્પણ ન કરવો, તેમની જોડે બોનવું નહીં, તેમનું દર્શન ન કરવું^{૧૬} વૃદ્ધનામ્નવકથ અસ્પૃશ્યોમા પારસીઓને પણ ગણાવે છે^{૧૭} વિનાયકશ્વરની મિતાક્ષરા નીકામા કહ્યું છે કે દેવન-બ્રાહ્મણો — એટલે કે પણ વરસ સુધી દેવનું દ્રવ્ય કે નૈવેદ્ય લઈને દેવપૂજા કરે તે — અને આખા ગામના પુરોહિત હોય તે, તથા જોડીઓ પણ અસ્પૃશ્ય છે, ને એમને 'બ્રાહ્મણચાડાન' કહ્યા છે દેવન-એટલે મદિરોના 'સેવકો', તેમને અડીને પણ સવસ્ત્ર રનાન કરવું જોઈએ.^{૧૮} કાર્તિકે ભક્ષમા ભક્ષ ખાવાથી ચાડાન બની જવાય, એવી નવી જ વ્યાખ્યા વળી જૃહતૈરદીયે આપી છે^{૧૭} સૌરપુરાણ કહે છે કે માધ્વ સપ્રદાયના માણસોનું દર્શન થતા જ રનાન કરવું.^{૧૯} નિગપુરાણ કહે છે કે જેના ધરમા બિમાડી હોય તે માણસ અન્યજનના જેવો જ જાણવો ! !^{૨૦} (આમાથી કોણ બાપી રહી શકે ? એટલે કે આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે આપણે બધા 'અત્યજ' દર્શી ને !) અત્યર્થસારે સોની અને દરજીને પણ ખીજા 'અત્યજ'ની હારમા મૂક્યા^{૨૦} સપ્રદાયોમા જ્યારે સામસામી લડાઈઓ ચાલી ત્યારે કૂર્મપુરાણે કહ્યું કે પાચરાત્રો ને પાશુપતો બનેને વાણીથી સુધ્ધા માન આપવું નહીં^{૨૧} શૌનકે લુહાર, સોની, મુતાર, સનાતન સારા ને વણકર બધાને 'અત્યજ' તરીકે વર્ણવ્યા^{૨૨} આમ અસ્પૃશ્યોની ગણતરી પ્રવામા કશી મર્યાદા જ ન રહી અને ખૂબી

— અથવા કહો કે ખેંદની વાત — એ કે જોમને અન્ત્યજ અને અસ્પૃશ્ય ગણ્યા તેમને ત્યાં ફળફૂલનાં ઝાડ હોય તો તેનાં ફળફૂલ લેવામાં કશો બાધ નથી. ૨૩ પારાશર કહે છે કે ઘોગણુ, મોચણુ, વાધરણુ, અથવા વાંસફોડાની સ્ત્રી જો અગ્નિજ્વલમાં ચાર વર્ણના કોઈ ધરમાં પેસી જાય, તો આખા ધરમાંથી સામાન કાઢી નાખીને ધર ઘોઈ નાખવું. માત્ર ધરને બાળવાનું બાકી રાખવું. ૨૪ એની પહેલાં એ જ પારાશર કહે છે કે માસિકની અગ્નિજ્વલમાં જો કોઈ ધરમાં ચાંડાલ પેસી જાય, તો ધરની સ્ત્રીને બધી શુદ્ધ કરવી, કસુંબ, ગોળ, કપાસ, મીઠું, તેલ, ઘી ને અનાજ ધરની બહાર કાઢી ધરને આગ લગાડવી ! ૨૫ આ તો અશુદ્ધિની પણ હદ જ થઈ ગણાય; ને કોઈ પણ ધર્મની આના ઠરતાં મોટી હાંસી બીજી શી હોઈ શકે !

કોઈ માણસો અશુદ્ધ ધંધાને અંગે — તે સ્વચ્છ કામ કરે ને પછી નાહીને સ્વચ્છ ન થાય તેટલા વખત પૂરતા — અસ્પૃશ્ય ગણાય, એમાં સ્વચ્છતાનો નિયમ રહેલો છે. પણ તે જન્મતઃ અસ્પૃશ્ય ગણાય, મેલા ગણાતા ધંધા ન કરે અથવા તો તે ક્યાં પછી નાહીને સ્વચ્છ થાય તોયે તેની અસ્પૃશ્યતા ન છૂટે, એમાં સ્વચ્છતાનો નિયમ રહેતો નથી. ઉપર જે ‘અસ્પૃશ્યો’ ગણાવ્યા છે તે બધા વર્ગો આજે અસ્પૃશ્ય ગણાય છે ખરા ? કૂતરાં, બિલાડાં, કૂકડાં, ગધેડાં, કાગડા વગેરેને અડીને નાહનારા આજે કેટલા હશે ? એ બતાવે છે કે ‘શાસ્ત્ર’ નામે ઓળખાતા ગ્રંથોમાં જે ‘અસ્પૃશ્ય’ વર્ગો ગણાવ્યા હોય તેમની અસ્પૃશ્યતા ન ટળે એવો કંઈ નિયમ નથી; કેમ કે એમાંના કેટલાયે વર્ગોને આજે કોઈ અસ્પૃશ્ય ગણતું નથી. એ વળી બતાવે છે કે આ સ્મૃતિ વગેરે શાસ્ત્રોનાં વચનો સદાકાળને માટે પ્રમાણભૂત નથી, ને તેમાં સમય અનુસાર ફેરફાર થયાં કરે છે. જે નિયમ અનુસાર કેટલીક જાતિઓની અસ્પૃશ્યતા દૂર થઈ છે, તે જ નિયમ અનુસાર બીજી પણ જાતિઓની અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવાને શાસ્ત્રનો બાધ કેમ આવી શકે ? ચોખ્ખાં કપડાં પહેરેલો હરિજન શું કૂતરાં, બિલાડાં, કૂકડાં, ગધેડાં, શિયાળ અને જિંટયી પણ નપાવટ છે ?

મહામહોપાધ્યાય કાણે કહે છે :

‘જે ભતિ કદિથી અસ્પૃશ્ય મનાતી હોય તે ભતિમાં જન્મેલો માણસ ગમે તે ધધોરોજગાર કરે કે કર્યો જ ધધો ન કરે તોયે અસ્પૃશ્ય રહે છે, એવું પ્રાચીન અને મન્યયુગીન સાત્તકારો માનતા નહોતા. વળી કાણુ કાણુ અસ્પૃશ્ય, ને કેટલે અંશે અસ્પૃશ્ય, એ વિષે પણ ધણે મતભેદ હતો. . . . અજગાપણાની ભાવનાએ ને કર્મક શુદ્ધિના વધારેપડતા ખ્યાલે જોર ક્યું’, એટલે એ વસ્તુઓમા ધણે જ અતિરેક થઈ ગયા.’ ૨૧

વળી કહે છે :

‘પ્રાચીન સ્મૃતિવાર મ્લેચ્છ, અશુચિ અને અધાર્મિક એ ત્રણ વર્ગોને સમાન ગણી તેમની સાથે સંભાષણનો નિષેધ કરે છે (ગો. ૬, ૧૭, વિધ્યુ. ૧૪, ૧૫) સાહેબ લોક પણ આ સ્મૃતિ પ્રમાણે મ્લેચ્છ જ ગણાય ના ? પણ એમની સાથે બિલવા માટે તો આપણે હ્રંસાદૃષ્ટી કરવામા હમી રાખતા નથી પૌષ્ક, દ્રાવિડ, ચવન, શક હંને મનુષ્યે ક્ષત્રિય તરીકે ગણાવ્યા છે, અને પાછળથી કિયાલોપ થવાથી તેઓ શુદ્ધત્વને પામ્યા એમ જણાવ્યું છે (મનુ. ૧૦; ૪૩-૪). ૨૧૬ એતરેય બ્રાહ્મણમા આ સદુને વિશ્વામિત્રની સંવતિમાંથી થયેલા વર્ણવ્યા છે . . . આ પ્રમાણે તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ જોઈએ તોપણ અત્યંત એ કંઈ મ્લેચ્છ, શક, પુણ્ડ્ર હત્યાદિ કરતા હીન કરતા નથી એ લોકો ગવાશન એટલે ગોક્ષત્ર, અને મૂર્તિમંજક છે. પણ આપણા અત્યંતે તો તેવા નથી, અને વળી તેઓ દેવાદિની મૂર્તિની પૂજા પણ કરે છે તાસાદોષ વગાડનારા મુસલમાનો અસ્પૃશ્ય ગણાતા નથી એટલે મંદિરમા નય, પણ અત્યંતે બિચારા મંદિરમા પ્રવેશ ન કરી શકે ! આ બધું વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. . . . ચંડાલ તથા પુષ્કસો સિવાયના બાકીના બધા તો આજે સ્પૃશ્ય થયા છે. ત્યારે ચંડાલોએ શી ગુનેગારી કરી ? આ મ્લેચ્છો વગેરે જળરક્ષી કરીને સ્પૃશ્ય થયા છે, એવો કત્તર દેવામાં આવે છે, પણ એ કત્તર શોભે છે ખરો ? ચંડાલોએ પણ સ્પૃશ્ય થવાને જળરક્ષી કરવી ત્યારે ? ૨૭

આચાર્ય આનંદશંકર દ્રુવે લખ્યું છે :

‘માત્રા પૂર્વજેન અનાર્પને વા માર્વ વરી લીધા, અને મારને માર્વને વા મસ્તવ વહો વગર કઠીનુ ? ફાણવાર માનો કે દાલની અસ્પૃશ્ય ભતિ એ પ્રાચીન ચાડાલો અને શ્વપેત્રોની જ સંવતિ છે, તથાપિ પૂર્વની નિયતિથી ક્યારે પરત્તા બ્રાહ્મણોને તમે પૂર્વવન્ બ્રાહ્મણ માનો છે, તો પૂર્વની

નિયતિમાથી સુધેરેલી અસ્પૃશ્ય જાતિને તમે સ્પૃશ્ય નહીં માનો? કેટલો અન્યાય! ધંધાની અને આચારની મલિનતાના કારણથી એમનો અપરાધરો હીક ન લાગે એ સમજાય એવું છે. પણ તેઓ ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વચ્છ રહેતા શીખે છે ત્યારે આપણે એમને અડીએ છીએ—અને તે યોગ્ય છે—તે જ રીતે હિંદુ રહીને તેઓ સ્વચ્છતા પાળે તો શા માટે એ અસ્પૃશ્ય રહેવા જોઈએ? ૨૮

શ્રી. ચિંતામણુરાવ વૈદ્ય લખે છે :

‘આ યાદીમાની કેટલીક જાતિઓ હવે સ્પૃશ્ય જાની છે, તો એ જ યાદીમાની બીજી પાંચ જાતિઓને અસ્પૃશ્ય રાખવાનું કંઈ જ કારણ નથી. ડોમ અને હાડી એ રાખ્ખો સ્મૃતિઓમાં મળતા નથી, અને બધુતો એ રાખ્ખો તો અર્થ જ દર્શાવે છે નથી.’ ૨૯

ટિપ્પણો

૧. નમસ્તશ્ચમ્યો, રથકારેમ્યશ્ચ વો નમઃ, નમઃ કુલાલેમ્યઃ, કર્મારેમ્યશ્ચ વો નમઃ, નમઃ પુજિષ્ઠેમ્યો, નિપાદેમ્યશ્ચ વો નમઃ, નમઃ શ્વનિમ્યો, મૃગયુમ્યશ્ચ વો નમઃ, નમઃ શ્વમ્ય, શ્વપતિમ્યશ્ચ વો નમઃ ।

મૈ. સ. ૧૭; ૧૨; ૧૩.

આચાર્ય મુન કહે છે : અપિ ચ ‘નમઃ શ્વમ્યઃ શ્વપતિમ્યશ્ચ વો નમઃ’ इति श्वपतीनां श्वपचानां वा रुद्रत्वे सिद्धे तेषां देवतायतनप्रवेश-निषेधो नैव सगच्छते ।

આ. બા. મુન : ‘આપણે ધર્મ’, પૃ. ૪૬૦.

૨. મુનશી : એજન, પૃ ૩૩૦

૩. નેદવિદ્ અનિદવિદા સમુદિશેષ સહ મુંજીત ન સધમાદી સ્યાત્ ।

એ. આ. ૫. ૩; ૨.

૪. પ્રણે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રાય રાજન્યં, મરુદ્મ્યો વૈશ્યં. . . વાયવે ચાણ્ડાલમ્ । વા. સ. ૩૦; ૫, ૬.

૫. અથ પિતા અપિતા ભવતિ . . . . ચાણ્ડાલોઽચાણ્ડાલઃ પૌલ્કસોઽપૌલ્કસ । ઘૃ. ૪; ૩; ૨૨.

૬. રજકશ્વર્મકારશ્ચ નટો બુરુહ એવ ચ ।

. કેવર્તમેદમિહ્યાશ્ચ સપૈતે અન્યજા સ્મૃતાઃ ॥ અત્રિ. ૧૧૧.

७. चाण्डालः क्षपचः क्षत्ता सूतो वैदेहिकस्तथा ।
मागघायोगवी चैव सप्तैतेऽस्त्यावसायिनः ॥ मध्यमाङ्गिरस्

८. चर्मकारो भट्टो भिह्रो रजकः पुष्करो नटः ।
चराटो मेदचाण्डालो दाशक्षपचकौलिकाः ॥
एतेऽस्त्यजाः समाख्याता ये चान्ये च गवाशनाः ।
एषां संभाषणात्स्नानं दर्शनादर्कवीक्षणम् ॥

वेदव्यासस्मृति १२, १३.

९. समायां स्पर्शने चैव ग्लेच्छेन सह संविशेत् ।
कुर्यात् स्नानं सचैलं तु दिनमेकममोजनम् ॥ देवलस्मृति
श्वनकुलसर्पमण्डुकमार्जारानामन्तरागमने त्र्यहमुपवासः ।
गौतमधर्मसूत्र २; १; ६०.

१०. स्पृष्ट्वा समाचरेत् स्नानं श्वान चाण्डालमेव च ।
बौधायन ५; १४०.

११. विड्वराष्टं शुनं काकं गर्दभं युपमेव च ।
मघं मांसं तथैवोष्टं विष्मूत्रं शवमेव च ॥

११क. एक वृक्षं समारूढश्चाण्डालो ब्राह्मणस्तथा ।
फलान्यस्ति स्थितरतस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥
ब्राह्मणान्समनुशास्य सवासाः स्नानमाचरेत् ।
अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुष्यति ॥

अत्रि. १७७-८.

कर्ममध्ये ॥ मार्जारं स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत् ।
यौद्धदेवपिशाचानामालयं योऽनुगच्छति ।
सचैलमवगाह्यापः सावित्रीं निशतं जपेत् ॥

वृ. हा. ९; ३६१-४.

न च सीमान्तरं गच्छेन्न श्मशानं जिनालयम् । प्रजापति १५.

१२. शृगालः . . .

श्वकुवकुटवराहाश्च ग्राम्यान् स्पृशति मानवः ।
सचैलं सशिरः स्नात्वा तदानीमेव शुष्यति ॥ शृद्धशातातप २३.

૨૧ પચરાનાન્ પાશુપતાન્ વાદ્માત્રેણાપિ નાર્ચયેત્ ।

કુર્મપુરાણ — ઉત્તરાર્ધે ૧૬.

૨૨. અયસ્કાર સ્વર્ણકારસ્તથા પાપાણવર્ધક ।

કાંસ્યતામ્બરસ્તન્તુવાયશ્ચ ધ્વજિનોઽન્યજા ॥ શૌનક

૨૩. અન્યજસ્ય તુ યે વૃક્ષાઃ બહુપુષ્પફલોપગા ।

ઉપભોગ્યાસ્તુ તે સર્વે પુષ્પેષુ ચ ફલેષુ ચ ॥ અત્રિ ૨૦૫.

૨૪. રજકી ચર્મકારી ચ હુન્ધકી વેણુજીવની ।

ચાતુર્ધર્મ્યસ્ય તુ ગૃહે ત્વચિજ્ઞાતાનુતિષ્ઠતિ ॥

જાત્વા તુ નિષ્કૃતિં કુર્યાત્પૂર્વોત્તસ્યાર્ધમેવ ચ ।

ગૃહદાહ ન કુર્વીત શોષ સર્વે ચ કારયેત્ ॥

પારા ૬, ૪૪-૫.

૨૫. અગ્નિજાતસ્તુ ચાષ્ઠાલો યત્ર વેશ્મનિ તિષ્ઠતિ ।

વિજાતે ત્વપંસન્યસ્ય દ્વિજા કુર્યુન્નુગ્રહમ્ ॥ . . . .

કુરુભગુલકાર્પસલ્વળ તૈલસર્વિની ।

દ્વારે કૃત્વા તુ ધાન્યાનિ દશાદ્વેશ્મનિ પાવકમ્ ॥

એત્ન, ૧, ૩૪, ૪૦.

૨૬ મણે એત્ન, ૫ ૧૭૧-૨

૨૬ક ઘર્ધની નાપિતો ગોપ આશાપ કુમ્ભકારક ।

ચળિત્ કિરાતકસ્યસ્યમાલકારકુડુગ્નિન ।

એતે ચાન્યે ચ બહવ શ્વદા મિન્તા સ્વકર્મધિ ॥

વેદવ્યાસસ્મૃતિ ૧, ૧૦-૧.

અહીં વાળક, ગોવાળ, કુશાર, વણિક, કાચરથ અને માણીની જોડે કિરાતને પણ શૂદ્રનો એક પેટાવિભાગ ગણાવ્યો છે. અત્રી (૩૫, ૧૭-૮) માં કહ્યું છે કે મેઠવ, દ્રાવિડ, લાટ કન્વશિર, શીવિડક, દરદ, દાવે, ચોર, રાગર, બર્બર કિરાત અને ચવન એ બધા મૂળ તે જ ક્ષત્રિય જાતિના હતા, પણ બ્રાહ્મણનો કોપ સહન ન થવાથી શૂદ્ર થઈ ગયા. કર્ણપર્વ (૭૩, ૨૦) માં કિરાતને ‘ઉગ્ર પરાક્રમવાળા’ (ઉગ્રચિક્રમા) કહેવા છે.

૨૭ મણે ‘ધર્મશાસ્ત્રવિચાર’ (મરાઠી)

૨૮ આ બા મુવ ‘આપણો ધર્મ’, ૫ ૪૬૧.

૨૯ વેદ ‘મિત્રવશ દિંદુ ઉડિયા’ વો ૩, ૫ ૩૬૩.

કેટલીક 'ઇતિહાસ' કથાઓ

હવે 'ઇતિહાસ' નામે ઝોળખાતાં આપણાં મહાકાવ્યો — રામાયણ અને મહાભારત — માંનાં કેટલાંક દૃષ્ટાન્તો પર સહેજ નજર કરવા જેવી છે. દશરથ રાજાએ જે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો તેમાં જુદા જુદા દેશોમાંથી હજારો માણસોને બોલાવી તેમનો સત્કાર કરવામાં આવ્યો હતો; અને તેમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શૂદ્ર એ સહુ સામેલ હતા. સેવકોને આગ્રા આપવામાં આવી હતી કે 'સર્વ વર્ણોની સારી રીતે પૂજા થાય, તેમનો સારો સત્કાર થાય, એવી રીતે વર્તજો. તેમને જન્મવાનું માનપૂર્વક પીરસજો, અનાદરથી ન પીરસશો.'^૧ 'વળા જે શિષ્યોઓએ યજ્ઞની રચનામાં એકાગ્રતાથી કામ કર્યું' છે તેમની પણ યથાક્રમે ખાસ પૂજા કરજો.^૨ પછીના કોઈ મન્થે 'સૂત'ને અસ્પૃશ્યમાં ગણાવ્યો છે, પણ રામાયણમાં સૂત સુમન્ત્ર તે અસ્પૃશ્ય નથી, એટલું જ નહીં પણ તે રથ હાંકવાના કામની સાથે મન્ત્રીનું પણ કામ કરે છે.^૩

ધક્ષવાકુ વંશના રાજા ત્રિશંકુને યજ્ઞ કરીને જીવતેજીવત સ્વર્ગે જવાની ઇચ્છા થઈ. ગુરુ વસિષ્ઠે કહ્યું: 'અશક્ય. મૂઝા વિના સ્વર્ગે કેમ જવાય !' રાજા વસિષ્ઠના સો પુત્રો પાસે ગયો. તેમણે ક્રોધથી રાજાને શાપ આપ્યો કે 'તું ચંડાલ થશે.' રાત પૂરી થતાં રાજાનું મોઢું કંદડપું થઈ ગયું. જૂરાં વસ્ત્ર, જૂરી ચામડી, ખરી પહેલા વાળ, ચિતાની ભસ્મ શરીરે લગાડેલી, રમચાનમાં જિગતાં ફૂલની માળા પહેરેલી, ને લોહનાં ધરેણાં — એવી રાજાની આકૃતિ થઈ ગઈ. તેનું આ ભયાનક ચંડાલરૂપ જોઈ મન્ત્રીઓ ને શહેરીઓ ભાગી ગયા.^૪ આ આખી કથામાં, તે 'અસ્પૃશ્ય' હતો એવું ક્યાંયે કહ્યું નથી. રાજા દિવસરાત મનમાં જળવા લાગ્યો. ચંડાલપણ એના કોઈ પાપને લીધે આવ્યું નહોતું. એણે સો તો યજ્ઞો કર્યા હતા. તે

કદી — સંકટમાં પણ — જૂઠું બોલ્યો નહોતો, જૂઠું ન બોલવાને! તેનો નિશ્ચય હતો.^૫ રાજાની આવી દશા જોઈ વિશ્વામિત્રના હૃદયમાં કરુણા ઊપજી (મુનિ કારણ્યમાગત). સાચો બ્રાહ્મણ દયાહીન હોય જ નહીં. બ્રીજની પીડા જોઈ જેનું હૃદય દ્રવે તે જ સાચો બ્રાહ્મણ. પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યેની કરુણા એ તો બ્રાહ્મણનું પરમ ધન.^૬ રાજાની ઇચ્છાથી, તેની પામે યજ્ઞ કરાવવાની ને તેમાં પોતે પુરોહિત થવાની ઋપિએ હા પાડી. દેશેદેશથી બ્રાહ્મણોને બોલાવી લાવવા શિષ્યોને મોકલ્યા.^૭ વસિષ્ઠના પુત્રાએ આંખ રાતી કરીને કહ્યું: 'ત્યાં પુરોહિત ક્ષત્રિય — ને તે પણ વળી ચાંડાલને યજ્ઞ કરાવનાર — હોય ત્યાં દેવો એનો હવિ ઠેવી રીતે આશે? અને મહાત્મા બ્રાહ્મણો ચાંડાલનું બોજન ખાઈ ને સ્વર્ગ કેવી રીતે જશે?'^૮ પણ આવો મત ધરાવનારમાં વમ્બિષ્ઠપુત્રો એકલા હતા. બ્રીજ તો બધા દેશોમાંથી બ્રહ્મચારી ઋપિઓ આવ્યા. વિશ્વામિત્રનું વચન પાછું ટેલવાની કાઈની હિંમત નહોતી. તેમણે કહ્યું: 'યજ્ઞ થવા દો. બધા પોતપોતાને કામે લાગી જાઓ.' એમ કહી મહર્ષિઓએ યજ્ઞની બધી ક્રિયાઓ કરી. વિશ્વામિત્ર યજ્ઞમાં પુરોહિત થયા. મન્ત્રોમાં નિપજ્યાત એવા ઋત્વિજોએ બધાં કર્મો યથાવિધિ સાંગોપાંગ કર્યા.^૯ દેવો ભાગ લેવા ન આવ્યા. વિશ્વામિત્રે પોતાના તપના પ્રભાવ વડે ત્રિશંકુને સ્વર્ગે મોકલ્યો, ને ઇંદ્રે તેને પાછો કાઢ્યો. ખાસ જાણવા જેવું તો એ છે કે તેમ કરવાના કારણમાં એમ ન કહ્યું કે 'તું ચાંડાલ છે.' પણ કહ્યું કે 'તને ગુરુએ શાપ આપ્યો છે, માટે તને સ્વર્ગમાં પ્રવેશ નહીં મળે. તું ઊંધે માથે નીચે પડ.'^{૧૦} વિશ્વામિત્રે અંતરિક્ષમાં નવી સૃષ્ટિ રચી. દેવોએ કહ્યું: 'એને ગુરુનો શાપ છે, માટે એ સદેહે સ્વર્ગમાં નહીં આવી શકે.' દેવોએ વિશ્વામિત્રની સ્તુતિ કરી. ઋપિ માની ગયા, ને ત્રિશંકુ અંતરિક્ષમાં કાયમને માટે તારો જનીને રહ્યો. આ દયામાં ચાંડાલ વિકરાળ રૂપવાળો હોઈ ધૂણાપાત્ર છે, પણ અરપૃથ્થ નથી; તેના યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણોએ ધણી સંખ્યામાં ભાગ લીધો છે; દેવોએ તેના ચાંડાલત્વનું બહાનું આગળ ધર્યું નથી; અને રાજા ચાંડાલ જન્યો હોવા છતાં તેના વંશને પર જરાયે ક્ષંક લાગ્યું નથી, વંશનો મહિમા જરાયે ઝાંખો

પણો નથી. વિશ્વામિત્ર ઉપર પણ ઈંદ્રને આ પ્રસંગથી દોષ ચડ્યો નથી; કેમ કે ત્યાર પછી યજ્ઞમાં પશુની જગાએ બાંધેલા શુન-શેપે વિશ્વામિત્રે રચી આપેલાં ઈંદ્ર અને વિષ્ણુનાં બે સૂક્તો સાંભળીને ઈંદ્રે પ્રસન્ન થઈ શુન શેપને છોડી મૂક્યો છે. અને છેવટે વસિષ્ઠે પણ વિશ્વામિત્રનું બ્રહ્મર્ષિપદ સ્વીકાર્યું છે. ૧૦૬

વનવાસે નીકળેલાં રામ લક્ષ્મણ ને સીતા ગંગાતીરે ગંગાવેરપુર આગળ આવ્યાં, ત્યાં તેમને ગુહ નામના નિપાદ રાજાનો મેળાપ થયો. તે નિપાદ હોવા છતાં રામનો મિત્ર હતો, ને રામ એને પોતાની બરોબરીનો માનતા હતા. તે અમાત્યો ને સગાઓ સાથે આવી, રામના હુ બે હુ ખી થતો, રામને ભેટી પણ ને કહેવા શાગ્યો : ‘હે રામ ! જેવી તમારી અયોધ્યા તેવી આ ભૂમિ પણ તમારી જ છે. હે મહાબાહુ ! તમારા જેવા પ્રિય અતિથિ કેને ત્યાં આવે ?’ પછી તરત તેણે જનજનતાનાં ભાવતાં બોજન અને અર્ધ મંગાવીને કહ્યું : ‘હે મહાબાહુ ! આ આખી ધરતી તમારી છે. અમે તમારા ચાકર, ને તમે અમારા સ્વામી. તમે અહીં સારી રીતે રાજ્ય કરો. આ બધા ખાવાપીવાના જનજનતા પદાર્થો આપ્યા છે, મૂવાની પણ સામગ્રી છે, ને ઘોડાનું ખાવાનું પણ આપ્યું છે.’ રામ રતેહ-પૂર્વક બે હાથે ગુહને ભેટી ચડ્યા. વનવાસે નીકળેલાં એમણે તો કળ-મૂળ વગેરે ખાવાનો જ નિશ્ચય કર્યો હતો. ‘તમે નિપાદ છો માટે તમારું ન ખવાય,’ એમ એમણે ન કહ્યું. તેમ જ નિપાદને ભેટતાં, ને કૈવર્તોની હાંકેલી નાવડીમાં બેસતાં એમને કશીયે અડચણ ન આવી, કેમ કે એ કાળે અરપૃથ્થતાનો વિચાર જ ન હતો. તેથી ગુડે કહ્યું કે ‘રામ મારા સ્વામી છે ને સખા છે; અને મને જગતમાં રામ કરતાં અધિક પ્રિય કશું નથી.’ ૧૧ ગુહ જેવા આપણા અનેક ભાઈઓ આજે આપણને ભેટવાને હાથ લંબાવી રહ્યા છે. રામની પેઠે આપણે બે હાથ પકોળા કરી એમને ભેટીએ એટલી જ વાર છે. યજ્ઞ, રામ કદાચ મને પાછા બોલાવે એ આશાએ સુમન્ત્ર ધણો વખત નિપાદરાજ ગુહને ત્યાં રહ્યો પણ હતો. ૧૧૬ એ નિપાદ અરપૃથ્થ તો ન જ હોય.

ત્યારે સમય પરસ્પર વિખનાઈ અને કલહ કરવાનો નહોતો. જોખમ બહારથી ઝૂમવું હતું ખરી જરૂર હતી આર્થવર્ત અને આર્થવના વિસ્તારની. દીર્ઘશી વિશ્વામિત્રે તે જોયું, ને રામને એ કાર્યની દીક્ષા આપી. તેમજો રામને કયું 'બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય બેને એક કોણ કરે? બંનેનો વિશ્વાસ મપાવન કોણ કરે? રાક્ષસોના બધાથી પ્રગ્લને મુક્ત કોણ કરે? રાક્ષસોને હરાવી તેમને આર્થ કોણ બનાવે? વિંધ્યની દક્ષિણે આર્થવર્તનો નિઝાર કળી હિમાવયથી માગર મુધીની ધરણીને ધર્મના, પ્રેમના, શાન્તિના છત્ર નીચે એક કોણ કરે? આર્થ અને અનાર્થ, વાનર અને રાક્ષસ, સદુ હળીમળીને રહે એવો શુભ દિવસ કોણ બાવે? એ ચિન્તા મને નિરતર થયા કરે છે. એવો પ્રેમનો દિગ્ગિજન કળાનો નમાદ આ ભરતભૂમિમાં ક્યારે નીપજશે એ સ્વાતું મારી આખ આગળથી ખસતું જ નથી'

પડી કહે છે 'હા, સ્વાતું સાતું જરૂર પડશે. આર્થવર્ત એક અને અખડ થશે, મર્ત્ય પ્રેમધર્મનો વિજય થશે, આર્થ અને અનાર્થ, વાનર અને રાક્ષસ બાઈબાઈ થઈને ગદેશે, દીનદુ ખીનો, દામનવિનનો, શ્રીશક્તો ઉદ્ધાર થશે, અને એ પ્રેમસામાન્યનો મહિમા જૂમિ પર અમર થઈ જશે' એ કાર્ત્ત રામે પાર ઉતાપું, અને વિશ્વામિત્રનું સ્વાતું ખરું પાડ્યું.

શમરીના ગુરુ મનમઝ ઋષિએ ભવિષ્યવાણી બાખેલી 'રામને મન એવો બેદભાવ નહીં હોય. એનો જન્મ જ એ બેદભાવ બુધાવવા માટે હશે. એને પ્રતાપે આર્થ અને અનાર્થ, શમર અને દામ, વાનર અને રાક્ષસ મદુ બેદભાવ બૂલી એક થવાના છે. પતિતો અને તમ્ભવેવાનો એને હાથે ઉદ્ધાર થવાનો છે. ભારતવર્ષના હિતર છેડાથી દક્ષિણ છેડા મુધી પ્રેમની પનાકા રચવાની ને' એ આશા પણ રામે સાચી પાડી.

શમરી અનાર્થ; તેને રામે માના સમાન ગણી, ને શમરીના પ્રાણમંન્યાત્ર વખતે તેના દેહને પોનાને હાથે અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. સુગ્રીવ, અંગદ અને હનુમાન વાનર. સુગ્રીવ માથે રામે મિત્રના બાધી, ને તેને રાન્ય મેળવી આપ્યું. હનુમાન તો રામનો એવક બન્યો. તે

વિદ્વતા ને કુશળતા ઉપરથી ભવભૂતિએ તેને લક્ષ્મણને મોટે ‘આર્ય’ હનુમાન કહેવડાવ્યો છે, અને રામને મોટે કહેવડાવ્યું છે કે ‘એ અંજનાપુત્રના પરાક્રમથી આપણે અને જગત બંને કૃતાર્થ થયાં છીએ.’ ૧૧૯ વિભીષણ રાક્ષસ જાતિનો છતાં સાધુચરિત અને ધર્માત્મા છે. એને પણ રામે મિત્ર બનાવ્યો છે. લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્ન, તથા ગુહ, હનુમાન, સુગ્રીવ અને વિભીષણ એમાં રામને મન કશે ફરક નહોતો; બધા જ એમના બાઈ હતા. રામની આ ઉદારતા એ દરેક હિંદુને માટે તેમનો જીવનમંદિર છે; અને તેમણે પ્રેમના છત્ર નીચે કરેલું ભારતનું આ એકીકરણ એ એમની મોટામાં મોટી રાષ્ટ્રસેવા છે.

પણ રામાયણના કવિ એટલેથી અટકતા નથી. કૌંચ જેવા ‘પક્ષીનો વધ થયેલો’ જોતાં એમનું હૃદય દ્રવે છે; તેઓ નિપાદને કહે છે કે ‘હે નિપાદ! તું ઝાઝો કાળ નહીં જીવે, કેમ કે તે’ કૌંચના જોડામાંથી કામમોહિત કૌંચને માર્યો છે.’ ૧૨૦ એમના એ શોકમાંથી કાવ્યની સરિતા વહે છે. અહીં મનુષ્યેતર સૃષ્ટિ પ્રત્યે માણસની ઠેવી સહૃદયતા બતાવી છે! વળી ગીધ જટાણને રામ પિતા સમાન ગણે છે; અને જટાણ એક અખળાને બચાવવા પોતાના પ્રાણ પાયરી આત્મચાણનો ક્ષાત્રધર્મ પાળી બતાવે છે. જટાણ ને શખરીનાં જીવન જોઈ રામ લક્ષ્મણને કહે છે: ‘ખરું છે, લક્ષ્મણ, જગતમાં આર્યતાને, બક્ષાઈને જાતિ કે જન્મનાં બંધન નથી. મનુષ્યની સર્વ જાતિઓમાં—અરે, મનુષ્યેતર એવી તિર્થંગુ યોનિમાં પણ—સાધુચરિત, ધર્મચરણી, શર, અને શરણે જવા લાયક એવી વ્યક્તિઓ પડેલી છે.’ ૧૨૧ માણસ માણસનું જ નહીં, પણ માણસ અને પશુપંખીનું—અર્થાત્ જીવમાનનું—પણ એકજ, એ રામાયણનો મુખ્ય સંદેશો છે.

મહાભારતમાં, બ્રાહ્મણ ઋષિ શુકની કન્યા દેવયાની યયાતિ રામને પરણી હતી. ૧૨ એ પ્રતિજ્ઞામ વિવાહ થયો. છતાં એના વંશજો ક્ષત્રિય જ ગણાયા. મત્યવતી દાસની કન્યા હોવા છતાં એને માટે મહર્ષિ અસિતનું પણ માણું આપ્યું હતું. છેવટે શાન્તનુ રાજા એને

પરણ્યો, ને એનો દીકરો રાજ થયો.^{૧૩} વ્યાસજી સત્યવતીના કાનીન પુત્ર હતા.^{૧૪} વિદુર વ્યાસજી — કૃષ્ણ દ્વિપાયન અને દારીના દીકરા હતા. તે ધર્મોત્તમા અને ભુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ હતા.^{૧૫} ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ ને વિદુર એ ત્રણેય ભાઈઓને બીજા દીકરાની પેઠે ઉછેર્યા. તેમને બધા સરકાર કરાવ્યા, અભ્યયન કરાવ્યું; ત્રણેને વેદ અને વેદાંગનો પણ અભ્યાસ કરાવ્યો. વિદુરના જેવું ધર્મજ્ઞાન તે વખતે કોઈને નહોતું.^{૧૬} બીજા વિદુરને પણ પોતાના 'કુલતન્તુ' કહ્યા છે.^{૧૭} વિદુરે કરેલા ધર્મોપદેશ મહાભારતમાં ઠેકઠેકાણે આવે છે. કૃષ્ણને પણ વિદુર પ્રત્યે ઘણા જ પ્રેમ હતા. વ્યાસે કહેલું : 'વિદુર મહાભુદ્ધિશાળી, મહાન યોગી, અને મહામના છે. એ પુરુષવર જેવો ભુદ્ધિશાળી તો દેવોમાં બૃહસ્પતિ કે અસુરોમાં શુક પણ નથી.'^{૧૮} યુદ્ધને અન્તે યુધિષ્ઠિરે વિદુરની શાધ કરી. એ તો હિમાલયમાં તપ કરતા હતા. શરીર જીર્ણ થઈ ગયું હતું. યુધિષ્ઠિરને જોયા પછી વિદુરનો પ્રાણ નીકળી ગયો ને શરીર સતજ્ઞ થઈ ગયું. એને દાહ દેવાની આકાશવાણીએ ના કહી, કેમ કે અમણે તો યતિધર્મ સ્વીકારેલો હતો.^{૧૯} શ્રદ્ધ માતાના દીકરા આવો ધર્મોત્તમા પણ થઈ શકતા હતા.

નિપાદ જાતિનો એકલવ્ય દ્રોણાચાર્ય પાસે ધનુર્વિદ્યા શીખવા આવ્યો. ત્યારે દ્રોણે એને ના પાડી; એમાં કારણ એ ન બતાવ્યું કે 'તું નિપાદ હોઈ અરપૃથ્થ છે.' એને બણાવ્યો નહીં, કેમ કે એ અજ્ઞાનથી ચડી જાય એ દ્રોણને ડુમતું નહોતું. પણ એ દ્રોણના ચરણ પકડી પગે લાગેલો, દ્રોણે તેની પૂજા સ્વીકારેલી, ને તેણે દ્રોણને ગુરુદક્ષિણામાં જમણા અંગૂઠો પણ કાપી આપેલો.^{૨૦} નિપાદો જો અરપૃથ્થ ગણાતા હોત તો આવું બની શકત નહીં.

યુધિષ્ઠિરના અશ્વમેધ યજ્ઞમાં મ્લેચ્છ ગણાતી જાતિના લોકો પણ આવેલા.^{૨૧} એવી અનેક જાતિઓએ ભારતયુદ્ધમાં પણ ભાગ લીધેલો.^{૨૧} શાન્તિપર્વમાં નિપાદની ઉત્પત્તિની કથા આપેલી છે. તેમાં કહ્યું છે કે અધર્મી અને રાગદ્રેષ્ટી વર્તનારા વેન રાજાને ઋષિઓએ મંતરેલા દર્ભથી મારી નાખ્યો. તેના જન્મણા સાથજને ઋષિઓએ મંત્રાથી વધાવ્યો. તેમાંથી વિકૃત, ઠીંગણો, બળેલા હાંદ

જેવા દેખાવવાળો, અને રાત્રી આંખ તથા કાળા વાળવાળો માણસ નીકળ્યો. બ્રહ્મવાદી ઋષિઓએ તેને કહ્યું કે 'જેસ', (નિર્મોદ). એ પુરુષમાંથી દૂર, અને પર્વત પર તથા વનમાં રહેનારા નિપાદો, તથા બીજા વિન્ધ્યવાસી મ્હેચ્છો લાખોની મંથ્યામાં જન્મ્યા. આ કથા જો ખરી હોય, તો એમાં એમને અસ્પૃશ્ય માનવાનું કારણ ક્યાં આવ્યું? અને વસ્તુનાએ મહાભારતમાં તેમને અસ્પૃશ્ય માન્યા નથી જ. ૨૧૪

અર્જુન તપ કરીને શિવજી પામેથી શસ્ત્રાત્ર લેવા દિમાસ્ય ગયો. ત્યારે સર્વ પાપ હરનાર પિનાકપાણિ એવા ભગવાન હરે કિરાતનો વેપ લીધો હતો, ને ઉમાએ પણ કિરાતીનું રૂપ લીધું હતું. ૨૨ મહાદેવે જે જાતિનું રૂપ લીધું તે હજારો કેમ હોઈ શકે? જોઈતું આપણને તો એમ થયું જોઈએ કે એ જાતિનાં કેવાં સદ્ભાગ્ય કે ભગવાને એનું રૂપ લેવાનું ઉચિત માન્યું!

અભિમાની માણસો જેમને હજારો ગણે છે એવાનાં જ રૂપ લેવાનું ભગવાનને પણ ગમતું લાગે છે! મહાભારતમાં જ ઉત્તંક નામના એક તપસ્વી બ્રાહ્મણની વાત છે. તેણે કૃષ્ણ ભગવાન પાસે વર માગ્યો કે 'હું રણમાં પણ જો પાણી માગું તો તે મને મળે એવું કરી આપો.' ભગવાન કહે: 'સારું. પાણી જોઈએ ત્યારે મને યાદ કરજો.' આટલું કહી કૃષ્ણ તો દારકા ગયા. પછી કેટલેક વખતે રણમાં ફરતાં ઉત્તંકને તરસ લાગી, ને તેણે ભગવાનનું સ્મરણ કર્યું. ત્યાં તો ધૂળથી મેલો ને ઉઘાડા શરીરવાળો એવો એક માતંગ (ચાંડાળ) દેખાયો. તેની જોડે ફતરાનું ટોણું હતું. માતંગના હાથમાં ધનુષ્યાણ હતું, ને પીડે બાયું આંધેલું હતું. તેના પગ આગળ એક વહેજો હતો, તેમાં પુષ્કળ પાણી હતું. માતંગે સહેજ હસીને ઉત્તંકને કહ્યું: 'હે ભાગવ! આ પાણી હું આપું તે લો પીઓ. તમે તરસ્યા છો, એ જોઈ મને બહુ દયા આવે છે.' મુનિએ એ પાણી લેવાની ના પાડી, ને ભૂંડા શબ્દોથી કૃષ્ણની નિન્દા કરી. માતંગે ફરી ફરી ઘણું સમજાવી જોયો, પણ કોઈ બરાબેલા ઉત્તંકે પાણી પીધું નહીં, ને માતંગની અવગણના કરી. માતંગ ફતરાં સાથે ત્યાં જ અંતર્ધાન

થઈ ગયો. એ જોઈ ઉત્તંક મનમાં શરમાયો, ને એને થયું કે કૃષ્ણ મને ખરો છેતર્યો! 'એટલામાં એ જ રસ્તે શંખ ચક્ર ગદાધારી ભગવાન પધાર્યા. ઉત્તંક એમને કહેવા લાગ્યા : 'પ્રભુ! આ કંઈ સારું ન કહેવાય! હું બ્રાહ્મણ. માતંગના ઝરામાંથી હું પાણી કેમ પી શકું?' ભગવાને એને સાંત્વન આપતાં કહ્યું : 'જે રીતે પાણી આપણું યોગ્ય હતું તે રીતે આપણું. પણ તેં તે લીધું નહીં. ખરી વાત તો એ છે કે તારે માટે મેં ઇંદ્રને વાત કરી ને કહ્યું કે "તમે ઉત્તંકને પાણીના રૂપમાં અમૃત આપો." ઇંદ્ર કહે : "એ કેમ બને? માણસને અમર કેમ બનાવાય? માટે એને ખીજે કાંઈ વર આપો." મેં ફરી ફરીને કહ્યું : "ના, એને અમૃત જ આપો." ઇંદ્ર મને રાજી કરવા માગતા હતા, એટલે કહે : "અમૃત આપવું જ હોય તો એક ગરત છે. હું માતંગનું રૂપ લઈ ઉત્તંકને પાણીરૂપે અમૃત આપવા જઈ". એ જો મારો સત્કાર કરશે ને મારા હાથનું પાણી પીશે તો એને અમૃત મળશે. પણ એ જો મને ચાંડાલ માની મારી અવગણના કરશે ને મારા હાથનું પાણી નહીં પીએ, તો એને અમૃત નહીં મળે." ઇંદ્રની વાત મેં સ્વીકારી; અને ઇંદ્ર ચાંડાલરૂપે તને અમૃત આપવા આવ્યા. પણ તેં તો એમનો તિરસ્કાર કર્યો. ચાંડાલ રૂપે આવેલા એ ભગવાનનું આપેલું પાણી પીવાની તેં ના પાડી, એ ધણું મોટું પાપ કયું. હશે, તને અમૃત તો ન મળ્યું. પણ તું મને યાદ કરશે ત્યારે તને પાણી તો મળશે.' ૨૩

અનુગીતામાં આપેલી આ વાર્તાનો બોધ દેખીતો છે. આપણને પણ ભગવાન ચાંડાલરૂપે કેટલીયે વાર દર્શન દેતો હશે, ને આપણે કેટલીયે વાર એનો તિરસ્કાર કરતા હઈશું. ભગવાનનો ભક્ત તો જાણે છે કે પ્રભુ ક્યારે કયું રૂપ લઈને આવશે એનો કાંઈ નિયમ નથી; માટે એ તો માણસમાત્રને ભગવાન જણી તેમનો મત્કાર કરવાનું ચૂકતો નથી. તેથી જ એક અંધમાં કહ્યું છે કે તમારે ઘેર વૈશ્વદેવને વખતે ચોર, ચાંડાલ, શત્રુ, કે બધે તમારા સગા બાપને મારનારો પણ આવે, તોયે તે અતિથિનો સત્કાર કરજો; એ તમને સ્વર્ગે લઈ જશે.' ૨૪

ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર ચાર ભાઈઓ અને દ્રૌપદી સાથે મહા-
પ્રસ્થાન કરી સ્વર્ગે જવા નીકળ્યા. જોડે એક કૂતરો હતો. દ્રૌપદી,
સહદેવ, નકુલ, અર્જુન અને બીમ એક પછી એક રસ્તામાં ભોંય પર
પડી ગયાં; તેમનાં પુણ્ય ખૂલ્યાં, એટલે આગળ એમનાથી જઈ શકાયું
નહી. એકલો કૂતરો સ્વર્ગના દાર સુધી જોડે રહ્યો. ઇંદ્રે ધર્મરાજને
કહ્યું : 'તમારી પત્ની અને તમારા ભાઈઓ મરીને સ્વર્ગે ગયાં છે,
એટલે તમે એમને સ્વર્ગમાં મળી શકશો. તમારે પોતાને તો મૂઝા
વિના, આ માનવદેહે જ, સ્વર્ગમાં આવવાનું છે.'

યુધિષ્ઠિર કહે : 'હે ઇંદ્રદેવ! આ મારો વક્ષાદાર કૂતરો હંમેશાં
મારી જોડે રહ્યો છે. એને પણ મારી જોડે સ્વર્ગમાં આવવા દો.'

ઇંદ્ર કહે : 'તમને અમરપદ મળે છે. મારી બરોબરીનું સ્થાન
સ્વર્ગમાં મળે છે. તમે એ કૂતરાને અહીં જ મૂકી દો. એમાં કશું
ખોટું નથી.'

યુધિષ્ઠિર કહે : 'એ તો બને જ નહીં. આપથી આવું વર્તન
કરાય જ નહીં. મારા વક્ષાદાર કૂતરાને છોડીને જે સંપત્તિ અને
સુખ મને મળતાં હોય તે મારે નથી જોઈતાં.'

ઇંદ્ર કહે : 'સ્વર્ગલોકમાં કૂતરાવાળા માણસને માટે જગા
નથી તેનું શું ?'

ધર્મરાજ કહે : 'તો હું અહીં સ્વર્ગને દરવાજો જ રહી જઈશ.
પણ આ કૂતરાનો તો, હે મહેન્દ્ર, હું કદી ત્યાગ નહીં કરું. ભાઈઓ
અને પત્ની તો મરી ગયાં છે. તેમની જોડેની લેણાદેણી પૂરી થઈ.
તેમને હું જીવતાં કરી શકવાનો નથી. એમને સ્વર્ગમાં જોવાનો આનંદ
હું જતો કરી શકીશ, પણ આ કૂતરાનો ત્યાગ તો મારાથી નહીં
જ કરી શકાય.'

સાક્ષાત્ ધર્મે પ્રગટ થઈ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું : 'ભૂતમાત્ર પ્રત્યેની
તમારી આ દયા સાચી છે. મેં અગાઉ દૈત્યનમાં તમારી પરીક્ષા
લીધી હતી, ને પાણી લેવા આવેલા તમારા ભાઈઓને મારી નાખ્યા
હતા. તેમાંયે એક ભાઈને જીવતો કરવાનું મેં કહ્યું, ત્યારે તમે બંને
માને સરખી ગણી નકુલને જીવતો કરવાનું માગ્યું હતું. આજે તમે વક્ષાદાર

કૂતરાને ખાતર દેવનો રથ આવેલો પાછો ઠેલો છે. હે રાગ, સ્વર્ગમાં તમારા જેવો કોઈ નથી. અને તેથી જ આ માનવદેહે અક્ષયલોકમાં જવાનો જે લઢાવો કોઈને પણ મળ્યો નથી તે તમને મળ્યો છે.' ૨૫ આ જ ખરો હિંદુ ધર્મ છે! જે ધર્મમાં યુધિષ્ઠિરે દીર્ઘ કાળ સાથે રહેલા કૂતરાને સુધ્ધાં સાથે લીધા વિના દેવાના ધામમાં પ્રવેશ કરવાની સાફ ના પાડી, તે જ હિંદુ ધર્મને માતાની પેઠે સ્નેહ અને મમતાથી વળગી રહેલા આપણા બાઈઓને મૂકીને દેવાના ધામમાં — દેવાયથોમાં, દેવમંદિરોમાં — પ્રવેશ કરતાં આપણે જ કેમ આવે! જોઈએ ?

'નીચ અને દીનહીન લોકોને માટે એકલી દ્વિસૂત્રી જે કામ ન કરી શકત, જે કામ મનુસ્મૃતિએ ખોના જેટલા લોકોને માટે થોડેક અંશે કયું છે, તે જ કામ રામાયણ અને મહાભારતે સર્વ વર્ગોને માટે અગણિત યુગો સુધી એકસરખું કયું છે, ને હજી પણ કરે છે. તેઓ પ્રજાને હિંદુ જનાવવાનું કામ નિત્ય નિરંતર કરી રહ્યાં છે, કેમ કે તેઓ હિંદુ જીવન અને આચારનાં મૂર્તિમંત આદર્શ ડાલે છે. સ્મૃતિઓ ને સિદ્ધાન્તો એ જીવન અને આચારના ટૂંકામાં ટૂંકા સાર જ આપી શકે છે, છતાં દરેક હિંદુ બાળકનાં આશા ને પ્રયાસ તે તરફ વાળવાં એ આપણું કર્તવ્ય છે.' ૨૬

દિવ્યશ્લોક

૧. શ્રાદ્ધાણાન્ સત્રિમાન્ વૈદ્યાન્ શૂદ્રાશ્ચૈવ સહસ્રશ ।

સમાનયસ્ય સત્કૃત્ય સર્વદેશેષુ માનવાન્ ॥

દાતવ્યમન્ન વિધિવત્સત્કૃત્ય ન તુ લીલયા ।

• સર્વે વર્ણા યથા પૂર્જા પ્રાનુવન્તિ સુસત્કૃતા ॥

વા. રા. વાલ. ૧૩; ૨૦-૧, ૧૪.

૨. યજ્ઞકર્મસુ યેઽવ્યગ્રાઃ પુરુષા શિલ્પિનસ્તયા ।

તેષામપિ વિશેષેણ પૂજા કાર્યા યથાવમમ્ ॥

એજન, ૧૩; ૧૫-૬.

३. ततोऽब्रवीन्महातेजाः सुमन्त्र मन्त्रिसत्तम ।

अेन, ८; ४.

टीकाकार राम उहे छे स हि राज उमयधर्मा सुतो मन्त्री च ।

४. अथ राज्या व्यतीताया राजा चण्डालता गतः ।

नीलवस्त्रधरो नीलः परुषो ध्वस्तमूर्धजः ॥

चित्यमाल्याङ्गरागश्च आयसामरणोऽभवत् ।

ते दृष्ट्वा मन्त्रिणः सर्वे त्यग्य चण्डालरूपिणम् ॥

प्राद्रवन्सहिता राम पीरा येऽस्यानुगामिनः ॥

अेन, ५८; १०-१२.

५. मया चेष्ट क्रतुशतं तच्च नावाप्यते फलम् ।

अनृत नोक्तपूर्वं मे न च वश्ये कदान्नन ।

कृच्छ्रेष्वपि गतः सौम्य क्षत्रधर्मेण ते दापे ॥

अेन, ५८; १६-२०.

६. ब्राह्मणो दाहणो नास्ति मैत्रो ब्राह्मण उच्यते । अनु. ३; १३.

मैत्री समस्तभूतेषु ब्राह्मणस्योत्तम धनम् ।

७. सर्वान् शिष्यान्समाहूय वाक्यमेतदुवाच ह ।

सर्वानृषीन्सवासिष्ठानानयध्वं ममाशया ।

सशिष्यान् सुहृदश्चैव सर्विजः सुबहुश्रुतान् ॥

वा. रा. बाल. ५९; ७, ८.

८. धनियो याजको यस्य चण्डालस्य विशेषतः ।

कथ सदसि भोस्तारो हविस्तस्य मुरपयः ॥

ब्राह्मणा वा महात्मानो भुक्त्वा चाण्डालभोजनम् ।

कथ स्वर्गं गमिष्यन्ति विश्वामित्रेण पालिताः ।

एतद्वचनैषुर्यमूचुः संस्कतलोचनाः ॥

अेन, १३-५.

९. ततः प्रवर्त्यतां यज्ञः सर्वे समधितिष्ठतः ।

एवमुक्त्वा महर्षयः संजद्रुताः क्रियास्तादा ॥

याजकश्च महातेजा विश्वामित्रोऽभवत्कृत्वा ।

ઋત્વિજશ્ચાનુપૂર્વેણ મન્ત્રવન્મન્ત્રકોવિદા ।

ચક્રુ સર્ગાણિ કર્માણિ યથાક્લ્પ યથાવિધિ ॥

એનન, ૬૦, ૮-૧૦.

૧૦. ત્રિશક્તો ગચ્છ ભૂયસ્ત નાસિ સ્વર્ગકૃનાલ્પ્ય ।

ગુરુશાપહનો મૃદ પત ભૂમિમવાવિશરા ॥

એનન, ૬૦, ૧૭-૮.

૧૦ક. હમે ચ ગાયે દ્વે દિલ્પે ગાયેયા મુનિપુત્રક ।

અમરીપત્ય યન્નેઽસ્મિન્નત સિદ્ધિમગપ્સ્યસિ ॥

એનન, ૬૨, ૨૦.

(હે મુનિપુત્ર ! આ બે દિવ્ય ગાથાઓ — સૂત્રો — તું અમરીપના ચક્ષુષા ગાળે એનાથી તારુ કામ સફળ થશે)

તત પ્રીત સહસ્રાન્નો રહસ્યસ્તુતિતોષિત ।

દીર્ઘમાયુસ્તદા પ્રાયાન્નુન શેપાય વાસવ ॥

એનન, ૬૨, ૨૬

(એ રહસ્યસ્તુતિથી સન્નુત થયેલા હન્દ્ર રાજ થયા, અને તેમણે શુન શેપને દીર્ઘ આયુષ્ય આપ્યું)

તત પ્રસાદિતો દેવૈર્સિદ્ધો જપતાં વર ।

સર્વ્ય ચક્રાર પ્રહર્ષિરેવમસ્તિતિ ચાત્રરીત્ ॥

એનન, ૬૫, ૨૫

(પછી દેવોએ મુનિવર વસિષ્ઠને રાજ ક્યાં અને એ પ્રહર્ષિ'એ તેમની વાત સ્વીકારીને વિશ્વામિત્રને પ્રહર્ષિ' કહ્યા)

૧૧. તત્ર રાજા ગુહો નામ રામત્યાત્મસમ સત્તા ।

નિરાદજાત્યો ત્લગાન્મયપતિશ્ચેતિ વિશ્રુત ॥

તમાર્ત સપરિષ્વજ્ય ગુહો રાધમમગીન્ ।

યથાયોષ્ઠ્યા તથેદ તે રામ કિં કરવાણિ તે ॥

ઈદંશ હિ મહાવાહો ક પ્રાપ્સ્યત્યતિધિ પ્રિયમ્ ।

તતો ગુણદલાયમુનાદાય પૃથગ્વિધમ્ ॥

અર્ધ્ય ચોપાનયન્હીમ વાક્ય ચેદમુગ્ધાત્ ૯ ।

સ્વાગત તે મહાવાહો તવેયમસ્તિત્ત મહી ॥

વય પ્રેપ્યા મતાન્મર્તા સાધુ રાજ્યં પ્રદાધિ નઃ ।

મહય મોહ્યં ચ પેય ચ લેહ્ય ચૈતદુપરિયમ્ ॥

વા. રા. અયોધ્યા ૫૦; ૩૩, ૩૫-૧

મર્તા ચૈવ સલા ચૈવ રામો દાશરથિર્મમ ।

એળન, ૮૪; ૬

ન હિ રામાગ્રિયતરો મમાસ્તિ શુભિ કશ્ચન ।

એળન, ૮૬; ૫.

૧૧૬. શુદ્ધેન સાધે તત્તેવ સ્થિતોઽસ્મિ દિયસાન્યહૂન્ ।

આશયા યદિ માં રામ પુનઃ શન્દાપયેદિતિ ॥

વા. રા. અયોધ્યા. ૫૧; ૩.

૧૧૭. દિષ્ટ્યા સોઽગ્ર મહાવાહુરજ્જનાનન્દવર્ધન । ઉત્તરરામચરિત

૧૧૮. મા નિપાદ પ્રતિઘ્ઠાં ત્વમગમ. શાશ્વતીઃ સમા ।

યદ્ગૌઞ્ચમિથુનાદેકમ્બધીઃ કામમોદિતમ્ ॥

વા. રા. વાલ. ૫; ૧૫.

૧૧૯. સર્વત્ર લલુ દૃશ્યન્તે સાપયો ધર્મચારિણ. ।

શૂરાઃ શરણ્યા. સૌમિત્રે તિર્યયોનિગતેષ્વપિ ॥ વા. રા. અરણ્ય.

૧૨. મ. મા. આદિ. ૮૧.

૧૩. સામ્રાટ્કાશકન્યાસ્મિ ધર્મધે વાહપે તરિમ્ ।

અસિતો છપિ દેવર્ષિઃ પ્રત્યાહ્યાત પુરા મયા ।

સત્યત્યા મૃદા ચાર્થી સ આસીદપિસતમ. ॥

આદિ. ૧૦૦; ૪૮, ૮૧.

૧૪. કન્યાપુત્રો મમ પુરા દ્વૈપાયન ઇતિ શ્રુત ।

આદિ. ૧૦૫; ૧૪.

૧૫. ધર્માત્મા મન્વિતા લોકે સર્વબુદ્ધિમર્તા વરઃ ।

સ જહ્ને વિદુરો નામ કૃષ્ણદ્વૈપાયનાત્મજઃ ।

ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય વૈ ભ્રાતા પાન્દોઞ્ચૈવ મહાત્મન. ॥

આદિ. ૧૦૬; ૨૭-૮.

મહાભારતમાં વિદુરને કેટલીક જગાએ 'પારસવ' અને કેટલીક જગાએ 'ક્ષત્રા' કહ્યા છે, તે બતાવે છે કે આ શબ્દોની વ્યાખ્યા કેવી અનિશ્ચિત છે ને વખતોવખત બદલાતી રહી છે.

૧૬. જન્મપ્રભૃતિ મીષ્મેણ પુત્રવત્પિપાલિતાઃ ।

સસ્કારૈઃ સંસ્કૃતાસ્તે ત્વ વ્રતાધ્યયનસંયુતાઃ ॥

ધનુર્વેદે ચ વેદે ચ ગદાયુદ્ધેડસિકર્મણિ ।

તથૈવ ગજશિક્ષાર્યા નીતિશાસ્ત્રેષુ પારંગાઃ ॥

इतिहासपुराणेषु नानाशिक्षासु बोधिताः ।

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञाः सर्वत्र कुंतनिश्चयाः ॥

त्रિપુ लोकेषु न स्वासीत्કશ્ચિદ્ વિદુરસમિતઃ ।

धर्मनित्यस्तथा राजधर्मे च परम गतः ॥

આદિ. ૧૦૯; ૧૭-૨૦, ૨૨.

૧૭. समनस्थापित भूयो युष्मासु कुलतन्त्रयु । આદિ. ૧૧૦; ૩.

૧૮. महाबुद्धिमैहायोगी महात्मा सुसहामनाः ।

बृहस्पतिर्वा देवेषु शुक्रो वाप्यसुरेषु च ।

न तथा बुद्धिसंपन्नो यथा स पुरुषर्षभः ॥

આભમવાસિકપર્વ ૨૮; ૧૨-૩.

૧૯. भो भो राजन्न दग्धव्यमेतद्विदुरसशकम् ।

कलेवरमिहैवं ते धर्म एष सनातनः ॥

लोकाः सान्त्वानिका नाम भविष्यन्त्यस्य भारत ।

यतिधर्ममवाप्सोऽसी नैव शोच्यः परतप ॥

એજ/૧, ૨૬; ૩૩.

આના ૫૨ ટીકા કરતાં નીચકંઠ નખે છે :

यतिधर्मो दाहाद्ययोग्यत्वम् । एतेन शूद्रयोनी जातानामपि यतिधर्मोऽ-

स्तीति दर्शितम् ।

(યતિધર્મ એટલે કે દાહાદિને માટે અયોગ્યતા. આ વચન દ્વારા બતાવ્યું છે કે શૂદ્ર યોનિમાં જન્મેલાઓને પણ યતિધર્મ અર્થાત્ સંન્યાસનો અધિકાર છે.)

૨૦. ततो निषादराजस्य हिरण्यधनुयः सुतः ।

एकलव्यो महाराज द्रोणमम्याज्जगाम ह ॥

સ તુ દ્રોણસ્ય શિરસા પાદો ગૃહ્ય પરતપઃ । . . .
 પૂજયિત્વા તતો દ્રોણં વિધિવત્સ નિપાદજઃ ॥ . . .
 છિત્વાઽવિચાર્યં ત પ્રાદાદ્દ્રોણાયૌગુઢમાત્મનઃ ॥

એન. ૧, ૧૩૨; ૩૧, ૩૩, ૫૩, ૫૮.

૨૧. અનન્તરં દ્વિજાતિમ્યં ક્ષત્રિયા જહિરે વસુ ।

તયા વિદ્યુદ્ગદ્રસંધાશ્ચ તયાન્યે શ્લેષ્ઠજાતયઃ ॥

આશ્વમેધિક. ૮૧; ૨૬.

૨૧ક. યવનાઃ કિરાતા ગાન્ધારાશ્ચીનાઃ શવરચર્યસઃ ।

શકાસ્તુપારાઃ કડ્ઢાશ્ચ પલ્લ્યાશ્ચાન્નમદ્રકાઃ ।

પૌન્ડ્રાઃ પુલિન્દા રમઠાઃ કામ્બોજાશ્ચિવઃ સર્વશઃ ॥

શાન્તિ. ૬૫; ૧૩-૪.

(યવન, કિરાત, ગાન્ધાર, ચીન, શબર, બર્બર, શક, સુપાર, કંક, પશુપ, આન્ધ્ર, મદ્રક, પૌન્ડ્ર, પુલિન્દ, રમઠ, અને કામ્બોજ.)

૨૧સ. ત પ્રજાસુ વિધર્માણિ રાગદ્વેપવશાનુગમ્ ।

મન્ત્રમૂતૈઃ કુરૂર્જપ્તુર્નૃપયો મહાવાદિનઃ ॥

મમન્થુર્દક્ષિણ ચોરુમૃપયસ્તસ્ય મન્ત્રતઃ ।

તતોઽસ્ય વિકૃતો જશે હસ્વાન્ન. પુરુષો ભુવિ ॥

દગ્ધસ્થૂળાપ્રતીકાશો રક્તાક્ષઃ કૃણમૂર્ધજઃ ।

વિધીદેત્યેવમ્મૃચુસ્તમૃપયો મહાવાદિનઃ ॥

તસ્માન્નિપાદાઃ સમૂતાઃ મૂરાઃ શૈલવનાશ્રયાઃ ।

યે ચાન્યે વિન્યનિલયા શ્લેષ્ઠાઃ શતસહસ્રશઃ ॥

શાન્તિ. ૫૧; ૧૪-૭.

૨૨. પિનાકપાણિર્મગવાન્સર્વપાપહરો હરઃ ।

કૈરાતં વેપમાસ્થાય કાઞ્ચનદ્રુમસંનિભમ્ ॥

વિભ્રાજમાનો વિપુલો ગિરિર્મેરુરિવાપરઃ । . . .

દેવ્યા સહોમયા ધીમાન્સમાનવ્રતોપયા ॥ ઘન. ૩૧; ૧-૩.

૨૩. ણ તથા સમય કૃત્વા તેન રૂપેણ વાસવઃ ।

ઉપસ્થિતસ્ત્વયા ચાપિ પ્રત્યાખ્યાતોઽમૃતં દદત્ ॥

चाण्डालरूपी भगवान्सुमहांस्ते व्यतिक्रम ॥

अनु. ५५; ३३-४.

२४. चोरो वा यदि चाण्डालः शत्रुर्वा पितृघातकः ।

वैश्वदेवे तु सप्राप्ते सोऽतिथिः स्वर्गसूक्तम् ॥

पारा. १; ६२.

२५. युधिष्ठिर — अयं भ्राता भूतमव्ययं भक्तो मां नित्यमेव हि ।

स शच्छेत मया सार्धमानृशस्या हि मे मतिः ॥

अनार्यमार्येण सहस्रनेत्रं शक्यं कर्तुं दुष्करमेतदार्य ।

मा मे श्रिया सङ्गमनं तथाऽस्तु यस्याः कृते भक्तजन

त्यजेयम् ॥

तस्मान्नाहं जातु कथंचनाद्य त्वस्याभ्येन स्वसुखार्थी महेन्द्र ॥

धर्म — अभिजातोऽसि राजेन्द्र पितुर्गतेन मेघया ।

अनुनोशेन चानेन सर्गभूतेषु भारत ॥ . . .

अयं भ्राता भूतमव्ययं भक्तो देवयत्नस्यया ।

तस्मात्स्वर्गे न ते तुल्यं कश्चिदस्ति नराधिप ॥

अतस्तत्राक्षया लोकाः स्वशरीरेण भारत ।

प्राप्तोऽसि भरतश्रेष्ठ दिव्यां गतिमनुत्तमाम् ॥

महाप्रस्थानिकपर्व ३; ७, ९, ११, १८, २०-२.

२६. निवेदिता : 'ध वेण ओ३ इतिथि न वा३र्ध', पृ. ११३-४.

ભાગવતધર્મનો વિશાળ પ્રવાહ

હિંદુ ધર્મના આગેવાનોમાં આમ બે પ્રકારનાં માનસ છેક શરૂઆતથી આત્મા આવતાં હતાં. એક વર્ગ આર્યોની મૂળ વિદ્યા, તેના ગ્રંથો, ને તેના સંસ્કારની શુદ્ધિ વિશે આગ્રહ રાખનારો હતો. બહારથી આવતી જાતિઓના મિશ્રણને લીધે ‘બોળાવાડો’ થતો અટકાવવાનો તેનો સતત પ્રયાસ ચાલુ હતો. જૂનું સંસ્કારધન રખે અશુદ્ધ થઈ જાય એવી તેની હંમેશની ચિંતા હતી. બીજો વર્ગ બહારથી આવનાર માણસોને વિશાળ હૃદયથી અપનાવવાના મતનો હતો. નવી આવનારી જાતિઓને આર્ય પરિવારમાં દાખલ કરી આર્યોની વિદ્યા ને તેના સંસ્કારોનું ક્ષેત્ર વિસ્તારવાનો તેનો આગ્રહ હતો. તેને થતું, આર્યોના સંસ્કાર શું એવા તકલાદી છે કે બીજાઓ તેના સમાગમમાં આવવાથી તે સંસ્કારો અશુદ્ધ થઈ જાય? આર્યોનાં ધર્મતત્ત્વમાં શું અસંસ્કારીને પણ મંસ્કારી બનાવવાની શક્તિ નથી? આર્યોના દેવો પણ શું માણસોમાં ભેદભાવ રાખનારા છે? વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર આ બે વર્ગના પ્રતિનિધિ કહેવાય.

‘પાછળના સમયમાં વસિષ્ઠના શિષ્યો ને સંતાનો સંકુચિત દષ્ટિના, શુભ્ર પ્રાણી સંપ્રદાયના, પ્રતિનિધિ થયા. વિશ્વામિત્રના અનુયાયીઓ અને સંતાનો ઔદાર્ય અને પ્રગતિ, સમાધાન અને સંમિશ્રણની પદ્ધતિના પ્રતિનિધિ બન્યા.’^૧

આ બીજો વર્ગ હૃદયધર્મી હતો. તેણે હજારો અનાર્યોને ગાયત્રી મંત્ર બજાવી આર્ય સંઘમાં દાખલ કર્યા. માણસનું હૃદય જાતિ અને લોહીના ભેદ સહન કરી શકતું નથી. હૃદયધર્મને માનનાર જ્ઞાની યાગવલ્કયે પણ જનકને કહ્યું હતું :

‘હૃદય એ પ્રજાનું રહેણાં છે. હૃદય એ જ સ્થિરતા છે. હૃદય એ પ્રાણીમાત્રનું રહેણાં છે. હે સમ્રાટ! હૃદય એ પ્રાણીમાત્રનો આધાર છે.

હે સમ્રાટ ! પ્રાણીમાત્ર હૃદયને આધારે જ ટકી રહે છે. હે સમ્રાટ ! હૃદય એ પરબ્રહ્મ છે, એમ જાણીને જે માણસ તેને પૂજે છે તેને હૃદય કહી તથા દેવ નથી. બધા પ્રાણીઓ તેની પાસે ચાલ્યા આવે છે, તે દેવ બનીને દેવો પાસે ભય છે.’^૨

આર્ય ધર્મના ચાલુ પ્રવાહમાં શ્રદ્ધ, સ્ત્રી વગેરે વર્ગોને અમુક અધિકારથી વચિત રાખવામા આવ્યાં હતાં. તેમ કરવાનાં કારણ તે વખતે ગમે તેટલાં સખજ હશે, છતાં માનવમાત્રને ઈશ્વરનાં મંતાન ને તેનાં સ્વરૂપ માનનાર ઋષિઓને તે ખૂંચતુ હતું. આખી માનવજાતિ એક પિતાનો પરિવાર છે. એ પિતાને મન માણસ માણસ વચ્ચે ભેદ ન જ હોય. એ પરમ પિતાની સ્તુતિ કરવાનો અધિકાર સૌને તેણે આપેલો જ છે. વેદ બહુવા ને યજ્ઞ કરવા જેટલું જ્ઞાન બલે સફુને ન હોય, પણ પ્રજાની પ્રાર્થના કરવા માટે એવા જ્ઞાનની જરૂર નથી. આત્મ હૃદયમાંથી પોકાર થતાંવેંત એ પ્રજા જવાન દે છે. આવા વિચારોમાંથી ભક્તિમાર્ગનો ઉદય થયો. સંહિતા ને ઉપનિષદોમાં સમાયેલું જ્ઞાન સાવ સામાન્ય માણસોને હજવા રૂપમાં આપવાને જ મહાભારતની રચના થઈ. ભાગવતે કહ્યું છે ‘સ્ત્રીઓ, શૂદ્રો, ને કેવળ નામધારી દ્વિજોને વેદ સાંભળવા મળતા નથી, એટલા મટે વ્યાસ મુનિએ કૃપા કરીને ભારત આખ્યાન રચ્યું. . . . મેં ભારતને નિમિત્તે વેદનો અર્થ બતાવ્યો. એ ભારતમાંથી સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રો પણ ધર્મ વગેરે સમજી શકે છે.’^૩

‘બીજા સંધ પાસેથી બ્રાહ્મણો એક પાઠ શીખ્યા હતા. વિશાળ જન-સમૂહને પોતાની જોડે ન લેવામા જે બૂલ પોતે કરેલી તે તેમને દેખાઈ તેમણે પોતાના જ્ઞાનને એક પ્રકારના ગુહ્ય સિદ્ધાન્તનું રૂપ આપ્યું હતું; માણસમાત્રને લાગુ પડી શકે એવો છપનધર્મ એને બનવા દીધું નહોતું તમામ સામાજિક ભેદભાવ તોડી પાડવાનું જે દેશના વિસિદ્ધ સત્તેગોમાં હતું નહોતું, તેા સમાજના નીચલા યરોને ઉપર ચઢાવવાની તેમની રૂચ હતી. . ઉપનિષદોમા શીખવાયેલું જે જ્ઞાન હતું તેને રામાયણ અને મહાભારતના કથાઓ, સંવાદો ને આદર્શ પાત્રો દ્વારા સામાન્ય માણસો સમજી શકે એ રીતે રજૂ કરવામા આવ્યું આ રીતે એ મંદિરના દ્વાર ઉપર સર્વ વર્ગોને માટે ખોલી નાખવામા આવ્યા. જે જ્ઞાન એક

વર્ગની આગવી માલિકીનું હવું તે સહુને મળી શકે એવી ભોગવાઈ કરવામા આવી.'૪

મહાભારતનો ધર્મ ભક્તિપ્રધાન છે.૫ તેના નારાયણીય પ્રકરણમા વાસુદેવ-કૃષ્ણની ઉપાસનાના સંપ્રદાયનું વર્ણન છે. 'એ ઉપાસના જ ભગવદ્ગીતા તેમ જ અર્વાચીન વૈષ્ણવ સંપ્રદાયે બનેતો મૂળ પાયો છે.'૬ ઋગ્વેદની સંહિતામાં ભક્તિનાં જે બીજાં હતાં તેનો અહીં વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે. આ ભક્તિમાર્ગ દયાધર્મી છે. તેથી તેણે યજ્ઞોમાં થતી પશુહિંસા બંધ કરાવી. રાજ્ય ઉપરિચર વસ્તુના યજ્ઞમાં પશુઓનો વધ ન થયો, તેથી ભગવાન પ્રસન્ન થયા.૭ વળી ત્યાં કહ્યું છે કે ભગવાન જેના પર પ્રસન્ન થાય એને દર્શન આપે. પણ ભક્તિ વિનાનો માણસ તેને કદી જોઈ શકતો નથી.૮ જે નિષ્કામપણે કર્મ કરે છે તે જ એ પ્રભુને પામે છે.૯ ખાસ નોંધવા જેવી વાત તો એ છે કે એ ભગવાનની સેવા ને તેની અર્ચના કરવાનો અધિકાર સહુને છે. એમાં યજ્ઞની સામે કશો નિષેધ નથી;૧૦ ક્રમ કે હરિ કોઈ અમુકનો નહીં પણ પ્રાણીમાત્રનો પિતા છે, ને તેમની માતા પણ છે.૧૧ આ જ કાળમાં 'મંદિરોમાં થતી મૂર્તિપૂજા અને તીર્થયાત્રા ધીરે ધીરે પગપેસારો કરે છે.'૧૨ યજ્ઞયાગાદિથી ભરેલા કર્મ-માર્ગમાં મંદિરોની જરૂર નથી પડતી. મંદિરોની જરૂર ભક્તિ-માર્ગમાં જ પડે છે. એ મંદિરો ઓછામાં ઓછાં ઈ. સ.ના પાંચમા સૈકાથી થવા માંડ્યાં હશે, એમ વિદ્વાનો માને છે.

આ જ પ્રપત્તિધર્મ ગીતામાં પણ દહેલો છે.૧૩ માણસને મમાનમાં જે કંઈ કામ મળેલું હોય તે ભલેલોકદષ્ટિએ હલકું ગણાતું હોય તોપણ જો માણસ તે પ્રામાણિકપણે કરે તો તે જ ભગવાનની પૂજારૂપ બની જાય છે, ને ભગવાન તેથી પ્રસન્ન થાય છે. એને રીઝવવાને યજ્ઞોની, ખરયાળ પૂજાની ને હાહમાહની જરૂર નથી. એ તો એકાદ પત્ર, પુષ્પ કે ફળથી પણ સંતોષ પામે છે.૧૪ક એ માગે છે માત્ર શુદ્ધ હૃદયનો ભક્તિભાવ. એની આવી પૂજા કરવાનો રસ્તો જેમ શ્રાવણો તથા રાજર્ષિઓ માટે તેમ જ સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો, શૂદ્રો, તથા 'પાપયોનિ' ગણાતાઓ માટે પણ ખુલ્લો છે; અને તેમને છેક

પરમ ગતિ સુધી પહોંચવાનો અધિકાર છે. ત્યાં મોટા દુરાચારીને પણ મનાઈ નથી. એ દુરાચારીના પગ ભગવાનની તરફ વળ્યા, એ એનો શુભ નિશ્ચય જ એને 'સાધુ' બનાવવાને પૂરતો છે. એવો દુરાચારી મેલો છે એટલા માટે તેને ભગવાન દૂર રાખતો નથી, પણ તેને પોતાની પાસે આવવા દઈ તેને તરત ધર્મોત્તમા બનાવે છે. ગીતામાં ભગવાન કહે છે કે પાંડિતોએ બ્રહ્મણ અને ગાય, તથા જ્ઞાન અને શ્રવાક એ સર્વની પ્રત્યે સમદષ્ટિ રાખવી જોઈએ.^{૧૪} દીકાકાર અભિનવશુભ્રે કહે છે : 'કૃતરો અપવિત્ર કે અપદારી છે એમ ન માનવું જોઈએ; ને ચંડાળ પાપી કે અપવિત્ર છે એવો વિચાર મનમાં ન લાવવો જોઈએ.'^{૧૫}

'યજ્ઞો વડે દેવાને રીઝવી તેમની પાસે ધાયું' કામ કરાવવાની શક્તિ એક્લા ધનિકોમાં જ હોય છે; અને જ્ઞાનમાર્ગનું અનુશીલન એક્લા શિક્ષકે સરકારી લોકો જ કરી શકે છે, પણ ખીલા ને ભક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કરે છે તે માર્ગે જવાનું સામર્થ્ય તો સહુ કોઈમાં હોય છે. . . નવજા ને નીચાં ગણાતા, નિરક્ષર ને અજ્ઞાન, એ સહુને માટે આ માર્ગ ખુલ્લો છે.'^{૧૬} 'ઈશ્વર પ્રેમસ્વરૂપ છે તેને નાત નથી, વર્ણ નથી, લિંગ નથી, રાષ્ટ્રીયતા નથી. ગીતાએ ભક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કરવામાં, ભક્તિમય પ્રેમનાં દ્વાર સહુને માટે ખુલ્લા કરી દીધાં છે, અને તેમાં નાતબળતા, સાધુઅસાધુના, કે શ્રીપુત્રુપના કશા ભેદ રાખ્યા નથી. ભક્તિમાર્ગ સહુને માટે ખુલ્લો છે. ઈશ્વર પ્રત્યે પ્રેમ ધરાવવાના કોઈનાથે હકનો ઇનકાર કોઈનાથી કરી શકાય નહીં.'^{૧૭}

'સાદી છતાં ભવ્ય એવી શૈલીવાળી ગીતા આ મહેનતમજૂરી કરનારાં, નિરક્ષર ને નિર્ધન માણસોને માટે જ લખાઈ હતી. આ માણસોએ માનેલું કે વેદનું જ્ઞાન આપણે માટે જેટલું અપ્રાપ્ય છે તેટલો જ આપણે માટે મોક્ષ અને ઈશ્વરદર્શન પણ અવશ્ય છે. આ નત્ર આત્માઓને ભગવાનની વાણી પોકારીને કહે છે કે ઈશ્વરને પૂજીને તથા પોતાને ભાગે આવેલું નિયત કર્મ કરીને દરેક માણસ પૂર્ણતં સુધી પહોંચી શકે છે.'^{૧૮}

ભક્તિમાર્ગના પ્રાચીન સાંહત્યમાં નારદ અને શાંડિલ્યનાં ભક્તિમૂત્રો ધણાં પ્રસિદ્ધ છે. નારદ કહે છે : 'ભગવાનના ભક્તોમાં

જાતિ, વિદ્યા, ડા, કુલ, ધન અને ક્રિયા આદિનો ભેદ નથી; કેમ કે એ બધા પ્રભુના જ છે.'૧૯ 'તેઓ પ્રભુમાં તન્મય હોય છે.'૨૦ શાંડિલ્ય કહે છે કે 'નિન્દા જાતિઓ ગણાય છે ત્યાં સુધીના સહુને પણ, ઉપદેશપરંપરા વડે — બીજા સામાન્ય ધર્મોની પેઠે જ — ભક્તિ કરવાનો અધિકાર છે.'૨૧ આ સૂત્ર ઉપરના બાળ્યમાં સ્વપ્નેશ્વર કહે છે. 'નિન્દિત આંડાલ વગેરે જાતિ સુધીના સહુને ભક્તિનો અધિકાર છે.'૨૨ એવા ભક્તો 'કુલોને તથા પૃથ્વીને પાવન કરે છે; તીર્થોને તીર્થ બનાવે છે, કર્મોને સુકર્મ બનાવે છે. એમને જોઈને પિતરો આનંદ પામે છે, દેવો નાચે છે, ને પૃથ્વી સનાથ થાય છે.'૨૩ 'એવા ભક્તને લીધે કુલ પવિત્ર થાય છે, જનની કૃતાર્થ થાય છે, ને વસુન્ધરા પુણ્યવતી બને છે.'૨૪

ટિપ્પણો

૧. રંગોબીન : 'વેદિક ઇરિયા', પૃ. ૩૨૦.

૨. હૃદયમેવાયતનમ્ । કા સ્થિતતા યાશવલ્ક્ય ? હૃદયમેવ સમ્રાદિતિ હોવાચ । હૃદય વૈ સમ્રાટ્ સર્વેષાં ભૂતાનામાયતનમ્ । હૃદય વૈ સમ્રાટ્ સર્વેષાં ભૂતાનાં પ્રતિષ્ઠા । હૃદયે હૈવ સમ્રાટ્ સર્વાણિ ભૂતાનિ પ્રતિષ્ઠિતાનિ ભવન્તિ । હૃદયં વૈ સમ્રાટ્ પરમં પ્રજ્ઞ । નૈનં હૃદયં જહાતિ સર્વાણ્યેન ભૂતાન્યભિશરન્તિ, દેવો ભૂત્વા દેવાન્યેતિ, ય એવ વિદ્વાનેતદુપાસ્તે ।

પૃ. ૪; ૧; ૭.

૩. સ્ત્રીશ્વદ્રદિજગન્ધૃનાં ત્રયી ન શ્રુતિગોચરા ।

इति भारतमाख्यान मुनिना कृपया कृतम् ॥

भारतव्यपदेशेन ह्याम्नायार्थं प्रदर्शितः ।

हस्यते यत्र घर्मादि स्त्रीश्वद्रादिभिरप्युत ॥ भा. ૧; ૪; ૨૫, ૨૬

૪. ડી. એસ. રામાં : 'ધ રેનેસાં ઓફ હિંદુઈઝમ', પૃ. ૨૩-૪.

૫. રાધાકૃષ્ણન : 'મહાભારત', પૃ. ૧૬.

૬ એજન, પૃ. ૨૨.

૭. સમૂતા સર્ગસમાસત્સ્મિન્નાજન્ મહાકતી ।

न तत्र पशुघातोऽभूत् स राजैव स्थितोऽभवत् ।

प्रीतस्तनोऽस्य भगवान्देवदेव. पुरातनः ॥

अथय.—नैष धर्मः सत्ता देवा यत्र वच्चेत वै पशु ।

शान्ति. ३३६; १०, १२. ३३७; ५.

८. यस्य प्रसाद कुरुते न वैत द्रष्टुमर्हति ।

न स शम्भस्त्वभस्तेन द्रष्टुं देवः कथंचन ॥

शान्ति. ३३६; २०, ५४.

९. अहमेव गतिस्तेषां निराशी.कर्मकारिणाम् ।

शान्ति. ३४१; ३४.

१०. ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः ।

सेव्यतेऽभ्यर्च्यते चैव नित्ययुक्तैः स्वकर्मभिः ॥

भीष्म. ६६; ३९.

११. एष माता पिता चैव सर्वेषां प्राणिनां हरिः ।

शान्ति. ६७; १७.

१२. राधाकृष्णनः 'भटाभारत', पृ. २०.

१३. ये च कृष्णं प्रपद्यन्ते ते न मुह्यन्ति मानवाः ।

भये महति मर्माश्च पाति नित्य जनार्दनः ॥

भीष्म. ६७; २४.

१३क. तुलसीदलमात्रेण जलस्य चुलुकेन वा ।

दिनीषीते स्वमात्मान यवनेभ्यो भक्तवत्सलः ॥ गौतमतन्त्र

(भक्तवत्सल भगवान्मात्र तुलसीना एक पादटा साटे के पाणीना
एक पोला साटे पोताने पंड भक्तने बेचे छे.)

सरभावे : श्री. ६; २९.

१४. गीता १८; ४५-९. ६; २९. ६; ३२. ६; ३७. ५; १८.

१५. शुनि नापवित्रापकारितादिनिश्चयः । श्वपाके च न पापापवित्रा-
दिधियाणा । गी. ५; १८ — अभिनवगुप्तव्याख्या.

१६. राधाकृष्णनः 'गीतादर्शन', पृ. १८, ९७

१७. नृनाथ सिंह : 'धो हत्यारव डेरीटन ओन हलिया', पृ. २,

पृ. ६४.

१८. निवेदिता : 'ध वेन ओन हलियन वार्धन', पृ. २१०.

૧૯. નાસ્તિ તેષુ જાતિવિદ્યારૂપકુલઘનક્રિયાદિભેદઃ । યતસ્તદીર્યાઃ ।

ના. મ. સૂ. ૭૨-૩.

૨૦. તન્મયા. । ના. મ. સૂ. ૭૦.

૨૧. આનિન્દ્યયોન્યધિક્રિયતે પારમ્પર્યાત્ સામાન્યઘત્ ।

શા. મ. સૂ. ૨; ૨; ૨૨.

૨૨. નિન્દિતચાષ્ઠાલાદિયોનિપર્યન્ત મક્તાવધિક્રિયતે । સ્વપ્નેશ્વરઃ ।

શા. મ. સૂ. માધ્ય

૨૩. પાવયન્તિ કુલાનિ પૃથિવીં ચ । તીર્થાકુર્વન્તિ તીર્થાનિ સુકર્મા-

કુર્વન્તિ કર્માણિ સચ્છાસ્ત્રીકુર્વન્તિ શાસ્ત્રાણિ । મોદન્તે પિતરો નૃત્યન્તિ દેવતાઃ

સનાથા ચેયં ભૂર્ભવતિ । ના. મ. સૂ.

૨૪. કુલ પવિત્ર જનની કૃતાર્યા વસુન્ધરા પુષ્પવતી ચ તેન ।

સ્ક. પુ.

ભાગવતનો માનવધર્મ

ભાગવતની ભક્તિ માનવપ્રેમ અને ભૂતદયાથી તરબોળ છે. તેમાં કશું છે કે એ ઈશ્વર સહુનો પુત્ર, સહુનો આત્મા, સહુનો પિતા, ને સહુની માતા છે.^૧ તે જ આપણી માતા છે, આપણો પિતા છે, ને આપણો પતિ છે.^૨ તે ભૂતમાત્રનો પ્રિય મિત્ર છે, સ્વપ્નનો આત્મા છે.^૩ તે અકિંચનનું ધન છે, ને અકિંચન માણસો એને પામી શકે છે.^૪ નવી વિધાયેલી ગાય જેમ પોતાના વાછરડાનું રક્ષણ કરે છે, તેમ કૃપાળુ ભગવાન આપણું દીનનું આ રીતે રક્ષણ કરે છે.^૫ પૃથ્વીની પીડા ગણીને તે પૃથ્વી પર તેનો ભાર ઉતારવા આવે છે.^૬ પ્રાણીઓ એના સુધી પહોંચે એની પણ એ વાટ નથી જોતો. કેઈ પણ પ્રાણી આર્તનાદ કરીને એની સામે નજર કરે કે તે બીડભંજન આવીને જીભો રહે છે. ગજેન્દ્ર જેવા પશુએ પોતાની શક્તિનું અભિમાન છોડી સૂંઢ જિંચી કરી, ને એનું નામ દધિને ચીસ પાડી કે તરત હરિ આવીને જીભો રહ્યો.^૭ પ્રહ્લાદ જેવા 'અક્ષયોનિ'માં જન્મેલા ભક્તની વંદારે પણ ધાવાનું એ ચૂકતો નથી.^૮ જગતનો સમાજ જેને પીડે છે તેનો તે બેલી બને છે

તેણે કૃષ્ણાવતાર લઈને પણ ગરીબ ને ભાવિક એવા વનવાસી ગોપ બોડાની વચ્ચે રહેવાનું ઉચિત માન્યું, ને ગાયો ચારી ગોપગોપી જોડે જાતજાતના બાળખેલ ક્યૂં. કૃષ્ણ ભારતવર્ષના શ્રેષ્ઠ પુરુષ ગણાતા હોવા છતાં તેમણે યજ્ઞમાં અતિથિઓના ચરણ ધોવાનું કામ માથે લીધું. એ જમાનાના સર્વોત્તમ સુખટ હોવા છતાં એમણે રથ હાંકવામાં હીણપત માની નહીં. દ્રૌપદી જેવી બહેનના એ સખા હતા, બાઈ હતા; અને તેથી એ બહેન જ્યારે અસહાય બની ત્યારે તેણે એ દીનબંધુને ધા નાખી કે 'હે જનાર્દન! કૌરવાણુંવમાં ડૂબેલી મને તું બહાર કાઢજે.'^૯

ભાગવતમાં જે ઈશ્વરની ભક્તિ છે તેને અભિમાન તરફ દેખે છે. તેને હૃદયની દીનતા ગમે છે.^{૧૦} તેણે તો પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે 'જેને ધન, વૈભવ, સત્તા, શરીરગ્જ, વર્ણ કે તપ કશાનો પણ ગર્વ ચડશે તેનો ગર્વ હું ઉતાર્યા વિના રહેવાનો નથી; પછી તે ભલેને દેવરાજ ધન્વ કાં ન હોય. હું તો અભિમાનનો હથુનાર (અમિમાતિહન) છું. જેનો ગર્વ હું હણું તેણે સમજવું કે મારા પર ઈશ્વરની કૃપા યઈ. હું તો જેના પર કૃપા કરવા ઈચ્છું છું તેની સંપત્તિ હરી લઉં છું.'^{૧૧} એટલે જ શ્રીકૃષ્ણ દુર્યોધન જેવા મહાન્ધ રાજાના મહેલમાં બિતરવાનું નોતરું નકારી મુશીકા અને નમ્ર એવા વિદુરને ઘેર રહેવાનું પસંદ કરે છે.^{૧૨} ભગવાને તો, કહી રાખ્યું છે કે 'હું અમુક વર્ણમાં જન્મ્યો માટે ખીજ કરતાં જિંઓ એવું જન્મનું અભિમાન જેને નહીં થાય, જેને પોતાનાં કર્મ, વય, રૂપ, વિદ્યા, ઐશ્વર્ય, ધન વગેરેનો ગર્વ નહીં બિપજે, તેના પર જ હું અનુગ્રહ કરીશ.'^{૧૩}

ભાગવતે કહ્યું છે કે 'તમારે જે ઈશ્વરની ભક્તિ કરવી હોય, તો જીવમાત્ર પ્રત્યે આદર રાખવો જોઈએ — દયા નહીં; પણ આદર, પૂજ્યભાવ. દયા કરનાર તમે કોણ છો? તમે તો મનથી પ્રાણીમાત્રને અતિ આદરભરે પ્રણામ કરો; કેમ કે એ પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં તો જીવકર્પે ઈશ્વર બેસે છે, ભગવાન બેસે છે. કોઈ પણ જીવની અવગણના કરશો, તેને હલકો ગણી તેનો તિરસ્કાર કરશો, તો તે ભગવાનની અવગણના, તેનો જ તિરસ્કાર થશે.'^{૧૪} ભગવાન કહે છે કે મહાન અને શાન્ત એવા જે સમદર્શી મુનિ હોય તે તો જીવમાત્ર પર વાતસલ્ય રાખે છે.^{૧૫}

એટલે ભાગવત આગળ જઈને કહે છે, કે જગતનાં પ્રાણીઓની ઉપેક્ષા કરીને કરેલી ભગવાનની અર્ચના સાવ નકામી છે. ભગવાન પોતે કહે છે: 'હું સર્વ પ્રાણીઓમાં પ્રાણીઓના આત્મારૂપે સદા રહેલો છું. એવા મારું અપમાન કરીને માણસ મારી પૂજાઅર્ચનો ટાંગ કરે છે! હું ભૂતમાત્રમાં તેમના આત્મારૂપે રહેલો ઈશ્વર છું; તેને છોડીને જે માણસ મૂઠતાળી પૂજાઅર્ચ પાછળ પડે છે તે બરમમાં જ હોમ કરે છે, અર્થાત્ તેની એ બધી પૂજાઅર્ચો એજ

જાય છે. જે માણસ અભિમાની છે, પારકાના શરીરમાં રહેનાર મારો દેવ કરે છે, પ્રાણીઓને પોતાનાથી જુદાં ને પરાયાં ગણે છે, અને તેમની જોડે વેર બાંધે છે, તે માણસના મનને કદી શાન્તિ મળતી નથી. હે નિષ્પાપ માતા ! માણસ એક તરફ નાનામોટા પદાર્થોથી રચેલી સામગ્રી વડે મૂર્તિ દ્વારા મારી પૂજા કરે, અને ખીણ તરફ પ્રાણીઓના સમુદાયનું અપમાન કરે, તો તેની પૂજાથી હું પ્રસન્ન થતો નથી. પ્રાણીમાત્રમાં, તેમના અંતરાત્માએ, વાસ કરનારો જે હું, તેનું માણસે પૂજન કરવું ઘટે છે — દાન, માન, મિત્રી, અને એબેદભાવવાળી અર્થાત્ આત્મોપમ્યવાળી દૃષ્ટિ વડે. ૧૧ આના કરતાં વધારે શુભદ પોષકાર બીજો શો હોઈ શકે ?

વળી, ઈશ્વરભક્તિમાંથી ફક્ત યતા આ માનવસેવાના ધર્મ વિશે ભાગવત કહે છે. ‘આ જગતમાં પ્રાણીઓના જન્મનું સાક્ષ્ય એટલું જ છે કે તેઓ પોતાનાં પ્રાણ, ધન, જીવિ, ને વાણી એ સર્વ વડે સદા પ્રાણીઓનું કલ્યાણ જ કરે, નિરંતર તેમની સેવા જ કરે.’ વળી લોકરક્ષાને કાળે હળાહળ પીવા તૈયાર યતા શિવજી કહે છે : ‘બળવાનનું કામ જ એ છે કે દીનનું પાલન કરવું. સાધુ પુરુષો તો પોતાના ક્ષણભંજ્ય પ્રાણ વડે પ્રાણીઓની રક્ષા કરે છે. હે ભદ્રે ! એવા દયાવાન માણસ પર સર્વોત્તમા હરિ પ્રસન્ન થાય છે; અને બળવાન હરિ પ્રસન્ન થાય, એટલે સચરાચર એવો હું પણ પ્રમન્ન થાઉં છું. તેથી હું આ ઝેર પી જઈશ. મારે હાથે આ પ્રજનનું કલ્યાણ થાઓ.’ ભાગવતકાર કહે છે. ‘પ્રાણીમાંથી નીકળેલા એ ઝેર એમને પણ પોતાનું જોર દેખાડી આપ્યું. તેણે શિવજીના કંઠ પર જે ત્રીન રંગનો આકાં કરી દીધો, તે સાધુજનને માટે તો બૂલણુકપ છે સાધુપુરુષો મોટે ભાગે જગતને દુઃખે દુઃખ પામે છે. ભૂતમાત્રના આત્મા એવા પુરુષોત્તમની એ જ મોટામાં મોટી આરાધના છે.’ ૧૭ વળી ભક્તજન કહે છે : ‘નથી મને રાજ્યની કામના, નથી સ્વર્ગની, કે નથી મોક્ષની. માત્ર દુઃખથી તપેલાં પ્રાણીઓની પીડા દૂર થાય એટલી એક જ કામના મને છે.’ ૧૮ જનમેવા ને તેને કાળે આત્મવિવેચન અને આત્મમુદ્ધિદાનની, તથા

એમાં જ જગદાત્માની ખરી અર્ચના છે એમ માનવાની, આ ભાવના — જે ભક્તિયોગ અને ક્રમયોગ બંનેની પરાક્રાપ્ત છે — તેનો ઉપદેશ કરવામાં તો ભાગવત બીજા કોઈ વૈદિક ગ્રંથ કરતાં જ નહીં, પણ ગીતા કરતાયે, કંઈક આગળ જાય છે; અથવા કહે કે ગીતામાં જે વસ્તુ ગર્ભિત હતી તે ભાગવતે ઘણી ઉપસાવીને રજૂ કરી છે. જેઓ ભક્તિમાર્ગને અનુસરવા માગે છે તેમને માટે તો આ વચનો દીવાદાંડીરૂપ છે.

ભાગવતના દશમ સ્કંધમાં વનકીડાનો એક પ્રસંગ છે. કૃષ્ણ અને બળરામ ગોવાજો ભેડે ગાયો ચારતા ચારતા વૃંદાવનથી ધણે દૂર નીકળી ગયા. તડકો સખત હતો. તડકામાં સરસ શીતળ છાયા આપતાં વૃક્ષોને ભેઈ કૃષ્ણે સોમતીઓને બોલાવ્યા, ને કહ્યું : ‘આ વૃક્ષો તો જીએ. કેવાં ઉદાર છે ! કેવળ પારકાને કાજે છવે છે ! પોને પવન, વરસાદ, તડકો ને ટાઢ સહન કરે છે ! તેઓ પ્રાણીમાત્રની સેવા કરે છે. અહો ! કેવો સરસ એમનો જન્મારો છે !’ અને પછી એમાંથી બોધ તારવે છે : ‘આ જગતમાં પ્રાણીઓના જન્મનું સાક્ષ્ય એટલું જ છે કે તેઓ પોતાનાં પ્રાણ, ધન, બુદ્ધિ, વાણી એ સર્વ વડે સદા પ્રાણીઓનું કલ્યાણ જ કરે, નિરંતર તેમની સેવા જ કરે.’ ૧૯ આજે જો શ્રીકૃષ્ણ હરિજનોને ટાઢ તડકા ને વરસાદમાં શહેરો ને ગામડાંની સદાઈ કરતા જીએ, પોતે મેલા ધર્મને પણ સમાજને સ્વચ્છ કરતા જીએ, તો તેમના મોંમાંથી જરૂર પેલું વચન નીકળી જાય કે ‘આ કેવા માણસોની સેવા કરે છે ! અહો ! કેવો સરસ એમનો જન્મારો છે !

અહો ણાં વરં જન્મ સર્વમાનુષસેવનમ્ !’

બીજી એક જગાએ ભાગવતકાર કહે છે : ‘શુદ્ધ પોતાના ભોજનમાંથી કૂતરાં, પાપી ને ચાંડાલ સુધીના સર્વને ભાગ આપવો ભેઈએ.’ ૨૦

રાજા પરીક્ષિતને જીદા જીદા ઋષિઓ ભાગવતધર્મ સમજાવે છે. તેમાં ચમસ ઋષિ કહે છે : ‘સ્ત્રી શૂદ્ર વગેરે ઉપર તમારા જેવાએ તો દયા રાખવી ભેઈએ.’ ૨૧ હરિ કહે છે : ‘જે માણસ જીતમાત્રમાં ભગવાનનું — આત્માનું દર્શન કરે છે, અને ભગવાનમાં — આત્મામાં

ભૂતમાત્રને જુએ છે, તે ભગવાનનો ઉત્તમ ભક્ત છે. પોતે જિંયા વર્ણમાં જન્મ્યો છે કે સારાં કર્મ કરે છે એવો ગર્વ જોને નથી અથવા પોતાનાં વર્ણ આશ્રમ કે જાતિનું અભિમાન નથી, ને દેહને વિષે જોને અહંભાવ કે આસક્તિ જીવજતાં નથી - તે માણસ હરિને વહાલો છે.' ૨૨ વળી શૌનક કહે છે : 'જો માણસો પ્રબુપરાયણ છે તેઓ જગતના સુખ માટે, કલ્યાણ માટે, ને તેની આપાદી માટે જ જીવે છે, સ્વાર્થ સાધવા માટે જીવતા નથી. છતાં પરીક્ષિત રાજાએ નિર્વેદ આણીને, પારકાને આશ્રયરૂપ એવા દેહનો ત્યાગ કેમ કર્યો ?' ૨૨ક

કૃષ્ણે ગોકુળમાં ઇંદ્રનો યજ્ઞ યનો બધ કરાવીને કહ્યું : 'આપણે તો ગાય, બ્રાહ્મણ ને પર્વતનો યજ્ઞ રાજ કરો. ઇંદ્રયાગને માટે ભેગી કરેલી સામગ્રી વડે જ આ યજ્ઞ કરો. દૂધપાકથી માંડીને સૂપ સુધીની જાતજાતની રમોઈ કરો. લાપસી, માલપૂડા, ને પૂરીઓ તૈયાર કરો. બધી ગાયોનું દૂધ ભેગું કરો. બ્રહ્મજાની બ્રાહ્મણો પાસે અગ્નિમાં હોમ કરાવો. તેમને જાનજાતનું અન્ન અને ગાયોની દક્ષિણા આપો.' પછી, રખેને ધમાકમાં બધા બૂલી જાય માટે ખાસ યાદ કરીને કહે છે કે 'કૂતરા, ચાંડાલ-અને પતિતોને પણ ખાવાનું આપો. ગાયોને ઘાસ આપો અને પછી ગોવર્ધન પર્વતને બલિ આપો.' ૨૩ અહીં ભગવાને કૂતરા ને ચાંડાલને ખાસ યાદ કર્યા છે એ જોવા જેવું છે. વળી કૃષ્ણ મહાભારતયુદ્ધ પછી દારકા ગયા ત્યારે દારકાની આખી પ્રજા તેમનો સત્કાર કરવા સામી આવી હતી. ભગવાને પણ સામેથે આવેલાં સર્ગાઓ તથા નગરવાસીઓને યથોચિત રીતે મળી તેમનું સન્માન કર્યું. તેમણે મસ્તક નમાવીને, વંદન કરીને, ભેટીને, હાથનો સ્પર્શ કરીને, મંદ હાસ્ય કરીને, સામી નજર નાખીને, આશ્વાસન આપીને, તથા વરદાન આપીને, એમ અનેક રીતે — શ્વપાકથી માંડીને સર્વનો સત્કાર કર્યો. ૨૩ક અહીં પણ તેઓ શ્વપાક — ચાંડાલને બૂલ્યા નથી; અને બીજા પુરવાસીઓના જેવો જ તેમનો પણ સત્કાર કર્યો છે. શ્વપાક ને ચાંડાલ પ્રત્યે બીજાઓથી જુદી કોઈ જાતનું વર્તન તેમણે કર્યું એમ કહેવું નથી.

ચાંડાલત્વ પણ દૂર થાય. ભાગવતમાં દેવહૃતિ કહે છે : 'હે ભગવાન ! તમારા નામના શ્રવણ તથા કીર્તનથી, તમને પ્રણામ કરવાથી, ને તમારું સ્મરણ કરવાથી ચાંડાલ પણ તત્કાળ યશ કરવાને લાયક બને છે, તો પછી તમારા દર્શનની તો વાત જ શી કરવી ? જેની જીભને ટેરવે તમારું નામ રહેલું છે તે શ્વેતક પણ શ્રેષ્ઠ છે.' ૨૫

'ભાગવત પણ ભક્તિનાં દ્વાર સંકુને માટે ખુલ્લાં મૂકી દે છે.' ૨૫૬ ગમે તેવો પાપી, દુરાચારી, ચાંડાલ હોય, તેને ભગવાનની ભક્તિ શુદ્ધ કરે છે. ભગવાન કહે છે : 'મારે વિષેની ભક્તિ શ્વપાકોને સુ, પણ પવિત્ર બનાવી તેમને મોક્ષ આપે છે.' ૨૬ ભગવાનનું નામ દીધાથી અજ્ઞમિશ્નનાં પાપ ધોવાઈ ગયાની કથા ભાગવતમાં છે. 'પાપીમાત્રને માટે હૃદયપૂર્વક ભગવાનના નામનું ઉચ્ચારણ એ જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. તે ભગવાનનું નામ દેવા, તેનાં દર્શન માટે જવા, તૈયાર થાય એ જ બનાવે છે કે તેનું મન ભગવાન તરફ વળ્યું છે.' 'વિષ્ણુના નામનો ઉચ્ચાર એ સર્વ પાપનો નાશ કરનાર છે.' એવો એ 'સુમંગલ ધર્મ' છે. ૨૭

■ વળી ભાગવત કહે છે : 'જે માણસ બ્રાહ્મણ અને પુદ્ગલ, ચોર અને દાતા, સૂર્ય અને ચિનગારી, તથા દયાવાન અને નિર્દય એ સર્વની પ્રત્યે સમદષ્ટિ રાખે છે તે ખરો પંડિત અથવા જ્ઞાની છે. જે માણસ મનુષ્યમાત્રમાં મારું જ દર્શન કરે છે, સર્વ માણસોને ઈશ્વરરૂપ માને છે, તેના મનમાંથી થોડા જ વખતમાં હરીશર્મ, અદેખાઈ, તિરસ્કાર અને અહંકાર નાશ પામે છે. સમદર્શી માણસે દેહ તે જ હું એવા અભિમાનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ; અને કૂતરાં, ચાંડાલ, ગાય અને ગધેડાંથી માંડીને સર્વને દંડવત્ પ્રણામ કરવા જોઈએ; અને આમ કરતાં જે મિત્રો હાંસી કરે તેમનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ભૂતમાત્ર તે ભગવાન જ છે એવી ભાવના મનમાં ન ઊપજે ત્યાં લગી, વાણી, મન, સરીર અને વૃત્તિથી આ રીતે ઉપાસના કરવી જોઈએ.' ૨૮

ભગવાનના ભક્તો તે કળે સ્પર્શદોષથી ને બીજાના સમાગમથી ડરીને દૂર રહેતા નહોતા. તીર્થો પણ સંતોના આગમનથી પાવન

યતાં. એવા સાધુસતો ને મુનિઓ જગતમાં ફરતા, ને તેઓ જ્યાં જતા ત્યાં રથજો ને માણસો પાવન યતાં. ભગવાન કહે છે 'મારી ભક્તિવાળો માણસ આખા જગતને પાવન કરે છે.' ૨૮ 'એવા ભક્તો તે ભગવાનના પાર્શ્વે છે; ને તેઓ વિષ્ણુનાં સરજેલાં બૂનમાત્રને પાવન કરવા પૃથ્વી પર વિચરે છે.' ૨૯ 'એવા માધુચરિત્ર બ્રાહ્મણોની વાણીના શ્રવણે તેમના દર્શનથી મોટા પાતકી તેમ જ અન્યજને વગેરે શુદ્ધ થઈ જાય, તો તેમની જોડે પરમ્પર સંભાળણ થાય તેનું તો પૂછવું જ શું?' ૩૦ 'સત્સંગ તો એવી પાવનકારી વસ્તુ છે, એને લીધે દેવો, રાક્ષસો, મૃગો, પક્ષીઓ, . . . વિદ્યાધરો, અને માણસોમા વૈકલ્યો, શત્રો, સ્ત્રીઓ, અને અન્યજો. . . વગેરે ધણા મારા પદને પામ્યા છે.' ૩૧ આમ, ભાગવતના કહેવા પ્રમાણે, જેઓ પ્રભુના ભક્ત હતા, જેમને ધર્મોપદેશ કરવાનો અધિકાર હતો, તેઓ જ્ઞાતિ વર્ણ આદિના બેદ માન્યા વિના સર્વને પોતાના સમાગમનો લાભ આપતા, સમાજના નીચના ગણના યરોમાં ફરતા, ને તેમને માટે સરળ પ્રભુભક્તિનો ધર્મ શીખવી તેમને સંસ્કારની જિંદગી કક્ષાએ ચડાવતા. પ્રભુના સરજેલા કાર્ક પણ માણસને હીન ગણી તેને પ્રભુભક્તિથી વચિત રહેવા દેતા નહીં. એ ભાગવતધર્મનો મોટો મહિમા હતો; ને તેને લીધે જ એ ધર્મ ધણો લોકપ્રિય થયો ને બહુ ફેલાયો.

ભાગવતધર્મ આવો વિશાળ, ઉદાર અને પતિતપાવન છે. ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસકાળમાં પરદેશીઓના ધાડેધાડાં, સમુદ્રના મોર્ગની પેડે, અહીં આવ્યા ને હિંદુ ધર્મના પરિવારમાં મમાઈ ગયાં ૩૧૬ એ ક્રિયામાં ભાગવતધર્મે ધણો મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. એ પરદેશીઓ આગળ તેણે કશી શરતો મૂગી હતી શું? વેદકાળમાં ગાયત્રીમન્ત્ર બહુલી આર્યેતરોને હિંદુ ધર્મમાં પ્રવેગ અપાનો. પછીના આ કાળમાં ભાગવતધર્મના આચાર્યો ને મન્ત્રોએ તે ઉપગત વામુદેવમન્ત્ર (ૐ નમો મગવતે વાસુદેવાય) બહુલીને પરદેશીઓને હિંદુ પરિવારમાં લીધા એ ધર્મમન્દિરના દ્વાર કાર્ક પણ આગંતુકને માટે બંધ નહોતા. ભાગવતધર્મની આ ભવ્ય વિશાળતાનું મૂલ્યન કરનારો એક મુન્દર

શ્લોક ભાગવતમાં છે : ‘કિરાંત, દૂષ્ટ, આન્દ્ર, પુલિન્દ, પુલ્હસ, આબીર, કંક, યવન, શક વગેરે જાતિના લોકો, તથા બીજા પણ પાપીઓ, જેમના ભક્તોના આશ્રયથી શુદ્ધ થાય છે તે મહાસમર્થ પ્રભુને હું નમન કરું છું.’^{૭૨} શક, યવન, સિચિયન, યુએચી, પલ્લવ, બર્મર — કયાં છે એ બધા લોકો આજે? એ મહુને સમાવીને આત્મસાત્ કરી લેવા જેવી વિશાળતા હિંદુ ધર્મગ્રંથોએ કાળે હતી.^{૭૩} દેશની મુશ્કાકાતે આવનાર વિદેશીઓ, વિધર્મી રહીને પણ, વિપ્લવના ભક્ત બની શકતા. એક મીઠા એલચીએ ઊભો કરાવેલો દેવાધિદેવ વાસુદેવનો જે ગરુડધ્વજ ખેસનગરમાં છે તે જુઓ. તેના પર બાહ્યો સિપિમાં લખ્યું છે : ‘મગવાનના મક્ત હિલિયોડોરસ, ડાયનના પુત્ર, ને તક્ષશિક્ષાના નિવાસી.’^{૭૪} એ બતાવે છે કે ભગવદ્ભક્તિનાં દ્વાર યવનોને માટે પણ ખંધ નહોતાં.

દશમસ્કંધમાં રાસલીલાના વર્ણનમાં એક પ્રસંગ આપેલો છે. ગોપીઓને અભિમાન ચડ્યું કે જગનના તુચ્છ જીવો કરતાં આપણે કેવા બાગ્યશાળી છીએ કે આપણને આ લાભ મળ્યો! એ અહંકાર ઉપજતાંવેંત ભગવાન ત્યાંથી અલોપ થઈ ગયા. વળી તેમનામાંની જ એક ગોપી જોડે ભગવાન એકલા વનમાં ગયા. એ ગોપીને થયું : હું બીજીઓ કરતાં કેવી ચડિયાતી — કેવી માનીતી — કે ભગવાન એ બધીને મૂકીને મારી એકલીની જોડે ફરે છે! ભગવાન મારી એકલીના છે; પેલી બીજીઓના નથી. એણે ભગવાનને કહ્યું : ‘મને તમારે ખજે ખેસાડીને ફેરવો.’ ભગવાન કહે : ‘હા, જિભી રહે, હું નીચો નમુ!’ કહીને ભગવાન તો અલોપ થઈ ગયા. કારણ અભિમાન. પેલી બીજી ગોપીઓને થયું : ‘પેલી કેવી ભગવાનને લઈ ગઈ! એણે કેવા ભગવાનને પોતાના કરી સંતાડી રાખ્યા છે! આપણને ભગવાનનાં દર્શન પણ કરવા દેતી નથી. ભગવાન આપણા પણ નથી શું? આપણને પણ ભગવાન ઉપર સ્નેહ નથી શું?’ એમને બિચારીને ખજર નહોતી કે ભગવાન તો પેલી એકની પાસેથી પણ ક્યારના ચાલ્યા ગયા હતા! બધી બેગી મળીને રોવા લાગી, ને કહ્યું : ‘હે પ્રભુ! તમે પાછા આવો. અમારી બૂલ થઈ તમે

અમારા એમના નથી, સહુના છે. અમારા એકનાના નથી, માણસમાત્રના છે. અમે તમારા દાસ છીએ.' રોઈ રોઈને ગોપીઓનો અહંકાર ધોવાઈ ગયો. ત્યારે ભગવાન પાછા હસના હસતા પ્રગટ થયા. ૩૫ ભગવાન બીજનો નથી ને મારો છે એમ કહેનાનો, તથા એ સર્વશક્તિમાન અને પતિતપાવનની શક્તિ પર મર્યાદા મૂકવાનો, આપણને શો અધિમાર છે? ભગવાન આપણા છે કે આપણે ભગવાનના છીએ? શરૂર જેવા પરમ જ્ઞાની ને પરમ ભક્તે તો કહ્યું કે 'હે નાથ! હું તમારો છું, તમે મારા નથી તરૂં સમુદ્રનો હોય સમુદ્ર તરૂંનો હોય નહીં.' ૩૬

ભાગવતમાં આપેલી જ્યવિજ્યની ધ્યા જુઓ. એ વાર અજ્ઞાના પુત્રો — સનન્દન વગેરે — ત્રિભુવનમાં ફરતા ફરતા વિપ્લુનોક આગળ આવી ચડ્યા તેઓ પૂર્વજોના પણ પૂર્વજ હોવા છતાં, પાત્ર છ વરસના નાગાપૂગા બાળકના રૂપમાં ફરતા હતા. આવા રખડ નાગા જોખરાને વિપ્લુનાધામમાં કેમ જવા દેવાય? એમ ધારી દ્વારપાળ જ્યવિજ્યે એમને રોક્યા. બાળકો કહે 'પ્રભુના ચરણ આગળ તે આવી પ્રવેશની મનાઈ હોય? ત્યાં આ મન શો? આ બે ભાવ શો? આ અજ્ઞાન શું? અમને પ્રભુના બાળકોને અહીં જતા રોકનાર તમે આ દેવાધિદેવના ધામમાં રહેવાને લાયક નથી તમે પાપીમાં પાપી એવી આસૂરી યોનિમાં જાઓ.' ૩૭ દેવમંદિરના દ્વાર પ્રભુના કોઈ પણ બાળક સામે રોકવાનું શું પરિણામ છે તે ભાગવતે બેધડા બતાવ્યું છે. વળી તેણે સ્પષ્ટ કહી રાખ્યું છે કે 'એકના આ પુરુષવરો જ નહીં, પણ સ્ત્રીઓ, શત્રો, દુશ્મનો, શમરો તથા બીજા પાપી જીવો પણ — ભક્તિ દ્વારા — ભગવાનની આ માયાને જાણે છે ને તરી જાય છે.' ૩૮

આવો પુનિત, આવો ભવ્ય એ ભાગવનધર્મનો, વૈષ્ણવધર્મનો, ભક્તિમાર્ગનો, પ્રપત્તિયોગનો સંદેશો છે. ભગવાનની વેણુ વાગતી ત્યારે માણસો તો શું પણ પશુપક્ષી સુધ્ધાં મતબ્ધ ચર્ચને તે સાબળી રહેતા — એવી અજ્ઞા એ વેણુની મોહની હતી એ ભગવાનના મુખમાથી ઝરેલી ગીતાએ પણ પોતાની મોહની એવી જ રીતે

દેવાની છે. એવી મોહની 'બુવનમંગલ' એવા એ ભગવાનના સદેશમાં છે (નલ્લોકમનામિતમમ્). ૩૯ ભાગવતધર્મમાં ગતિ, વેગ, ક્રિયાશક્તિ, નિર્ભયતા ને પરાક્રમ કૃતલાં છે તે ગીતા અને ભાગવતે બતાવી આપ્યું છે. એનો દેવાવો કરવાની આતુરતા એક કાળે ભગવદ્ભક્તોમાં હતી. નારદની પેઠે પૃથ્વી પર દરતાં તેઓ ન થાકતા. અમે જગતના નિવાસી છીએ, ને ત્રિભુવન અમારો સ્વદેશ છે (સ્વદેશો મુવનવ્રવમ્), એમ કહેવા જોડણી હૃદય અને આત્માની વિશાળતા એમનામાં હતી.

ભાગવતમાં કહ્યું છે : 'હે રાજા ! દક્ષિણમાં બીજી જગ્યાએ નારાયણના ભક્તો થોડા થોડા થશે, પણ દ્રવિડ દેશમાં તો ઘણા થશે. એ દેશમાં તામ્રપણી નદી છે, કૃતમાતા છે, મહાપુરુષવની કાવેરી છે, મહાનદી પ્રતીચી છે. એ સરિતાઓનાં પાણી જે માણસો પીશે તે મોટા ભાગે નિર્મળ મનવાળા, ને વામુદેવના ભક્તો થશે.' ૪૦ આ સર્વ નદીઓને તીરે આવેલાં પ્રાચીન. પ્રસિદ્ધ ને વિશાળ દેવ-મંદિરો ત્યાંના મહામના પુરુષોએ સ્વચ્છાએ હરિજનો માટે ખુલ્લાં મૂક્યાં છે. જેઓ આપણાં નાનાં ભાર્ગવહેનો છતાં આજ હજી તિરસ્કૃત અને દેવદર્શનથી વંચિત હતાં તેમને હેન અને ઉમળકાથી આવકાર આપ્યો છે; અને ભાગવતની આર્પવાણી સાચી પાડી છે.

દિપ્તિ

૧. સર્વેપામાત્મજો હ્યાત્મા પિતા માતા સ ईश्वरः । મા. ૧૦; ૪૭; ૨.
  ૨. ત્વમેવ માતાય સુહૃત્ પતિઃ પિતા । મા. ૧; ૧૧; ૭.
  ૩. આત્મત્વાત્સર્વમૂતાનાં સર્વમૂતપ્રિયો હરિઃ । મા. ૬; ૧૭; ૩૨.
  ૪. અકિચ્છનવિત્તાય; અકિચ્છનગોચરમ્ । મા. ૧; ૮; ૨૬-૭.
  ૫. અપ્યેવમાયં ભગવાન્વરિપાતિ દીનાન્
- વાગ્દેવ વસ્તુકમ્નુપ્રદ્ધાતરોડ્ભાન્ ૧ મા. ૪; ૧; ૧૭.
૬. અવતીર્ણોડ્ભિ વિશ્વાત્મન્ મૃમેર્મારણુચ્યે । મા. ૧૦; ૨૭; ૨૧.

૭ ગજેન્દ્ર સ્તુતિ કરતા કહે છે - ‘મારા જેવા જે પશુ એને શરણે આવે છે તેના પાશ એ છાડવે છે તે મુખ છે, દયામન છે, ને લય વિનાનો છે

માદૃકપ્રપન્નપશુપાદનિમોક્ષણાય

મુક્તાય મૃગિક્ષણાય નમોઽલ્યાય । મા. ૮, ૩, ૧૭.

એ સ્તુતિ સાંભળીને, સર્વદેવમય એવા હરિ ત્યા પ્રગટ થયા તરાશિલામરમયો હરિરાવિરાસીત્ । મા ૮, ૩; ૩૦.

૮. કસ્માદ્વય કુસુતય લલ્યોનયસ્તે

દામિષ્યદષ્ટિપદર્શી મયત પ્રણીતા । મા. ૮, ૨૩, ૭.

૯. કૌરવાર્ણવમ્ભનાં મામુદ્ધરસ્વ જનાર્દન । સમાપર્ણ ૬૧; ૪૨.

૧૦. ईश्वरस्याप्यभिमानद्वेषित्वाद् दैन्यप्रियत्वाच्च । ना म. सू. ૨૭.

૧૧. મયા તેડકારિ મધવન્ મલ્લમગોઽનુગૃહ્ણતા ।

મદનુસ્મૃતયે નિત્ય મત્તસ્યેન્દ્રધિયા મૃશામ્ ॥

મામૈશ્વર્યેશ્રીમદાન્ધ્રો દૃષ્ટ્યર્ણિ ન ક્ષસતિ ।

ત મ્રશયામિ સપદ્મ્યો વસ્ય ચેન્દ્રામ્યનુગ્રહમ્ ॥

મા. ૧૦; ૨૭, ૧૫-૬.

૧૨. તતો દુર્યોધનો રાજા ધાર્ણેય અપર્તા વરમ્ ।

ન્યમન્ત્રયદ્ ભોજનેન નામ્યનન્દસ્ય કેશવ ॥

તતોઽનુયાયિમિ સાધે મહન્દ્રિવિ વાસવ ।

વિદુરાન્નાનિ ક્રુમુઝે શુચીનિ ગુણવન્તિ ચ ॥

ઉત્ત્રોગપર્વ ૧૧; ૧૧-૨, ૪૧.

૧૩. જન્મકર્મવયોરૂપનિર્દૈશ્વર્યધનાદિભિ ।

યત્રસ્ય ન મવેત્ સ્તમ્મસ્તગ્રાય મદનુગ્રહ ॥

મા. ૮, ૨૨; ૨૬.

૧૪. મનસૈતાનિ મૃતાનિ પ્રણમેદ્ વહુ માનયન્ ।

ईश्वरो जीवकल्या प्रविष्टो भगवानिति ॥ મા. ૩, ૨૧; ૩૪.

૧૫. શાન્તા મહાન્તોઽગ્નિલજીવવત્સલા । મા. ૧૧; ૧૪; ૧૭.

૧૬. અહ સંયુ મૂતેયુ મૃતાત્માવસ્થિત સદા ।

તમવશાય માં મર્ત્ય કુસ્તેઽર્ચાવિદમ્બનમ્ ॥

यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम् ।
 दित्वाच्च भजते मीढयाद् मत्सम्येव बुहोति सः ॥
 द्विषतः परकाये मां मानिनो भिन्नदर्शिनः ।
 भूतेषु बद्धवैरस्य न मनः शान्तिमृच्छति ॥
 अहमुद्यावचेद्रव्यैः क्रिययात्पन्नयानधे ।
 नैव तृप्येऽर्चितोऽर्चायां भूतप्रामावमानिनः ॥
 जय मां सर्वभूतेषु भूतात्मान कृतालयम् ।
 अहंपेदानमानाम्यां मैत्र्याऽभिनेन चतुरा ॥

भा. ३; २९; २१-४, २७.

१७. एतावान्हि प्रभोरयो यद्दीनपरिपालनम् ।
 प्राणैः स्वैः प्राणिनः पान्ति साधवः क्षणमंगुरैः ॥
 पुंसः कृपयतो भद्रे सर्वात्मा प्रीयते हरिः ।
 प्रीते हरौ भगवति प्रीयेऽहं सच्चराचरः ।
 तस्मादिदं गरं भुञ्जे प्रजानां स्वस्तिरस्तु मे ॥ . . .
 तस्यापि दर्शयामास स्ववीर्यं जलकल्मषः ।
 यच्चकार गले नीले तच्च साधोर्विभूषणम् ॥
 तप्यन्ते लोकतापेन साधवः प्रायशो जनाः ।
 परमाराधनं तद्धि पुरुषस्यातिलात्मनः ॥

भा. ८; ७; ३८-४०, ४३-४.

१८. न त्वहं कामये राज्यं न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
 कामये दुःखतप्तानां प्राणिनामार्तिनाशनम् ॥
 १९. अहो एषो वरं जन्म सर्वप्राण्युपजीवनम् ।
 एतावज्जन्मसाफल्यं देहिनामिह देहिषु ।
 प्राणैर्यैर्धिया वाचा श्रेय एवाचरेत्सदा ॥

भा. १०; २२; ३३, ३५.

२०. आश्वाद्यान्तेवसायिष्यः कामान् संविभजेद्यथा । भा. ७; १४; ११.
 २१. त्रियः शूद्रादयश्चैव तेऽनुकम्प्या भवादृशम् । भा. ११; ५; ४.
 २२. सर्वभूतेषु यः यत्नेद् भगवद्भावमात्मनः ।
 भूतानि भगवत्यात्मन्येषु भागवतोत्तमः ॥

न यस्य जन्मकर्मण्यां न वर्णाश्रमजातिभि ।
सज्जतेऽस्मिन्नहमावो देहे वै स हरे प्रिय ॥

भा. ११, ३, ४५, ५१.

२२क शिवाय लोकस्य भवाय भूतये य उत्तमश्लोकपरायणा जना ।
जीवन्ति नात्मार्यमसौ पराश्रय मुमोच निर्विद्य कुत कलेवरम् ॥
भा १, ४, १२.

२३. ह्यन्तामन्य सम्यग् ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादिभि ।
अत्र बहुविध तेभ्यो देय वो धेनुदक्षिणा ॥
अन्येभ्यश्चाश्वचाण्डालपतितेभ्यो ययार्हत ।
यवस च गवां दत्त्वा गिरये दीयतां यलि ॥

भा १०, २४, २७-८

२३क भगवांस्तत्र बन्धूनां पौराणामनिवर्तिनाम् ।
यथाविध्युपसगम्य सर्वेषां मानमादधे ॥
प्रह्नाभिवादनाश्लेषकरस्पर्शस्मितेक्षणे ।
आश्वास्य चाश्वपाकेभ्यो वरैश्चाभिमतेर्विभु ॥

भा १, ११, २१-२.

२४. न कामयेऽहं गतिमीश्वरात्परामर्शद्वियुक्तामपुनर्भव वा ।
आर्तिं प्रपद्येऽतिलब्देहमानामन्त स्थितो येन भवन्त्यदु खा ॥
भा ९, २१, १२

२५ यत्नामधेयश्रवणानुकीर्तनाद्यत्प्रह्णायत्स्मरणादपि क्वचिन् ।
श्वादोऽपि सद्यः सवनाय कल्पते कुत पुनस्ते भगवन्तु दर्शनात् ॥
अहो यत श्वपचोऽतो गरीयान् यजिह्वाग्रे वर्तते नाम दुष्यम् ॥
भा. ३, ३३, ७.

२५क नृनाथ सि ६ अ० १, ५ ६४

२६. भक्तिं पुनाति भक्तिष्ठा श्वपाकानपि समवात् ।

भा ११, १४, २१.

२७ सवपामप्यध्वतामिदमेव सुनिष्ठम् ।
नामभ्याहरण विष्णोर्यतस्तद्विषया मति ।
वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाधर विदु ॥ भा. ६, २, १०, १४.

હન્ત તે કથયિયામિ મમ ધર્માન્ સુમદ્ગલ્યાન્ ।

મા. ૧૧; ૨૯; ૮.

૨૮. વ્રાહ્મણે પુલ્કસે સ્નેને વ્રહ્મણ્યેઽર્કે સ્ફુલિન્નકે ।
અમ્ભરે ધ્રુવકે ચૈવ સમદક્ પષ્ઠિતો મતઃ ॥
નરેણ્વમીશ્વર મદ્ભાવં પુસો માવયતેઽચિરત્ ।
સ્પર્ધાદ્વ્યાતિસ્ત્રાયઃ સાદંકારા વિચન્તિ હિ ॥
વિસૃજ્ય સ્મયમાનાન્ રુદાન્ દૃશં પ્રીઢાં ચ દેહિકીમ્ ।
પ્રજમેદ્ દળ્ઢવદ્ ભ્રુમાવાશ્વચાષ્ઢાલ્મોત્તરમ્ ॥
યાવત્સર્ગેષુ ભૂતેષુ મદ્ભાવો નોપજાયતે ।
તાવદેવમુપાસીત યાદ્દમન.કાયવૃત્તિભિઃ ॥

મા. ૧૧; ૨૯; ૧૪-૭.

૨૮ક. સ્વયં હિ તીર્થાનિ પુનન્તિ સન્તઃ । મા. ૧; ૧૯; ૮.

મદ્ભક્તિસુક્તો ભુવને પુનાતિ । મા. ૧૧; ૧૪; ૨૪.

૨૯. મન્યે મગધનઃ સાક્ષાત્ પાર્પદાગ્રો મધુદિયઃ ।

નિળ્ગોર્મૃતાનિ લોકાનાં પાવનાય ચરન્તિ હિ ॥

મા. ૧૧; ૨; ૨૮.

૩૦. ધ્રુવણાદર્શનાદ્વાપિ મહાપાતકિનોઽપિ ષઃ ।

શુષ્પેરભન્યજાશ્વાપિ કિમુ સંભાષણાદિભિઃ ॥

મા. ૧૨; ૧૦; ૨૫.

૩૧. સત્સન્નેન હિ દેતેયા યાતુધાના મૃગાઃ રુદાઃ ।

ગન્ધર્વાપ્સરસો નાગાઃ સિદ્ધાશ્ચારણગુહ્યકાઃ ॥

નિયાધરા મનુષ્યેષુ વૈશ્યાઃ શૂદ્રાઃ સ્ત્રિયોઽન્યજાઃ ।

યદ્ગો મત્પદ પ્રાપ્તાસ્ત્વાપ્ત્રકાયાઘવાદયઃ ॥

મા. ૧૧; ૧૨; ૩-૫.

૩૧ક. મહાભારતના સ્ત્રીપર્વ (૨૨; ૧૧)માં લખ્યું છે કે જયદ્રથના અન્તઃપુરમાં કામિના અને યવન સ્ત્રીઓ હતી. 'કોઈ માણસ, પરદેશી પૂર્વજનોના વંશના હોય તોપણ, જે આચારમાં હિંદુ સામાજિક પ્રણાલિકાને અનુસરે તો કાળે કરીને તેના વંશને વિશાળ હિંદુ સમાજમાં સમાર્પ જતા. આ ક્રિયા યોજામાં યોજાં જે હજાર વરસ સગી ચાલી છે.

એની રાજ્યાત શાન્તિપર્વના ૬૫મા અધ્યાયમાં મળે છે; ત્યાં ઇન્દ્ર સમ્રાટ માંધાતાને કહે છે કે તમે યવનો જેવી પરદેશી પ્રજાઓને બ્રાહ્મણોની અસર તળે લાવો.' (કાણ્ઠે: એજન, ૫. ૩૮૮-૯.) નાસિક, કારલા તથા બીજાં ધણાં સ્થળોની ગુફાઓમાં દાતાઓ તરીકે યવનોનાં નામ આપેલાં છે. હિંદી રાજ્યો પરદેશી કુળ સ્ત્રીઓને પરણ્યાના દાખલા અનેક, સિલાલેખોમાં આપેલા છે. દા. ત. ગુહીલ વંશનો રાજા અલ્લટ હરિયદેવી નામની કુળ રાજકુમારીને પરણ્યો હતો. કલચુરી વંશના રાજા યશઃકર્ણદેવનો પિતા કર્ણદેવ હતો, ને તેની માતા આવલ્લદેવી કુળ રાજકુમારી હતી. મિશ્ર વિવાહો પણ ધણાં થતા. રાજા મહાપદ્મ નંદ મહાનંદી નામની શૂદ્ર માનો પુત્ર હતો. વાકાટક વંશના રાજાઓ વિષ્ણુવર્ધ ગોત્રના બ્રાહ્મણો હતા. ક્ષત્રિય જાતિના ગુપ્ત રાજા ચંદ્રગુપ્ત બીજાની દીકરી પ્રભાવતી (ઈ. સ.નો પાંચમો સૈદ્ધ) વાકાટક વંશના રાજા રુદ્રસેન બીજાની પટરાણી થઈ હતી. કદંબ વંશનો સ્થાપક મધુરરામા નામનો બ્રાહ્મણ હતો. તેના વંશજોનાં નામને છેડે ક્ષત્રિયના જેવો 'વર્મા' રાખી આવે છે. એના ચોથા વંશજ કુરુસ્યવર્માએ પોતાની દીકરીઓને ગુપ્ત વંશના તથા બીજા ક્ષત્રિય રાજાઓ જોડે પરણાવી હતી. વાકાટક રાજા દેવસેનના પ્રધાન હસ્તિભોજના એક વંશજ સોમ નામના બ્રાહ્મણે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય જાતિની સ્ત્રીઓ જોડે લગ્ન કર્યાં હતાં. પૂર્વ બંગાળના એક સરદાર લોકનાથ, જેના પૂર્વજો ભારદ્વાજ ગોત્રના બ્રાહ્મણો હતા, તેની માનો બાપ કેસવ પારસવ (અર્થાત્ બ્રાહ્મણ બાપ અને શૂદ્ર માનો દીકરો) હતો; અને કેસવનો બાપ વીર બ્રાહ્મણ હતો. વિજયનગરના રાજા બુક્કા પહેલા (ઈ. સ. ૧૨૬૮—૧૨૯૮)ની દીકરી વિશ્વપાદેવી આરગ પ્રાન્તના સુબા બ્રહ્મ અથવા બોમ્બલુ વોડયા નામના બ્રાહ્મણને પરણાવેલી હતી. ગુહીલ વંશનો સ્થાપક ગુહલ નામનો બ્રાહ્મણ હતો, ને તેનો વંશજ ભટ્ટપદ રાષ્ટ્રકૂટ વંશની ક્ષત્રિય રાજકુમારી જોડે પરણેલો. બ્રાહ્મણ જાતિના શુંગ કુળના સેનાપતિ પુષ્યમિત્રનો દીકરો અમ્ભિમિત્ર માલવિકા નામની રાજકુમારી સાથે પરણ્યો હતો, એમ કાલિદાસના 'માલવિકામિત્ર' નાટક પરથી જણાય છે.

૩૨. ત્રિરાત્રૂણાન્નપુલ્કિન્દપુલ્કણ આમીરંકા યવનાઃ શકાદયઃ ।

દેડ્યે ચ પાપા યદુપાથયાથયાઃ શુચ્યન્તિ તસ્મૈ પ્રમવિણ્ણવે નમઃ ॥

મા. ૨; ૪; ૧૮.

૩૩. 'તાંડયમહાબ્રાહ્મણમાં જે માતૃસ્તોમનું સચિત્તર વર્ણન આપેલું છે તે બતાવે છે કે કેવળ વ્યક્તિઓનો જ નહીં પણ આખા કૌમોનાં કૌમોનો

સમાસ હિંદુ ધર્મમાં કરી લેવામાં આવ્યો હતો.' — શાધાદૃષ્ટન : 'હિંદુ જીવનદર્શન', પૃ. ૩૩.

૩૪ બેસનગરના ગરુડધ્વજ પરનો લેખ બ્રાહ્મી લિપિમાં છે, ને તે આ પ્રમાણે છે :

દેવદેવસ વા (મુદે) વસ ગરુડધ્વજે અયં કારિતે ॥ દિલિઓડોરેય મારાવતેન દિયસ પુત્રેય તલસિલ્લકેન ચેનદૂતેન આગતેન મહારાજસ અતલિક્તિસ હપ્તા સકાસં રજો કાશીપુત્રસ માગમદ્રસ ત્રાતારસ વસેન (વહુ) દસેન્ન રાજેન વધમાનસ । ત્રીપિ અમુતપદાનિ (મુ) અનુઠિતાનિ નયતિ સ્વગ દમ યાગ અપ્રમાદ ।

(ભગવાનના ભક્ત દિલિયોડોરસ, ડાયનના પુત્ર ને તલસિલ્લાના નિવાસી, ને મહારાજ ઓંદીઅશ્વજીડાસ તરફથી, ત્રીઠ એવથી તરીકે, પોતાના રાજ્ય-કાળના થોડા વરસમાં આવ્યાથી રાજ્ય કરતા રાજ્ય કાશીપુત્ર માગમદ્રને ત્યાં આવ્યા હતા, તેમણે અહીં દેવાધિદેવ વાસુદેવનો આ ગરુડધ્વજ બેસાડાવેલો છે. દમ, ત્યાં ને અપ્રમાદ એ તથા અમૃત પણ છે. તેને આવરણ કરવાથી રવર્ગે જવાય છે.)

૩૫. તાસાં તત્સૌભાગમદં વીક્ષ્ય માનં ચ કેશવઃ ।

પ્રશમાય પ્રસાદાય તત્રૈવાન્તરધીયત ॥ મા. ૧૦; ૨૧; ૪૮.

સા ચ મેને તદાત્માનં ચરિષં સર્વયોષિતામ્ ।

હિત્વા ગોપીઃ કામયાના મામસી-મન્તે પ્રિયઃ ।

તતશ્ચાન્તર્દધે કૃણઃ સા યધુરન્વતપ્યત ॥

મા. ૧૦; ૩૦; ૩૬, ૩૮.

ન લલુ ગોપિકાનન્દનો ભવાનિલદેહિનામન્તરાત્મદક્ ।

મજ સલે ભવત્કિકીઃ સ્મ નો જલ્લહાનનં ચાર દર્શય ।

મા. ૧૦; ૩૧; ૪, ૬.

દક્ષુઃ સુત્વરં રામન્ કૃણદર્શનલાલ્સાઃ ।

તાસામાવિરમૂછૌરિઃ સ્મયમાનમુલામ્બુજઃ ॥

મા. ૧૦; ૩૩; ૧, ૨.

૩૬. સત્યપિ મેદાપગમે નાથ ત્વાહં ન મામકીનસ્ત્વમ્ ।

સામુદ્રો દિ તરંગઃ ક્વચ્ચન સમુદ્રો ન તારણઃ ॥ પટ્ટપદી ૩.

३७. एकदा ब्रह्मणः पुत्रा विष्णोर्लोकं यदृच्छया ।
 सनन्दनादयो जग्मुश्चरन्तो भुवनत्रयम् ॥
 पञ्चद्वयनाभाभाः पूर्वेषामपि पूर्वजाः ।
 दिव्यासप्तः शिश्नन्मत्वा द्वा स्थौ तान्प्रत्यवेष्टताम् ॥
 अशपन्कुपिता एव युवां चास न चार्हय ।
 रजस्तमोर्म्यां रहिते पादसूले मधुद्विषः ।
 पापिष्ठामासुरीं योनिं बाल्मिशा यातमाश्रतः ॥

भा. ७; १; ३५-७.

३८. ते वै विदन्त्यतितरन्ति च देवमायाम्
 लीशूद्रहूणशबरा अपि पापजीवाः । भा. २; ७; ४६.

३९. यस्यामल दिवि यशः प्रथित रसायाम्
 भूमौ च ते भुवनमङ्गल दिम्बितानम् । भा. १०; ७०; ४४.

(हे भुवनभञ्जक भगवान् । तभारे। वस सर्व दिशाभ्यां देवाये।
 ७. ते स्वर्ग, पाताण अने पृथ्वी अने त्रैलोक्यां व्यापे। ७.)

४०. कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरायणाः ।
 क्वचित् क्वचिन्महाराज द्रविडेषु च भूरिशः ॥
 ताम्रपर्णी नदी यत्र कृतमाला पयस्विनी ।
 कावेरी च महापुण्या प्रतीची च महानदी ॥
 ये पिबन्ति जलं तासां मनुजा मनुजेश्वर ।
 प्रायो भवता भगवति वामुदेवेऽमलाशयाः ॥

भा. ११; ५; ३८-४०.

અહીં આભડછેટ નથી .

અરપૃથ્થનાને ધગના કેટલાક તરેહવાર ને અરસપરસ મેળ વિનાના જે નિયમો પાછળ આપણે જોયા તેમાં પણ કેટલાક અપવાદ કરવા પડ્યા જ હતા. કેટલાક વહેવારની સવડને ખાતર; ને બીજા કેટલાક ભાગવતધર્મની સારી અસરને લીધે. દાખલા તરીકે એક મંથકારે કહ્યું કે દહીં, ઘી, દૂધ અને મધના વાસણને હોપ લાગતો નથી. તેમ જ બિલાડી (!), યજ્ઞની કડછી, અને વાણુ હ'મેશાં પવિત્ર જ છે.^૧ બીજાએ કહ્યું કે તેલ, શેરડીનો રસ, ગોળ અને છાશનાં વાસણુ પણ ચર્મનાં હોય તો ચાલે.^૨ પરાશરે કહ્યું કે 'આટલી ચીજો કદી અંમડાતી નથી — ગાય, અમ્મિ, માણસની છાયા, વાળો, ઘોડો, ધરતી, માખ, અને પવન.'^૩ પાણી અંમડાતું નથી એમ કહ્યું છે, તે ખાસ નોંધવા જેવું છે. એકે ઉંદરડીને પણ 'સદાશુચિ' ગણાવી !^૪ ચાંડાકને અડધા પછી માત્ર પવનથી જ શુદ્ધ થાય એવી ચીજોમાં એકે આસન અને પથારી પણ ગણાવ્યાં^૫ — એટલે કે પહેરેલાં કપડાં બોળવાં પડે, પણ પથારીનાં ગાદલાં બોળવાની જરૂર નહીં ! યાગવલ્ક્યસ્મૃતિ ઉપર વિજ્ઞાનેશ્વરની જે મિતાક્ષરા ટીકા છે તેમાં કહ્યું છે : 'અન્ત્યજ્ઞેનાં બનાવેલાં દૂવા, પુલ કે વાવ હોય ત્યાં નાહવા કે પાણી પીવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની જરૂર નથી.'^૬ કાઠિયાવાડનાં કેટલાંક ગામમાં સવણીના દૂવાનું પાણી સારું નથી, અને હરિજનવાસના દૂવાનું પાણી સારું છે; તેથી સવણી હરિજનવાસને દૂવેથી વિનાસકાંચે પાણી ભરે છે.^૭ હરિજનને આપણે દૂવે પાણી ભરવા ન દેવાય; તેને દૂવે આપણી સવડે પાણી ભરવામાં વાંધો નહીં ! ઘણી રસોઈ કરેલી હોય ને તેને કાગડા કે કૂતરાં અડી જાય કે ચાટી જાય, અથવા તો ગાય કે મધેડું સુંઘી જાય, તો તેથી બધી રસોઈ ફેંકી દેવાની

જરૂર નથી; જમડેલો ભાગ ફેંકી દીધે ચાલે. શિશ્વીઓ, કારીગરો, ડાક્ટરવેદો, દાસદાસીઓ, વાળદો, રાખઓ ને શ્રોત્રિયો તરત જ સ્વચ્છ થઈ શકે છે. (પરાશર) રસોઈયાની જરૂર હંમેશની રહી. ખીજા કેઈને તેનું કામ આવડે નહીં. એટલે રસોઈયો હંમેશનો શુદ્ધ !^૮ આમાં જેમ વહેવારુ સવડ જોઈને અપવાદ ક્યો છે, તેમ એના પરથી એમ પણ દેખાઈ આવે છે કે અરપૃસ્થતા એ સનાતન, નિરપવાદ ધર્મરૂપ નથી; અને સગવડ-અગવડનો તથા સારાસારનો વિચાર કરીને એમાં ફેરફાર થઈ શકે છે. તે પ્રમાણે આજે બની રહ્યું પણ છે.

ખીજા કેટલાક અપવાદ આ ગ્રંથકારોએ વહેવારુ ડહાપણ અને ધર્મનો સાર બંનેનો વિચાર કરીને રાખ્યા છે. તેમાંથી ઘણા અપવાદ અગત્યના છે. કિસ્વાનાઘેરા વખતે, વિપમ પ્રદેશમાં, લસ્કરની છાવણીમાં, આગ વખતે, શરૂ થયેલા યજ્ઞોમાં અને મહોત્સવોમાં સ્પર્શસ્પર્શનો વિચાર કરવાનો નથી. (સધુહારીત)^૯ અત્રિ કહે છે દેવાલ્યમાં, યાત્રામાં ને વિવાહમાં, યજ્ઞપ્રકરણોમાં તથા સર્વ ઉત્સવોમાં આભડછેટ લાગતી નથી.^{૧૦} સ્મૃત્યર્થસાર કહે છે : સંગ્રામમાં, બળ્લરમાં, યાત્રામાં, દેવમંદિરોમાં, ઉત્સવો, તીથો ને યજ્ઞોમાં, ગ્રામ અને દેશમાં, વિષ્ણવ વખતે, મોટાં જળાશય પાસે, માણસોની મેદનીમાં, આગ વેળાએ, ને મોટી આફત વખતે આભડછેટ લાગતી નથી.^{૧૧} પરાશર કહે છે. વિવાહ, ઉત્સવો, યજ્ઞો, સંગ્રામ, જળપ્રયય, પાણીની પરબ, અને જંગલ એટલી જગ્યાએ સ્પર્શદોષ નથી.^{૧૨} બૃહસ્પતિ કહે છે. તીર્થમાં, વિવાહમાં, યાત્રામાં, દેશના વિષ્ણવ વખતે, આગ વખતે, અને પ્રવાસમાં આભડછેટ લાગતી નથી.^{૧૩} બૃહત્પારાશરીય અને પૈડીનસિ આ વિચારોને ટેકો આપે છે.^{૧૪} હારીત કહે છે વાસુદેવના ઉત્સવમાં આભડછેટની શંકાથી નનાય જ નહીં; જે માણસ નહાય તે પતિત છે.^{૧૫} એ જ વાત પારાશરસંહિતાએ કહી છે.^{૧૬} નિત્યાચારપદ્ધતિ એક શ્લોક ટાકે છે, તેમાં કહ્યું છે કે જે ચાંડાલો ને પુસ્કંડો વિષ્ણુના મંદિરની પાસે ઊભા હોય કે વિષ્ણુની સેવા માટે આવ્યા હોય તેમને અડીને નાહવું નહીં.^{૧૭} આથી વધારે સ્પષ્ટ વચનો શા હોઈ શકે ?

મધ્ય પ્રાન્તને લગતી હકીકતોથી બરેલો, એક લેખ છે, તેમાંથી નીચેનું અવતરણ લીધું છે.

‘ધણી વાર સગવડને ખાતર આમડછેટને ઠંચી મૂકવામાં આવે છે. દીમર અને સુંગરિયા કુંભાર બંને સરખા અશુચિ છે, કેમ કે બંને હુકરનું માસ ખાય છે. કાચામાં બંચો બ્રાહ્મણ દીમરના હાથનું પાણી પીવામાં સકાય નહીં રાખે, પણ એ જ બ્રાહ્મણ પોતાથી ભિતરતા ગણાતા બ્રાહ્મણના હાથનું પાણી નહીં પીએ. છત્તીસગઢ વિભાગમાં દીમર એછા દરે એટલે ત્યાં રાવતને પવિત્ર માન્યો; અને તેથી ત્યાં દીમરના હાથનું પાણી કોઈ પીતું નથી. વળી ભારિયાના હાથનું પાણી કોઈ નથી પીતું. પણ ધાની નાતો-વાળા લોક વખતે પાકી રસોઈ દીમર પાસે કપડાવીને કન્યાને ગામથી વરને ગામ, ને વરને ગામથી કન્યાને ગામ લઈ જાય છે. વરાડમાં બ્રાહ્મણ લોકને વખતે કમળી ને માળીના હાથનું પાણી પીએ છે, પણ બીજે વખતે પીતા નથી. . . . ગંગાજળ ગમે તે નાતનું આણેલું હોય તોયે બ્રાહ્મણ તે પી શકે છે. ગંગાજળ તો પવિત્ર છે એમ કદાચ કહેવામાં આવશે; પણ સોડાવાટર તો પવિત્ર નથી જ ને! મુસલમાને કુવામાંથી કાદીને આણેલું પાણી ન પીનાર બ્રાહ્મણને, એ જ પાણી એરેટ્ટ એટલે કે સોડા લેગન વ. ના રૂપમાં હોય ત્યારે તે પીતાં બાધ આવતો નથી. ચામડાની મરાકમાં આણેલું પાણી પિવાય નહીં, પણ જ્યાં પાણીની ટંકી હોય ત્યાં — દા.ત. વરાડમાં — મરાકનું પાણી પિવાય છે. . . . વરાડમાં, ને ગાડામાં બંચ વરણના માણસો બેઠા હોય તે ગાડાને મદાર જગદ જોડે તેનો વાધો આવતો નથી. જલસપુરમાં મદારો ભાદ્રની દાખા હાકે છે, તેમાં સફ બેસે છે. . . .

બાલાપાટ અને બંડારાના પુનવાર લોકો નારાયણ નામના દેવની પૂજા કરે છે. આ મૂર્તિ એક મદારના ઘરમાં રાખવામાં આવે છે. પુનવારોને જ્યારે પૂજા કરવી હોય ત્યારે મદાર એ મૂર્તિ પુનવારો પાસે લઈ આવે છે. આવે પ્રસંગે મદારો પુનવારના ઘરમાં, બીજા નાતોના માણસો જોડે બેસીને જમે છે; અને નાતબતના પ્રતિજ્ઞા પાળતા નથી. મળસકે ફકડો બાલે એટલે ઉત્સવ પૂરો થાય છે, ને નાતબતના પ્રતિજ્ઞા પાળા રાદ થાય છે. . . .

મહેતર કે ચમાર ખ્રિસ્તી કે મુસલમાન થાય તો ત્યારે તે પોતાના ધર્મની સાથે પોતાની અરપૂર્યતા પણ ગુમાવે છે. પંડિતમાં કેટલાંક વરસો પર જનેલો એક જનાવ છે. રેલવે પર કામ કરનાર મેષ

(હરિજન) મત્કરોને જાડુ તરસ લાગેલી, એટલે એક ફેવે પાણી કાઢવા ચલા પડોરાના એક સવણે હોહા કરી મૂકી પડોરામાં ક્યાયે ખીન્નું જળાશય નહોતું મત્કરોએ, રોષ ને નિરાશાના માર્યા, એક ઉપાય શોધી કાઢ્યો, તેને લીધે તેમને પ્રે કલામ્માં ફેવેથી પાણી ભરવાનો અધિકાર મળી ગયો એ ફેવેથી મુસવમાન પાણી ભરી રાકે, પણ હરિજન મેધ ન ભરી રાકે ! પેલા મત્કરો નચકની મરિજદમાં જઈ મુસવમાન થયા, અને મુસવમાનોની એક ટાળીને લઈ ફેવે આવ્યા, તે વખતે પેલા સવણે ચૂ કે આ મ્હું ક્યું નહીં થોડાક વખત પર ૩૦ હજાર મેધને ફરી પાછા હિંદુ ધર્મમાં લેવામાં આવ્યા છે હવે તેમનો દરજ્જો વળ્યો છે પણ એ દરજ્જો તેઓ સામાન્ય સજોગોમાં — એને કે મુસવમાન થા ખ્રિસ્તી થયા વિના — ન મેળવી શક્યા હોત ’

રાધાકૃષ્ણન કહે છે ‘ જે સમાજ અસ્પૃશ્યતાના કનકને સાખી રહે છે તેને સુધરેલો કહેવાયવાનો કશો હક નથી . . . અસ્પૃશ્યતા જેવા સામાજિક કુરિયાતોને સાખી લેવામાં આવે છે તેનું કારણ માન એટલું છે કે આપણામાં રહેના પ્રાણને રૂઢિના બગે કચડી નાખ્યો છે. સ્ત્રીઓ તથા હવકા ગણાતા વર્ગો પ્રત્યે આપણે ગભીર અપરાધ કરેના છે, ને તેને માટે ભારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈશે ’ ૨૯

ટિપ્પણી

- ૧ લઘુહારીત
- ૨ શાતાતપ
- ૩ પરાશર
- ૪ સ્મૃતિરત્નામ્ર
- ૫ બૌધાયનધર્મસૂત્ર
- ૬ અન્ત્યૈરપિ કૃત્ને કૃપ સેતૌ વાગ્યાદિકે તથા ।

તત્ર સ્નાત્વા ચ પીત્વા ચ પ્રાયશ્ચિત્ત ત વિદ્યતે ॥ મિતાશરા

૭ કાઠિયાવાડ હરિજન સેવક સંઘના ૧૯૩૪-૩૫ના હેવાલમાં લખેલું : ‘ રૂઢિચુસ્ત કાઠિયાવાડમાંયે ત્વનાગદ સંન્યના કેરોહ, વડાલ, મરુદા, રાઈડી, દેડ, કાણેક, કુસવાવા ગોતાણા, ચર, ખાજિયા, લાડી, ખીરસરા, જામનગર સંન્યના દબાસિંગ, જાળરા એજન્સીના ચરણા, પોરણ દર સંન્યના નાગમ,

અને ગોરખમદીના મોસાસરમાં સર્વ વર્ણો એક જ સાર્વજનિક ક્ષામાંથી કાંઈ પણ ભેદભાવ રાખ્યા વિના વર્ણોથી પાણી ભર્યા કરે છે, અને ત્યાં ક્ષા પૂરતી આમડછેટ પાળવામાં આવતી નથી. કેશોદમાં બંગીના ક્ષાનું પાણી સારું જણાતા, આસપાસ રહેતા સર્વર્થ હિંદુઓ એ ક્ષાનું જ પાણી વાપરે છે, એ અમે નજરોનજર જોયું છે — ‘હરિજનજંધુ’, ૧-૧૦-૩૫.

૮. સ્વપ્કારેણ યત્કર્મ કરણીયં નરેન્દ્રિહ ।

તદન્યો નૈવ જાનાતિ તસ્માચ્છુધ્દઃ સ સ્વપકૃત્ ॥ પરાશરમાધવીય

૯. પ્રાકાસરોધે વિપમપ્રદેશે સેનાનિવેશે મવનસ્ય દાહે ।

આરબ્યયોરે મહોત્સવેષુ તથૈવ દોષા ન વિકલ્પનીયાઃ ॥

લઘુહારીતસ્મૃતિ

૧૦. દેવયાત્રાવિધાહેષુ યજ્ઞપ્રકરણેષુ ચ ।

ઉત્સવેષુ ચ સર્વેષુ સૃષ્ટાસૃષ્ટિર્ન વિચિતે ॥

અત્રિસ્મૃતિ

૧૧. સંગ્રામે હૃદમાર્ગે ચ યાત્રાદેવગૃહેષુ ચ ।

ઉત્સવવ્રતતુર્તીર્થેષુ વિપ્લવે ગ્રામદેશયોઃ ॥

મહાજલસમીપેષુ મહાજનવરેષુ ચ ।

અમ્યુત્પાતે મહાપત્નુ સૃષ્ટાસૃષ્ટિર્ન વિચિતે ॥ સ્મૃત્યર્થસાર

૧૨. વિવાદોત્સવયજ્ઞેષુ સંગ્રામે જલવિપ્લવે ।

પ્રવાલયે તથારણ્યે સ્પર્શદોષો ન વિચિતે ॥

પરાશરસહિતા — ડ. લં. અ. ૬.

૧૩. તીર્થે વિવાહે યાત્રાયાં સંગ્રામે દેશવિપ્લવે ।

ગ્રામદાહે પ્રવાસે ચ સૃષ્ટાસૃષ્ટિર્ન વિચિતે ॥ બૃહસ્પતિ

૧૪. વિવાદોત્સવયજ્ઞેષુ સંગ્રામે જલસંપ્લવે ।

પલ્લયને તથારણ્યે સ્પર્શદોષો ન વિચિતે ॥ બૃહત્યારાશરીય અ. ૬.

વિવાદદુર્ગયજ્ઞેષુ યાત્રાયાં તીર્થકર્મણિ ।

ન તત્ર સૂતરં તદ્રત્ કર્મ યજ્ઞાદિ કારયેત્ ॥ પૈઠીનસિ

૧૫. ઉત્સવે વામુદેવસ્ય યઃ સ્નાતિ સ્પર્શશંકયા ।

પતિઃ ॥ નરશ્ચૈવ રીરયં નરકં પ્રજેત્ ॥ હારીતસ્મૃતિ

૧૬ ઉત્સવે વાસુદેવસ્ય ય સ્નાતિ સ્પર્શશક્યા ।
સ્વર્ગસ્થા પિતરસ્તસ્ય પઠન્તિ નરકે ક્ષણાત્ ॥

પારાશરસહિતા ડ ચ અ

૧૬ક વિષ્ણ્વાલયસમીપસ્થાન્ ત્રિષ્ણુસેવાયમાગતાન્ ।
ચાષ્ઠાલપુષ્કસાન્વાપિ સ્પૃષ્વા ન સ્નાનમાચરેત્ ॥

નિત્યાચારપદતિ

૧૭ માષ્ઠસ્થ ઘરણિસ્થ વા પવિત્ર સર્વદા જલમ્ । યમસ્મૃતિ

૧૮ ભૂમિઠમુદક શુદ્ધ શુચિ તોય શિલાગતમ્ ।

શુદ્ધ નદીગત તોય સર્વદેવ તથાકર ॥ શલ્કસ્મૃતિ

આ વિષે બાણની ' કાદબરી 'ના પૃષ્ઠ ૬૭૭ ઉ ' ક્ષેત્રે તો ચાડાલના
પૃષ્ઠ લેવાય છે પાણી પૃષ્ઠ ચાડાલના પાત્રમાથી લેાય પર પડેલું મુખ્યા
પવિત્ર ન છે એમ લોકો કહે છે '

ફલાનિ તુ તતોડપિ પ્રતિગ્રહન્તિ ઇવ । પાનીયમપિ ચાષ્ઠાલમાષ્ઠાદપિ -
મુચિ પતિત પવિત્રમેવેત્યેવ જન કથયતિ । કાદબરી — ઉત્તરભાગ.

ચાડાલની મ્થાને શુદ્ધના રાજભવનના છેક અંદરના ભાગ મુખી લઈ
જવામા આવેલી, એ સ્થાનક વસ્તુ છે

' કાદબરી 'ના દીકામર સિદ્ધચન્દ્ર ગણિ ૨૦૨૭ ભતિઓમા આટલાને
ગણાવે છે પુલિંદ, નાદવ નિષ્ઠ સખર વરુદ લાઠ, માલ, બિલ્વ, ને
કિશોર ચાડાલને પૃષ્ઠ તેમણે ' ૨૦૨૭ ' કહ્યો છે

પુલિન્દા નાહલા નિષ્ઠા શવરા વસ્તુ મગ ।

માલા મિહ્યા કિરાતાશ્ચ સર્વેડપિ સ્લેષ્ઠજાતય ॥

ચાષ્ઠાલદારિકા — સ્લેષ્ઠનાલિકા — કાદબરીટીકા

૧૯ સવર્ણાનાં સ્વધર્મ વર્તમાનાનાં મોક્ષમ્ય શુદ્ધવર્જમિત્યકે ।

તસ્યાપિ ધર્માપનતસ્ય । આ ઘ સ્ ૧, ૧૬ ૧૮, ૧૩-૪.

૨૦ શ્વેત્રેપુ દાસગોપાલકુલમિત્રાધર્મીરિણ ।

મોજ્યાન્ના નાપિતથૈવ યશ્રાત્માન નિવેદયેત્ ॥ યાશવલ્ક્યસ્મૃતિ ૧.

૨૧ મનુસ્મૃતિ, ૪, ૨૫૩

૨૨ આસ્નાલ તથા ક્ષીર કન્દુક દધિ સક્તન ।

સ્નેહપત્ર ચ તત્ર ચ શુદ્ધસ્યાપિ ન દુષ્યતિ ॥ અત્રિ

૨૩. આમમાંસ તથા ક્ષીર કન્દુક દધિ સત્ત્વ. ।

સ્નેહપક્વં ચ તદ્વ ચ શ્વદ્રસ્યાપિ ન દુગ્ધ્યતિ ॥

અત્રિ. લઘુદાંસ. લિખિતસ્મૃતિ.

૨૪. સ્વદાસો નાપિતો ગોપ કુમ્ભકારઃ કૃપીવલઃ ।

બ્રાહ્મણૈરપિ ભોજ્યાન્નાઃ પચ્ચૈતે શ્વદ્રયોનયઃ ॥ સનાતનધર્મપ્રદીપ

૨૫. ગોરસ પૈવ સક્તુ ચ તૈલ પિષ્યાકમેવ ચ ।

અપૂપાન્મક્ષયેન્દ્રાદ્યન્ચાન્યત્ પયસાશ્રિતમ્ ॥

મદનપારિજાતે — સુમન્વાદ્ધિરસૌ

૨૬. કન્દુ પક્વં સ્નેહપક્વં પાયર્સ દધિ સત્ત્વઃ ।

પ્રતાન્યશ્વદ્રાજ્જમુજો ભોજ્યાનિ મનુશ્રવીત્ ॥ હારીતસ્મૃતિ

૨૭. પશુપાલક્ષેત્રકર્પકકુલસગતકારયિતુપરિચારકા ભોજ્યાન્નાઃ ।

ઘણિક્ ચાશિલ્વી । ગૌ. ધ. સ્વ. ૨; ૮; ૧૨-૩.

૨૮. પ્ષેરેન્માધુકરી શ્વતિમપિ મ્લેચ્છકુલાદપિ ।

પ્રકાજ નૈવ ભોક્તવ્યં શ્વસ્પતિસમો યદિ ॥ અત્રિ

૨૯. શાધાદૃષ્ટાન : ' યુવાનોની સંસ્કારસાધના ', પૃ. ૮૭, ૯૮, ૧૦૩.

હરિજનને પૂજનો અધિકાર

‘હવે હરિજનોને શાસ્ત્રોએ દેવપૂજા તથા મંદિરપ્રવેશનો જે અધિકાર આપ્યો છે તેને યગના વચનોનો વિચાર આ અને આની પછીના પ્રકરણમાં કરીશું.

બાગવત કહે છે ‘જે શ્વપાકની જીભે હરિનું નામ છે તે શ્રેષ્ઠ છે. કોઈ બ્રાહ્મણ બને બારે ગુરુનામે કોઈ, પ્રણામ તે મો ભગવાનના ચરણ-કમળથી વિમુખ હોય, તો તેના ઘરના જેણે પોતાના મન, વચન, અર્થ ને પ્રાણ સુધ્ધા ભગવાનને અર્પણ કર્યો હોય તેવા શ્વપાકને હું ચડિયાતો માનું છું એવાઓ કુળને પાવન કરે છે, બહુ માન પામનારો માણસ નહીં. પ્રભુના શ્રવણ, કીર્તન અને ધ્યાનથી અન્તેવસાયીઓ (એટલે કે ગામને છેડે, બાગોળે રહેનારા) પવિત્ર થાય છે. ભગવાનનું શ્રવણ, કીર્તન, ઝમરણ, તેની સેવા, પૂજા (કજ્યા), નમન, દાન્ય, સખ્ય, અને આત્મમર્પણ, એને સર્વ માણસોને માટે પરમ ધર્મ કહેયો છે.’^૧

બ્રહ્મપુરાણ કહે છે ‘બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો, સ્ત્રીઓ, શદ્રો અને અન્ત્યજો, એ સુરવરની પૂજા કરીને પરમ ગતિને પામે છે. ક્ષત્રિયો વૈશ્યો, સ્ત્રીઓ ને અન્ત્યજો, જે મારા ભક્ત હોય તો, પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. તો પછી, હે દિગ્ગજે, તમારું તો પૂછવું જ શું ? મારો ભક્ત અને શ્રદ્ધાળુ એવો શ્વપાક પણ પરમ સિદ્ધિ પામે છે, તો પછી બીજાની તો વાત જ શી ?’^૨

બ્રહ્મપુરાણે શ્રાદ્ધ કરવાનો, તથા શ્રાદ્ધમાં પિતૃઓનું યજન કરવાનો અધિકાર સહુને આપ્યો છે ‘ચારેય વર્ણ શ્રાદ્ધમાં પિતૃ-દેવોનું શાસ્ત્રાનુસાર યજન કરે છે એવું યજન સકરમતિઓ અને મ્લેચ્છો પણ કરે છે.’^૩

‘સ્ત્રી, શદ્ર અને શ્વપાક બાળકના જાતકર્મ વખતે હમેશાં, પાર્વણ વિધિ વડે, આગશ્રાદ્ધ કરે.’ (અર્ચેતસ્)^૪

દેવીપુરાણ કહે છે કે મુખની ઇચ્છાવાળા ચારે વર્ણના લોકોએ વિષ્ણુની મૂર્તિ ન્યાપીને તેની પૂજા કરવી. તે જ પ્રમાણે અન્યને ભૈરવની પૂજા કરે. પણ ભૈરવ કંઈ એવો નીચો કે હલકો દેવ નથી કે એની પૂજા એકલા અન્યનેથી જ કરાય. ભૈરવની પૂજા પણ ચારે વર્ણોએ કરવી ઘટે છે.

શિવપુરાણે બીજાઓની સાથે પ્રતિભામ જાતિઓ (જેમાં નિપાદ, ચાંડાલ ઇત્યે મર્વનો સમાવેશ થાય છે) તેમને પણ મન્ત્રોચ્ચારપૂર્વક શિવલિંગની પૂજાનો અધિકાર આપ્યો છે.^૫

‘હીન યેનિમાં જન્મેલો માણસ જ્યોતિર્લિંગનાં દર્શન કરે ત્યાર પછી તેનો જન્મ પવિત્ર સત્કુળમાં થાય છે. એવો માણસ મેલેંછ, અન્યજ કે પદ્મ હોય તોપણ તે દિગ્ગ ચર્ચને મુક્તિ પામે છે. મારે જ્યોતિર્લિંગનું દર્શન કરવું.’ (શિવપુરાણ)^૬

‘અંત્યજ, મૂર્ખ, મૂઠ, પતિન, નિર્મર્ચાદ, અને નીચ એમાંથી કોઈને આ મન્ત્ર રૂપમાં વિના રહેતો નથી. અન્યજ અથવા અધમ, મૂર્ખ કે પડિત શ્રદ્ધાપૂર્વક પંચાક્ષરી મન્ત્ર (નમઃ શિવાય)નો જપ કરે તો પાપપંજરમાંથી છૂટી જાય. મારા સર્વ ભક્તોને મારા પંચાક્ષર મન્ત્રનો જપ કરવાનો અધિકાર છે. તેથી તે મન્ત્ર શ્રદ્ધા છે, કેમ કે તેનો જપ કરવાનો અધિકાર હરાવવામાં માણસની જાતિ જોવાની રહેતી નથી.’ (શિવપુરાણ)^૭

અહીં હરિજનોને પણ, બીજાઓની પેઠે, મૂર્તિ કે લિંગનો સ્પર્શ કરીને પૂજવાનો અધિકાર આપેલો છે, એ કહેવાની જરૂર નથી. બીજા કરતાં એને ઓછો અધિકાર છે, અથવા તેને મૂર્તિના સ્પર્શનો અધિકાર નથી, એવું ઉપદ્રાં વચનોમાં કહ્યું નથી. એમાં કશી શંકા ન રહે એવાં આ જૂઠ્ઠા-નારતીયાનાં વચનો છે :

‘આત્રયો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો, બ્રીહ્મો, અન્યને વગેરે એ સિંહરૂપધારી સુરશ્રેષ્ઠ વિષ્ણુની પૂજા કરીને, કોટિ જન્મમાં જીવજન્મમાં અશુભ દુઃખમાંથી છૂટી જાય છે. તેમણે ત્યાં નરસિંહની પ્રદક્ષિણા કરવી, ચન્દન, પુષ્પ, ધૂપ વગેરેથી તથા માથું ને શરીર નમાવીને,

તેની પૂજા કરવી કપૂર, અને ચંદન ચોપડેલાં જાસવાંતીનાં ફૂલ નરસિંહના માથા પર ચડાવવાં.’^૮

આવી પૂજા મૂર્તિને સ્પર્શ કર્યા વિના કેવી રીતે થાય ?

વિષ્ણુધર્મોત્તર કહે છે : ‘અધ, પંદ, જડ, અપંગ, પતિત, રોગીઓ ને અત્યજને શાસ્ત્રામશિવાની પૂજા કરીને ઉત્તમોત્તમ પદને પામે છે.’^૯

દેવીભાગવતે ખીજઓની પેઠે મોચ અને ચાંડાળને પણ રુદ્રાક્ષ પહેરવાનો અધિકાર આપ્યો છે. તે રુદ્રાક્ષ પહેરે તો રુદ્ર થઈ જાય છે.^{૧૦} તેવાને શિવના ધામમાં આવવાની મનાઈ કેમ કરાય ?

‘જેના શરીર પર રુદ્રાક્ષ છે ને જેના કપાળમાં ત્રિપુંડ છે તે ચાંડાળ પણ અત્યંત પૂજ્ય છે. તે મર્વ વર્ણોમાં ઉત્તમોત્તમ છે.’ (શિવપુરાણ)^{૧૧}

‘વિષ્ણુનો ભક્ત વર્ણબાણ હોય તો પણ તે ત્રણે લોકને શુદ્ધ કરે છે. ભગવાનનો ભક્ત શદ્ર, નિષાદ કે સ્વપચ હોય તેને વિશે સામાન્ય જાતિભેદની દૃષ્ટિએ જોનાર માણસ અચૂક નરકે જાય છે.’ (વામનપુરાણ)^{૧૨}

મનસ્ય કે વૈષ્ણવોમાં જાતિભેદનું જિંચનીચપણું ન હોઈ શકે. વૈષ્ણવ એટલે બધા સરખા. વૈષ્ણવધર્મ—અથવા ભાગવતધર્મ—નો આખો ઝોક જ આ જિંચનીચપણું જૂંસવા તરફ છે.

‘ગોમૂત્ર, છાણ, દૂધ, દહીં, ઘી, કુશોદક, અને એક રાતનો ઉપવાસ શ્રુપાકને પણ શુદ્ધ કરે છે.’ (વિષ્ણુધર્મોત્તર ૨; ૪૨.)^{૧૩}

મનસ્ય કે એ ચાંડાળત્વ ન જૂંસી શકાય એવું તો છે જ નહીં.

‘જેના કપાળમાં ગોખીચંદનનું શુભ ગર્ધપુષ્પ (ઊંધુ તિલક) દેખાય તે ચાંડાળ હોય તોયે તે શુદ્ધાત્મા છે, અને પૂજ્ય જ છે, એમાં સંશય નથી.’ (પદ્મપુરાણ)

ગર્ધપુષ્પ એકવા બ્રાહ્મણે કરવું એવો મન બ્રહ્માણ્ડપુરાણમાં દર્શાવેલો હતો. તેનો વિરોધ કરતાં પદ્મપુરાણે કહ્યું કે ‘ગર્ધપુષ્પ કરવાની મનાઈ કોઈને કદી છે જ નહીં. શંત્રિશે વગેરે જે કોઈ વિષ્ણુના ભક્ત હોય તે સડુંને તે ધારણ કરવાનો અધિકાર છે.’^{૧૪}

‘તિલક ધારણ કરવાથી, ચાંડાલથી માંડીને સદૃશ શુદ્ધ થાય છે.’ (૨૬૬પુરાણ) ૧૫

પદ્મપુરાણ એ વૈષ્ણવ મંત્રદાયકોના ધણો અગત્યનો ગ્રંથ છે. તેના વચન પ્રમાણે તો, ઊંચું તિલક ધારણ કરનાર ચાંડાલ પૂજાને પાત્ર છે, ને તેને વૈષ્ણવ મંદિરમાં આવવાની મનાઈ ન કરાય.

‘ચાંડાલ કરતાં નદારો તો વૈષ્ણવોનો નિંદક છે. ચાંડાલને તો વિષ્ણુ સમાન જાણવો. એને વિષે વિચાર કરવાનો હોય જ નહીં.’ (૨૬૬પુરાણ) ૧૬

‘વારાણસી પુરીને ધન્ય છે. તે પુણ્યપાપનો ખારો પાટ છે. ત્યાં ચાંડાલ અને પંડિત બંનેને સરખી રીતે મોક્ષ મળે છે.’ ૧૭
‘કાશીનો અન્ત્યજ પણ શ્રેષ્ઠ છે; ખીજી જગાનો શ્રોત્રિય પણ એવો શ્રેષ્ઠ નથી.’ (૨૬૬પુરાણ) ૧૮

આ વચનોના શબ્દાર્થ તરફ જોવાનું નથી. એમાં જે ભાવ રહેલો છે તે અગત્યનો છે. ભક્તિમાર્ગે ભક્તિના વિષયમાં બ્રાહ્મણ અને ચાંડાલને સમાન ગણ્યા છે, એ ખાસ નોંધવા જેવું છે. ચાંડાલ ખીજા કરતાં નીચો નથી, તેમ એ પ્રદેશમાં કોઈ કોઈથી જાંચું કે નીચું નથી, અને ભગવાનની ભક્તિ ને પૂજા કરવાનો તથા તિલક વગેરે ધારણ કરવાનો સદૃશ અધિકાર છે, એમ બતાવવાનો આ વચનોનો આશય છે.

‘બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો, શૂદ્રો અને અન્ત્યજને સદૃશ અંડિકા નદીના પાણીના દર્શનથી મુક્તિ પામે છે.’ (પદ્મપુરાણ) ૧૯

‘જે માણસ મારો ભક્ત હોય ને દિવ્ય ચિહ્નનો ધારણ કરે, તે શ્વપાક કે ગોઘાતક હોય તોપણ મારા લોકમાં આવે છે.’ (ભવિષ્યપુરાણ) ૨૦

‘ઊર્ધ્વપુષ્પ ધારણ કરનારો, બલે શ્વપાક હોય તોપણ, તે ન્યાં કયાંક મરી જાય ત્યાંથી વિમાનમાં બેસીને મારી પાસે આવે છે.’ (ભવિષ્યપુરાણ)

‘ચાંડાલથી માંડીને સર્વ વર્ણના જે માણસો પાપી, અધર્મી, અંધ, મૂઢ, પંડુ, કુલહીન, દુરાત્મા હોય તેઓ, તેમ જ ખીજાઓ;

ધવલેશ્વરની આરાધના કરીને સ્વર્ગમાં ગયા છે, ને હજુ પણ જશે. પુસ્કસ, શ્રુપાક, કે જીમ્મ પણ જે કોઈ એવું જાતિના લોકો હરિના ચરણોની એકાગ્રપણે સેવા કરે તે મહાત્માઓ વંદનીય છે. ભક્તિમાન શ્રુપાકની તો દેવો પણ પૂજ કરે છે.' (પદ્મપુરાણ) ૨૧

એથીયે અગત્યની વાત હવે કહે છે. વૈષ્ણવ કોને કહેવાય ? 'જેના મુખમાં હરિનું નામ છે, જેના હૃદયમાં સનાતન વિષ્ણુનું સ્મરણ છે, ને જેના ઉદરમાં વિષ્ણુનું નૈવેદ્ય છે તે — બંને શ્રુપાક હોય તોયે — વૈષ્ણવ છે.' (પદ્મપુરાણ) ૨૨

જેના મુખમાં હરિનું નામ છે, ને જેના મનમાં હરિનું દર્શન કરવાની આતુરતા જાગી છે, તે તો વૈષ્ણવ છે જ. એનું મુખ ને એના પગ હરિમંદિર તરફ વળ્યા છે એટલું જમ છે.

'ચારે વેદ ભણેલો માણસ મને પ્રિય નથી. મારો ભક્ત શ્રુપાક હોય તોયે તે મને પ્રિય છે. તેને આપવું, તેની પામેથી લેવું, ને જેમ મારી પૂજ કરો તેમ તેની પૂજ કરવી.' (પુરાણ) ૨૩

।'રામ રામ રામ રામ એવો જપ કરવાથી ચંડાલ પણ પવિત્ર થાય છે.' (પદ્મપુરાણ) ૨૪

દસ્યુઓને પણ વેદધર્મક્રિયા કરવાનો અધિકાર છે, એમ વાલ્મીકિરામાયણના માહાત્મ્યમાં કહ્યું છે.^{૨૫} પદ્મપુરાણ કહે છે કે ચંડાલો ને હીન વર્ણો હલકા છે એ વાત વીમરી જાઓ, ને વિષ્ણુની પેઠે તેમની પણ પૂજ કરો.

'ચાંદાલો તથા વીજા હીન ગણાતા ઘર્ષોમાં જન્મેલા માણસોને વગ ઘોવાનું પાણી તથા પુષ્કલ મોક્ષ આપી, ત્રિષુની પેઠે તેમની પૂજા કરો.' ૨૬

આવાં વચનો હિંદુ ધર્મનું ખરું હાર્દ પ્રગટ કરે છે. તેને કેમ વિસારે પાડી શકાય ?

આ વિષયને અંગે મહામહોપાધ્યાય શ્રીધરચામ્બી પાંડક કહે છે :

'ઉપર જે વચનો આપ્યા છે તે પરથી જણાય છે કે અસ્પૃશ્ય ગણાતા લોકોની અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવાની શક્તિ આટલી ચીજોમાં છે : (૧) હિર્વપુણ્દ્રધારણ, (૨) તુલ્સીમાલાદિ વિષ્ણુનિર્માણ, (૩) વૈષ્ણવ,

(૪) રુદ્રાક્ષ અને ત્રિપુણ્ડ્રનું ધારણ, (૫) ગોમૂત્ર, ગોમય, દૂધ, દહીં, ઘી, કુશોદક, એક રાત્રિનો ઉપવાસ, (૬) ઘરમાં ગાય, (૭) તિલક-ધારણ, (૮) ગાયનું ધારોણ્ય દૂધ, (૯) કાશીનિવાસ, (૧૦) અર્ધ-શુદ્ધિ, એટલે પૈસાના વહેવારમાં ચોખ્ખાઈ; એને બીજી પાવન વસ્તુઓ કરતાં પણ અધિક મહત્ત્વ આપ્યું છે. આ યાદી જોવાથી જગનમાંથી અસ્પૃશ્યતા નાશ કરવી એ કેટલું સહેલું છે તે દેખાઈ આવશે. સૈવ અથવા વૈષ્ણવ થવાથી કોઈ પણ માણસ અસ્પૃશ્યતામાંથી મુક્ત થઈને સ્પૃશ્ય થાય એવું અભિમાન અગાઉના સૈવો ને વૈષ્ણવોને હતું. તો પછી આજના જ સૈવો ને વૈષ્ણવોએ અસ્પૃશ્યતાથી શા સારું ડરવું જોઈએ એ સમજાવું નથી! બિષ્ણુપુણ્ડ્ર આદિ જાણ ચિહ્નો ધારણ કરવાનો જો આટલો પ્રભાવ કહ્યો છે, તો પ્રત્યક્ષ ભક્તિવાળા અંતઃકરણનો મહિમા આથી ઘણો જ મોટો હોય એ દેખીતું છે; અને તેને લીધે જ ભક્તિમાન ચાંગાણને પણ અત્યંત શ્રેષ્ઠ અને પૂજ્ય માનવો એમ ઠેકઠેકાણે કહેવું છે. ૨૦

વળી અત્રિસ્મૃતિમાં કહ્યું છે: 'કપિશ્ચ ગાયનું ધારોણ્ય (ગ્રેહ-કર્તુ) દૂધ પીવું તે કૃષ્ણ મત છે, એમ વ્યાસે કહ્યું છે. આવું દૂધ પીવાથી શ્વપાક પણ શુદ્ધ થાય છે.' ૨૮ એ બતાવે છે કે આ અત્યંત-પણ ને આ અસ્પૃશ્યતા કદી દૂર ન થઈ શકે એવું શાસ્ત્રકારોએ તો માન્યું નહોતું જ.

દિપ્તજ્વો

૧. અહો ઘટ શ્વપચોડ્ગો ગરીયાન્ યજ્ઞિહ્વામે વર્તતે નામ હુમ્યમ્ ।

મા. ૩; ૩૩; ૭.

વિપ્રાદ્ દિપ્તજ્વણયુતાદરવિન્દનામ-

પાદારવિન્દવિમુક્ષાચ્છવપન્ન વરિષ્ઠમ્ ।

મન્યે તદર્પિતમનોવચ્ચનેહિતાર્ય-

પ્રાણં પુનન્તિ સકુલ ન તુ મૂરિમાનઃ ॥ મા. ૭; ૯; ૧૦.

અવગાત્ કીર્તનાદ્ ધ્યાનાત્ પૂયન્તેન્તેવસાયિન. ।

મા. ૧૦; ૭૦; ૪૩.

श्रवण कीर्तन चास्य स्मरण च महामते ।
 सेवेज्यावनतिर्दास्य सत्यमात्मसमर्पणम् ।
 नृणामय परो धर्म सर्वेषां समुदाहृत ॥ भा. ७, ११, ११-२.

२. ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या स्त्रिय शूद्रान्त्यजादय ।
 संपूज्य त सुखं प्राप्नुवन्ति परां गतिम् ॥
 मद्भक्ता क्षत्रिया वैश्या स्त्रिय शूद्रान्त्यजादय ।
 प्राप्नुवन्ति परां सिद्धिं किं पुनस्तत्र द्विजोत्तम ॥
 श्वपाकोऽपि च मद्भक्त सम्यक्भद्रासमन्वित ।
 प्राप्नोत्यभिमतां सिद्धिमन्येषां वै च का कथा ॥ ब्रह्मपुराण
३. सर्वे वर्गा यजत्येतांश्चरारश्च यथागमम् ।
 तथा सकरजात्यश्च स्लेच्छाश्चापि यजन्ति वै ॥ ब्रह्माण्डपुराण
- ४ स्त्री शूद्र श्वपचैव जातकर्मणि चाप्यथ ।
 आमश्राद्ध सदा कुर्याद्विधिना पार्वणेन तु ॥ प्रचेतस्
५. ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्य शूद्रो वा प्रतिलोमज ।
 पूजयेत् सततं लिङ्गं तत्तन्मन्त्रेण सादरम् ॥ शि. पु.
- ६ हीनयोनौ यदा जातो ज्योतिर्लिङ्गं च पश्यति ।
 तस्य जन्म भवेत्तत्र त्रिमले सत्कुले पुनः ॥
 स्लेच्छो वाप्यन्त्यजो वापि पण्डो वापि मुनीश्वरा ।
 द्विजो भूत्वा भवेन्मुक्तस्तस्मात्तद्दर्शनं चरेत् ॥ शि. पु.
७. अन्त्यजस्यापि मूर्तस्य मूर्तस्य पतितस्य च ।
 निर्मर्यादस्य नीचस्य मन्त्रोऽयं न च निष्फलः ॥
 अन्त्यजो वाधमो वापि मूर्त्तौ वा पण्डितोऽपि वा ।
 पञ्चाक्षरजपे निष्ठो मुच्यते पापपञ्जरात् ॥
 किमत्र बहुनोक्तेन भक्ता सर्वोऽधिकारिणः ।
 मम पञ्चाक्षरे मन्त्रे तस्मात् श्रेष्ठतरो हि सः ।
 अस्य मन्त्रस्य जात्यादीनिनपश्य प्रवर्तनात् ॥ शि. पु.
८. ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या स्त्रिय शूद्रान्त्यजादय ।
 संपूज्य त सुश्रेष्ठ भक्त्या सिद्धिपुष्करम् ॥

मुच्यन्ते चाशुभाद् दुःखाज्जन्मकोटिसमुद्भवात् ।
 कृत्वा प्रदक्षिण तत्र नरसिंहं प्रपूजयेत् ॥
 गन्धपुष्पादिभिर्धूपैः प्रणम्य शिरसा वपुः ।
 कर्पूरचन्दनाक्तानि जातिपुष्पाणि मस्तके ।
 प्रदद्यान्नरसिंहस्य ततः सिद्धिः प्रजायते ॥

धृहन्नारदीय — उ. सं. अ. ५५.

९. अन्धा. ह्रीवा जडा व्यङ्गाः पतिता रोगिणोऽन्त्यजाः ।
 शालग्रामशिलां पूज्य पद गच्छन्त्यनुत्तमम् ॥ वि. ध.
१०. म्लेच्छो वाप्यथ चाण्डालो युतो वा सर्वपापकैः ।
 रुद्राक्षधारणादेव स रुद्रो नात्र संशयः ।
 ब्राह्मणो वापि चाण्डालो निर्गुणः सगुणोऽपि च ॥ दे. भा.
११. रुद्राक्षा यस्य गात्रेषु लल्लटे तु त्रिपुण्ड्रकम् ।
 स चाण्डालोऽपि संपूज्यो सर्ववर्णोत्तमोत्तमः ॥ शि. पु.
१२. वैष्णवो वर्णवाह्योऽपि पुनर्जातिं भुवनत्रयम् ।
 शूद्र वा भगवद्भक्तं निपाद श्वपचं तथा ।
 धीक्ष्यते जातिसामान्यं स याति नरकं ध्रुवम् ॥ वा. पु.
१३. गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
 एकरात्रोपवासश्च श्वपाकमपि शोधयेत् ॥ वि. ध. २; ४२.
१४. ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा शुभ्रं लल्लटे यस्य दृश्यते ।
 चाण्डालोऽपि विशुद्धात्मा पूज्य एव न संशयः ॥ प. पु. ४; २१.
 ऊर्ध्वपुण्ड्रं तु सर्वेषां न निषिद्धं कदाचन ।
 धारयेद्युः क्षत्रियाद्या विष्णुभक्ता भवन्ति ये ॥ प. पु.
१५. आचाण्डालाद् विशुष्यन्ति तिलकस्य च धारणात् ।
 स्कं. पु. ४; २९.
१६. चाण्डालादधिकं मन्ये वैष्णवानां हि निन्दकम् ।
 स च विष्णुसमो ज्ञेयो नान् कार्या विचारणा ॥
 स्कं. पु. ४; २९.
१७. ऊपरः पुण्यपापानां धन्या वाराणसी पुरी ।
 ध्रुव लभन्ते मोक्षं च समं चाण्डाल्यण्डिताः ॥
 स्कं. पु. ५; ६२.

१८. अन्त्यजोऽपि वर काश्या नान्यत्र श्रुतिपासा ।
संसारपासा पूर्वश्चान्त्यश्चात्यन्ततोऽप्यघ ॥ स्क. पु. ४, ९७.

१९. ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या शूद्राश्चैवान्त्यजातय ।
सर्वे ते वै विमुच्यते दर्शनाद् गण्डिकाभ्रुन ॥
प. पु. ६, ७५.

२०. यो नरो मम भक्तस्तु दिव्यचिह्नानि धारयेत् ।
श्वपाको त्राय गोघ्नो वा मम लोक स गच्छति ॥ भ. पु.

२१. ये पापिनाऽप्यघर्मिष्ठा अन्धा मूकाश्च पङ्गव ।
कुल्हाना दुरात्मान श्वपचाद्या हि मानवा ॥
यादृशास्तादृशाश्चान्य आराध्य घत्रेश्वरम् ।
गतास्तेऽपि गमिष्यन्ति नात्र कार्या विचारणा ॥

प. पु. ६; ५१.

पुल्कषा श्वपचो वापि ये चान्ये श्लेच्छजातय ।
तेऽपि बन्धा महाभागा हरिपादैकसेवका ॥ प. पु. ३, ५०.
श्वपचो भक्तियुक्तस्तु त्रिदशैरपि पूज्यते । प. पु. ६; ३१२.

२२. येषां वक्त्रे हरिनाम हृदि विष्णु सनातन ।
उदरे विष्णुनैत्रे च श्वपाकोऽपि वैष्णव ॥ प. पु. ५; १०.

२३. न मे प्रियश्चतुर्वेदी मद्भक्त श्वपच प्रिय ।
तस्मै देय ततो ब्राह्म च पूज्यो यया ह्यहम् ॥

२४. राम रामेति रामेति रामेति च पुनर्नृपन् ।
चण्डालोऽपि भूतात्मा जायते नात्र संशय ॥

प. पु. ६; ७१; २०.

२५. भूमिपानां च शुश्रूषा कर्तव्या सर्वदस्युभि ।
वेदधर्मत्रियाश्चैव तेषां धर्मो विधीयते ॥ वा. रा. माहात्म्य

२६. चाण्डालप्रमुखा येऽन्ये हीनवर्णसमुद्रवा ।
त्रिणुवपूजितव्यास्ते पाद्याद्यैर्भुरिभोजनै ॥ प. पु.

२७ पा१४६* अ० ११, पृ १४३-४

२८. कपिलायास्तु दुग्धाया धारोष्ण यत्पय पिवेत् ।
एष व्यासकृत कृच्छ्र श्वपाकमपि शोधयेत् ॥ अत्रि. १२८.

હરિજનને મંદિરપ્રવેશનો અધિકાર

ગયા પ્રકરણમાં, દેવોની મૂર્તિની પૂજા કરવાનો હરિજનોનો અધિકાર સિદ્ધ કરનારાં વચનો ટાંક્યાં છે, તેમાં ગર્ભિત રીતે મંદિરપ્રવેશનો અધિકાર આવી જાય છે. મૂર્તિનો સ્પર્શ કરવાનો નિષેધ તો એમને માટે નથી જ, એટલું એ વચનો બહુ સ્પષ્ટ કરે છે. વૃદ્ધહારીત પ્રતિજ્ઞામ તથા અનુજ્ઞામને દુર્ગા, ગણપતિ, ને ભૈરવની પૂજા કરવાની છૂટ આપે છે.^૧ વેંકટેશ્વર દેવની અષ્ટવિધા ભક્તિ બજાવી છે, તેમાં જાતે પૂજન કરવું એ પણ એક અંગ છે; અને કશું છે કે આવી અષ્ટવિધા ભક્તિ જે ભક્તમાં પણ હોય તે જ મુક્તિ પામે છે. અર્થાત્ ભક્તને વેંકટેશ્વરની પૂજા કરવાનો અધિકાર આ પરથી સાબિત થાય છે.^૨ દેવીની પૂજા કરવાનો અધિકાર ચાર વર્ણો ઉપરાંત ખીજાઓને — જાતજાતની ભક્તિ જાતિઓ તથા સર્વ દસ્યુઓને છે, એમ ભવિષ્યપુરાણમાં કહ્યું છે.^૩ જ્યસિંહકલ્પદ્રુમમાં આ વચન ટાંકી તેને ટેકો આપ્યો છે.^૪ હેમાદ્રિમાં કહ્યું છે કે દેવીપૂર્જનમાં અંત્યજ કુમારીની પૂજા વિધિપૂર્વક ને આદરભરે કરવી એ પણ આવશ્યક છે.^૫ આવી પૂજા સ્પર્શ વિના કેમ થઈ શકે? રકંદપુરાણ કહે છે કે ‘જે સ્ત્રીઓ અથવા શત્રો, શ્વપાકો ને અન્તવાસીઓ સિંગરૂપી શિવની અર્ચા અર્થાત્ પૂજા કરે છે તે સર્વ દુઃખ હરનાર શિવને મેળવે જ છે.’^૬ શિવપુરાણ કહે છે : ‘આજ્ઞાણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, અથવા પ્રતિજ્ઞામ જાતિના માણસે, તે તે મન્ત્ર સાથે, આદરપૂર્વક’ શિવસિંગની સતત પૂજા કરવી જોઈએ.’^૭ સ્મૃતિરત્નાકર શાસ્ત્રિયામ-શિક્ષાની પૂજા કરવાના અધિકારીમાં અંત્યજને પણ ગણાવે છે.^૮ આ પૂજા હરિજનોથી પોતાના ધરમાં કેમ થઈ શકે? તેમને ત્યાં શાસ્ત્રિયામ, શિવસિંગ કે જુદા જુદા દેવોની મૂર્તિઓ હોઈ શકે નહીં.

સ્વર્ગદ્વારતીર્થમાં મરણ પામનાર અર્થે જાય છે, એમ સ્કંદપુરાણમાં કહ્યું છે એમાં ખીજાઓની સાથે વર્ણમંદિરો, કૃમિઓ, મ્લેચ્છો, ને સક્રીર્ણ પાપયોનિઓની પણ ગણના કરી છે એટલે એ તીર્થમાં જવાની આ બધાને છૂટ છે જ.^૯ ઋણમોચનતીર્થમાં ચાર વર્ણો ઉપરાંત ખીજાઓને પણ આન કરવાનો અધિકાર છે.^{૧૦} દેવીભાગવતમાં દેવીપીઠતીર્થનું વર્ણન છે, ત્યાં કહ્યું છે કે ‘એ તીર્થમાં ચાણકોનો વગેરે જે કોઈ હાજર હોય તે સર્વ દેવીના કપ છે, ને તેથી તેમની પૂજા કરવી જોઈએ’^{૧૧} પુરીમાં આવેલા જગન્નાથના મંદિરમાં શ્રીકૃષ્ણ, મનબદ્ર ને મુખદાની જે મૂર્તિઓ છે તેને વિવિધ વાદ્યોના નાદ સાથે મય ઉપર મૂકીને, વાખો શાહજો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો, શૂદ્રો ને ખીજાઓએ — જીઓ નેમ જ પુરુષોએ — તેમનું પૂજન કરવું, એમ મદન્નારયપરાજમાં કહ્યું છે.^{૧૨} એ જ મંદિરને વિષે બ્રહ્મપુગણ કહે છે ‘પત્રી શાહજો, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને અન્ય જાતિઓના વાખો સ્ત્રીપુરુષોથી વીટળાયેલા, હવામુધની સાથે મય પર ધ્યાપિત એવા, કૃષ્ણને વાખો શૂદ્રસ્થો, આતકો, યતિઓ ને બ્રહ્મચારીઓ સ્નાન કરાવે છે’^{૧૩}

રામેશ્વરના મંદિરને વિષે ઋદ્ધપુગણ વિચારથી કહે છે

‘માણસામાં કોઈ કંઈ નથી ને કોઈ નીચું નથી માળસમાન સમાન છે. જે માણસ ભક્તિભાવે રામેશ્વરના મહાનિગના દર્શન કરે, જે શ્વપાક હોઈને પણ રામેશ્વરનો ભક્ત હોય, તેની યરોયરી આખા જૂતળમાં કોઈ કરી શકતું નથી મારી ભક્તિ કરવાની આકરીત છે — મારા ભક્તોને વિષે વાતમંદ, તેમની પૂજા ને નેમનું પરિતોપણ, એ વિગતું ભક્તિભાવે વૃજ્ઞ, ને નેને અર્થે દેહની ક્રિયાઓ . . . આવી અદવા ભક્તિ જે મ્લેચ્છમાં પણ હોય તેને જ મુખિક્ષેત્રનો ભાગીદાર કહેવાય’^{૧૪}

વૃષભધનજીતીર્થમાં ખીજાઓ ઉપરાંત અન્ત્યજોના નામ દર્શને પણ પિંડ આપી શકાય છે.^{૧૫} મુવતીર્થમાં શાહજો વગેરે ઉપરાંત પ્રતિભોમ તેમ જ અનુભોમ બંને પ્રકારની સતતિને પણ પિતાનું

નામ દર્શને શ્રાદ્ધ કરવાનો અધિકાર છે. ૧૬ દોલોતસવમાં હાકારજીનો હીંડોળો હલાવવાનો અધિકાર સહુને છે, એમ પદ્મપુરાણે કહ્યું છે. ૧૭

સ્કંદપુરાણમાં કહ્યું છે કે પારધી (વાઘરી)એ પણ ચૌદશે શિવમન્દિરમાં દીવો કર્યો. ૧૮ વળી એ જ પુરાણમાં કહ્યું છે કે એક વ્યાધ નાહીને મુક્તિલિંગ પાસે ગયો; બ્રાહ્મણની સાથે તેણે મુક્તિલિંગનાં દર્શન કર્યાં; અને તે જ ક્ષણે તેને દિવ્ય દેહ પ્રાપ્ત થઈને તે એ લિંગમાં લય પામ્યો. ૧૯ અહીં મૂળમાં સમીપતઃ શબ્દ છે. મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યા વિના શિવલિંગની પાસે જઈને દર્શન કરવાનું કેવી રીતે બની શકે ?

પદ્મપુરાણમાં એક કથા છે. નીલ પર્વત પર એક મન્દિર હતું. તેના દર્શનથી કેટલાક હરિજનો પવિત્ર થયા. તે ગણી રાજ પાંચ જણને લઈ ત્યાં ગયો, પૂજા કરી, ને ચારે સેવકો સાથે રાગરાણીએ નૈવેદ્ય ખાધું. રાજ સાથે ગયેલાં પાંચ જણ તે પ્રધાન, રાણી, કરંભ, વણકર (તન્તુવાયક), અને બ્રાહ્મણ એટલાં હતાં. ૨૦ વરાહપુરાણમાં એક વ્યાધને વિષે કહ્યું છે કે તે અગ્નિહોત્ર રાખતો ને હંમેશાં અગ્નિની પૂજા કરતો. ૨૧ સ્કંદપુરાણમાં કહ્યું છે કે ગંગાના પાણીમાં સ્નાન કરવું, ને પછી હાટકેશ્વર મહાદેવના લિંગનું દર્શન કરવું; એમ કરવાથી ચંડાલનું ચંડાલપણ દૂર થઈ ને તે શુદ્ધ થાય છે. એક રાજ ગંગામાં સ્નાન કરવાથી જ ચંડાલપણમાંથી છૂટી ગયો. ૨૨ સ્કંદપુરાણમાં એક વાત છે કે એક શિવલિંગ વધવા જ લાગ્યું. લોકોને ચિન્તા પેડી કે હવે આ કેવડું મોટું થશે ? તેમણે મહાદેવની સ્તુતિ શરૂ કરી. આકાશરાણી થઈ કે ‘એક ચંડાલને મારી પાસે લઈ આવો.’ લોકો તો એક જાતિચંડાલને લઈ આવ્યા. છતાં લિંગ વધતું અટક્યું નહીં. પછી એક કર્મચંડાલને પકડી લાવ્યા ત્યારે લિંગ વધતું અટક્યું !

પદ્મપુરાણમાં એક વાત એવી છે કે એક પુસ્કસ મરણપથારીએ પડેલો હતો, ત્યાં એક બ્રાહ્મણે તેને માથે તુલસી મૂકી ને છાતી પર શાલિગ્રામ મૂક્યો. તેને લીધે તે પુસ્કસ સ્વર્ગે ગયો. એ સ્પર્શ પછી બ્રાહ્મણ નાથો એમ વાતમાં કહ્યું નથી. ૨૩ વળી શાલિગ્રામ ને મૂર્તિના

સ્પર્શથી માણુએ પવિત્ર થતા, માણુસના સ્પર્શથી મૂર્તિ અમડાતી નહોતી.^{૨૪} સર્વ દેવોની મૂર્તિઓની પૂજા કરવાનો અધિકાર સર્વ વર્ણોને હતો.^{૨૫}

‘મૂળ જે જાતિઓ અન્ત્યજમાં ગણાતી હતી તેમાંની કેટલીકના માણુસો જ આજે કેટલાંક પ્રસિદ્ધ દેવાલયોના વતનદાર પૂજારી છે દાખલા તરીકે, ઇદાર સંસ્થાનમાં આવેલા ઓંકારેશ્વરના પૂજારી બીત છે. કાગવાડનાં સંતુઆઈના પૂજારી માંગ છે. કણાંટકના હુકેરી તાપુકામાં આવેલી વળવ્યા દેવીના પૂજારી બેરડ (બુરુડ) છે. જેઠુરીના પ્રસિદ્ધ મંદિરની રાજની વાળમૂડ કરનાર કોષ્ટિક (કોળી) છે. મકીપતિના ‘સંતવિજય’માં ચોખામેળા મહારને પંઢરીનાથ પોતે પોતાના મંદિરના ગણારામાં હાઈ આવ્યાની વાત છે. સારાંશ જે અત્યાજ્ઞદિકના સ્પર્શથી એક મૂર્તિની પવિત્રતાનો નાશ થતો નથી તેમના સ્પર્શથી કોઈ પણ મૂર્તિ અમડાય એ શક્ય નથી. સારાંશ, અત્યાજ્ઞદિકના સ્પર્શથી દેવમૂર્તિનું દેવત્વ નષ્ટ થાય છે અથવા તેમાં કઈ બાધ આવે છે એવી કલ્પના ધર્મશ્રેયોને માન્ય હોય એમ જરા પણ દેખાતું નથી.’^{૨૬}

મિદાર પ્રાન્તમાં વૈષ્ણવાથ મહાદેવનું પ્રસિદ્ધ મંદિર છે. વૈષ્ણવાથ ખાર જ્યોતિર્લિંગોમાંનું એક ગણાય છે. આજે અસ્પૃશ્ય મનાય છે એવી અમુક જાતિઓ પ્રાચીન કાળથી આ મંદિરમાં દર્શન અને પૂજન માટે હોડેલોક જાય છે. જંગાળના નમોચદ્ર, નાથબંગી, કયોંટ (કૈવર્ત), પોદ, બાગતી, જાલોમાલો, મિદારના દુસદ, ગોદાઈ, કોરી, પામી, દમગર (ચમાર), ભગત (ચમાર), યુક્ત પ્રાન્તના દોરી (મહાર), કોન, કપાલી વગેરે જાતિઓને વૈષ્ણવાથના પંડા મંદિરમાં હાઈ જાય છે, અને તેમને હાથે પૂજ પણ કરાવે છે. આ જ્યોતિર્લિંગના મૂળ પૂજકો સંઘાય (બીવ) લોકો જ હતા. પદ્મપુરાણમાં આ ક્ષેત્રનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે. ‘ગંગાજના દક્ષિણ પ્રદેશમાં રણખંડ નામનું જંગમ છે. તેમાં નદન પડાડ છે. એ પહાડની પાસે ભગવાન વૈષ્ણવાથનું રાવણે સ્થાપેલું જ્યોતિર્લિંગ છે એની પૂજ એ અસ્પૃશ્યમાં રહેનારા કાળી ચામડીના બીવો કરે છે. વૈષ્ણવાથ પાર્વતીને કહે

છે, 'ગજનીલા મહામિલ્લા: સર્વે મહિજ્જપૂજ્ઞા:। હાથીના જેવા કાળદ મોટા મોટા બીલો મારા લિંગની પૂજન કરે છે. બીલોનો રાગ જલ્ય મારો ભક્ત હોતો, તે મારી પૂજનભક્તિ કરવાથી મોક્ષ પામ્યો.' વૈષ્ણવાયમાં એ બીલનું મંદિર છે, તેની પૂજન આજે સર્વ વર્ણના લોકો કરે છે.

હરિજનના પ્રવેશથી મંદિરની શુદ્ધિ કરવી પડે, એવું એક વચન વૃદ્ધહારીતનું બતાવવામાં આવે છે :

'ચંડાલ, પતિત વગેરે મહેલ અને દેવમંદિરની અંદર પેસે, તો તેની શુદ્ધિ કેમ કરાય? તે જગાએ ગાયો ફેરવવી, ગોમૂત્રનો લેપ કરવો, મંત્ર બણી દબાવી પાણી છાંટવું, અને પછી શ્રીમુક્ત બણીને આરતી કરવી.' ૨૭

પણ ખૂબી તો એ છે કે કોઈ પણ અવૈષ્ણવ — એટલે કે શૈવ, સ્માર્ત, શાક્ત, જૈન, બૌદ્ધ વગેરે કોઈ પણ — મંદિરમાં જલ્ય તોપણ ઉપર ઢહી તે બધી જ શુદ્ધિ કરવી, એવી આજા વૃદ્ધહારીને કરી છે!! ૨૮ એટલે કે વૈષ્ણવ સિવાયના સર્વ એની દૃષ્ટિએ ચંડાલના જેટલા જ 'અશુદ્ધ' છે! 'શાસ્ત્ર'ને નામે ઓળખાતા ગ્રંથોમાં જેને જેને 'ચંડાલ' કહ્યા છે તે બધાને મંદિરમાં પેસવાની મનાઈ છે એમ ગણવામાં આવે તો તેનું શું પરિણામ આવે?

મંદિરપ્રવેશની વિરુદ્ધ બીજું વચન બૃહસંહિતાનું ટાંકવામાં આવે છે. તેમાં કહ્યું છે: 'ચંડાલો, અન્ત્યજ્ઞે, બીજી પ્રતિજ્ઞામ જાતિઓ, મ્લેચ્છો, નીચ ચંડાલો, યુરુનિન્દા વગેરેથી પતિત થયેલા, વગેરે દેવાલયને સ્પર્શ કરે, તેમાં પ્રવેશ કરે, ને પૂજન વખતે દર્શન કરે, તેમાં વાંધો છે.' ૨૯

આ વિષે મહારાષ્ટ્રના એક વિદ્વાન લખે છે :

'અહીં ચંડાલ શબ્દ સાવ મોઢમ છે. શદ્ર અને બ્રાહ્મણીની સંતતિ, સંન્યાસ લીધા પછી સ્વસ્ત્રીથી જન્મેલો દીકરો, સગોત્ર પત્નીનો પુત્ર, અને કાનીન પુત્ર, એટલા જન્મચંડાલ છે.* નાર્સિક, પિશુન,

* મહાભારત, ભાગવત વગેરેના ચતુર્થાદ્ય અધ્યાય — કૃષ્ણદ્વૈપાયન સુત્યવતીના કાનીન પુત્ર હતા, પણ એમને કોઈએ ચંડાલ માન્યા નથી. — ચં.

કૃતદ્વં, દીધદ્વેષી અને નિર્દય ક્રિયાહીન મૂર્ખ, એ પાંચ કર્મચંડાલ છે. ગ્રામચંડાલ ૧૬ છે : રંગરેજ, ચમાર, બહુકપી અથવા નટ, ખુરુડ, ઢોળી, મેચ્છ, બીલ, સોની, દરજી, ગારુડી, તેડી, માંગ, કુંભાર, કવાલ, વાળંદ અને શિલ્પજીવી. આ બધાએ મન્દિરોમાં ન જવું એમ જ માનવું રહ્યું ના ?' ૨૦

અને વસિષ્ઠ વગેરે સ્મૃતિકાગેએ મંદિરોના પૂજારીઓને ચાંડાલ અને અરપૃથ્થ કહ્યા છે, ૩૧ તેનું શું ? સાત્તીજી વળી કહે છે :

‘ગુરુનિન્દા વગેરે દોષ કરનારા ને ખીન દોષોથી પતિત ધ્યેષા ને અનેક દિંદુઓ છે, તેમણે પતિતપાવનને દર્શને ન જવું એમ કહેવામાં આવે તો અનવગ્યા થવાનો વખત આવશે. શિક્ષકોની મળક ઉડાવનારા, ને તે કારણે સજા ને દંડ પામેલા, વિદ્યાર્થી કંઈ થોડા નહીં હોય. વળી પતિનોની પાદી કરવા બેસીએ, તો દુર્લભસ્તુ સુચિર્નર એમ જ કહેવું પડે. એક બ્રાહ્મણ જ સાત્રદ્વિષ્ટિએ કંઈ કંઈ રીતે પતિત થાય છે તે જોઈએ — સાયંપ્રાતઃમધ્યા ન કરવી; વેદાભ્યાસ ન કરવો; દૂધ ઘી વેચવાં ને ગમે તે ધંધો કરવો; કાંદા, હસણ, ગાજર વગેરે ખાવાં; અવિવાહિત રહેવું; ઘરમાં અમિષોત્ર ન રાખવું; કોઈ પણ જાતનું શિલ્પ કરીને રોજી મેળવવી; આઠમે વર્ષે છોકરીને ન પરણાવવી; અવધીપૂર્ણ બ્રહ્મચારીએ પ્રાપ્તિ ન કરવું; દેવપૂજનો ધંધો કરવો, અર્થાત્ એ પૂજામાંથી સીધી આઠકતરી કોઈ પણ રીતે દ્વ્ય મેળવવું; પૈમા લઈને બખાવવું; શદ્કર્મો કરવાં; સર્વ સંદ્ધારો યથાવિધિ ન કરવા; અને અનેક પાતકોનાં સાત્ત્રોમાં બનાવેલાં પ્રાપ્તિ ન કરવાં; આજ આમાંથી કોઈ ને કોઈ રીતે પતિત ન થયેયો બ્રાહ્મણ મળવો મુશ્કેલ! એટલે તેમણે, તથા તે પ્રમાણે દ્વિજોએ અર્થાત્ ક્ષત્રિયો ને વૈશ્યોએ મુખ્યાં, મન્દિરોમાં ન જવું. બૃગુમંદિતાના ઉપર આપેલા વચનનું પૂરેપૂરું પાલન કરવું હોય, તો તમામ મન્દિરોને તાળાં જ મારવાં રહ્યાં. એટલે બીજી જરી સાત્ત્રવિરુદ્ધ વાતો જેમ ખપે છે, ને તેને કદિ તથા વહીવટે માન્યના આપી છે, તે જ પ્રમાણે મન્દિરપ્રવેશને પણ માન્યના આપવી જોઈએ.’ ૩૨

द्विपद्योः

१. प्रतिलोमानुलोमानां दुर्गागणमुभैरवा ।
पूजनीया यथार्हेण नित्यचन्दनधारणम् ॥ वृ हा २, ४५.
२. वैकुण्ठेश्वरदेवस्य भक्तिरष्टविधा स्मृता ।
तद्भक्तजनवात्सल्यं तत्पूजापरितोषणम् ॥
स्वयं तत्पूजनं भक्त्या तदर्थं देहचेष्टितम् ।
तमाहात्म्यकथावाच्या अवनेष्वादरस्तथा ॥
एवमष्टविधा भक्तिर्यस्मिन् म्लेच्छेऽपि वर्तते ।
एव मुक्तिमाप्नाति . . . ॥
३. ब्राह्मणे क्षत्रियैरैश्ये शूद्रैर्यैश्च मानवै ।
एव नानाम्लेच्छगणैः पूज्यते सर्वदस्युभिः ॥ भ. पु
४. स्नातैः प्रमुदितैश्चष्टैर्नाह्मणैः क्षत्रियैर्नृप ।
वैश्यैः शूद्रैर्भक्तियुक्तैर्भक्तैर्यैश्च मानवैः ॥ जयसिंहकल्पद्रुम
५. दारुणे चान्यजातीयां पूजयद्विधिनादरात् । हेमाद्रौ स्कान्दे
६. येऽर्चयन्ति शिवं निन्य लिङ्गरूपिणमेव च ।
स्त्रियो वाप्यथवा शूद्रा श्वपचा ह्यन्तर्वासिनः ।
ते शिवं प्राप्नुवत्येव सर्वदुःखोपनाशनम् ॥
स्क पु १, १, ८, ११६-७.
७. ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्य शूद्रो वा प्रतिलोमच ।
पूजयेत्सततं लिङ्गं तत्तन्मन्त्रेण सादरम् ॥ शि. पु.
८. अथा क्लीना उडा व्यङ्गा पतिता रोगिणोऽन्त्यजा ।
शालिग्रामशिलां पूज्य पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ स्मृ २
९. ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या शूद्रा वै वर्णसकरा ।
कृमिर्म्लेच्छाश्च ये चान्य सक्तीर्णा पापयोनयः ॥
स्क पु- २, ८, ३, १६.
१०. ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्य शूद्रो वाप्यन्य एव च ।
अस्मिन्स्त्रीर्यवरे स्नात्वा विधेर्ना न प्रयाति वै ॥
स्क पु ३, १, ४०, १७.

११. तन्मिन् क्षेत्रे स्थिता ये तु चाण्डालाद्या अपि प्रभो ।
देवीन्पाः स्मृता सर्वे पूजनीयास्ततो हि ते ॥
दे. मा. ७, ३०; १०-१.
१२. तत्र नानाभिधैर्वाग्नी कृत्वा नीलाम्बर सती ।
मये मयाप्य भद्रां च जयमङ्गलानि स्वनै ॥
घादणै क्षत्रयैश्चै शूद्रैश्चान्यैश्च मोहिनी ।
अनेन जनमाहर्षितं ज्ञोपुणैस्तथा ॥
धृ. ना, उ. रा. ६०, ४३-४.
१३. घादणै क्षत्रयैश्चै शूद्रैश्चान्यैश्च जातिभि ।
अनेन जनमाहर्षितं सर्वपुणैर्दिवा ॥
गृहस्था स्नातकाश्चै यत्रो ह्यनन्तरि ।
स्नापयन्ति तदा कृत्वा मन्त्रस्य सद्व्युपमम् ॥
त्र पु ६२; ९, १०.
१४. न न्यूना नाधिकाश्च स्यु किन्तु मय जना समा ।
रामेश्वरमहालिङ्गं य पश्यन्ति समन्तिकम् ॥
न तेन तुल्यतामेति चतुर्थापि भूतते ।
रामेश्वरमहालिङ्गं भक्तो य श्रवचोऽपि सन् ॥
मन्त्रजननात्मन्य तापूनापगितेऽयम् ।
स्वयं तत्पूजनं भवत्ये तदर्थं देहचेष्टितम् ॥ . . .
एवमष्टविधा भक्तिरस्मिन् स्तेष्वेष्टेऽपि वर्तते ।
स एव मुक्तिश्चेराणां दायभाक् परिकीर्त्यते ॥
स्क. पु. ३, १, ४०, ३६, ३७. ३, १, ४३, २७, २९.
१५. मन्त्रस्यविधां यने शूद्रवदन्त्यजेषु च ।
देवां नाम गृहीत्वात्र दीयते ते समुद्धता ॥
स्क. पु ४, १, ६०, ७९.
१६. प्रतिलोमानुलोमानां शूद्राणां भ्रातृकर्मणाम् ।
सर्वदा च त्वया दृष्ट देवां सन्तिरत्नया ॥
च. पु १८०; ३१-२.
१७. आन्दोलनं ता सर्वे कर्तव्यं च विद्वत् ।
मन्त्राणां सर्वथा परया शूद्रा याश्चान्यजनय

शङ्खचक्रगदाधारा ज्ञातव्या नगानन्दिनि ॥

प. पु. ६, ८३, ३२, ३४.

१८ शुब्धकोऽपि चतुर्दश्यां शीघ्रं दद्याद्दिनालये । स्व. पु. २; ४.

१९ द्विजेन सहितो देवि दृष्ट्वा लिङ्गं सनातनम् ।

तत्क्षणमादिव्यदेहसु तस्मिंश्चित् लयं गत ॥

स्क. पु. ५, २, २५.

२०. अमात्यो राजपत्नी च कर्मस्तन्नुवायक ।

राजा चिमश्च पञ्चने . . . . . ॥ प. पु. ५, १८-२२.

२१. मिथिलार्यां वरारोहे सदा पर्याणि पर्याणि ।

अग्निं परिचरन्निन्य वदन् सन्ध सुभाषितम् ॥ व. पु. ८.

२२. करोतु जङ्घावर्तये स्नानं श्रद्धासमन्वित ।

पश्चात्पश्यतु तल्लिङ्गं हाटकेश्वरमजितम् ॥

भविष्यति ततः शुद्धचण्डालत्वं विपर्ययम् ।

स्नातमाप्नोऽपि राजासौ हाटकेश्वरदर्शनात् ।

चण्डालत्वेन निमुक्तो . . . . . ॥ स्क. पु. ६; ९.

२३. तुलसीं मस्तके तस्य धारयामास वैष्णव ।

शिलां हृदि महाविष्णोर्धृत्वा प्राह स वैष्णव ॥

प. पु. ५; २०, ६९

२४. अशुचिर्वा दुराचारी सत्यशौचविवर्जित ।

शालग्रामशिलां स्पर्शत्वा स एव शुचिर्भवेत् ॥ सारसप्रह

२५. सर्ववर्णेषु संपूज्या प्रतिमा सर्वदेवता । धर्माधिपतिर

२६. ५१६६ अंगन, पृ. १०२

२७. प्रासाददेवहर्म्याणां चण्डालपतितादिषु ।

अन्तः प्रविष्टेषु तथा शुद्धिं स्यात्किं कर्मणा ।

गोमि सक्रमणं कृत्वा गोमूत्रं लेपयन् ॥

पुण्याहं वाचयित्वा तु ततोपैर्दर्भमपुनै ।

संप्रेक्ष्य सर्वतः पश्चादेव समभिषेचयन् ।

श्रेयस्तन तदा दिव्यैर्देवान्नीराजन द्विज ॥ वृ. हा. ९, ४०८.

२८. अवैष्णवस्पर्शनेऽपि एव कुर्वीत वैष्णव । वृ. हा. ९, ४१३

२६. चण्डालैरन्यजैश्चैव तथान्यप्रतिलोमजैः ।

ग्लेच्छैश्च नीचचण्डालैर्गुणनिन्दादिदूषितैः ॥

एवमादिभिः संस्पृष्टे देवागारे विज्ञेयतः ।

स्पृष्टे प्रवेशने बाधा पूजाकाले च दर्शने ॥ भृगुसंहिता

३०. भद्रादेवशास्त्री द्विवेदः 'धर्मशास्त्रभंयन' (भराडी), पृ. १२०.

३१. बहिर्देवालकं स्पृष्ट्वा सयासा ज्ञयमाविजेत् । वसिष्ठस्मृति

अक्षेरा, क्षैरव, दुर्गा, दुद्र वजेदेनी अग्निपूर्वकं पूज्यते नारायणे

आह्वयते होय ते पक्ष देवावक, ने तेथी अस्पृश्य ।

गणेश भैरव दुर्गा खदादीनुप्रदेषतान् ।

योऽर्चयेद् भक्तिमान् विप्रः स वै देवालकः स्मृतः ॥

३२. द्विवेदः ओज्जन, पृ. १२१.

આ તે ધર્મ ?

શાસ્ત્રોની ચર્ચાને અંગે ‘કલિવલ્ચ’ પ્રકરણનો નિર્દેશ ઘણી વાર કરવામાં આવે છે. તેની મનલક્ષ્ય એ છે કે અમુક વસ્તુઓ કરવાની અગાઉનાં શાસ્ત્રોમાં લખી હોય નોપણ તે આ જમાનામાં કરવી નહીં. આ પ્રકરણ કોઈ જાણીતી સ્મૃતિમાં નથી, પણ આદિત્ય, બ્રહ્મ, બૃહન્નારદીય વગેરે પુરાણોમાં છે. અતિથિને માટે ગાય માંડવાની ને નિયોગની જે પ્રથા વેદમાં જણાવી છે તે બંધ કરવી; અગ્નિહોત્ર રાખવું નહીં; સંન્યાસ લેવો નહીં; સંન્યાસીએ બધા વર્ણનું જમવું નહીં; દરિયાની મુસાફરી કરવી નહીં; વગેરે.

આની ચર્ચામાં બનરીએ તે પહેલાં એટલું જણાવવું જરૂરનું છે કે પાછલાં બે પ્રકરણ (૧૦ ને ૧૧)માં હરિજનોનો પૂજા ને મંદિરપ્રવેશનો અધિકાર સિદ્ધ કરનારાં જે વચનો આપ્યાં છે તેનો અમલ કરવો નહીં, એવું તો કલિવલ્ચ પ્રકરણમાં કહેવું નથી જ.

કલિવલ્ચ પ્રકરણ જેમાં આપેલું છે તે પુરાણો ઘણાં મોડેથી લખાયેલાં છે. કલિયુગની શરૂઆત પરીક્ષિત રાજાના વેખતથી ચર્ચ ગણાય છે. કૃષ્ણનો જીવનકાળ મહાવીર અને બુદ્ધની પણ પહેલાં હતો.^૧ વળી, આપસ્તંબધર્મશુત્ર — જેમાં ચંદ્રને વૈશ્વદેવની રસોઈ રાંધવાની છૂટ આપી છે — તે ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકાના અરસામાં લખાયેલાં.^૨ એ જમાનામાં લોકો અગ્નિહોત્ર રાખતા, સંન્યાસ લેતા, ને દરિયાની મુસાફરી પણ પુષ્કળ કરતા. ઓછામાં ઓછી ગણતરીએ હજારેક વરસ સુધી કલિયુગમાં આ બધી વાતો બની ગયા પછી કલિવલ્ચ પ્રકરણ લખાયું, ને તેણે કહ્યું કે આટલાં કામો કલિયુગમાં ન કરાય ! પણ કલિયુગ શરૂ થયા પછી હજાર ઉપરાંત વરસ સુધી એ કામો ચર્ચ ગયાં તેવું શું ?

વળી કલિવલ્ચ પ્રકરણની આજ્ઞાઓને ધર્મના આગેવાનો ને ધર્મવેત્તાઓ કેટલે અશે અનુસરી છે તે જોઈએ. નિયોગની પ્રથા તો કચારની બંધ પડી ગઈ હતી. અતિથિ આવે તેને માટે ગાય મારવાનો ઉલ્લેખ વૈદિક ગ્રંથોમાં ક્યાંક છે ખરો, પણ તેની સામે વિરોધનો પોકાર તે જમાનામાં જ ઊડેલો, કેમ કે ઋગ્વેદમાં ગાયને અવધ્ય કહી છે. ગાયને માટે ઋગ્વેદમંદિતામાં ‘અન્ધ્યા’ (અવધ્ય) શબ્દ વપરાય છે. એ બનાવે છે કે એ બે રિવાજ બંધ કરવામાં કલિવલ્ચે કશી નવી વાત કહી નથી. એ રિવાજો તો સેંકડો વરસથી બંધ પડી જ ગયા હતા. વળી એ પ્રકરણમાં અગ્નિહોત્રનો નિષેધ કર્યો છે. પણ મીમાંસકોએ તે માન્યો નથી, ને દેશમાં તે પછી ઘણાંયે અગ્નિહોત્રી થયા છે. તેમાં સંન્યાસનો નિષેધ કર્યો છે, પણ તેની સામે મોટામાં મોટા બળવો આઘશંકરાચાર્યે ઉઠાવ્યો છે. તેમણે કહ્યું કે સંન્યાસનો નિષેધ હોઈ શકે જ નહીં (ન ચતુર્યાશ્રમ-પ્રતિષેધ).^૩ શંકર તથા મધ્વ બ્રહ્મચારીમાંથી મંન્યામી થયા હતા. રામાનુજે ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી સંન્યાસ સ્વીકારેલો. વાનરે જીવનના ટેન્ના દિવસોમાં સંન્યાસ લીધેલો. આમ આપણા ચારેય મહાન આચાર્યોએ કલિવલ્ચ પ્રકરણને કશા લેખામાં લીધું નથી. આજે શંકરાચાર્યો ને બીજા સંન્યાસીઓ હોયોક તેનો ભંગ કરે જ છે. શૂદ્રનું રાધેલું નાનમાં નથી ખવાતું, પણ હોટેલોમાં તો ખવાય જ છે. અને દરિયાની મુસાફરી કરવામાં હવે કોણ વાધો ગણે છે? કલિવલ્ચ પ્રકરણની દિમ્મત આપણા ધર્મના આગેવાનોએ તથા સામાન્ય લોકોએ કેટલી નજીવી આંકી છે, તે આ ઉપરથી જોઈ શકાશે.

પણ ‘કલિવલ્ચ’ લખનારની દિમ્મત વખાણવા જેવી છે. તેણે સાફ કહી દીધું કે ‘અમુક રિવાજના ટેકામાં વેદનાં કે મૃતિનાં વચન હોય તેથી શું? તે જમાનો જુદો હતો. આ જમાનામાં એવી જોહ્નદી વાનો નહીં આવે.’ આ દિમ્મતનું અનુકરણ ખરેખર કરવા જેવું છે.

પાછા આપણે મુખ્ય વિષય પર આવીએ. ‘ચાંડાલ’ને માટે મંદિરપ્રવેશનો નિષેધ છે એમ ઘડીખર માની લો. મંદિરમાં અપેક્ષા

જુદા જુદા સંપ્રદાયોના અન્યોમાં કોને કોને 'ચાંડાલ' કહ્યા છે તે જોઈએ. એક વચન વસિષ્ઠનું કહેલું અપાય છે. તેમાં કહ્યું છે કે 'જન્મે અન્યજન તે કંઈ ખરો અન્યજન નથી. પણ શ્રીવિષ્ણુ સિવાયના બીજા કોઈ પણ દેવનો ભક્ત તે ખરો અન્યજન છે, અને તે જો બ્રાહ્મણ હોય તોયે તરત જ ચાંડાલ બની જાય છે.'^૪ જે વિષ્ણુભક્તોના સંસર્ગથી એક કાળે કિરાત, દ્રુણ, પુલ્હિન્દ, પુલ્કસ, શક વગેરે પાવન થતા તે જ વિષ્ણુના ભક્તો બીજાના સંસર્ગથી 'વૈષ્ણવ' મટી જવા લાગ્યા!^૫ પારસના સ્પર્શથી લોહું પારસ થાય એમ ભાયા અક્ષંકારની છિ; પણ તેમાં ખડું પારસ લોહાને અડે ત્યારે લોહું પારસ થાય છે કે પારસ લોહું થાય છે? ભાગવતકાળમાં લોહું પારસ થતું હતું; પછીના કાળમાં પારસ લોહું થવા લાગ્યું!

વળી કહે છે કે 'જો બ્રાહ્મણ કપાળમાં ત્રિપુષ્પ (આકું તિલક) કરે છે તે ચાંડાલ છે, ને તેનો ત્યાગ કરવો.'^૬ 'વાંકું' કે પટાના આકારનું તિલક કરનાર બ્રાહ્મણને શ્વેતપાક ગણવો, ને તેની સાથે કદી ઓક્ષતું સુધ્ધાં નહીં.^૭

વિષ્ણુ સિવાયના દેવો એ પણ પરમાત્માનાં જ રૂપો છે. તેમનો આવો દ્વેષ શો? વલ્લભાચાર્યે તો કહેલું કે શિવ અને વિષ્ણુ બંને જગતના દિતકર્તા છે;^૮ અને તેમના સંપ્રદાયના તો પ્રથમ આચાર્ય જ રૂદ્ર છે. એટલે ઉપર આપેલાં શિવનિંદા સૂચવનારાં વચનોનો આચાર્યશ્રીનાં પોતાનાં વચનો જોડે તો મેળ એસતો નથી જ.

હવે કોઈ બ્રાહ્મણ, શૈવ અને વૈષ્ણવ બંને સંપ્રદાયને રાહ રાખવા માગતો હોય ને બંને તિલક એકસાથે કરે. તો? તો કહે છે કે 'એને અડાઈ જાય કે એ બૂલેચૂકે પણ ક્યાંક નજરે પડી જાય, તો વૈષ્ણવે સવરત્ન રનાન કરવું!!'^૯

આ લોકોને મન ચાંડાલો, શાકંતો, શૈવો, ભૈરવપૂજકો, જૈન. ખૌદ, — તેમ જ કૂતરા ને કાગડા, એ બધા એકસરખાં છે! એમાંથી કોઈની પણ નજર જો વૈષ્ણવની રસોઈ પર પડે તો વૈષ્ણવથી તે રસોઈ જમાય નહીં, ને તેને શૂખ્યા રહેવા વારો આવે.^{૧૦} એટલું જ નહીં પણ દ્વાદશીને દિવસે પારણાં ન કરનાર માણસની નજર રસોઈ

પર પડી જાય તો તે પણ ન ખવાય. અરે, રાંધવાના વાસણ પર કે પાણી પર અવૈખ્યવની દષ્ટિ પડે, તો તે રસોઈ ફેંકી દઈને વાસણ માંજ નાખવું જોઈએ ! ૧૧

આ જાતનાં વચનો કૈવલ્ય પ્રદાયનાં પણ મળે. તેમાં ઊર્ધ્વપુણ્યની નિન્દા કરી હોય. આમ આપણે બધા કોઈ ને કોઈ સંસ્કૃત ‘શાસ્ત્ર-ગ્રન્થ’ના કહેવા પ્રમાણે ‘ચાંડાલ’ ગણાવાના જ. એવા ચાંડાલને મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાનો હક ગણાય ખરો ? આ જાતની આભડ્છેટનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે બ્રાહ્મણોમાંથી પણ કેટલાક, ‘અમે બ્રાહ્મણોમાં પણ શ્રેષ્ઠ છીએ’ એમ કહીને, બીજા બ્રાહ્મણોને જમતી વેળા છેટા બેસાડતા; અને અમુક પ્રાન્તની બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓ બીજા પ્રાન્તની બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ થતાં પણ સ્નાન કરતી. સદ્ભાગ્યે એ દિવસો હવે રહ્યા નથી.

આમ બહારના દેખાવ ઉપરથી જ માણસ અમુક મંપ્રદાયનો ગણાવા લાગ્યો. ઊભું તિલક કરે તે બ્રાહ્મણને જ વૈષ્ણવો બોલાવે; આકું તિલાક કરે તેને જ રોવો બોલાવે. કેટલાયે લોકો આનો લાભ લઈ વારાહરત્રી બધાં તિલક કરીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા લાગ્યા. એવા ‘મહાધૂતો’ પણ ઘણા યજ્ઞ પડ્યા હશે. એટલે એક શ્લોકમાં એમનું વર્ણન કરતા કહ્યું છે કે ‘કસિયુગમાં આવ્યા મહાધૂતો જાતજાતનાં રૂપ ધારણ કરે છે. તેઓ મનથી તો શાકત હોય; બહારથી શૈવ હોવાનો દેખાવ કરે, ને સના હોય ત્યારે વૈષ્ણવની પેઠે ઊભું ટીકું કરીને હાજર થાય !’ ૧૨

‘શાસ્ત્રો’ને નામે ઓળખાતા ગ્રંથોમાં કેવી કેવી વાતો લખેલી છે તે જરા જોવા જેવી છે. આવતી કાલે શું થવાનું છે એ જાણવાની શક્તિ જ્યાં ઈશ્વરે માણસને આપી નથી, ત્યાં મરણ પછી માણસ અમુક યોનિમાં જવાનો છે ને અમુક નરકમાં કેટલો વખત રહેવાનો છે, તે ચોક્કસ કેવી રીતે કહી શકાય ? સ્વર્ગ ને નરક એ કંઈ બૌદ્ધિક સ્થાનો નથી; છતાં સ્મૃતિઓમાં ને પુરાણોમાં ડગલે ડગલે નરકનો ભય દેખાડવામાં આવે છે, ને કેટલાંક પુરાણો તો એનાં બચકર વર્ણનો પણ આપે છે. (ભાગવત પુરાણમાં એવાં વર્ણનો

નથી એ મહત્ત્વની વસ્તુ છે.) દા. ત. 'નારદપાંચરાત્ર' નામના ગ્રન્થમાં લખ્યું છે કે 'વિષ્ણુનું ચરણામૃત પીવાથી કરોડ જન્મનાં પાપ નાશ પામે છે; અને તેનું એક ટીપું ભોંય પર પડે તો એ પાપ આઠગણું થાય છે!' ગરુડપુરાણમાં કહ્યું છે: 'વિષ્ણુને નૈવેદ્ય ધરાવ્યા વિના ખાનાર માણસ સાડા હજાર વરસ સુધી વિદ્યામાં કૃમિ જન્મે છે!' સાડા હજાર વરસની ઠોઠ્ર માણસને કેમ ખજાર પડી? રાગને ત્યાં જન્મનાર બ્રાહ્મણને પણ અત્રિએ એવી જ સગ્ન કરમાવી છે! વળી અત્રિ કહે છે કે એક અક્ષર પણ શીખવનાર (એટલે કે એકડિયાં પણ બણાવનાર) શિક્ષકનું કહ્યું જે ન માને તે કૃતરાત્રી સો યોનિમાં જન્મે છે ને પછી ચાંડાલોમાં જન્મ લે છે. જે માણસ વેદ ભણ્યા પછી શાસ્ત્રની અવગણના કરે છે તે એકવીસ ભવ સુધી પશુ જન્મે છે.

રજસ્વલા માટેના નિયમો જુઓ. તેણે ત્રણ દિવસ દાતણ ન કરવું. ખાખરાના પડિયામાં કે માટીના પાકા વાસણમાં પાણી ન પીવું. વાળ ઓળવા નહોં. નખ કાપવા નહોં. કાંતવું નહોં. દહાડે સૂવું નહોં. આકાશમાં તારા જોવા નહોં. હસવું નહોં. એને માટેની રસોઈ કે એની માલિફીનું અનાજ ખીન્નએ ખાવાં નહોં. યાગીની જગાએ હથેળીનો ઉપયોગ કરવો. તે જો વિધવા હોય તો ત્રણ દિવસ તેણે લાંધણું કરવી; સધવા હોય તો એકટાણું કરવું. રજસ્વલાઓએ એક જ વર્ણની હોય તોયે એકખીજીને અડવું નહોં. અડે તો એક રાતની લાંધણું. તે જો નીચલા ગણાતા વર્ણની રજસ્વલાને અડે તો તેણે ચોથા દિવસના સ્નાન સુધી જમવું નહોં. રજસ્વલાને ચાંડાલ કે અન્નપજ કે દૂતરું કે કાગડો અડે, તો તેણે ચોથા દિવસના સ્નાન સુધી ભૂખી રહેવું. જાંટ, સિયાળ કે શંખર અડે તો પાંચ દિવસની લાંધણું કરવી. રજસ્વલા ચોથે દિવસે માંદી હોય, તો તેને નવડાવવી નહોં; પણ ખીજ સાજી બાઈતેને સ્પર્શ કરે ને પોતે સવસ્ત્ર નહાય. આવું સ્નાન દસ વાર કરે, ને દર વેળા આચમન કરે. પણ કણ્ઠાંટકમાં જે સિંગાયત સંપ્રદાય છે તેમાં રજસ્વલાની અસ્પૃશ્યતા મુદ્દલ પળાતી જ નથી, ૧૩ તેનું શું?

હવે આદ્યરના પદાર્થો જુઓ. વાયુપુરાણે બકરી, હરણી, ને જાંટડીનાં દૂધની સાથે ભેંસના દૂધની પણ મનાઈ કરી છે. બીજા એકે સ્ત્રિય, વૈશ્ય ને શૂદ્રને કપિલા ગાયનું દૂધ ન પીવાનું ફરમાવ્યું છે. બીજા એકે એ જ દૂધથી ચાંડાલ પણ શુદ્ધ થાય, એમ કહ્યું છે; ને યમ પણ કપિલાના ધીને મહાપાપનો નાશ કરનાર કહે છે. કાંદા લસણની મનાઈ તો છે જ. માપ, મેથી, મસૂર, અડદ, જવ વગેરે અનાજ ખાવાં નહીં ને કોઈને આપવાં નહીં, એમ બ્રહ્મપુરાણ કહે છે. વિષ્ણુ કહે છે કાંસાના વાસણમાં કદી જમવું નહીં. વળી આંગળાથી દાંત ધસવા, કે સમુદ્રનું મીઠું ખાવું, અને માટી ખાવી, તે ગોમાંસમક્ષણ સમાન છે. પરાશર કહે છે : જે માણસ માથે કપડું વીટીને, દક્ષિણ તરફ મોં કરીને, કે ડાબા પગ પર હાથ મૂકીને જમે તેનું અન્ન રાક્ષસ ખાય છે. બ્રાહ્મણને કૂતરું, વરુ કે શિયાળ કરડે તો સમુદ્રદર્શન, મહાનદીસંગમ, ગાયત્રીનિષ્પ વગેરે પ્રાયશ્ચિત્ત કલાં છે. એ જનવરો જે બ્રાહ્મણીને કરડે, તો તે તારા ભેઈને શુદ્ધ થાય છે. (જેને કૂતરું કરડે, તેની દવા કરાવવાની હોય કે પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવાનું ?) હિંદર, ખિલાડી, માપ, અજગર ને કુંડુબને માયાં હોય તો બ્રાહ્મણોને દૂધપાક જમાડવો, તથા લોહાનો સળિયો ને દક્ષિણા આપવાં. ચોર, શ્વપાક ને ચંડાલનો જીવ બ્રાહ્મણે લીધો હોય, તો રાતદિવસ ઉપવાસ, સ્નાન ને પંચગવ્યપ્રારાધનથી તેની શુદ્ધિ થાય છે. (આજનો કાપડો આ વાન કબૂલ કરશે ?) જે જે પાપ થાય છે તે બધાં માયાના વાળમાં રહે છે, માટે પુરુષને મુડન કરાવવું, ને સ્ત્રીના વાળને છેડેથી બન્ને આંગળા જેટલા દાંપી નાખવા. એક પંગતમાં જમવા એકેલા બ્રાહ્મણમાથી એક જે અધવચ્ચ ઊડી જાય, તો બીજા બધાએ પણ ભોજન અધૂરું મૂકીને ઊડી જવું. કાંદા, ગાજર, ગીંગળાં, ઝાડનો શુંદર વગેરે ખાધાં હોય તો ત્રણ દિવસની લાંબણ કરવી, ને પંચગવ્ય પી શુદ્ધ થવું. છીંક, બગાસું, કે ખાંચી આવે, જૂડું ખોતાર્થ જાય કે પતિત જોડે સંભાળણ થાય, તો જમણા કાનને સ્પર્શ કરવો. જે બ્રાહ્મણ દક્ષિણા લઈને ચડના હવિનો અગ્નિમાં હોમ કરે તે બ્રાહ્મણ શ્રદ્ધ યર્થ જાય; પણ પેલો શ્રદ્ધ બ્રાહ્મણ થાય ને દિવે વૈશ્વદેવ કર્યા વિનાં જમતા હોય તેમનું અન્ન

ન ખાવું; કેમ કે એવા લોકોને તો આવતે બવે કાગડાનો અવતાર આવવાનો છે.

સંવર્ત કહે છે : દેડકું, ગિલાડી, સાપ ને ઉંદરની હત્યા કર્યો પછી ત્રણ દિવસનો ઉપવાસ કરવો ને બ્રાહ્મણ જમાડવા. આપસનંબ કહે છે : બીજાએ ખોદેલાં કૂવાનળાવમાં સ્નાનપાન કર્યો પછી પંચગવ્યથી શુદ્ધિ થાય છે. અંગિરસ કહે છે : જે માણસ પાવડીઓ પહેરીને ખોતાને ઘેરથી બીજાને ઘેર જાય તેના જાંને પગ ધાર્મિક રાગાએ કાપી નાખવા. અગ્નિહોત્રી, તપસ્વી, ને શ્રોત્રિય એટલાએ જ પાવડી પહેરીને રસ્તા પર ચાલવું. બીજો કોઈ તેમ કૈ, તો રાગાએ તેને દંડાયી મારે મરાવે.

અત્રિસંહિતા કહે છે : માણસને માપ કરડે, તો તે સમુદ્રદર્શન, મહાનદીના મંડપમાં સ્નાન, કિંવા ગોચુંગોદકથી સ્નાન કરવાથી શુદ્ધ થાય. વડુ, કૂતરું કે શિયાળ કરડે તો મોનું ધોઈ તે પાણી ઘીમાં ઉમેરી, તે ઘી પાવાથી શુદ્ધિ થાય. જે બ્રાહ્મણ જમ્યા પછી બાંને હાથે ફેરે, તેનાં ધન, બળ, યશ ને આયુષ્ય બધું નાશ પામે છે. નખ, છીપ, કોડી, માછલી, શિયાળતું હાડકું એટલાને અડાયું હોય તો મોનું નાખીને તપાવેલું ઘી પીને શુદ્ધ થવું. બૃહલ્લમે અરધસ્ય માણુઓમાં રાતાં કપડાં વેચનારનો, તથા અરધસ્ય વસ્તુઓમાં લાખનો, પણ સમાવેશ કર્યો છે. પદ્મપુરાણ કહે છે કે જપ ને હોમ કરતાં જો અંડાક્ષ નજરે પડી જાય તો આચમન કરવું.

વૃદ્ધશાતાન્ય કહે છે કે અમાસને દહાડે દાંતણુ કરવાથી સાન પેઢીની અધોગતિ થાય. લઘુઆશ્વજાયન કહે છે કે મત્તમૂત્રવિસર્જન યથાવિધિ યથાધિકાર માટીના ગોળા લઈને કરવું. દક્ષ કહે છે કે એ ગોળાની સંખ્યા શાસ્ત્રે જણાવી હોય તેમાં વધધટ્ થાય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ડામે હાથે ખાલો પકડીને મોટેથી પાણી પીનાર તે જાણે દહ જ પીએ છે ને તરત નરકે જાય છે. દાળબાન ખાતાં, દહીં ને ખીર ખાતાં, દૂધ પીતાં ને દાળ વગેરે ખાતાં સળકકા ન મારવા;

સમડકાના અવાજથી માણસ પતિત બને છે. તે જ પ્રમાણે હાથે વનોવેલુ દહીં, સમુદ્રનું ગીરું, ને કેરી પીણું વગેરે દારૂ જેવાં સમજવાં.

અત્રિ કહે છે સ્ત્રીની હત્યા કરનાર માણસ તથા મહિના નકા-
બોજન કરે, ને ભોંય પર સૂએ, તો 'શુદ્ધ યર્ષ જય ! શક બ્રાહ્મણની
હત્યા કરીને શદ્રની હત્યા જેટલું મત કરવું' આમ માણસોની હત્યા
કરીને મતો કરી શુદ્ધ થવાની વાત ક્યો સમાજ કબૂલ કરે ? વળી
અત્રિ કહે છે - જેને વેદ ન આવડતા હોય તે શાસ્ત્ર બજો. શાસ્ત્ર
ન આવડતાં હોય તે પુરાણનો પાઠ કરે, પુરાણ ન વાંચી શકે તે
ખેતી કરે, ને ખેતીમાંથી નાસી છૂટવું હોય તે ભાગવતધર્મ
(એટલે કે વૈષ્ણવ અથવા 'ભગત') ચાલ. ^{૧૩૬} વસિષ્ઠસ્મૃતિને અન્તે
જે વાક્યો છે તે તો લખી કે છાપી શકાય એવાં નથી. સ્મૃતિઓના
પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રકરણો લો. એમાં એવાં એવાં પાપના નિર્દેશ આવે છે કે
આજના સમાજમાં તો એવાં પાપ થતાં નથી. જે સમાજમાં એવાં
પાપ થતાં હોય તે સમાજ કેવો પડેલો હોવો જોઈએ !

આપણો ધર્મ શું ઉપક્ષાં વચનોમાં લખ્યો છે એવો જ છે ?
ના, ખસૂસ નહીં. વેદ, ઉપનિષદો, ગીતા, ભાગવત એ આપણા
શાસ્ત્રગ્રંથો નથી ? એમાં ધર્મનું જે રહસ્ય બતાવ્યું છે તે વાંચી,
વિચારી, અમલમાં મૂકવા જેવું છે. એ અમર ગ્રંથોમાં વર્ણવાયેલો
આપણો ધર્મ કેવો ભવ્ય, કેવો ઉદાત્ત, કેવો વિશાળ છે !

સ્મૃતિઓમાં પણ અતિશય ઉદાત્ત વચનોની જોડાજોડ, ઉપર
જણાવ્યા એવા વચનો મળે છે. એ પરથી એમ લાગે છે કે એમાં
પાછળથી ઘણા વચનો ઘુસાડેલા હોવાં જોઈએ. મનુસ્મૃતિ તો એ વાર
લખાયેલી છે જ એવો મત મહામહોપાધ્યાય દાજેએ દર્શાવ્યો છે. ^{૧૪}
એટલે આપણે માટે સારો રસ્તો એ છે કે સ્મૃતિઓ ને પુરાણોનાં
જે વચનો વેદ, ઉપનિષદ, ગીતા ને ભાગવત જોડે મેળ ખાતાં હોય
તેને માનવા, ને બીજાને પડતાં મૂકવાં. એવી રીતે આપણે આચરણમાં
વસ્તુતાએ ધરતા આવ્યા જ છીએ. સ્મૃતિપુરાણોના વચનો ને
આપણો આજનો આચાર બેની જ સરખામણી કરી જુઓને !

સ્મૃતિઓ ને પુરાણોમાં લખેલો આચાર પૂરેપૂરો પાળનાર આને કોઈ પણ માણસ હશે? વળી જુદાં જુદાં શાસ્ત્રો જુદી જુદી, અથવા બુદ્ધિ કબૂલ ન કરી શકે એવી, વાતો બતાવે ત્યારે માણસે શું કરવું? આપણા માની પુરુષોએ એનો રસ્તો બનાવ્યો છે. તેમણે કહ્યું છે 'શ્રુતિ કંઈકે વાત કહે છે. સ્મૃતિઓ વળી જુદી જ વાતો કહે છે. એવો કોઈ ઋષિ નથી જેનો મત નિરાણો નથી. એવો કોઈ ઋષિ નથી જેનો મત પ્રમાણભૂત હોય. ત્યારે માણસે શું કરવું? પોતાના હૃદયને પૂછવું. અંદર હૃદયનો જે સ્વામી બેઠેલો છે તે રસ્તો બનાવશે. જે કામ કરવાની એ ના પાડે તે ન કરવું.' ૧૫ મનુએ પણ કહ્યું છે કે 'વેદ, સ્મૃતિ, તે બંને જાણનાર વિદ્વાનોનું શીલ, ને સાધુઓનું આચરણ, એ બધા ઉપરાંત આપણા આત્માનો સંતોષ એ પણ ધર્મની એક કસોટી છે.' ૧૬ એટલે ગમે તે ગ્રંથમાં કહેવું હોય તે પ્રમાણે કરતા પહેલાં આપણા અંતરાત્માને પૂછી જોવાનો અધિકાર આપણને છે. આવો અધિકાર કોઈથી છીનવી શકાય નહીં.

વળી પાછલાં પ્રકરણોમાં કહ્યું છે તેમ ધર્મના આચારો વખતો-વખત બદલાતા રહ્યા છે. જીવન પાણી જેવું છે; તે હંમેશાં વહેતું જ રહેવાનું. 'જીવન' શબ્દનો એક અર્થ જ પાણી છે. એવા જીવનને — પાણીને — બંધિયાર કરી રાખો, તો એમાં સડો થાય ને ફુગંધ જ છટે. 'હિન્દુ ધર્મ' એ નદી છે, સરોવર નથી; વિકસતું વૃક્ષ છે, પરિપક્વ ફળ નથી; વર્ધમાન પરપરા-છે, સ્થગિત મતમંચય નથી.' ૧૭ એક કાળ એવો હતો જ્યારે સિંધુ, સૌવીર, સૌરાષ્ટ્ર, સરહદના દેશો, અંગ, વંગ, અને કલિંગ એટલા દેશોમાં જનાર માણસે પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને શુદ્ધ થવું પડે, એમ મનાતું ૧૮ આને એમ મનાય છે ખરું? એટલે આને પણ અમુક રૂઢિ બદલતી એમાં પાપ છે એમ માની લેવાની જરૂર નથી. બાહ્ય ધર્મના આચારોમાં વખત પ્રમાણે પરિવર્તન થાય, તો જ ધર્મ જીવતોગતો રહે. વળી મંદિરપ્રવેશની બાબતમાં તો, આપણે પાછળ જોયું તેમ, જે વાત શાસ્ત્રોમાં લખેલી છે પણ ઉદિને લીધે ઠંકાઈ ગઈ છે તે જ કરવાની છે. એમાં શાસ્ત્રવચનનો ભંગ કરવાનો નથી, પણ આને

શાસ્ત્રવચનનો જે ભંગ થઈ ગયો છે તેને બદલે તેનો ખરો અમન કરવાનો છે.

ટિપ્પણી

- ૧ રાધાકૃષ્ણન 'મહાભારત', પૃ ૨૬, ૧૩૫
- ૨ રાધાકૃષ્ણન 'ગીતાદર્શન', પૃ ૨૪
૩. ગી શા. મા ૬, ૧.
- ૪ શ્રીમહાવિष्णુમન્યેન હીનદેવેન દુર્મતિ ।
સાધારણ સફુદ્ધ મૂલે સોઽન્યજો નાન્યજોઽન્યજ ।
બ્રાહ્મણ્યાદ્ અસ્યતે સઘશ્ચાણ્ડાલસ્ય સ ગચ્છતિ ॥ વસિષ્ઠ
૫. અવૈષ્ણવાનાં સસર્ગાત્પૂજનાદ્ વન્દનાદપિ ।
યજનાપ્યયનાર્ત્સત્રો વૈષ્ણવસ્વાચ્ચ્યુતાં ભવેત્ ॥ વસિષ્ઠ
૬. ત્રિપુટ્ટધારિણ વિપ્ર ચાણ્ડાલમિવ સન્યજેત્ । વિશ્વક્ષેનસહિતા
- ૭ તિર્યકપુષ્પધર વિપ્ર પદ્માકારકૃત તથા ।
શ્વપાકમિથ પશ્યેન્ન સમ્માપેત કદાચન ॥ હારીત
૮. અત શિવશ્ચ વિષ્ણુશ્ચ જગતો હિતકારકૌ ।
વહ્નમ ચાલ્પ્યોષ ૧૧.
- ૯ ત્રિપુટ્ટે યસ્ય વિપ્રસ્ય ઊર્ધ્વપુટ્ટ પ્રદસ્યતે ।
■ દટ્વાપ્યથવા દટ્-વા સચૈલ સ્નાનમાચરેત્ ॥ સ્ક પુ. ૨૩
- ૧૦ શ્વાનવાયસચાણ્ડાલદિદોષ પરિત્યજેત્ ।
પ્રપન્ન પરમૈકાન્તો મોજને પાકકર્મસુ ॥
ચાણ્ડાલ શાકતકા શૈવાસ્તથા ભૈરવપૂજકા ।
યેઽન્યદેવતામક્તાસ્તેષાં દષ્ટિં ત્રિવર્જયત્ ॥
જૈનગૌદ્વાદિકૈ સમ્યક્ શ્વાનમાર્જારવાયસં ।
દેવતાન્તરમક્તેશ્ચ દષ્ટ દોષાત્પરિત્યજેત્ ॥
અવૈષ્ણવાનાં દષ્ટ ચ મોજન વૈષ્ણવસ્ત્યજેત્ ॥ પારાશર
- ૧૧ દ્વાદશીત્રિમુલ્લાનાં ચ દષ્ટિદુષ્ઠ ત્રિવર્જયત્ ।
અવૈષ્ણવાનાં દષ્ટિ સ્યાત્સાકમાત્રે તથા જલે ।
તત્પાત્ર તુ પરિત્યજ્ય પાત્રશુદ્ધિં ચ કારયન્ ॥ હારીત

શંકરાચાર્ય

ગયા પ્રકરણમાં આપણે જોઈ એવી જાંડી ખાડમાં હિંદુ ધર્મ કદી પડી રહ્યો નથી. ત્યાંથી તરત એને કાઢી છેક હિમાલયના ગૌરીશિખર સુધી પહોંચાડનાર મહાપુરુષો ન્યારે ન્યારે જરૂર પડી ત્યારે ત્યારે નીકળી આવ્યા છે. એમાંના એક તે શંકરાચાર્ય હતા. આજે હજાર ઉપરાંત વરસ થયાં છતાં હિંદુ ધર્મ પરનો એમનો પ્રભાવ જાંખો પશ્ચો નથી. એમણે આપણને શીખવ્યું છે કે જીવમાત્ર બ્રહ્મરૂપ હોઈ તેઓ વસ્તુતાએ એક છે, અને જે બેદ દેખાય છે તે તો બાહ્ય કલેવરોના બેદ હોઈ છેક છેવટ સગી ટકે એવા નથી. ‘શંકર એકી વખતે ૩૬ ધર્મના પ્રખળ હિમાયતી તેમ જ આત્મવાદી સુધારક તરીકે દેખા દે છે.’^૧ તેમણે પોતાના જીવનમાં અનેક ચાલુ રૂઢિઓ ને પ્રજ્ઞાસિકાઓ સામે બળવો જગવ્યો હતો. સંન્યાસનો નિષેધ હોવા છતાં તેમણે કુમારવયે જ સંન્યાસ લીધો. એટલા જ માટે સર્ગાવહાક્ષાં ને નાતીક્ષાઓ કોધે બરાયાં. ‘પણ શંકરાચાર્ય માતાને ભૂલી ગયા ન હતા. એ રનેહાળ પુત્ર માતાના અવસાન સમયે એની પાસે જઈ પહોંચ્યા, અને સર્ગાવહાક્ષાં એને બાળવાને પણ ન આવ્યાં તેથી જરા પણ ન ગભરાતાં શંકરાચાર્યે એની સઘળી ઉત્તરક્રિયા (શાસ્ત્ર પ્રમાણે સંન્યાસીને એનો અધિકાર ન છતાં) પોતે જાતે કરી, અને શાસ્ત્રના વિધિનિષેધ કરતાં માતા-પુત્રનો રનેહ અધિક છે એ મોહન સત્ય જગતને દેખાડ્યું.’^૨

‘શંકરાચાર્યના જીવનકાળ દરમિયાન દેશ ધનવાન અને આબાદીવાળો હતો, એ એક જ અપવાદ બાદ કરો, તો એ વખતે જે પ્રશ્નો ભારતીય માનસ આગળ પડેલા હતા તે આજના જેવા જ હોવા બોધ્યો; અને શંકરની દૃષ્ટિએ તે રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વના દેખાયેલા એમ

માન્યા વિના આપણો છૂટકો નથી. ધર્મના વિધિઓ ને આચારોમાંથી પ્રાચીન સાદાર્થ નીકળી ગઈ હતી; અને સંભવ છે તેના પાલનમાં પણ ઘણી શિથિલતા આવી ગઈ હોય. ધાર્મિક શું ને અધાર્મિક શું એ વિષેની કલ્પનાઓ એકબીજાથી ભિન્ન હતી, ને તેમાં ઘણો ગોટાળો થઈ ગયો હતો. માણસો પોતપોતાના સંપ્રદાયોએ વાડામાં બરાઈ ખેડા હતા; અને ધર્મનું જે પરમ કર્તવ્ય હતું, મોક્ષનો જે અન્તિમ આદર્શ હતો, તેની જે પ્રાચીનતા હતી, ને તેનું જે એકધારું સાતત્ય હતું, તેના તરફ લોકોનું દુર્લક્ષ થવાનો ભય બિલકી થયો હતો. લક્ષ્મીની પૂજાએ ઘણું જોર પકડ્યું હતું. સંપ્રદાયો ને રાત્રીએ એકબીજા પ્રત્યેનો રોહલાવ ભૂલી ગયાં હતાં. એશિયાની કોઈ પ્રજા કેવળ સંસારમુખમાં જોટલી આ વેળા પડી ગઈ હતી તેવી કદાચ બીજે કોઈ કાળે નહીં પડી હોય.

‘આ પછે રાષ્ટ્રની આખી પ્રતિભા, તેનો આખો પ્રાણ, ફરી એક વાર શંકરાચાર્યમાં જાગી જિંદગી. એમની આસપાસ હાડમાડ ને વૈભવનો પાર નડોતો. પુરાણયુગની સમૃદ્ધ છતાં શીકી એવી અભિરુચિ પ્રગળ હતી. એવા વાતાવરણમાં પણ શંકરના આત્માએ વેદમન્ત્રની પ્રાચીન સૂરાવલિમાંથી નીકળતો આત્મદર્શનનો મન્દ પ્વનિ પકડી લીધો; હિંદુ ધર્મમાં આત્માને પરમાત્માનું દર્શન કરાવવાની જે વેગવાન શક્તિ છે તેનું દર્શન તેમણે કર્યું; અને હિંદુ-ધર્મના દરેક અંગ પ્રત્યંગમાં એ જ વસ્તુ છુપાયેલી છે એમ એમણે જોઈ લીધું. એમના મનમાં વેદોને વિષે જ્ઞાત પ્રેમની ભાવના હતી. એમનાં પોતાનાં કાવ્યોમાં કંઈક અંશે વેદના જેવાં લાલિત્ય ને જોમ જોવા મળે છે; અને એમના અન્યો તે ઉપનિષદોનાં સૌથી અધિક મર્મગ્રાહી ને વિશાળ વાક્યોની અવિચ્છિન્ન ધારા જેવાં છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. એ વચનોને એમણે કડીઓ ને સાંધા વડે જોડી દીધાં છે.’^૩

‘તેઓ એક પેગંબર હતા, અને પ્રગળે ધર્મ ને સદાચારને માર્ગે દોરી જવાનું કામ ઈશ્વરે તેમને સોંપ્યું હતું.’^૪ દેવદેવીઓની મંખ્યા ઘણી વધી પડેલી, તેને ઘટાડી તેમણે પંચાતનની સ્થાપના કરી. ‘તેમણે લોકપ્રિય ધર્મને સજીવન કર્યો તેની સાથે એને શુદ્ધ પણ કર્યો.

દક્ષિણ ભારતમાં ચાલતી શક્તિપૂજના કેટલાક હીન પ્રકારો તેમણે બંધ કરાવ્યા, પણ તેમનો પ્રભાવ કલકત્તાના કાવીમંદિરમાં દેખાઈ આવતો નથી એ ખેદની વાત છે. દક્ષિણમાં મસ્તુરિ એ નામે કૂતરાના ડપમાં શિવની પૂજા થતી તે તેમણે બંધ કરાવી, તેમ જ કાપાલિકો ભૈરવ પ્રીત્યર્થે નરમેધ કરતા તે પણ બંધ કરાવ્યું. સરીર પર ધગતાં ખીમાંથી ડામ દઈને છાપ પાડવાના રિવાજને એમણે વખોડી કાઢ્યો.^૧ હિમાચલમાં ટેહરી પાસે એક શિલા પર નરમેધ થતો, તે શિલા તેમણે જોધી વાળી એમ પણ કહેવાય છે.^૨ તેમણે દન્યાવિક્રય અને સતીના રિવાજો બંધ કરાવ્યા એમ પણ મનાય છે.^૩

‘શંકર માને છે કે ઈર્ષ પણ જાતિનો કોઈ પણ માણસ ઉચ્ચતમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તેની સાથે તેઓ એટલી છૂટ આપે છે કે જોઓ જીવનમાં બ્રાહ્મણધર્મને અનુસરતા હોય તેમણે વર્ણશ્રમના નિયમો પાળવા જોઈએ. બ્રાહ્મણ વેદાભ્યાસ કરીને જ્ઞાન મેળવે; જ્યારે બીજાઓ જ/પ, ઉપવાસ, દેવપૂજા વગેરે દ્વારા એ જ ગ્થિતિને પહોંચી શકે છે.’^૪ વેદાભ્યાસ દ્વારા જ બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવી શકાય એવા વિચાર માટે શંકરમાંથી ટેકો મળવો મુશ્કેલ છે. જેમ પોતાની દ્વિસૂત્રીમાં તેમ જ હિંદુ ધર્મ વિશેના પોતાના વિચારોમાં, શંકર સામસામા વિરોધી મતો વચ્ચે સમન્વય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કોઈ પણ વર્ણ કે સપ્રદાયનાં સર્વ મતુષ્યોને માટે બ્રહ્મજ્ઞાનનાં દ્વાર ખુલ્લાં મૂકીને તેઓ બતાવે છે કે તેમના હૃદયમાં અતિશય જોડો માનવ-પ્રેમ ભરેલો છે, અને પોતાના અદ્વૈતવાદમાંથી જે જે સિદ્ધાન્તો ફલિત થાય તે બધાને આચરણમાં ઉતારવાનો તેમનો દૃઢ નિશ્ચય છે. પણ બ્રાહ્મણધર્મને તેઓ એટલું નમતું આપે છે કે વિદુર જેવા જે શત્રોને બ્રહ્મજ્ઞાન થયું તે તેમના પૂર્વજનો કર્મને લીધે થયું હતું. શત્રુમાં અત્યારે સત્ય સમજવાની શક્તિ હોય, તો આપણે એમ માનવું જોઈએ કે તેણે વેદનો અભ્યાસ પૂર્વજન્મમાં કર્યો હશે. ઉપના વર્ણોને જ મોક્ષ મેળવવાનો અધિકાર છે એવા વિચારને શંકરે આ રીતે તોડી પાડ્યો છે. જેમનામાં આત્મજ્ઞાન હોય — પછી તે બ્રાહ્મણ હોય કે ચાંડાલ — તે સહુને તેઓ પોતાના ગુરુ માનવા રાજી હતા.^૫ આપું

જગત છે તે હું જ છું એવું અદ્વૈતજ્ઞાન જોને થયું છે તે, બલે ચાંડાન હોય કે બ્રાહ્મણ હોય, પણ તે મારો ગુરુ છે, એવી મારી દૃઢ પ્રતીતિ છે, એમ એમણે કહ્યું છે. ૧૦

શંકર કહે છે કે જોને જ્ઞાન થયું છે તે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર એમાંથી કશું નથી. ૧૧ તેને જાતિભેદ નથી. ૧૨ જોને જ્ઞાન મેળવવું હોય તેણે ‘હું બ્રાહ્મણ છું, હું પરિવાજક છું’ વગેરે સર્વ વાતનો અહંભાવ બૂલી જવો જોઈએ. ૧૩

મળી કહે છે. ‘બ્રહ્મને જાતિ, નીતિ, કુલ ને ગ્રામ નથી; તેમ તેને નામ, ઉપ, ગુણ ને દોષ પણ નથી. તે દેશ કાળ વિષય વગેરેથી પર છે. એવું જે બ્રહ્મ છે તે હું જ છું, એવું ચિન્તન તમારા આત્મામાં કરે. ૧૪

‘એક વખત શંકર ભગવાન નદીએ નાહીને આવતા હતા. રસ્તામાં ઢેડ મળ્યો—એને એમણે કહ્યું કે “ખસ, ખસ.” ત્યારે ઢેડે ઉત્તર દીધો: “અન્નમયાદન્નમયમયવા ચૈતન્યમેવ ચૈતન્યાત્। દિગ્જ્વર દૂરીકર્તું વાઙ્મસિ કિં બ્રૂહિ શ્ચ જ્ઞાણેતિ॥” ૧૫ = “મહારાજ! તમે મને ખસ ખસ કહો છો, પણ—હું ખસેડો છો? એ તો વિચારો: તમારો દેહ પંચમહાભૂતનો છે તેવો મારો છે, અને આત્મારૂપે પણ આપણે બંને એક જ છીએ: પછી ખસવા ખસેડવાનું કયાં રહ્યું?” “વિપ્રોઽય શ્વપચોઽયમિત્યપિ મહાન્ કોઽય વિમેદબ્રમ:।” ૧૬ આ બ્રાહ્મણ અને આ ઢેડ એ કેટલી બધી મિથ્યા સમજણ! ૧૭

‘જેમ રામાનુજચાર્યના પંથમાં પ્રપત્તિ દ્વારા અને વલ્લભાચાર્યના પંથમાં પુષ્ટિ દ્વારા સર્વ વર્ણને પરમાત્માનાં દ્વાર જીધડે છે, તેમ શંકરાચાર્યના શુવનમાં મનીષાપંચકનો પ્રસંગ પણ વર્ણભેદની પાર જઈ પરમાત્માની એકતા અનુભવવાનો બોધ કરે છે. ૧૮

શંકરાચાર્યનો જન્મ ત્રાવણકોર રાજ્યમાં આવેલા કાલડી ગામમાં થયો હતો. ત્રાવણકોર રાજ્યનાં મંદિરો ૧૯૩૬માં હરિજનો માટે ખુલ્લાં થયેલાં છે. આમ શંકરાચાર્યની જન્મભૂમિમાં હરિજનો આજે અગિયાર વરસ થયાં છૂટથી મંદિરોમાં આવે જાય છે.

ટિપ્પણી

- ૧ રાધાકૃષ્ણન : '૭. કિ.', વો. ૨, પૃ. ૪૪૬.
- ૨ આ. બા. ધ્રુવ : 'હિંદુ વેદધર્મ', પૃ. ૨૫૦.
૩. નિવેદિતા : 'ધ વેબ ઓફ ઇન્ડિયન લાઈફ', પૃ. ૧૫૮ ૬.
- ૪ રાધાકૃષ્ણન : '૭. કિ.', વો ૨, પૃ. ૪૪૮.
૫. એજન, પૃ ૪૫૦
૬. કાલેસકર. 'હિમાલયનો પ્રવાસ'
- ૭ કાણે : એજન, પૃ. ૫૦૬.

૮. પુરુષમાત્રસર્વગ્ધિભિર્જોપવાસદેવતારાધનાદિભિર્ધર્મવિશેષૈરનુપ્રહો

વિદ્યાયા સંભવતિ । પ્ર. સુ. શાં. મા. ૩; ૪; ૩૮.

૯. સૈવાહ ન ચ દસ્યવસ્તિતિ દૃઢમણાપિ યસ્યાસ્તિ ચેત્

ષાષ્ઢાલોઽસ્તુ સ તુ દ્વિજોઽસ્તુ ગુરુત્યેષા મનીષા મમ ।

મનીષાપચ્ચક ૧

૧૦ રાધાકૃષ્ણન : '૭ કિ', વો. ૨, પૃ. ૧૧૧-૭

૧૧. નાહ મનુષ્યો ન ચ દેવયક્ષો ન બ્રાહ્મણશત્રિયવૈશ્યશુદ્રા ।

હસ્તામલકસ્તોત્ર ૨.

૧૨. ન મૃત્યુર્ન શક્ત્વા ન મે જાતિભેદ । નિર્વાણપદ્ક ૫.

૧૩. ઉપદેશસાહસી ૧-૨૭.

૧૪. જાતિ નીતિ કુલગોત્ર દૂરગ નામરૂપગુણદોષવર્જિતમ્ ।

દેશકાલવિપયાતિર્વાતિ યદ્ બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ ભાવયાન્મનિ ॥

વિવેક ચૂડામણિ ૨૬૫.

૧૫. મનીષાપચ્ચક ૩.

૧૬ એજન, ૪

૧૭ આ બા ધ્રુવ. 'આપણો ધર્મ', પૃ ૧૧૧

૧૮. એજન, પૃ ૧૧૧

રામાનુજયાર્થ

આ જ અરસામાં દક્ષિણ ભારતમાં—કાવેરીનદી ને તેની આસપાસના પ્રદેશોમાં—કેટલાક વૈષ્ણવ સંતો યજ્ઞ ગયા, તે આજવાર એ નામે ઓળખાય છે. ‘એમાંના સૌથી પૂજેલા પુરુષ ઇસવી સનના પાંચમા સદ્દમાં થયા હશે એમ કહી શકાય. આજવાર શબ્દનો અર્થ છે ઇશ્વરના પ્રેમમાં લીન થઈ ગયેલો. આજવારોની સંખ્યા બારની છે. તેઓ શુદ્ધ શુદ્ધ વર્ણોમાંથી લેવાયેલા . . . નમ્માજવાર નામના આચાર્ય નાથમુનિને આ ધર્મની દીક્ષા આપી તેમાં પ્રવેશ કરાવેલો. એમની ગાદીએ છઠ્ઠા આચાર્ય તે રામાનુજ થયા.’ ૧

‘એ વૈષ્ણવ ભક્તો ને સંતો આજવાર એ નામે ઓળખાય છે. તેઓ ભગવદ્ગીતા ને રામાનુજ એની વચ્ચે રથાન લે છે, એમ જ કહેવાયું છે તે ખરું છે; કેમ કે વૈષ્ણવ ભક્તિનો ઝરો ગીતામાં ગિગમ પામે છે, આજવારોનાં પદોમાં થઈને વહે છે, રામાનુજના તત્ત્વદર્શનનાં પાણી ભેગાં કરે છે, ને ત્યાર બાદ અનેક પ્રવાહો રૂપે આખા ભારતવર્ષમાં ફેલાઈ જાય છે. આજવારો ઇસવી સનની સાતમી ને આઠમી સદીમાં થઈ ગયા. તેઓ ભમતા ગાયકો હતા, ને તેઓ ઇશ્વરના પ્રેમથી ઘેરા થયેલા છે એમ લોકોમાં મનાવું. એમાં મોટામાં મોટા તે નમ્માજવાર અને તિરુમંગાઈ આજવાર છે. વસ્તુતઃ નમ્માજવારને થયેલા સાક્ષાત્કાર પરથી જ પાછળના આચાર્યોને પરંપરાગત વેદાન્તની સાથે ભક્તિની એકવાક્યતા સાધવાનો રસ્તો મુઝે છે. તામિલ ભાષામાં નમ્માજવારના જે ચાર ગ્રન્થો છે તેને દક્ષિણ ભારતના વૈષ્ણવો ચાર વેદ સમાન ગણે છે. આજવારોના સ્તોત્રસંગ્રહને નાળાયિર પ્રબન્ધમ્ કહે છે; ને એમાં જગતની કેટલીક સૌથી હૃદયદ્રાવક ભક્તિરસની

કવિના ભરેલી છે. આળવારોની કિલ્લયાલનું એક સુખદ અંગ એ છે કે તેમાં નાતજાતના, જિંચનીચના ને સ્ત્રીપુરુષના ભેદ તરફ દૃષ્ટિ કરવામાં આવ્યું હતું. આળવારોમાં એક રાજા, એક મિષ્ઠાચારી, એક સ્ત્રી, ને એક હરિજન હતાં. તેમાં જેમ બ્રાહ્મણો તેમ બ્રાહ્મણો-તરો પણ હતા. વસ્તુતઃ એમના ઉપદેશનું સૌથી વિશેષ લાક્ષણિક અંગ જ એ છે કે નાતજાતના, જિંચનીચના કે સંસ્કારના ભેદ વિના સદૃઢ કોઈ ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કરવા ધારે તો કરી શકે છે.' ૨

‘ભાગવત સંપ્રદાયનો વિકાસ તામિલ ભૂમિમાં મુખ્યત્વે આળવારો દ્વારા થયો. તેમની મંથ્યા ખારની મનાય છે. તેઓ મુખ્યત્વે પશ્ચિમ સમયના છે; અને તેમનો કાળ સાતમી સદીથી માંડીને આઠમી સદીની સમાપ્તિ અને નવમી સદીના આરંભના વર્ષો સુધીનો ગણવો જોઈએ. તેઓ તામિલનાડના સર્વ ભાગમાં થઈ ગયેલા; ને તેમાંના એક તો મયખારના રાજા હતા. તેમનામાં એક સ્ત્રી પણ હતી. તે સૌથી લોકપ્રિય આળવારોમાંની એક હતી. તે ગોદા અથવા આંડાળ એ નામે પ્રસિદ્ધ છે. દિનેવેલી ગિરિદ્વાના શ્રીવલ્લીપુત્તર ગામમાં, જ્યાં તેનો જન્મ થયેલો, ત્યાં તેનું એક મોટું મંદિર પાછળથી બાંધવામાં આવેલું. આળવારોમાં પ્રસિદ્ધ તિરુપાણ્ણ આળવાર થઈ ગયા તે અન્ત્યજ ગણાતા વર્ગના એક મંત્રપુરુષ હતા. બીજાઓમાંથી નમ્માળવાર, જેઓ પરાંકુશાર અને શકકોપાર એ નામથી પણ ઓળખાય છે ને જેઓ એ સંપ્રદાયમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તેઓ વેદમાળ (શદ્ર) જાતિના હતા. તેમની પછી બીજા શ્રેષ્ઠ ગણાતા તિરુમંગાર્ક આળવાર, જેઓ કલ્યાણ એ નામે પણ ઓળખાતા, તે કલ્ળા (શદ્ર) જાતિના હતા. તિરુમણિશાર્ક નામના બીજા એક આળવારનાં માતૃપિતાનો પત્ની નહોતો. જે આળવારો બ્રાહ્મણ વર્ણના હતા તેમાંના કંઈ નહીં તો એક તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરતા પાતકી હતા. આ પરથી જણાશે કે આળવારોની પ્રજાસિક્ષાએ વર્ણ અને સિંગના, જાની ને અજાનીના, ભેદ કોરે મૂક્યા હતા. કેવળ ભગવદ્ભક્તિ એ જ મોક્ષનું સાધન છે એમ તેઓ ખાર ઈશ્વરને કહેવું.’ ૩

‘નમ્માળવાર ચદ્ર હતા; પણ એ જાતિમાં જન્મ થયાનો એમને કદી અકસોસ થયો હોવ એવું એમણે જરા પણ દેખાવા દીધું નથી.’ રૂક

તિરુપ્પાણુ આળવાર પાણુર નામની હરિજન જાતિ (અન્તિમ કુલ)માં જન્મેલા હતા. શ્રીરંગમ ગામ કાવેરી નદીના એક ઉપર છે. ત્યાં હરિજનોને પગ ન મૂકવા દે, એટલે બાળક તિરુપ્પાણુ કાંઠે બાંધી રહી હરિનાં સ્નોત્રો ગાય. મન્દિરનો સારંગ નામનો પૂજારી પાણી બરવા આવ્યો. તેણે કયું : ‘ખસ.’ પણ બાળક ખસે નહીં. બીજા બ્રાહ્મણોએ એના પર પથરા ફેંક્યા. પણ બાળક પ્રભુનાં ગાન ગાવામાં મસ્ત હતો. તે તો સ્નોત્રો પૂરાં ગાઈને જ ઘેર ગયો. સારંગને એક રાતે સ્વપ્ન આવ્યું કે ‘તિરુપ્પાણુ મારો ભક્ત છે. તેને હલકો ન ગણીશ.’ બીજો દિવસે તિરુપ્પાણુ ગાતો હતો ત્યાં જઈ સારંગ એને પગે લાગ્યો. પછી એને પોતાને ખબર પેસાડીને શ્રીરંગમના મન્દિરમાં લઈ ગયો; તેની આગળ બ્રાહ્મણો વેદમંત્રો ગાતા હતા, ને પાછળ વૈષ્ણવો પ્રમંથોનું ગાન કરતા હતા.૪

આળવંદાર એક બીજા આળવાર હતા. એમના કાળમાં એ સૌથી સમર્થ પંડિત અને પ્રખર વેદાન્તી હતા. જોટલા વિદ્વાન તેટલા જ ઝાની ને સદાચારી હતા. તેમના શિષ્યોમાં એક મારન્નેર હરિજનોની, અરપૃથ્થ ગણાતી, પદ્ધતિ જાતિનો હતો. આળવંદાર શિષ્ય-વૃંદને લઈ તીર્થક્ષેત્રમાં ફરતા. એક ગામડામાં તેમને ખબર પડી કે આ માણસ પદ્ધતિ જાતિનો છે પણ શ્રીવિષ્ણુનો પરમ ભક્ત છે. આળવંદારે કયું : ‘એ હીન જાતિમાં જન્મેલો છતાં પુણ્યાત્મ છે, ને તેણે શ્રીહરિનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે.’ શિષ્યો સહિત આચાર્ય તેની પાસે ગયા ને તેની જોડે ઘણી વાતો કરી. બધા બોલી જાયા : ‘એ મારન્ના જેવો છે!’ તેથી તેનું નામ મારન્નેર (મારન્ના જેવો) પડ્યું. મારન્ એ નમ્માળવારનું બીજું નામ હતું. આળવંદારે તેને બોલાવ્યો, ને પોતાના શિષ્યવૃંદમાં જોડાવાનું નિમન્ત્રણ આપ્યું. પેલાએ કયું : ‘અરેરે! મારા જેવો ચંડાળ આપ સંતપુરુષોમાં કેમ બળી શકે?’ આળવંદાર બોલ્યા : ‘જો ઝાની છે, જો બંગવદ્ભક્ત

છે તેમનામા જાતિ ને જન્મના બેઠ હોય જ નહી ' તે દ્વિસથી મારન્નેર આચાર્યનો શિષ્ય બન્યો ને તેમની જોડે ફરવા લાગ્યો.

મારન્નેરને શ્રીરગમ મંદિરના મડપમા પૂજારીઓ પેસવા ન દે, એટલે તે મડપ બહાર બેઠે ને ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળે ઘણી વાર ગુરુ એની જોડે બહાર બેસીને ઉપદેશ કરતા આ મડપ નાનો પડતો એટલે એ- ભાવિષ્ય માર્કએ નવો વિશાળ મડપ બધાવી આપ્યો. મારન્નેરે ખીજ શિષ્યોને કહ્યું ' કાલે મડપનું વાસ્તુ થશે, એટલે મારાથી એમા કદી પ્રવેશ નહીં થાય તેથી હું આજે અદ્વરજર્જને જોઈ આવું આ ઘડી ચૂકુ તો એ નહાવો મને ફરી કદી નહીં મળે ' શિષ્યોએ વાત માની તેને મડપમા ફેરવ્યો એથી એના આનન્દનો પાર રહ્યો નહી આજવદાર પાછા આવ્યા ત્યારે શિષ્યોએ તેમને બધી વાત ફરી આજવદાર આખી વાત શાન્તિથી સાંભળી રહ્યા ને છેવટે મોઝ્યા 'ભાઈઓ, આ પુણ્યાત્માના સ્પર્શથી મડપ પાવન થયો છે હવે આપણે વાસ્તુક્રિયાની રાહ જોવાની જરૂર નથી આ ઘડી કરતા કાનનો દિવસ કઈ વધારે શુભ નથી, કેમ કે અત્યારે આપણા મારન્નેરે મડપનો અતર્ભાગ પોતાના પ્રવેશથી શુદ્ધ કર્યો છે તેથી આપણે આજથી જ નવા મડપમા ઉપાસના અને અધ્યયન ગરૂ કરીએ ' આમ વાસ્તુક્રિયા કર્યા વિના જ સૌએ મડપનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો પેના હરિજન શિષ્યના પ્રવેશથી જ આજવદારે મડપને શુદ્ધ થયેલો ગણી લીરો આજવદારનું ખીજુ નામ યામુનાચાર્ય હતું.

ગુરુને મરણકાળે એક ગૂમડ બારે વેના આપતું હતું મારન્નેરે તે ગુરુપ્રમાદરૂપે પોને નઈ લીડું, ને ગુરુ ગાન્તિથી સ્વર્ગવાસ પામ્યા મારન્નેરની ખીજ વધી પડી પેરીઆનખી નામના એક ગુરુભાઈએ એની ઘણી જ સેવા કરી મરણ પછી તેમણે મુખડના વાપડા બેગા કર્યા, અને ચિતા ખડકીને સગા ભાઈની પેડે મારન્નેરના ' ને અમિતાદ દીધો બ્રાહ્મણે ચડાવે અમિતાદ દીધો ' બ્રાહ્મણોએ પેરીઆનખીનો મહિષ્માર કર્યો રામાનુજનું પણ માન્યુ નહી થોડે

વખતે બ્રાહ્મણો સમજ્યા ને પસ્તાયા; પેરીઆનંબીને ખભે બેસાડીને ઘેરથી લાખ્યા, ને શ્રીરંગનાથની જોડે તેમને રથમાં બેસાડી, તેમની પથ્થુ રથયાત્રા કરી ! ૫ આ પેરીઆનંબી તે રામાનુજનચાર્યના ગુરુ.

આજવાંદારે એક સ્તોત્રમાં ગાયું છે : ‘શરીરથી હું બન્ને ગમે તે જાતિનો હોઉં, ને ગુણમાં ગમે તેવો હોઉં, તોપણ હું મારા પંડને આજે તમારા ચરણકમળમાં સમર્પિત કરું છું.’ ૬

કુરળવાર નામના આજવારે કહ્યું છે : ‘જે માણસ ભગવાનના ચરણની છાયાને આશ્રય લે તેને ભગવાન સુન્દરરાજ વાત્સલ્યથી આશિર્વાદ કરે છે. ભક્ત જે જાતનો, જે સ્વભાવનો, ને જેવો હોય તે જાતનો, તે સ્વભાવનો ને તેવો દેવ પોતે અને છે.’ ૭ મદુરા પાસે સુપ્રસિદ્ધ અજગાર મંદિર છે તેમાં વિષ્ણુની પ્રાચીન મૂર્તિ છે, તેનું નામ સુન્દરરાજ છે. મદુરાના મીનાક્ષીમંદિરની જેમ આ સુન્દરરાજનું મંદિર પણ હરિજનો માટે ખુલ્લું થયેલું છે.

આ આજવારોમાંના એક એવા હતા જેમને શૃદ્ધધાત્રમમાં ભગવદ્ભક્તોને છૂટથી જમાડવાનો નિયમ હતો. તેમાંયે પાછી સંખ્યાની મર્યાદા નહીં. એટલે ભક્તોને જમાડતાં ધન ખૂટ્યું. આ શૃદ્ધધનું નામ નીલન હતું. તેમને થયું, પ્રભુભક્તોને જમાડવાનું વ્રત કેમ ચુકાય? હારીને તેમણે અવજો રસ્તો લીધો. એક લૂંટારુ ટોળી બનાવી. લૂંટના પૈસા મળે તેમાંથી માણસોને જમાડે. એક વાર પતિપત્નીના એક જોડાને લૂંટ્યું. ઘરેણાંની એક પોટલી આંચકી લીધી. પણ પોટલી કેમે ફરી ઉપાડાય નહીં. એટલે નીલન પૈસા જોડામાંના પુરુષને કહે : ‘ઘરેણાંની આવડી નાની પોટલીને તમે આટલી ભારે કરી નાખી એ તમારો કંઈક વ્હાલુ છે.’ પુરુષ કહે : ‘અમારી પાસે એક મંત્ર છે.’ નીલન કહે : ‘શો મંત્ર છે? મને કહો.’ પુરુષે તેના કાનમાં કહ્યું : ‘ૐ નમો નારાયણાય.’ નીલનના શરીરમાં વીજળીના જેવો ઝંટકો લાગ્યો. તેમણે મંત્રનો વ્હપ શરૂ કર્યો. ત્યાં પૈસાં દગ્ધતી અદસ્ય થઈ ગયાં. આ પ્રસંગથી નીલનનો છવનપથટો થયો, ને તે મોટા સાધુપુરુષ થયા. એ જ તિરુમંગાઈ આજવાર.

આ આજનારોમા ગોદા અથવા આડાળ નામની એક સ્ત્રી હતી, તેનો હિ ખેખ પાઠગ આ યો છે તેની જીવનકથા પણ અતિશય ઉત્તમ છે તેના પિતાનું નામ વિષ્ણુચિત્ત હતું, ને તે ભગવાનના ભક્ત હતા શ્રીરગમમા રહેતા. આડાળ એમને તુલસીના ખુડમા પડેલી મળી આવેલી તે બોનતી ચર્ચ ત્યારે મોમાથી 'વિષ્ણુ' સિવાય બીજો શબ્દ જ ન નીકળે ભક્તિની તીવ્રતા એનામા નાનપણથી જ હતી શ્રીરગમના મન્દિરમા વિરાજતા ભગવાન રગનાથને પતિ તરીકે પૂજે તેથી તે રગનાથકી એ નામે પણ ઓળખાય છે ભગવાન માટે તૈયાર કરેલા ફૂનહાર પોતે પહેરે, ને હાર પડેરી મનને પૂઠે 'મારા પતિ મારા કપથી રાજી નહીં થાય?' એક વાર વિષ્ણુચિત્તે રગનાથને અડાવવા ફૂનહાર મોકલ્યો તેમાથી માણસનો વાળ નીકળ્યો એટલે પૂજારીએ હાર પાડો મોકલ્યો વિષ્ણુચિત્તને દુખ થયું તેમણે નવો હાર મનાનીને મોળ્યો તે ભગવાનને પહેરાવાયો બીજો દિવસે ગાળના ક્રમ પ્રમાણે હાર ગયો, તેને વિષે પૂજારીએ ફરિયાદ કરી કે આમાના ફૂનકર્ધક કરમાયેના છે વિષ્ણુચિત્તને થયું, આમા કર્ધક ભેદ હોવો જોઈએ તેમણે તકેદારી રાખી બીજો ફહાડે જીએ છે તો આડાળ પડદા પાઠગ નવા ફૂનનો હાર પડેરીને દર્પણ સામે જોબી છે, ને પ્રિયતમ પ્રભુ સાથે પોતાના મનથી વાતો કરે છે પિનાએ ત્યાં દોડી જઈ દીકરીને કહ્યું 'આ શું? પ્રભુના હારને એકો કરે છે?' તેમણે નવો હાર તૈયાર કરી ભગવાન માટે મોકલ્યો ભગવાને તેમને સ્વપ્નમા કહ્યું 'મને આડાળનો પહેરેલો હાર વધારે ગમે છે એ જ મને પહેરાવજો' આજાળ ભગવાનને વિરહભાવે ભજતી તે રહેતી શ્રીરગમમા, પણ તેનું ચિત્ત તો વૃન્દાવનમા વિચરતું હતું કૃષ્ણની વૃન્દાવનનીનાંતું તે નિરતર સ્મરણ કરતી તેને એક જ ઝખના હતી કે ભગવાન મારું પાણિગ્રહણ મ્હારે કરે? તે જ્યારે નિરહથી અત્યંત વ્યાકુળ થઈ ત્યારે રગનાથે મન્દિરના અધિપતિઓને દર્શન દઈ કહ્યું 'આડાળને તરત નાવો હું એનું પાણિગ્રહણ કરીશ' આડાળને પણ સ્વપ્ન આવ્યું જાણે ભગવાને એનું પાણિગ્રહણ કર્યું બીજો દિવસે મન્દિરમાથી માણસો, પાનખી

સાથે, આંડાળને લઈ જવા આવ્યા. વેદમન્ત્રોના ઉચ્ચાર અને જ્યોત્સ્વિની સાથે, રંગનાથ જોડે આંડાળનાં લગ્ન થયાં. આંડાળની વિરહવેદના પૂરી થઈ. તેની ઝંખના ફળી. તેણે મન્દિરમાં પ્રવેશ કર્યો, ને ભગવાનની શેષશય્યા પૈર પડી. એકાએક વીજળી જેવો ચમકારો થયો, અને આંડાળ રંગનાથની મૂર્તિમાં વિલીન થઈ ગઈ. આજે પણ એ વિવાહનો ઉત્સવ પ્રતિવર્ષ ઊજવાય છે. આંડાળનાં રમેલાં પદો દક્ષિણ ભારતમાં લાખો લોકોની શ્રદ્ધા છે. શ્રીરંગમનું મન્દિર થોડા મહિના પર હરિજનો માટે ખુલ્લું મુકાયું ત્યારે શ્રી. ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચાર્યે દિલ્હીથી તાર કર્યો હતો, તેમાં કહેલું : ‘આજે આંડાળનો આત્મા કેવો પ્રસન્ન થયો હશે!’

આજવારો પછી આચાર્યોની પરંપરા થઈ. તેમાંના એક રામાનુજ હતા. આ પરંપરાએ વર્ણધર્મની મર્યાદાને સાવ છોડી દીધી નહીં. ‘રામાનુજ એક તરફ જિંયા ગણાતા વર્ણોની બધી પ્રાચીન મર્યાદાઓ ટકાવવા આગુર હતા, તેની સાથે દેવનગરનાં દ્વાર નીચામાં નીચા ગણાતા વર્ગોને માટે ખોલવાની ઇતેઝારી પણ તેમને હતી. નીચલા વર્ગોની ધાર્મિક ઉન્નતિને માટે તેમણે પોતાના જમાનામાં જે કંઈ બની શકે એવું હતું તે બધું કર્યું. એવા હજારો માણસોને તેમણે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં આપ્યા; તેમને ધર્મશ્રદ્ધા આપી; અને, વૈદિક બ્રાહ્મણોના સિદ્ધાન્તોનો કોઈ રીતે ભંગ કર્યા વિના, પેલા લોકો પાસે વૈષ્ણવ આચાર અને રીતરિવાજનો સ્વીકાર કરાવ્યો.’

અન્યજનેનું ‘અન્યજ’ નામ બદલી જેમ આજે ‘હરિજન’ રાખવામાં આવ્યું છે, તેમ રામાનુજે તેમનું નામ ‘તિરક્ષુક્તતર’ (અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણના) રાખ્યું હતું. રામાનુજનો સંપ્રદાય ‘શ્રીસંપ્રદાય’ કહેવાય છે. એટલે કે તેમણે હરિજનોને પોતાના સંપ્રદાયના ગણેલા.

શ્રીકાંચીપૂર્ણ નામના એક વિદ્વાન હતા. કેટલાક કહે છે કે તે વૈશ્ય હતા, કેટલાક કહે છે કે શૂદ્ર હતા. છતાં રામાનુજાચાર્યે એમનો પ્રસાદ લેવાનો કેટલોયે પ્રયત્ન કરેલો. રામાનુજ ગૃહસ્થાશ્રમમાં હતા ત્યારની આ વાત છે. કાંચીપૂર્ણ સ્વામીએ તેમને કહ્યું :

‘હું નીચ છું ને તમે તો બ્રાહ્મણ છો. છતાં મારી પ્રત્યે તમે આંમ કેમ વર્તો છો?’ રામાનુજે કહ્યું : ‘શું ઉપવીત પહેરવાથી કોઈ બ્રાહ્મણ થઈ જાય છે? જે હરિભક્ત છે તે જ સાચો બ્રાહ્મણ છે. તિરુપ્પાણુ આજવાર ચંડાળ હતા છતાં બ્રાહ્મણો એમની પૂજા કરતા કે નહીં?’

યામુનાચાર્યે અન્તકાળે મહાપૂર્ણ, ગોપીપૂર્ણ વગેરે શિષ્યોને કહેલું : ‘બકનોની મેવા કરવાથી ભગવાનની મેવા થાય છે. બકનોને નથી જાતિ હોતી, નથી કુળ હોતું. તેઓ જ ઈશ્વરની સાક્ષાત્ મૂર્તિ છે. તમે ચંડાળ કુળમાં જન્મેલા બકરાને તિરુપ્પાણુ આજવારની મેવા કરજો. તેથી તમારું કલ્યાણ થશે.’

મહાપૂર્ણ સ્વામીએ એક ચદ્ર બકાનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો હતો. લોકોએ એમને નાનખદાર મૂક્યા. તેમણે કહ્યું : ‘ખરૂ જોતાં ઈશ્વરાનુરાગી માણસને માટે નાનખનની જંગલ કશી વિસાતમાં નથી.’

રામાનુજયાર્થ દિલ્હીથી પાછા આવતા હતા તે વખતે રસ્તામાં ત્રણ હરિજનોએ તેમને ઘણી મજા કરી હતી. એટલા માટે આજ સુધી હરિજનોને યાદદાઈપતિના મંદિરમાં વરસમાં ત્રણ દિવસ જવાનો અધિકાર છે. વરસમાં એાગમાં એાછા ત્રણ દિવસ એ વૈષ્ણવ મંદિરના છેક અંદરના ભાગમાં દર્શન માટે દાખલ કરવાની પ્રથા રામાનુજયાર્થ શરૂ કરી છે. મેક્કોટમાં આચાર્યશ્રીનું બંધાવેલું શ્રીમન્નારાયણનું મંદિર છે, તેમાં વરસમાં ત્રણ દિવસ હરિજનોને દર્શન માટે જવા દેવામાં આવે છે.

સ્વામીજી એક દિવસ કેટલાક શિષ્યો માથે રસ્તા પર જતા હતા. સામે એક હરિજન સ્ત્રી આવતી હતી. શિષ્યોએ એને આવી ખસવાને જોરથી ખૂમ પાડી. સ્ત્રીએ હસી, આંખો ચમકાવીને કહ્યું : ‘આખી ધરતી ભગવાને ચરણ વડે માપી છે, એટલે એ ભગવાનનું મંદિર જ છે. હે વિદ્વાન પુરુષો! હું ક્યાં ખસું ને ક્યાં જઈ?’ આ ઉત્તર સાંભળી આચાર્યશ્રીના મનમાં પશ્ચાત્તાપ થયો. તેમણે કહ્યું : ‘ખહેન,

હું સંન્યાસી છું છતાં મારામાં મિથ્યાભિમાન છે. જે વૈષ્ણવ ચિદ્દો મેં ધારણ કર્યો છે તે પહેરવાને ખરેખર લાગક તો તું છે.' તે દિવસથી આચાર્યશ્રી પોતાના શિષ્યોને વર્ણના અભિમાનનો, ધનના અભિમાનનો, અને વિદ્યાના અભિમાનનો ત્યાગ કરવાને વિશેષ ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. તેઓ કહેતા કે આ ત્રણ અભિમાન મનુષ્યનું પતન કરાવનારાં છે.

આચાર્યશ્રી ૧૨૦ વરસ હવેલા એમ કહેવાય છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં સ્નાન કરવા નદીએ જતા ત્યારે કોઈ બ્રાહ્મણ શિષ્યને ખભે હાથ રાખી તેનો ટેકો લઈને ચાલતા. સ્નાન કરીને પાછા આવતા ત્યારે કોઈ શ્વર શિષ્યને ખભે હાથ મૂકીને આવતા. લોકોમાં એમનું ઘણું માન હતું, લોકો એમના પ્રત્યે અત્યંત આદર રાખતા, છતાં લોકોએ એમને પૂછ્યું : 'આપ આમ કેમ કરો છો ? સ્નાન કરતા પહેલાં તો આપ બ્રાહ્મણ શિષ્યનો ટેકો લઈને જાઓ છો, ને સ્નાન કરીને પાછા આવતાં જ્યારે પવિત્ર રહેવાની જરૂર હોય છે ત્યારે શ્વરનો સ્પર્શ કરો છો ! એ કેવું ?' આચાર્યશ્રીએ જવાબમાં કહ્યું : 'જે શ્વર કુમારને તમે હલકો માનો છો તેનો સ્પર્શ હું એટલા માટે કરું છું કે મારું વર્ણાભિમાન એ જ રીતે ગળા શકે એમ છે. એ વર્ણાભિમાનના મેક્ષને હું સ્નાન, શૌચ અને આચમનથી શુદ્ધ નહીં કરી શકું.' "

તિરુપતિના મંદિરને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું મોટું ધામ બનાવવામાં રામાનુજચાર્યની ઘણી પ્રેરણા હતી. શ્રીરંગમના મંદિરમાં એક ખૂણે આચાર્યશ્રીની મૂર્તિ છે, ને તેની પછુ દેવની પેઠે પૂજા થાય છે. તિરુપતિ અને શ્રીરંગમ બન્ને મંદિરો આ જ વરસમાં હરિજનો માટે ખુલ્લાં મુકાયાં છે.

રામાનુજના શ્રીવૈષ્ણવ સંપ્રદાય સાથે જોડાયેલા 'સાતાની' નામે ઓળખાતા લોકો શ્વર જાતિના હોવા છતાં મંદિરોમાં પૂજારીનું કામ કરે છે. તેમને સિખાસૂત્ર હોતાં નથી. આ પૂજારીનું કામ તેઓ ઘણા પ્રાચીન કાળથી કરતા આવ્યા હોય, ને રામાનુજે તે ચાલુ

રાખવા દીધું હોય, એ બનવાનેમ છે. આ સાતાનીઓ મૈસુર, આન્ધ્ર ને તામિલનાડમાં મળે છે. તેઓ જે મન્દિરોમાં પૂજારીનું કામ કરે છે તેમાંનાં મોટા ભાગનાં મન્દિરો હનુમાનનાં છે. આ મન્દિરો પર શ્રીવૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું ચિહ્ન હોય છે. તેમાં શક્તો છૂટથી મૂર્તિપૂજા કરે છે, ને તેમાં બ્રાહ્મણો પણ દર્શન કરવા જાય છે. સાતાનીઓ પૂજની શરૂઆતમાં ‘રામાનુજ, રામાનુજ’ એવો પોકાર કરે છે. શ્રીવૈષ્ણવ અર્થાત્ રામાનુજ સંપ્રદાયનાં કેટલાંક સામાન્ય મન્દિરોમાં પણ તેમને કેટલાંક કામ કરવાના અધિકાર અપાયેલા છે. તેમાંનું મુખ્ય કામ તે રથયાત્રા વખતે મૂર્તિ ઉપાડવાનું છે. અન્યજ ગણાતી જાતિઓને શંખ ચક્ર આદિની છાપ મારવાનું કામ પણ આ લોકો કરે છે. જૂના વખતનાં કેટલાંક સાતાની કુટુંબોને શ્રીરંગમના મન્દિરમાં ખાસ માન અપાય છે. કેટલાંક બ્રાહ્મણ હોવાનો ને વેદ જાણવાનો દાવો પણ કરે છે. તેઓ બ્રાહ્મણની પેઠે પૂજારીનું કામ કરે જ છે; અને ‘નાળાયિર પ્રજન્ધમ’ — જે તામિલ વેદ છે — તે તેઓ જાણે છે ને ગાય પણ છે.^{૧૦}

ટિપ્પણો

૧ રાધાકૃષ્ણન • ‘મહાભારત’, પૃ. ૨૬.

૨. ડી. એસ. શર્મા • ‘ધી રેનેસા ઓફ હિંદુઈઝમ’, પૃ. ૪૦-૧.

૩ વી રામાચાર્ય : ‘ધી કલચરન હેરીટેજ ઓફ ઇન્ડિયા’, વો. ૨,

પૃ. ૭૨-૩

૩૬ કૃષ્ણવામી આચાર્ય • ‘સમ ટોન્ટ્રીપ્થુશન્સ ઓફ સાઉથ ઇન્ડિયા ટુ ઇન્ડિયન કલ્ચર’, પૃ. ૨૬૬-૭

૪. ગન્ધવાહન દિવ્યમૂર્તિચરિત્ર.

૫. ગુરુપરપરામ્રમાવ.

૬ વપુરાદિષુ યોડપિ કોડપિ વા

ગુણતોડસાનિ યયાતયાનિષ ।

તદગ તવ પાદપગ્ગયો

રહમર્જવ મયા સમર્પિત ॥

૭. યજ્ઞાતીયો યાદૃશો યત્સ્વમાવઃ

પાદચ્છાયાં સંશ્રિતો યોઽપિ કોઽપિ ।

તજ્ઞાતીયસ્તાદૃશસ્તત્સ્વમાવઃ

મિત્રયત્યેનં મુન્દરો વત્સલ્પ્રવાત્ ॥ કૃત્તલ્લવાર

૮. ડી. એસ. શર્મા : એજન, પૃ. ૪૩.

૯. 'હરિનળનંધુ' (તા. ૧૦-૯-૩૩) માં આવેલા શ્રી. ભગવદાચાર્યનાં
લેખ પરથી.

૧૦. ફારખવાર : 'એન આક્ટવાઈન ઓફ ધી રિસિનિયસ સિટરેયર
ઓફ ઇન્ડિયા', પૃ. ૩૨૧.

વલ્લભાચાર્ય

વલ્લભાચાર્ય કહે છે કે માણસમાત્ર જન્મથી વૈષ્ણવ — અર્થાત્ પ્રભુનાં ભક્ત, તેનાં દાસ — છે. વૈષ્ણવ બનવા માટે ખાસ પ્રયાસની જરૂર નથી; પણ માણસો અવળાં કામ કરીને વૈષ્ણવ મટી જાય છે ખરાં.^૧ એટલે જગતમાં કોઈ માણસ જન્મથી અવૈષ્ણવ છે એમ તો કહી શકાય જ નહીં. બાળકના મનમાં મા પ્રત્યેનું આકર્ષણ જેમ જન્મથી હોય છે, તે નવું પેદા કરવાનું નથી હોતું, તેમ જીવમાત્રમાં પ્રભુ પ્રત્યેનું આકર્ષણ સ્વભાવનું હોય જ છે. પણ માણસ અહંતા ને મમતામાં પડી તે બૂલી જાય છે. એ અહંતા ને મમતાનો નાશ થાય, ને જીવને પોતાના મૂળ સ્વરૂપનું ભાન થાય, એટલે તે કૃતાર્થ થયો ગણાય.^૨ તેથી હરિને પ્રસન્ન કરવા માટે ભક્તની પાસે એક જ સાધન છે; અને તે હૃદયની દીનતા.^૩ બીજા સાધન એ દીનતા ઉપગતવવામાં મદદગાર હોય એટલે અંગે જ કામનાં છે. પણ સંભવ છે કે એ સાધનો વિમ્મકર્તા પણ થઈ પડે. ઈશ્વર જેડેનું અનુસંધાન કોઈ બાહ્ય સાધન દ્વારા નહીં પણ હૃદય વડે જ થઈ શકે છે. આ માર્ગમાં ગોપીઓને ‘ગુરુ’ માની છે; તે એટલા માટે કે તે નિઃસાધન હતી.^૪ એમની પાસે અભિમાન કરવા જેવું કશું નહોતું. નહોતો જાંચો ચણું; નહોતી વિદ્યા; નહોતી ધનદોષત; કે નહોતાં જપતપ. એમની પાસે હતું એક શુદ્ધ હૃદય, જે એમણે ઈશ્વરને સમર્પણ કર્યું. તેમનામાં રહ્યુંસહ્યું જે કંઈ અભિમાન હતું તે પણ ગળી ગયું ત્યારે જ તેમને પ્રભુનાં દર્શન થયાં. ‘હું પ્રભુ પ્રીત્યર્થે જપતપ કરું છું, યજ્ઞ કરું છું’, મંદિર બંધાવું છું, પૂજાઅર્ચા કે સેવા કરું છું, ભગવાનને ભોગ ધરાવું છું, છાપા-તિલક ધારણ કરું છું,’ એવું બાન પણ માણસને ન રહે ત્યારે

તે ખરો 'નિ સાધન' થયો ગણાય. એવું નિઃસાધનપણું ન હોય ત્યાં સુધી પ્રભુ દૂર જ રહેવાના છે.

પુષ્ટિમાર્ગના તત્ત્વજ્ઞાનની આ મુખ્ય ચાવી છે. એ માર્ગમાં માણસે બ્રહ્મસંબંધ લેતી વખતે પોતાનું સર્વસ્વ — ધનદોષન, સ્ત્રીપુત્ર, તેમ જ પોતાનો આત્મા પણ — કૃષ્ણપ્રભુને સમર્પણ કરવાનાં હોય છે. એ બધું તો એનું છે જ, પણ માણસે એ વાત જ્ઞાનપૂર્વક માનવી જોઈએ ને આચારમાં ઉતારવી જોઈએ. જ્યાં એ બધું ભગવાનનું જ છે, ત્યાં માણસ કેમ કહી શકે કે હું ભગવાનને અર્થે આટલું કરું છું? 'હું ભક્ત છું, ભગવદ્વીય છું,' એવું માન પણ પ્રભુદર્શનમાં વિઘ્નકારક છે. આપણે બહુ બહુ તો એટલું જ કહી શકીએ કે 'હું એના દાસ છું, એના ચરણની રજ છું, એના હાથનું રમકકું છું, એથી વધારે કશું નથી.' શંકર અને વલ્લભ એ બંને મહાન આચાર્યોએ પણ એમ જ કહ્યું હતું કે 'અમે એના દાસ છીએ.'^૫ પછી આપણે અન્ય માનવી તો શા હિસાબમાં? દાસને — સેવકને કશી વાતનું અભિમાન કરવાનું હોય જ ક્યાંથી?^૬

વળી આચાર્યશ્રી કહે છે કે માણસમાત્ર કૃષ્ણરૂપ છે એમ જ માનવું જોઈએ; અને કોઈ માણસ કોર વચન બોલે તો તેના મુખ વાટે ભગવાન કૃષ્ણ જ આપણને ઠપકો દઈ રહ્યા છે એમ માનવું જોઈએ.^૭ માણસમાત્રને કૃષ્ણરૂપ માનવાના આ બધા ઉપદેશમાં જાંચનીયભાવને સ્થાન જ ક્યાં રહ્યું? એમાં અમુક વર્ણ કે જાતિનો — અરે, પાપી ને દુર્જનનો સુધ્ધાં — અપવાદ કરવો, એમ કહેલું નથી. વળી કહ્યું છે કે કૃષ્ણ સર્વના હિદ્દાર માટે જૂતળા પર પ્રગટ થયા.^૮ ત્યાં પણ કશો અપવાદ બતાવ્યો નથી.

આચાર્યશ્રી કહે છે કે ભાગવતમાં ઉપદેશોલો આ ભક્તિમાર્ગ અતિ સુલભ છે. ભક્તિ અમુક કાળમાં જ કરી શકાય, કે તેને માટે અમુક સાધનસામગ્રી વિના ન જ ચાલી શકે, એવું નથી. તેમ જ ભક્તિ કરવાનો અધિકાર માણસમાત્રને છે; તેમાંથી કોઈને આતંક રાખવામાં આવેલું નથી.^૯

આચાર્યશ્રીનાં લખાણોમાં જન્મજાત અપ્રસૂતાનું સમર્થન કરનારાં કે હરિજનોને મંદિરપ્રવેશનો નિષેધ સૂચવનારાં વચનો કયાંય મળતાં નથી. બલ્લહું તેમનાં વચનો તો સૂચવે છે કે આ નિષેધોને ભક્તિમાર્ગમાં ને બ્રહ્મસંબંધવાળા પુષ્ટિમાર્ગમાં સ્થાન નથી જ. આચાર્યશ્રી કહે છે કે જે માણસો બ્રહ્મસંબંધ લે છે તેમના દેહ તથા જીવ સર્વ દોષમયી મુકન થાય છે. દોષ પાંચ પ્રકારના છે — સહજ એટલે કે દેહની સાથે જ જન્મેલા; અમુક દેશકાળને લીધે પેદા થયેલા; લોકોએ કે વેદે માનેલા; સંયોગથી પેદા થયેલા; અને અર્ગથી પેદા થયેલા ૧૦ આ દોષો બ્રહ્મસંબંધ લેનારને લાગતા નથી. આના ચિવરણમાં વસ્ત્રભ નામના વૈષ્ણવ ટીકાકાર કહે છે :

‘પૂજામાર્ગમાં એમ મનાય છે કે મંત્રાદિથી શુદ્ધ કરેલા શંખ વગેરેના જળમાં અશુદ્ધ જળ ભળે, તો તે સયોગજન્ય દોષ કહેવાય. તે જ પ્રમાણે ચંદન પુષ્પ વગેરે પૂજાસામગ્રીને સ્ત્રીચ્છદ્ધિનો સ્પર્શ થાય, તો તે સ્પર્શદોષ ગણાય. વળી નૈવેદ્ય પર કોઈની નજર પડે તો દષ્ટિદોષ લાગે એમ કહેવાય છે. પૂજામાર્ગમાં જે દોષો મનાય છે તે ગણાવીને, આચાર્યશ્રી તેનું નિરસન કરતાં કહે છે કે આ દોષો મન્તિમાર્ગમાં માનવાના નથી. એટલું જ નહીં પણ કયંચન એ શબ્દ ઉમેરીને તેઓશ્રી એમ કહેવા માગે છે કે વૃજામાર્ગમાં કહેલા આ દોષોને મન્તિમાર્ગમાં સમ્ભવ જ નથી. એ દોષો વાગવાનો સંભવ જ નથી તેનું કારણ છે બ્રહ્મસંબંધ. મન્તિ. પુનાતિ મન્ત્રિષ્ઠા શ્વપાકાનપિ સમવાત્ વગેરે વચનો બનાવે છે કે ભક્તિમાર્ગ પોતે જ દોષોનું નિવારણ કરનારો છે.’ ૧૧

આ અર્થને બધા જ ટીકાકારોનો ટેકો છે. ટીકાકાર કલ્યાણરાય એના સમર્થનમાં જે અનેક શ્લોકો ટાંકે છે તેમાંના એક શ્લોકમાં કહ્યું છે કે ‘જે માણસ હરિનું અનન્યભાવે રટણ કરે છે તે દેખાવે બહુ મેલો છતાં શોભે છે.’ ૧૨ કેમ કે હરિ તો એનું અંતર પણ જોવાનો છે, માત્ર એનો બાહ્ય દેખાવ જ જોવાનો નથી. ‘સહજ’

શબ્દનો અર્થ આ ટીકાકાર કહે છે ‘શ્વ, કિરાન વગેરે જાતિમાં જન્મ’ ૧૩

ટીકાકાર હરિરાય કહે છે કે ‘દેવની તથા હવની સાથે જન્મેલા શક્તિ, સંસારિત્વ આદિ દોષ ને સદજ દોષ. મ્નેચ્છ, શ્વ આદિની ખડું જ નહીં રહેતું, મૃતુ, એમવું, જન્મવું, તે સંયોગજન્ય દોષ. આંડાક, પનિન વગેરેના સ્પર્શથી પ્રાપ્તિત કરવું જોઈએ એમ કેટલાક માને છે, માટે તે સ્પર્શજન્ય દોષ. ‘અહમંબંધ’ લેનારને આ બધા દોષો બિસફુલ લાગતા જ નથી. વળી ‘અહમંબંધ’ લેવાનો અધિકાર યોગ્ય તથા અયોગ્યને — અર્થાત્ શ્રી, શ્વ, નામધારી દિગ્, બ્રાહ્મણ વગેરે સર્વને — છે. જેમ ઉત્તમ અધિકારીને છે તેમ જ્ઞાનદ્રષ્ટિએ હીન અને મધ્યમ ગણનાં પાણી છે, કેમ કે ભગવાન તો સૌની સાથે સમાન ભાવ રાખે છે. એ સર્વ મનુષ્યો પુરોહિતમનાં જ રૂપો હોવાથી ભગવાન તેમના પર કૃપા કરશે જ, એ વિષે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી.’ ૧૪

વિદ્યેશ્વરની ટીકામાં શ્રીગિરિધારી કહે છે કે ‘જે હવ ભગવાનનું ભજન કરવા તૈયાર થાય તે તરત જ શુદ્ધ થાય છે. એવા શુદ્ધ હવે મારી સાથે સંબંધ — અર્થાત્ ‘અહમંબંધ’ — કરવો. ભગવદ્ભજન કરવાનો અધિકાર હવમાત્રને છે.’ ૧૫

સારાંશ, અમુક જાતિમાં જન્મ, અમુક પ્રદેશોમાં પ્રવાસ, અસ્પૃશ્યતા વગેરે બાલ્ય દોષો બીજા સંપ્રદાયો માનતા હોય તો બલે માને, પણ પુષ્ટિમાર્ગમાં ‘અહમંબંધ’ લેનારને તો એ દોષો લાગતા જ નથી. અર્થાત્ અસ્પૃશ્યતા નામે ઝોળખાતી વસ્તુને આ માર્ગમાં સ્થાન નથી, એમ બતાવનારાં આથી વધારે સ્પષ્ટ વચનો શાં હોઈ શકે? અને જ્યાં અસ્પૃશ્યતા નથી, ત્યાં અમુક વર્ગને માટે મંદિરપ્રવેશનો નિષેધ પણ કેમ હોઈ શકે?

આનો અર્થ કોઈ એવો તો ન જ કરે કે ‘અહમંબંધ’ લેનારને કશો દોષ ન હોય તો એટલા માટે તેને ગમે તેમ વર્તવાની છૂટ છે. વાચક જોશે કે અહીં જે દોષોની વાત છે તે દોષ બાલ્ય આચારને લગતા છે. એ વચનો સ્વચ્છંદને ઉત્તેજન આપવા લખાયાં નથી. આ

સમર્પણનો માર્ગ તે ત્યાગ અને સંયમનો માર્ગ છે. આચાર્યશ્રીએ કહ્યું છે : ‘જેમના દેહ પર વિષયોએ હુમલો કર્યો હોય તેમનામાં હરિનો સંચાર બિંદુકુલ થવા પામતો નથી.’^{૧૧} વળી ભાગવતમાં ગોપીઓ ભગવાનને કહે છે કે ‘અમે તો વિષયમાત્રનો ત્યાગ કરીને તમારે ચરણે આવી છીએ.’^{૧૭} તેની ટીકામાં આચાર્યશ્રી કહે છે : ‘અમે અગિયારે ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો વાસના સહિત ત્યાગ કર્યો છે. તે વિના અમે તમારા ચરણ સુધી પહોંચી જ ન શકત.’^{૧૮}

વળી આચાર્યશ્રી કહે છે : ‘આ ભાગવતધર્મમાં એવું નથી કે અગાઉનો, નીચી ગણાતી યોનિનો, દેહ હોય, તો તેનો નાશ થઈને બીજો જન્મ મળ્યા પછી જ પ્રભુરૂપા પ્રાપ્ત થાય. અહીં તો ગમે તે જાત હોય તે આત્મે, કેમ કે ભક્તિમાર્ગને અનુસરવાનો અધિકાર સદુતે છે.’^{૧૯} વળી એક મિત્ર ખગર આપે છે કે વશ્તુવસ્ત્રપ્રદાપના પાકા મરજદીઓ જન્મવામાં માંડોમાંડે નાતજનનો ભેદ પાળતા નથી.

આચાર્યશ્રીના શિષ્યોમાં તેમ જ ત્યાર પછીના વૈષ્ણવોમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, સ્ત્રી, હરિજન, મુસવમાન વગેરે સદ્ધર્મ ગયાં છે.

આચાર્યશ્રીના પુત્ર શ્રીવિક્રમનાથજી, જેમના સમયમાં સંપ્રદાયનો વિસ્તાર ધણો થયો, તેમના રપર વૈષ્ણવોની વાર્તાઓ સંપ્રદાયમાં ઘણી લોકપ્રિય થયેલી છે.

‘આ વાર્તાઓ ઉપરથી જણાશે કે તેમના વૈષ્ણવ ભક્તો અમુક જ પ્રદેશના અને અમુક જ વર્ણના હતા એવું નથી, પણ ભારત-વર્ષના દરેક વિભાગમાંથી અને સર્વ વર્ણોમાંથી છે. આ ભક્તિ-માર્ગની વ્યાપકતા સૂચવે છે. અન્ય માર્ગની માફક આમાં સ્ત્રી, શૂદ્ર અગર મ્લેચ્છ વર્ણોને શાધિત કરી નથી. આ માર્ગ સર્વને માટે છે, ખાસ કરીને નિઃસાધન જીવોને માટે પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે, તો કોઈ પણ સાધનથી જીવ આ માર્ગનું સુખ મેળવી શકે નથી. જેટલાઓને ભગવાનને માટે આર્તિ હોય તે સર્વે આ માર્ગમાં પ્રવેશ કરવાને અધિકારી થાય છે. પછી ગમે તે વર્ણનો તે હોય, તેને માટે

કોઈ પણ વાધો લેવામાં આવતો નથી બગવાન જે જીવના ઉપર અનુગ્રહ કરવા માગે છે તેનો અંગીકાર આ માર્ગમાં કરે છે. માટે જ મ્લેચ્છ અને અન્ત્યજ જેવી જાતિના વૈષ્ણવો આ માર્ગમાં પરમ ભગવદ્વીય ગણાયા છે. વાર્તાઓ ઉપરથી જણાશે કે આ ભગવદ્વીયોમાં ૩ મ્લેચ્છ, ૪ અન્ત્યજ, ૧ પારથી (વાધરી), ૧ હજમ, ૧ ધોત્રી, ૧ મોની, ૧ માળી, ૧ છીપા, ૧૬ ક્ષત્રિયો, ૫ રજપૂત ગરાસિયા, ૧ હુદાણા. ૮ કાયઘ, અને બાકીના બ્રાહ્મણ, વલ્લિક તથા પાટીદાર કોમના હતા. તેમાં પાટીદાર કોમના વૈષ્ણવો વધારે છે. વળી ૨ વેશ્યાઓ, ૨ ચોર તથા હમ, જેઓ પાપથી ભરેલાં જ હોય છે અને જેમના દોષનું નિવારણ શાસ્ત્રો બાગ્યે જ કરી શકે છે, તે પણ શ્રીવિકૃષ્ણનાયજ્ઞનાં પરમ ભગવદ્વીયો થઈ ગયાં છે. વળી શાસ્ત્રો કહે છે કે સ્ત્રીઓને ધર્મમાં અધિકાર નથી. પણ અહીંયાં તો તેમના ઉપર પણ કૃપા કરેલી છે. લગભગ વીસ કરતાં વધારે સ્ત્રીઓએ પરમ વૈષ્ણવનું પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે. આમ છતાં શ્રીમંતો અને રાગ-રાણાઓ પણ આ માર્ગનું રહસ્ય જાણવાને શ્રીગુમાંઠંછિની કૃપાથી અધિકારી થયા હતા. લગભગ ૧૭ રાગઓ આ વાર્તાઓમાં આવે છે, તેમાં રાગ જોધસિંહ, માનસિંહ, ભીમસિંહ તથા આશકરણ છે. ખીરબય અને ટોડરમલ જેવા સત્તાધિકારીઓ તથા કેટલાંક રાજ્યના દીવાનો પણ આ ભક્તિમાર્ગનું સુખ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. . . .

‘હિંદુ મુસલમાન મર્વેને માટે શ્રીગુમાંઠંછિનો પ્રેમ હતો. તેમને મન તો સર્વ ભક્તિમાર્ગનું સુખ પ્રાપ્ત કરવાને અધિકારી હતા. આથી જ કોઈ જીવ શુદ્ધ બાવથી એમને સરણે આવતા તેમને પોતે આ માર્ગનું સુખ આપતા. મ્લેચ્છ વિષેનો એમનો ભાવ નીચેના પાત્રી પંક્તિ ઉપરથી જણાઈ આવે છે: અન્યે ચ યતનાદયો મગવદ્દ્વાર આગચ્છન્તિ તદા યયાપૂર્વેકં માપણમિલ્નપ્રસાદાદિકં કાર્યમ્ । યયપિ હાર્દ ન મવતિ તયા ચાહ્મતોઽપિ કાર્યમ્ । (વળી જો યવન વગેરે ભગવાનના હારમાં આવે તો ચોખ્ખી રીતે બાપણ તથા મેળાપ કરવાં, ને પ્રસાદ વગેરે આપવું. જો હૃદય ન મળે તો જહારથી પણ કરવું.) શ્રીગુમાંઠંછિના સમયમાં યવનોનો ત્રાસ અત્યંત હતો. છતાં પણ

તેઓ હૃદયની કેટલી સમતા સાચવી શક્યા છે તે એમના પુત્ર ઉપર લખેલા આ પત્ર ઉપરથી જણાયે '૨૦

આ ૨૫૨ વૈષ્ણવોમાં એક અલીખાન પદાણુ મોટા અધિકારી હતા. તેમણે ને તેમની દીકરીએ વૈષ્ણવ મંત્રાલયમાં પ્રવેશ કરેલો. વિઠ્ઠલનાથજી ગોકુળમાં કથા કરતા તે સાંભળવા પદાણુ નિયમિત રીતે આવતા ને બહુ ધ્યાનથી કથા સાંભળતા. ચંદ્રડો નામનો એક ભંગી ગોવર્ધન ગિરિમાં રહેતો હતો. તેને વિષે એવી વાર્તા આપી છે કે તે વનમાં ધાસ ખોદવા જતો ત્યાં તેને ભગવાન (શ્રીનાથજી) દર્શન હેતા, ને તેને વનની વાનો કહેતા. આવી રીતે શ્રીનાથજીનાં દર્શન ન થાય ને દિવસે ચંદ્રડો અન્નજળનો ત્યાગ કરે. આ વાત જાણી શ્રીગુમાંધજીએ (શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીએ) બધાં માણસોને આગ્રા કરી કે મંદિરમાં પ્યારે રામભોગની માલ્લા ચોલે ત્યારે ચઢુઢા ભગીને પ્રથમ દર્શન આપવાં, અને તે મંદિરમાંથી બહાર જાય પછી રાજા લોકોને દર્શન કરાવવાં. એ પ્રમાણે મંદિરમાં બદાખરન કરવામાં આવ્યો હતો. એક દિવસ ચંદ્રડાથી વખનમર અવાયું નહીં. તે આવ્યો ત્યારે મંદિરને તાણું વસાયેલું જોયું. તે બહુ જ ઉદાસ થયો. તેને તાવ ચઢી આવ્યો, ને ને મંદિર પાછળ જઈને પડી રહ્યો. વાર્તા કહે છે કે તેની વિરહવેદના જાણી શ્રીનાથજીએ છડી હાથમાં લીધી, તેનાથી પાછલી બીંન ખોદી તેમાં ખારી પાડી, ને તેમાં ચર્મ ચંદ્રડાને અંદર ખોજાવી લીધો. આ પ્રસંગ પછી શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીએ આગ્રા કરી કે ચંદ્રડો ગમે તે વખતે આવે તોપણ તેને સૌથી પહેલો દર્શન માટે મંદિરમાં દાખલ કરવો ને હંમેશાં તેને પાનળ ધરવી. એક પદાણુના દીકરાએ શ્રદ્ધાથી કંઠી બાંધેલી. માખાપે તેની સામે બાદશાહ પાસે ફરિયાદ કરી. પદાણુના દીકરાએ તેનું પણ ન માન્યું. ત્યારે બાદશાહે તેનું માથું કાપવાનો હુકમ કર્યો, ને તત્કવાર મંજાવી. પદાણુનો દીકરો કહે 'આ મારી પામે તત્કવાર છે, તેનાથી જ મારું માથું કાપી નાખેને' બીજી તત્કવારની શી જરૂર છે? તેની આ અવિચળ શ્રદ્ધા જોઈ બાદશાહ રાજ થયો. મેહો હીમર નામનો એક માછી પણ પ્રભુભક્ત થયેલો. ધોંધી નામનો એક મુસલમાન ગાયક વૈષ્ણવ થયેલો તે મંદિરમાં

ગાયન કીર્તન કરતો, ને તેણે પ્રભુભક્તિનાં અનેક પદો બનાવેલાં છે. રસખાન નામના એક મુસવમાન બક્તને શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીએ શ્રીનાથજીના મંદિરમાં પ્રવેશ કરાવેલો, અને પ્રસાદ પણ આપેલો. રસખાને અનેક પ્રકારનાં કીર્તન, કવિત અને દોહા પણ બનાવેલાં. મોહનો નામનો બગી શ્રીગોવર્ધનમાં રહેતો હતો. તે વિઠ્ઠલકુંડ પર ઘાસ ખોદવાને જતો. સામે શ્રીનાથજીનું મંદિર હતું, તેમાંથી શ્રીનાથજી હંમેશાં આ જગા જોઈ શકતા. અધિકારીએ એક વાર આડી ભીંત કરવાથી શ્રીનાથજીને કુંડ જોવામાં અડચણ આવી. કેમ કે અત્યાર સુધી તો શ્રીનાથજી મોહના બંગીને જોતા, ને બંગી શ્રીનાથજીને જોઈ શકતો. બંગીને શ્રીનાથજીએ સ્વપ્નામાં કહ્યું કે 'તું ગોકુળ જા, ને શ્રીવલ્લભજીને કહી આ ભીંત પડાવી નંખાવ. તું એમને કહેજે કે તમારું નામ શ્રીગોકુળનાથજી છે, એમ શ્રીનાથજીએ મને કહ્યું છે. આ નિશાની પરથી તેઓ તારું કહ્યું માનશે.' બંગી ગોકુળ ગયો. સિંહદ્વાર આગળ જઈ પોળિયાને કહ્યું : 'શ્રીવલ્લભજીને ખચર આપ કે એક બંગી આપને વિનંતી કરવાને જાઓ છે.' પોળિયાએ જવાની ના પાડી. લોકો બંગીને ધમકાવી દૂર ખસેડવા લાગ્યા. શ્રીવલ્લભજી લોકોને એકઠા ધમેકા જોઈ ત્યાં આવી ચડ્યા. મોહનાએ તેમને વાત કહી, ને નિશાની પણ આપી. એ સાંભળી શ્રીવલ્લભજીના હર્ષનો પાર રહ્યો નહીં. તેઓ ઊઠ્યા, ધણા આનંદના આવેશમાં આવી જઈને બંગીને બેટ્યા, ને મોટો ઉત્સવ માન્યો. પછી પેલી ભીંત તેમણે પાડી નંખાવી. દયારામે કહ્યું છે :

શ્વપચ બહેરો જેને કૃપ્પણાસક્તિ,
મન દર્મ વચને દરે હરિભક્તિ;
ફલ સહિત શ્રેય પામે તેહ,
વિષ્ણુ શકે ન દરી શુચિ દેહ.

સ્ત્રી: શદ્ધ વગરને વેદ નહીં બણાવાય, એમ કહેવામાં આવ્યું ત્યારે ભક્તિમાર્ગના પ્રવર્તકોએ કહ્યું કે 'તો અમે છતિહાસ — એટલે કે રામાયણ મહાભારત — અને પુરાણ મારફતે શ્રુતિમાં રહેલું જ્ઞાન એ લોકોને આપીશું. વેદના શબ્દ ભણે તમારે એમને ન બણવા દેવા

હોય તો ન બણવા દો, પણ એ શબ્દમાં રહેલા મર્મનું જ્ઞાન એમને આપતાં એમને કોઈ રોડી શકવાનું નથી. અને ભગવદ્ગરણના તથા સમર્પણના જે મન્ત્રો છે તે સ્વીખવાનો અધિકાર તો કરા બેદભાવ વિના સહુને છે.' તેથી એક ભક્તિગ્રન્થમાં કહ્યું છે: 'મન્ત્રરત્નના જપ સાથે ભગવાનને ચરણે સાફર આત્મસમર્પણ કરવું એનું નામ ત્યાગ છે. જેની વૃત્તિ આચાર્યશ્રીને અધીન છે તેણે તો જીવન પર્યાંત, મૂરણ આવે ત્યાં સુધી, આ જે મન્ત્રનું રટણ કરવું જોઈએ.' ૨૧

આના ઉપર વલ્લભસંપ્રદાયના એક વિદ્વાન લખે છે: 'આપણા સંપ્રદાયમાં જે જે મન્ત્રો છે તેમાં એક તો ભગવદ્ગરણનો મન્ત્ર (શ્રીકૃષ્ણ: શરણું મમ), અને બીજો મન્ત્ર તે આત્મસમર્પણનો મન્ત્ર. ૨૨ તેથી સામાન્ય શરૂને પણ ભગવન્-મન્ત્રનો ઉપદેશ કરી શકાય. તે જ પ્રમાણે શરૂે શુરુ પાસેથી ભાગવત, ગીતા, મહાભારત, તથા આપણા આચાર્યશ્રીના ગ્રન્થો સાંભળીને, ભક્તિને દૃઢ કરવા માટે જ્ઞાનજ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કરવું; તથા ભગવાનની સેવા વગેરે પણ કરવું. શરૂને આ ગ્રન્થો સાંભળવાનો અધિકાર છે, એમ શંકરાચાર્યે પણ વિષ્ણુસહસ્રનામ ઉપરના બાળ્યમાં બતાવ્યું છે. ત્યાં તેમણે કહ્યું છે: શરૂ આ જ્ઞાન મુખેથી મેળવે. વળી ભાગવતમાં કહ્યું છે કે દેવ, અમુર, માણસ, પક્ષ, ગન્ધર્વ જે કોઈ મુકુન્દના ચરણનું સેવન કરશે તેનું કલ્યાણ થશે — જેમ અમારું કલ્યાણ થયું છે. સમમ રકંધના સાતમા અધ્યાયનાં આ વચનો વડે બતાવ્યું છે કે ભગવાનનું ભજન કરવાનો અધિકાર સહુને છે. બીજી એક જગાએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે કે ચારે વર્ણોને માટે શુરુ કૃષ્ણનું પૂજન એ શ્રેષ્ઠ વસ્તુ છે. ત્યાં કહ્યું છે કે સમ્પૂર્ણ ને અસમ્પૂર્ણ બંનેને ભગવદ્ભજનનો સરખો અધિકાર છે. તેથી આ મન્ત્રોનો ઉપદેશ સમ્પૂર્ણ તેમ જ અસમ્પૂર્ણ બંનેને કરવો.' ૨૩

કેટલીક રૂઢિઓનું સમર્થન કરવા સારું કેટલીક વાર સ્મૃતિઓનાં વચનો ટાંકવામાં આવે છે. પણ વલ્લભાચાર્યના પુષ્ટિમાર્ગમાં તેમ કરવું બરાબર નથી. તેમાં તો આચાર્યશ્રીનાં વચનોનું જ મુખ્ય પ્રામાણ્ય ગણાય. સ્મૃતિગ્રન્થોમાં અધિકારબેદની ચર્ચા છે, તેને આ:

માર્ગમાં સ્થાન નથી. અહીં તો બાર દર્શને કહ્યું છે કે ભગવદ્ભક્તિનો અધિકાર માણસમાત્રને છે. માણસ અને પ્રભુ વચ્ચેનો સંબંધ તે દેહનો સંબંધ નથી, પણ આત્મા ને પરમાત્માનો સંબંધ છે. પણ ધર્મશાસ્ત્રના રચનારાઓ દેહસંબંધ પર વધારેપડતો ને ખોટો બાર દે છે એમ લાગવાથી, આચાર્યશ્રીએ કંઈક ખેદ સાથે કહ્યું : ‘ધર્મશાસ્ત્ર બાણનારાઓ અદિર્ભુષ છે. તેઓ શરીરધર્મને જ સ્વધર્મ કહે છે; આત્મધર્મ કે ભગવદ્ધર્મને સ્વધર્મ કહેતા નથી. તેથી તેઓ આત્મજ્ઞાની નથી.’ ૨૪ ભક્તિ કરવામાં અધિકાર કે અનધિકારનો સવાલ જ ક્યાં બોલો થાય છે? ‘ગોપીઓ કંઈ શાસ્ત્ર ભણીને ભગવદ્ભક્તિ થઈ નહોતી; ભક્તિનું બીજ એમના સ્વભાવમાં જ પડેલું હતું.’ ૨૫ કેમ કે ‘ભગવાન સ્વભાવતઃ જ જીવોના પતિ છે.’ ૨૬ ‘એમના ચરણારવિન્દનુ ધ્યાન ધરવામાં જીવોને આપોઆપ જ રસ આવે છે.’ ૨૭

આચાર્યશ્રી કહે છે : ‘આ રાસલીલાનો અર્થ છે સ્વરૂપાનંદ — ભગવાનના સ્વરૂપ સાથે અનુસંધાન થયાનો પરમાનંદ. જે માણસમાં સર્વોત્તમાવ ઉત્પન્ન થયો નથી — એટલે કે જેને માણસ માણસમાં ભેદભાવ લાગે છે ને માણસમાત્ર કૃષ્ણરૂપે અથવા પોતાના આત્મારૂપે દેખાતાં નથી — તેમને આ પરમ આનન્દનો અનુભવ કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થઈ ન ગણાય.’ ૨૮ જેને આવો સર્વોત્તમાવ પ્રાપ્ત થયો હોય તેને જ ‘ભગવાન સ્વકીય અર્થાત્ પોતીકા તરીકે સ્વીકારે છે, એટલે કે તેમના અન્તરાત્મારૂપે રહુરે છે ને પોતાનો આનન્દ તેમને આપે છે.’ ૨૯

ભક્તિ — અર્થાત્ ઈશ્વર પ્રત્યેનું આકર્ષણ — માણસમાત્રના મનમાં કેવું જન્મથી જ જડાયેલું છે, એ સમજાવતાં ભાગવતે પણ કહ્યું છે કે ‘જેમને પાંખો પણ ફૂટી નથી એવાં પંખીનાં બચ્ચાં જેમ માને જોવા માટે આવુર રહે છે; બૂખ્યાં થયેલાં વાછરડાં જેમ માના દૂધની રાહ જોઈ રહે છે; શોકમગ્ન વિરહિણી સ્ત્રી જેમ પરદેશ ગયેલા પતિને જોવા તથાપાપડ થઈ રહે છે; તે જ પ્રમાણે, હે કમલનયન! મારું મન તમને જોવા માટે જંખી રહ્યું છે.’ ૩૦

વળી 'માણસના દોષ ધોવા માટે હગ્નિગુણનું જ્ઞાન એ જ એકમાત્ર સાધન છે.'^{૩૧} તેથી ભક્તિમાર્ગમાં પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરેની અટપટી વ્યવસ્થા નથી. તે તો કહે છે કે આત્માને ધુઓ; એ ખરી શુદ્ધિ છે, એ પાપમોચનનું ખરું સાધન છે. કેવળ દેહને ધોવાથી શું વળવાનું છે? મહાભારત કહે છે: 'આત્મા નદી છે; મંયમ એના પર આવેલું પુણ્યતીર્થ છે; સત્ય એ નદીનો ધરો છે, શીલ એ નદીનો તટ છે; દયા એ નદીના જળ પર આવતા તરંગો છે. હે પાંડવ! એ નદીમાં જ્ઞાન કર. પાણી વડે દેહને ધોવાથી કંઈ અન્તરાત્મા શુદ્ધ થવાનો નથી.'^{૩૨} એટલા માટે જ વક્તવ્યભાષ્યે પણ કહ્યું છે કે 'હે પ્રભુ! તમારા ચરણની કૃપાથી જ નમ્ર પ્રાણીઓનું પાપ ધોવાય છે, તેમણે ખાસ કરીને માણસનું. માણસમાં અત્યંત નમ્રતા આવે ત્યારે તે કેવળ પ્રભુને શરણે જાય છે, ને ધર્મ-માર્ગનો — બાહ્યાચાર વગેરેનો — ત્યાગ કરે છે. (કેમ કે એને દેહનું અભિમાન જ રહ્યું નથી, દેહને અંગે પડેલા જાતિભેદ તે વીસરી જાય છે.) દેહાભિમાન રહે ત્યાં મુખી તો જ્ઞાન પણ ન થાય. જે માણસો નમ્ર છે, જેમને કશું અભિમાન નથી, તેમના અધ પાત થતો નથી. તેથી, હે પ્રભુ, તમારું ચરણ જ તેમના પાપનો નાશ કરે છે, તેમ જ તમારું ચિન્તન, તમારું દર્શન, તમારો સ્પર્શ, અને તમારું આસિંગન જ તેમના પાપનો નાશ કરે છે.'^{૩૩} વળી કહ્યું છે: 'મારામાં વિવેક, ધૈર્ય, ભક્તિ, એમાનું કશું નથી; હું પાપમાં અતિશય રચ્યોપચ્યો છું, ને દીન છું. એટલે મારે માટે તો કૃપા એ જ હરવાનું ઠંકાણું છે.'^{૩૪} એમના જેવા મહાપુરુષ આ વચનો ઉચ્ચાર્યાં, તો આપણા જેવા અધ્ય મનુષ્યોએ તો પુણ્યશાળી હોવાનું અભિમાન જ કયાં કરવાનું રહ્યું?

ભગવાનને સર્વભાવે શરણે જવાનો, તેને સર્વસ્વ સમર્પણ કરવાનો, જાતિ, વર્ણ, ધન, તપ, જ્ઞાન આદિ કશાનું જ અભિમાન ન રાખવાનો, આ જે ભવ્ય ઉપદેશ આચાર્યશ્રીએ કરેલો છે તેને લીધે જ એમણે બતાવેલા માર્ગમાં હરિજનો ને મુનિમાનો સુધ્ધાં સર્વનો પ્રવેશ થઈ શક્યો છે. ભાગવતને આચાર્યશ્રીએ ચોથું 'પ્રસ્થાન' ગણી

તેને ગીતા, ઉપનિષદ અને બ્રહ્મસૂત્રના જોટલું જ પ્રમાણુમૂત માન્યું છે. ૩૫ એટલે ભાગવતનાં પાછળ (પ્રકરણ ૮માં) અતાવેશાં વચનો અહીં સવિશેષપણે લાગુ પડે છે. અરે, જે માર્ગમાં કશું છે કે અનગર જેવી અધમમાં અધમ યોનિ પણ, પ્રભુચરણના સ્પર્શના પ્રભાવથી, શુદ્ધ થઈને ભગવદ્ભક્ત વિદ્યાધરનો દેહ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, ૩૬ તે માર્ગમાં શ્વપાક અને ચાંડાલને વિષે તો શંકા જ ક્યાં રહી? અનગરના કરતાં તો ચાંડાલ નપાવટ નથી જ ને? જો અનગરને પ્રભુચરણના સ્પર્શનો અધિકારે હતો, તો માનવદેહધારી ચાંડાલને કેમ ન હોય?

ટિપ્પણો

૧. વૈષ્ણવત્વ હિ સહજં તતોડ્યત્ર વિપર્યય ।

પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાભેદ ૨૧.

૨. અહતામમતાનાશો સર્વથા નિરદ્વૃત્તૌ ।

સ્વરૂપસ્યો યદા જીવઃ કૃતાર્થઃ સ નિગદ્યતે ॥ બાલરોધ ૭.

૩. ભક્તનાં દૈન્યમેવંક હરિતોષણસાધનમ્ । મા. સુ. ૧૦; ૨૧; ૧.

૪. કૌણ્ડિન્યો ગોપિકાઃ પ્રાન્તા ગુરવઃ સાધન ચ તત્ ।

ભાવો ભાવનયા સિદ્ધ. સાધન નાન્યદિષ્યતે ॥ સન્યાસનિર્ણય ૮.

૫. ઇતિ શ્રીકૃષ્ણદાસસ્ય વહ્નમસ્ય હિત વચઃ ।

અન્ત કરણપ્રરોધ ૧૦.

૬. અભિમાનશ્ચ રુત્યાજ્યઃ સ્વામ્યધીનત્વભાવનાત્ ।

વિવેકધેર્યાભયનિરૂપણ ૧.

૭. સર્વ સહેત પરઃ સર્વેષાં કૃષ્ણમાવનાત્ ।

ત. દી. નિ. — સર્વનિર્ણય ૨૩૦.

૮. સર્વોદારપ્રયત્નાત્મા કૃષ્ણ. પ્રાદુર્વમૂવ હ ।

ત. દી. નિ. — પ્રકાશ ૧.

૯. કાલાદિસાધનાપેક્ષારહિતઃ સર્વતોડધિકઃ ।

ફલતઃ સુગમશ્ચેવ સર્વથા ફલસાધકઃ ॥

ત. દી. નિ. — સર્વનિર્ણય ૬૧.

प्रकाश — मागवतार्थस्तु न तानपेक्षते नित्यत्वात् सर्वाधिकारत्वात्
सुलभत्वाच्चेत्याह ।

१०. ब्रह्मसबन्धकरणात् सर्वार्था जीवदेहयो ।
सर्वदोषनिवृत्तिर्हि दोषा पञ्चत्रिंशः स्मृता ॥
सहजा देशकालेत्या लोकोदनिरूपिता ।
सयोगजा स्पर्शजाश्च न मन्तव्या कथञ्चन ॥

सिद्धान्तरहस्य २, ३.

११. पूजायामभिषेकाद्यर्थे मन्त्रादिसंस्कृतजलेष्वसंस्कृतजलादिमयोगे
सयोगजो दोषो भवति । तथैवासादितपात्रादिपदार्थानां पुष्पगन्धादीनां तेषां
स्त्रीशूद्रादिस्पर्शऽपि स्पर्शदोषो भवति । चकारादन्येऽपि नैवेद्यादिष्वप्यागन्तुका
दृष्ट्यादिदोषा उक्ता । एव पूजामार्गीयान्दोषानन्वयं भक्तिमार्गं तेषां
निराकरणमाहुः, न मन्तव्या कथञ्चेति । ते दोषा भक्तिमार्गे न मन्तव्या,
न गम्या । यत्रपि 'न मन्तव्या' इत्येतावतापि निराकरणसिद्धावपि पुनः
कथञ्चेति पूजामार्गीयान्दोषाणां भवितुमागं सभावनापि नास्तीत्यर्थः ।
दोषसभावनाया अप्यभावे ब्रह्मसबन्धकरणादित्यसाधारणो हेतुः पूर्वमुक्त
एव । . . . इत्यादिकथनतो भक्तिमार्गे स्वत एव सर्वदोषनिवर्तकः ।
— यल्लभ्यतेविधिति.

१२. भगवति स ह्रावन्नन्यचेता भृशमलिनोऽपि विराजते मनुष्य ।

१३ सहजा. शूद्रत्वकिरातादयः ।

१४ देहेन सह जायन्ते जीवेनापि तथा पुनः ।

ते हि शूद्रत्वससारित्वादयः सहजा मता ॥ ६६

नैरन्तर्येण सवासदयनासनमोजनैः ।

म्लेच्छशूद्रादिसंयोगस्तज्जाः सयोगजाः स्मृताः ॥ ८०

स्पर्शजाः स्पर्शमात्रेण प्रायश्चित्तं विधीयते ।

यत्र चाण्डालपतितादीनां ते तादृश मता ॥ ८१

एतद्वदस्य योगस्य सकृत्करणमाश्रितः ।

अयोग्यानां च योग्यानां सर्वेषामधिकारिणाम् ॥ ४२

स्त्रीशूद्रद्विजवन्धूनां ब्राह्मणादेरपि स्वतः ।

ज्ञानाज्ञानविभेदेन हीनमध्यमकारिणाम् ॥ ४३

શ્રીકૃષ્ણસાત્કૃતામૃનામુત્તમાધિકૃતાવપિ ।

ભવતિ બ્રહ્મસમ્બન્ધ. સમત્વાત્સકલાન્વતિ ॥ ૪૪

પુરુષોત્તમરૂપત્વાન્ન ચિન્તા તદનુગ્રહે ॥ ૪૫

શ્રીહરિરાયકૃતવિવૃત્તિ

૧૫. ભગવદ્ભજન કર્તુમુચ્યતો યો જીવઃ સ તત્કાલ શુદ્ધો ભવતિ ।

તસ્ય શુદ્ધજીવસ્ય મયા સહ સમ્બન્ધઃ કાર્યઃ । . . . જીવમાત્રસ્ય
ભગવદ્ભજનેઽધિકારઃ । શ્રીવિટ્તલેશ્વરકૃત ટીકા

૧૬. વિષયાક્રાન્તદેહાનાં નાવેશઃ સર્વથા હરે. ॥ સંન્યાસનિર્ગય ૬.

૧૭. સંત્યજ્ય સર્વવિષયાંસ્તવ પાદમૂલ ભક્તાઃ । મા. ૧૦; ૨૬; ૩૧.

૧૮. એકાદશેન્દ્રિયાણામપિ વિષયાસ્પૃક્તાઃ સવાસનાઃ । અન્યથા
પાદમૂલપ્રાપ્તિરેવ ન સ્યાત્ । મા. સુ. ૧૦; ૨૬; ૩૧.

૧૯. અસ્મિન્માગવતે શાસ્ત્રે પૂર્વદેહસ્ય નાશનમ્ ।

નાપેક્ષ્યતે યતઃ સર્વે ભક્તિમાર્ગાધિકારિણઃ ॥ મા.સુ. ૩; ૧; ૧.

૨૦. જોડાણાલ જોવધનદાસ શાહઃ '૨૫૨ વૈષ્ણવની વાર્તા'ની
પ્રસ્તાવના, પૃ ૯, ૧૦.

૨૧. મન્વરત્નાનુસન્ધાનપૂર્વકં તસ્ય સાદરમ્ ।

ભગવત્પાદયોરાત્મનિષેપસ્યાગ ઉચ્યતે ॥

આચાર્યાર્ધનિશ્ચિત્તિસ્તુ યાવજ્જીવ મરેત્તદા ।

યાવન્ચ્છીરપાતં તુ દ્રવ્યમાવર્તયેન્મનુમ્ ॥ નારાયણસંહિતા

૨૨. વસ્ત્રભસંપ્રદાયમાં બ્રહ્મસંબંધ લેતી વખતે જોવાતો સમર્પણનો
અર્થ મન્ત્ર આ પ્રમાણે છે :

સહસ્રપરિવત્સરમિતકાલઙ્ગાતકૃષ્ણાવિયોગજનિતતાપક્લેશાનન્દતિરોભાવાંઽહ
ભગવતે કૃષ્ણાય દેહેન્દ્રિયપ્રાણાન્ત.કરણાનિ તદર્માશ્ચ દારાગારપુનાત્તવિતેહા-
પરાણિ આત્મના સહ સમર્પયામિ, દામોઽહમ્, કૃષ્ણ, ત્વાસ્મિ ।

(તાત્પર્યઃ— હજારે વર્ષથી કૃષ્ણથી છૂટા પડેલા શ્રવણે આનંદ
તિરોહિત થઈ ગયેલા છે; તેથી તે શ્રવણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને હૃદયમાં બેઠે
છે કે 'હે ભગવન કૃષ્ણ! હેહ, હૃદય, પ્રાણ, અને અંતઃકરણ; આ
બધાના ધર્મો; સ્ત્રી, ગૃહ, પુત્ર, કુટુંબ, ધન ઇત્યાદિ— આ બધું, મારા
આત્મા સાથે, આપને હું સમર્પણ કરું છું; હું દાસ છું; હે કૃષ્ણ! હું
તમારો છું.')

—ગો. ડ. બટ : ‘બ્રહ્મસૂત્રાણુભાષ્યાનુવાદ’ (પ્રથમાધ્યાય), ઉપોદ્ધાત, પૃ. ૨૬-૭.

૨૩. મન્ત્રદ્વયમસ્મત્સપ્રદાયે શરણમન્ત્રમાત્મનિવેદનમન્ત્રરૂપમ્ । અતઃ શ્વદ્રસામાન્યેનાપિ ભગવન્મન્ત્રોપદેશો પ્રાપ્ય । તથા ગુરુસકાશાન્ શ્રીભાગવત-ગીતામહામારતાદીનાં સ્વાચાર્યાદિકૃતમ્ન્યાનાં ચ ભવणेન મત્તિદાઢ્યાય મ્લક્ષણમપિ સમ્પાદનીય ભગવત્તેવાદિક ચ કાર્યમ્ । શ્વદ્રસ્યૈતન્નુવળ્લાધિ-કારસ્ય વિષ્ણુસહસ્રનામભાષ્યે શ્વદ્રઃ સુક્તમવાપ્નુયાદિત્યાદી શાહુરાચાર્યૈરપિ દર્શિતઃ । તથા —

દેવોડ્મુગે મનુષ્યો વા યજ્ઞો ગન્ધર્વ એવ ચ ।

મજન્નુકુન્દચરણં સ્વસ્તિમાન્ સ્યાદયથા વયમ્ ॥

ઇત્યાદિમિઃ સત્તમસ્કન્ધસત્તમાધ્યાયાદિવચનર્મગવદ્મજનસ્ય સર્વાધિકારકત્વમ્ । અન્યથ સ્પષ્ટતયા ચતુર્ણામપિ વર્ણાનાં ગુરુકૃષ્ણાર્ચન પરમિત્યાદિષુ શ્વદ્રસ્યાપિ મગવદ્મજનાધિકારિત્વ સદસચ્ચદ્રસાધારણ્યેન વર્ણિતમેવૈત્પલ નિસ્તરેળ । અતઃ સદસચ્ચદ્રસામાન્યમુપદેસ્યમ્ ।

—ગદુકાલજીઃ સત્તિદાન્તમાર્તષ્ઢ, પૃ. ૧૭૪-૬.

૨૪. વહિર્મુસાં હિ ધર્મશાસ્ત્રશઃ, શારીરમેવ ધર્મ સ્વધર્મમાહુ, ન સ્વાત્મધર્મ મગવદ્ધર્મ વા । યતસ્તેજ્ઞાત્મવિદઃ । મા. સુ. ૧૦; ૨૬; ૩૨.

૨૫. ગોપ્ય ઇતિ । ન હિ તા. શાસ્ત્રેળ મગવદીયા જાતા. વિન્દુ સ્વભાવેન । મા. સુ. ૧૦; ૨૭; ૩૬.

૨૬. સ્વમાવતો જીવાનાં મગવાનેવ મર્તા । મા. સુ. ૧૦, ૨૬; ૨૪.

સરખાવો . ‘મર્યાદામાર્ગ’માં પાપક્ષય પછી, શુદ્ધ યથા પછી ભક્તિનો અધિકાર થાય છે; પુણ્યમવધીય સદા સર્વદા શુદ્ધ છે મર્યાદામાર્ગમા જ્ઞાનાદિનું પણ સહકારિત્વ છે, પુણ્યમાર્ગમા ભક્તિ નિરોક્ષ સ્વતંત્ર છે. . . . વિદ્ધિતમાર્ગ — વૈદિકમાર્ગ — આર્યમાર્ગ — સાધનામાર્ગ — પ્રમાણ-માર્ગ’ હંત્યાદિ અભિધાનથી પ્રાચીન સનાતન મર્યાદામાર્ગ સુપ્રસિદ્ધ ન છે. . . . અવિદ્ધિતમાર્ગ — સ્વતંત્રમાર્ગ — બળનાનન્દરસમાર્ગ — કૃપામાર્ગ — નિઃસાધનમાર્ગ — ક્ષમાર્ગ — પ્રમેયમાર્ગ — નિરુપધિન્નેદ્ધમાર્ગ’ હંત્યાદિ અભિધાનથી અતિપ્રસિદ્ધ પુણ્યમાર્ગ પ્રમાણમાર્ગથી અત્યંત વિવક્ષણ છે. . . . કૃતિસા ય (જીવની સ્વકીય કૃતિથી સાંય) જ્ઞાન-ભક્તિરૂપ સાધન શાસ્ત્રમાં નજાવેલા છે. તે સાધન વડે યુક્તિ એ મર્યાદા. શાસ્ત્રોક્ત

જ્ઞાન ભક્તિ-સાધનરહિત જીવને પણ ભગવાન સ્વસ્વરૂપભક્તથી સ્વપ્રાપ્તિ કરાવી
 લે તે પુષ્ટિ કહેવાય છે. માધન વિના (જીવજૂત સાધન વિના) સ્વરૂપભક્ત
 વડે જ ભગવાન કાર્ય કરે, જીવનું સદ્ભ કાર્ય સિદ્ધ કરે, એ પુષ્ટિ. સાધનક્રમ
 વડે મુક્તિરૂપ મર્યાદામાર્ગીય મર્યાદા છે. વિદિત-વેદિક-સાધન વિના
 જ મુક્તિરૂપ પુષ્ટિમાર્ગીય મર્યાદા છે. પુષ્ટિમાર્ગ અનુગ્રહમાત્રસાધ્ય છે,
 પ્રમાણમાર્ગથી વિવક્ષણ છે. મર્યાદા અને પુષ્ટિ એમ બે બેદથી અંગીકાર
 બે પ્રકારના કહેવાય છે. તેમાં અન્ય સદ્ગુણીની જે અપેક્ષા તે મર્યાદા-
 પક્ષમાં; પુષ્ટિમાં તેા અન્યની અપેક્ષા જ નથી. — મગનસાલ ગણપતરામ
 શાસ્ત્રી : ‘શુદ્ધાદેવસિદ્ધાન્તપ્રતીપ’, પૃ. ૧૮૪-૫.

૨૭. ચરણારવિન્દે સદૃજો રસઃ । મા. સુ. ૧૦; ૨૯; ૭.

૨૮. હયં ચ લીલા સ્વરૂપાનંદરૂપા તાદૃશ્યંવેતિ સર્વાત્મમાવરહિતેષ્વે-
 તદતુભગાયોમ્યત્વાત્ । મા. સુ. ૧૦; ૨૬; ૧૬.

૨૯. મગધાનાત્મીયુત્તેન પૃથ્વીદૃગ્ગાતિઃ, આત્મતયા સ્પુરતિ, સ્વાનંદ-
 તેભ્યઃ પ્રયચ્છતિ । મા. સુ. ૧૦; ૨૬; ૨૧.

૩૦. અજાતપક્ષા ઇવ માતરં સ્વગાઃ

સ્તન્ને યયા વત્સતરાઃ ક્ષુપાર્તાઃ ।

પ્રિયં પ્રિયંચ ધ્યુષિતં વિપુષ્ણા

મનોઽરવિન્દાસ દિદક્ષતે ત્વામ્ ॥ મા. ૬; ૧૧; ૨૬.

૩૧. દોષનિવારણે હૃગ્ગુણગાનમેવ સાધનમ્ ।

મા. સુ. ૧૦; ૨૭; ૪૪.

૩૨. આત્મા નદી સંયમપુષ્પતીર્યા

સત્યહૃદા શીલતટા દયોર્મિઃ ।

તત્રાવગાદં કુરુ પાન્દુપુત્ર,

ન વારિણા શુષ્પતિ ચાન્તરાત્મા ॥

૫૫ :

આત્મા નદી મારત પુષ્પતીર્યા

સત્યોદયા ધૃતિવૃલા દયોર્મિઃ ।

તત્પા સ્નાતઃ દૂયને પુષ્પકર્મા

પુષ્પો હ્યાત્મા નિત્યમલોમ ઇવ ॥ ઉદ્યોગ. ૪૦; ૨૧.

३३. तव चरणप्रसादादेव नम्राणां पाप गच्छति । तत्रापि द्रेहिन ।

प्रकपेण नतत्वेन धर्ममार्गादिपरित्याग उक्तः । देहाभिमानस्य विद्यमानत्वात्
ज्ञानमपि । प्रगतानां हि नाप्यघोगति । अतस्तव पदमेव तेषां पापनाशकं
चिन्तित दृष्टं दृष्टमालिङ्गित वा । भा. सु. १०; २८; ७.

३४. विनेकधैर्यभक्त्यादिरहितस्य विशेषतः ।

पापासक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥ श्रीकृष्णाश्रय ९.

३५. राधाकृष्णनः '६ हि' पौ. २, ५. ७५६

३६. स वै भगवतः श्रीमत्पादस्पर्शहताशुभ ।

भेजे सर्पवपुर्हित्वा रूप विद्याधराचितम् ॥ भा. १०; ३१; ९.

विद्याधराणां देवरूपो जातः । सर्वापकृष्टा सर्पयोनि । सर्वोत्तमा

भगवदीया । एवं चरणप्रभावः । . . . सर्पवपुपरित्यागे पापनाशो हेतुः ।
गुणाधानेऽपि तत्स्पर्श एव हेतुः । . . . चरणरज एव सामग्रीसपादकम् ।
भा. सु. १०; ३१; ९.

શૈવ સંપ્રદાય

ભક્તિમાર્ગમાં જેવો વિપ્લવી ઉપામનાનો તેવો જ શિવની ઉપામનાનો પણ સંપ્રદાય છેક પ્રાચીન કાળથી ચાલ્યો આવે છે. 'શિવભાગવત' એ નામ શિવના ઉપાસકોને વિશે પતંજલિએ એમના મહાભાષ્યમાં વાપરેલું છે.^૧ ઋગ્વેદનો ૨૨ તે યજુર્વેદમાં શિવ બને છે; ૨ અને તૈત્તિરીય આરણ્યક કહે છે કે વિશ્વમાં જે કંઈ છે તે બધું જ રુદ્રપ છે.^૨ યજુર્વેદના ૧૦ ઉપનિષદમાં ૨૨ને 'ધૈશ્વરોમાં પણ શ્રેષ્ઠ એવા મહેશ્વર', અને 'દેવોમાં શ્રેષ્ઠ દેવ' કહેવા છે.^૩ મહાભારતે બનાવ્યું છે કે શિવ તે જ વિપ્લુ છે, અને વિપ્લુ તે જ શિવ છે; અને જે વિપ્લુનાં નામ તે શિવનાં નામ છે, અને જે શિવનાં નામ તે વિપ્લુનાં નામ છે.^૪ આમ શિવની ઉપામના એ ઋગ્વેદના જોટકી પ્રાચીન તો છે જ. મોહાં-જો-ડારોમાં મળેલા અવશેષોમાં દેવીની મૂર્તિઓ તો મળે જ છે; પણ ઉપરાંત શિવજીની કે તેમને મળતા એક દેવની મૂર્તિઓ પણ મળી છે. આ દેવને ત્રણ મોહાં છે, અને તે પાદપીઠ પર પદાસન વાળીને બેઠેલા છે. તેમણે મૃગચર્મનું આસન હતું છે, અને હાથી, વાઘ, ગેડો ને પાડો તેમની આમપાસ બેઠેલા છે.^૫ આ પરથી કેટલાક તો એમ પણ માનવાને પ્રેરાયા છે કે 'શિવ અને શક્તિની ભક્તિભાવવાળી ઉપાસના. એને હિંદુ ધર્મનું પ્રાચીનતમ ૩૫ ગણી શકાય.'^૬ શિવનું સિંગ તે અમિતી જવાલાનું જ રથૂલ ૩૫ છે.^૭

'આ આખી દેવતાની જોડે હિમાલયનું રમરણ સરસ રીતે વણાઈ ગયેલું છે. આપણી ઇચ્છા હોય કે ન હોય, પણ શિવજીની હયા સાંમળતા આપણને વેદનો મહાયુગ યાદ આવે છે. આર્યો હજુ બહારથી હિંદમાં આવતા બંધ થયા નહોતા. આજે યજ્ઞનો દિવસ છે. જંગલમાં એક જગાએ ખુદલી જંગા છે, ત્યાં પ્રભજનો ને પુરોહિતો મળ્યા છે. વેદમન્ત્રોનો ધોષ

ચાલી રહ્યો છે, ને પ્રયત્ન અગ્નિમાં આદુતિઓ અપાય છે. કલાકોના કલાક સુધી, કેટલીક વાર તો દિવસોના દિવસ સુધી, અગ્નિની શુદ્ધ જ્વાળા બહમત બળે છે. એ અગ્નિ હોવાઈ બલ્ય તે પછી પણ લાંબા વખત સુધી એ વિસાળ યજ્ઞકુંડમાં ગરમ સફેદ ભસ્મ પડી રહે છે. ક્યારેક એમાંથી એકાદ ઝાંખો તણખો નીકળે છે; અને ભસ્મ બણે નિસાસો નાખીને મૃત્યુની શાંતિમાં ઢળી પડે છે. ઈશ્વરની ઉપાસના ને જગતનો ત્યાગ સૂચવવાને આ ભસ્મ શરીરે યોજવા માટે અહીં સૌથી પહેલું કોણુ આવ્યું હતું ? શુદ્ધ કે જંગલમાં જઈ ધ્યાનમગ્ન થનાર પહેલપહેલો ભેગી કોણુ હતો ? ધ્યાનમાં બિંદા એ ભેગીના વાળની જ્યાં થઈ ગઈ, તેના નખ વધીને લાંબા થઈ ગયા, તેનું શરીર દૂશ થઈ ગયું, છતાં એની સમાધિમાં ભંજ પડ્યો નહીં. આવા બાહ્ય રૂપની દૃષ્ટના બહે ગમે તે રીતે પેદા થઈ હોય, પણ ભારતની પ્રતિષ્ઠાએ સેંદડો વરસથી આ ચિત્રનું જ વર્ણન કર્યું છે — શરીરે ભસ્મનો સેપ કરનારા, જટાધારી, આખા જગત પ્રત્યે ઉદાસીન, અને કેવળ ચિન્તનમાં મગ્ન, એવા સિવજનું જ રહસ્ય તેણે કર્યું છે.

આયોને પોતાનાં શ્રમણો દરમ્યાન દ્વિમાલ્યનું સતત કર્મન થતું હતું. હોમદ્યવનવાળો યજ્ઞ એ તેમનો મુખ્ય ધર્મવિધિ હતો. એટલે તેમનાં મનમાં આ બિંદુ દૃષ્ટનાઓ કાયમની સંકળાઈ ગઈ. યજ્ઞાગ્નિની જ્વાળાઓ દ્વિમાલ્યના જેવી નહોતી ? એ જ્વાળાઓ નગાધિરાજના શિખરની પેટું હંમેશાં ભેંચે જતી નહોતી ? એ અગ્નિની ભસ્મ ને દ્વિમગિરિ પર ભમેલો સનાતન તુષાર બિનો રંજ એકસરખો નથી ? આ દ્વિમાલ્યાદિત શિખરો પર જ તેમનો પ્રેમ કેન્દ્રિત થઈ રહ્યો હોવો જોઈએ. એ શિખરો દુનિયાથી દૂર દૂર હોયે અખંડ શાન્તિમાં વિરાજે છે. ત્યાંની ઠંડી બધું જ છે. અને છતાં એમનું સૌન્દર્ય શબ્દોથી વર્ણવી શકાય એવું નથી. એ શિખરો કોના જેવાં લાગે છે ? વાહ, કેમ, એ ભસ્મધારી, ધ્યાનમગ્ન, મૌની ને એકલવાયા કોઈ મહાન યોગીના જેવાં છે ? એ શિખરો સિવજના જેવાં — મહાદેવના જેવાં — દેખાય છે.

આ વિચાર પર પહોંચ્યા પછી, હિંદુ માનસે ભતભતનાં રૂપો ને પ્રતીકો ધડી દાઢ્યાં. એમાં કેટલીક વાર અગ્નિની જ્વાળાની, કેટલીક વાર નગાધિરાજની, ને કેટલીક વાર ચોની સંન્વાસીની દૃષ્ટના પ્રધાન પદ ભોગવે છે — એ બધી દૃષ્ટનાઓ ભેગી થઈને સિવજનું આખું રૂપ ધરાયું છે. યજ્ઞના અગ્નિનાં લાક્ષણિક રૂપણ પર ખટકીને લઈ જવામાં આવતાં; એ પરથી રૂપણ સિવજનું વાહન બન્યો છે.

પર્વતોની ઉપર ચન્દ્રની રેખા ચમકે છે; માટે શિવજી પોતે ચન્દ્રમૌલીશ્વર છે.

શિવજી ધણી સાદી યોગેથી રાજ થાય છે. શીતલ જળનો અભિષેક, ચપટી ચોખા, ને બેત્રણ ખીલીપત્ર ચડાવ્યાં, એટલે શિવની પૂજા પૂરી થઈ. પણ ચોખા ને પાણી સાવ ચોખ્ખા હોવા જોઈએ. ખીલીપત્ર એ પરમાત્માની ત્રિમૂર્તિનું સ્મૃત્ક છે.

અગ્નિની જ્વાળાને જરા વધારે નજીકથી જુઓ, તો એક વસ્તુ બહુ અપક હોવાય છે. એ જ્વાળા સફેદ છે ખરી, પણ એનો કાંકણો ભૂરો છે — દીવાસળી સળગાવીએ ત્યારે પણ આપણે ઘાળી જ્યોત ઉપર ભૂરો કાંકણો જોઈ રાકીએ છીએ. એટલા માટે ગૌરાંજ એવા શિવજી તે નીલકંઠ પણ છે. '૮૬

આગળ જતાં આ સંપ્રદાય 'માહેશ્વર' સંપ્રદાય' નામે ઓળખાયો, ને તેના ચાર પેટાવિભાગ ઈ. સ.ના નવમા સૈકામાં પડ્યા હતા. એ ચાર વિભાગ તે રૈવો, પાશુપતો, કારુણિકો, અને કાપાલિકો. આ ઉપરાંત કાશ્યપ એ નામના એક પેટાવિભાગનો ઉલ્લેખ પણ ક્યાંક આવે છે. કાપાલિકો ને કાશ્યપો ઉપાસનાના ધણા મયંકર ને જુગુપ્સા ઉપજાવે એવા પ્રકારોને અનુસરતા. પાશુપત સંપ્રદાયનો ઉલ્લેખ માધવાચાર્યે તેમના 'સર્વદર્શનસંગ્રહ'માં 'નકુલીશ-પાશુપત દર્શન' તરીકે કર્યો છે. નકુલીશ કે સકુલીશ તે શુન્નરાતમાં નર્મદાકાંઠે કાયાવતાર અથવા કાયાવરોહણ ગામમાં વસતા એક બ્રહ્મચારી હતા, ને તેમના દેહમાં શિવે પ્રવેશ કરેલો એમ કહેવાય છે. આ કાયાવરોહણ તે વડોદરા રાજ્યમાં આવેલું અત્યારનું કારવણ છે. ૧૦ શૈવ સંપ્રદાય જુદે જુદે વખતે દેશના સર્વ જુદા જુદા ભાગમાં પ્રચલિત હતો, એ દર્શાવનારા ઐતિહાસિક પુરાવા પુષ્કળ મળે છે. અત્યારે જે શિવપૂજા ચાલે છે તે પુરાણોમાં વર્ણવેલી સાદી સરળ શિવોપાસનાને અનુસરે છે; પાશુપત વગેરે પેટાસમૂહો ને તેની ઉપાસનાઓ ખૂંસાઈ ગયાં છે.

દક્ષિણ ભારતમાં શૈવ સંપ્રદાયનો જે વિકાસ થયો તેમાં, વૈષ્ણવ આગવરોને મળતા, અનેક સંતો થઈ ગયા છે. તેમણે તામિલ ભાષામાં શૈવ સંપ્રદાયના આગમ ગ્રંથો લખ્યા. આ સંતોમાં ચાર

મુખ્ય ગણાય છે — તિરુનાવુલ્લરમ્ (અથવા અપ્પાર), જ્ઞાનસંબન્ધ, મુન્દરમૂર્તિ, અને માલિકુવાયક. આમાંના અપ્પાર, જે ઈ. સ.ના સાતમા સૈકામાં યર્ષ ગવા, તે દક્ષિણ આર્કટ જિલ્લાના એક ગામડામાં વસતા એક શ્રીમંત વેદજ્ઞાણ (યદ્ર) કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા. તે પહેલાં જૈન, અને પછી શૈવ, સંપ્રદાયમાં દાખલ થયેલા. એમના સમકાલીન પણ ઉંમરે ઘણા નાના શૈવ સંત જ્ઞાનસંબન્ધ એમને ‘અપ્પાર’ (બાપુ) કહેતા, તે પરથી આ વૃદ્ધ સંત ‘અપ્પાર’ એ નામે જ પ્રસિદ્ધ થયા. તે એક કૌપીન જ પહેરતા. એમની માલિકીની વસ્તુમાં માત્ર એક ઝાડુ હતું, તેના વડે એ સંત મંદિરમાં મદાર્થ કરતા. જ્ઞાનસંબન્ધ જાતે બ્રાહ્મણ હોવા છતાં અપ્પારને પગે લાગતા. ત્રીજા સત મુન્દર શિવની પૂજા કરનાર બ્રાહ્મણ જાતિમાં જન્મેલા, છતાં તેમણે પાર્વતી નામની એક બ્રાહ્મણોત્તર સ્ત્રી, જે શિવની પરમ ભક્ત હતી, તેની સાથે લગ્ન કરેલું આ શિવભક્તોની પર પરામાં એક રાગ પણ હતા. હરિજન સંત નંદની વાત ઘણી જાણીતી છે. ચિદંબરમમાં આવેલા નટરાજના મંદિરમાં દર્શને જવા તે આતિ આતુર હતા. તેને માટે તેણે ઘણાં કષ્ટો વેડેલાં, અને છેવટે નટરાજનાં દર્શન કરેલાં પણ ખરાં. આનંદની વાત એ છે કે નટરાજનું આ પ્રમિદ્ધ મંદિર હવે હરિજનો માટે ખુલ્લું થયું છે, અને નંદની તપસ્યા દર્શા છે. દક્ષિણનાં ઘણાં શિવમંદિરોમાં નંદની મૂર્તિની પણ પૂજા થાય છે તિરુવળ્લુવાર નામના શિવભક્ત જાતે હરિજન હતા. તિરુનીલકંઠ યજ્ઞપાનાર નામના બીજા એક ભક્ત પણ ત્રીય ગણાતી એક જાતિના હતા. સંત જ્ઞાનસંબન્ધ પ્રવામે જતા ત્યારે આ ભક્ત ને તેમનાં પત્ની હંમેશાં તેમની જોડે જતા. એ પ્રસંગે આ ભક્ત મોટાં મંદિરોની બહાર કીર્તન કરતા હતા ત્યાંથી તેમને, શિવજીની આજ્ઞાથી, છેક મંદિરના ગર્ભગૃહમાં લઈ જવામાં આવેલા ૧૧

‘આ શૈવ સંપ્રદાયના કરતાં વધારે સમૃદ્ધ, અથવા કલ્પનાની દોષિત, ભાવનાની ઉન્કટતા, ને રાજ્ઞના લાલિત્યમાં આનાથી ચડી જાય એવું, ભક્તિસાહિત્ય જગતમાં કેઈ સંપ્રદાયે પેના ક્યું નથી.’ ૧૨

સિદ્ધિયાર નામના એક સૈવ ભક્ત કહે છે : ‘જેને આખી માનવજાતિ વિષે પ્રેમ નથી તેને શિવ પ્રત્યે જરાયે પ્રેમ નથી.’ તિરુમંત્રમમાં કહ્યું છે કે ‘શિવ અને પ્રેમ બે જુદા છે એમ જે લોકો કહે છે તે અજ્ઞાન છે.’ ‘માણિક્ષવાયકારે જાતિભેદના નિયમો પ્રત્યે અનાદરની વૃત્તિ કેળવી નહોતી, પણ પછીના શૈવો—પદ્મનાભ પિણ્ડી, કપિધાર, અને તેલુગુ કવિ વેમણ્ણા—જાતિના પ્રતિબંધોની ટીકા કરે છે. તિરૂમૂર્તારે કહેલું કે જેમ ધર્મર એક છે તેમ જાતિ પણ એક જ છે.’^{૧૩} તિરૂમૂર્તાર જાતે પારધી હતા.

આ સંપ્રદાયમાં કણ્ણુપ્પા નાયનાર નામના એક પ્રસિદ્ધ ભક્ત થઈ ગયા છે. તે પારધી હતા, ને તેમનું મૂળ નામ તિણ્ણમ્ હતું. એક વાર વનમાં શિવની મૂર્તિ જોઈ તેના મનમાં ભક્તિભાવ ઊપજ્યો. પછી તો રોજ એ સિંગની પૂજા કરે. પૂજાના વિધિની એને કશી ખબર નહીં. નદીમાંથી મોઢામાં પાણી ભરી જાય, તેનો ડાગળો મૂર્તિ પર કરે. વાળમાં વનફૂલ ધાલી લાવે, તે કાઠી સિંગ પર ચંદાવે. રાંધેલું માંસ આણ્યું ફોપ, તે સારું છે કે નહીં એ જોયા આખી જીએ ને પછી શિવને ધરાવે. એની આવી પૂજા જોઈ મૂર્તિના પૂજારી જ્ઞાત્રણને દુઃખ થતું. તેણે મનથી શિવ આગળ ફરિયાદ કરી. શિવે તેને સ્વપ્નમાં દર્શન દઈ કહ્યું : ‘વિદ્વાન ને વેદપાઠી જ્ઞાત્રણની પૂજા કરતાંયે મને આ અણુધ પારધીની આવી વિધિહીન પૂજા વધારે ગમે છે, કેમ કે એની ભક્તિ ખરેખર સાચી છે. તારે એનું પારખું જોવું હોય તો કાલે જોજે.’ બીજે દિવસે તિણ્ણમ્ આગ્યો. જીએ છે તો મૂર્તિની જમણી આંખમાંથી લોહીની ધાર વહે. એ જોતાં જ પારધીને એટલું દુઃખ થયું કે તેને મૂર્છા આવી ગઈ. મૂર્છા વળી એટલે તીરકામરું હાથમાં લીધું; એટલા માટે કે કોઈ બદમાસ શિવને પજવતો દેખાય તો તેનો જીવ લઉં. પણ શિવની આંખમાંથી લોહી બંધ ન થયું. પારધીએ પોતાની જમણી આંખ કાઢી શિવની જમણી આંખની જગાએ મૂકી દીધી. શિવની આંખમાંથી લોહી વહેતું હવે બંધ થયું. એ જોઈ તિણ્ણમ્ આનન્દથી નાચ્યો. એટલામાં તો શિવની ડાબી આંખમાંથી લોહી વહેવા લાગ્યું. તિણ્ણમ્ પોતાની

ડાખી આંખ કાઢવા ગયો, એટલે મૃતિએ હાથ લાંબા કરી તેને રોકી લીધો. તેણે શિવને આખ આપી, તેથી તેનું નામ 'આંખ આપનાર મિત્ર' (કૃપાણુષ્પા) પડ્યું. એની આ કથા તામિલ અને તેલુગુ બંને ભાષામાં અનેક પ્રસિદ્ધ કવિઓએ વર્ણવી છે. ૧૪

આવા જ એક શિવભક્ત વ્યાધની કથા ચાલે છે. એક ગરીબ વ્યાધ હતો. એક વાર આખો દિવસ કસો શિકાર ન મળ્યો, એટલે નિરાશ થયેલો. રાત પડી ગર્ભ હતી. ઘર ઘણું દૂર હતું. જંગલમાં તે સાવ એકલો હતો. પામે ખીલીનું ઝાડ હતું. તેની ડાળીઓ છેક જમીન સુધી નીચી નમેલી હતી. વ્યાધ જંગલી જાનવરોથી બચવા ઝાડ પર ચડીને નિરાંતે બેઠો. ડાળીઓના ઝુડ પર લપાઈને પડ્યો હતો ત્યાં ઘેર જૂએ મરતાં મેરીછોકરાનું અમરણ થયું એમને વિશે મનમાં દયા જાપણ ને આંખમાંથી આંસુની ધાર ચાલી. આંસુ ખીલીના પાન પર પડ્યાં, ને એના બારને લીધે પાંદડાં ખરીને નીચે ભોંપ પર પડ્યાં. પણ ખીલીના ઝાડ નીચે શિવલિંગ હતું. પેલાં આંસુ ને સાથેનાં પાંદડાં એ લિંગ પર પડ્યાં. રાત્રે એક કાળો નાગ ઝાડ પર ચઢ્યો ને વ્યાધને ડર્યો. દેવહૂતો આવ્યા, એના આત્માને કેસાસમા સર્જ ગયા, ને એને શિવના ચરણ આગળ મૂકી દીધો. કેવામમા શોર-મકોર થઈ રહ્યો. એકસામટા સવાલો પર સવાલો પુછાવા લાગ્યા : 'આ વનચર અહીં કેમ આવ્યો છે? એણે માંસ નથી ખાધું? એણે વેદમંત્રો સાથે હોમહવન ક્યાં છે? એ શુ ધર્મ સમજતો હતો?' પણ મદાદેવે મહેજ આશ્ચર્યથી એ બધા મામે નજર નાખીને પૂછ્યું : 'એણે ખીલીપત્ર ને આંસુ વડે મારી પૂજન કરી હતી કે નહીં?' એવા એ ભગવાન આશ્ચર્યોત્પન્ન છે.

'કુરળ નામના પ્રસિદ્ધ તામિલ ધર્મમંથના કતાં પ્રાક્ષણધર્મી હતા ખરા, પણ તે નીચ ગણાતી જાતિના હતા, એમ માનવાને વાજખી કારણ મળે છે.' ૧૫

આ શૈવ ભક્તો મંદિરમાં જમીએ કરીને, મંદિર વાળીને, પા દૂધની માળા બનાવીને — એમ કંઈ ને કંઈ સાગીરિક શ્રમ કરીને, મંદિરમાં પોતાની મેવા આપતા. આ મંદિરવનાં યોગાંક નાનાં

મંદિરોમા પડારમ્ — અર્થાત્ આહ્વાનેર સેવો — અર્થઃ અથવા પૂજારીનુ કામ કરે છે. ૧૬

આ સંપ્રદાયમા શિવભક્ત ઓઓ પશુ ધણી થયેલી છે. તેમા અવ્યર્ધ, કાર્ધક્ષણ અમૈયર વગેરે વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. ઉમાપતિ શિવમ્ નામના એક આહ્વાણ ભક્ત, જે ચિદંજરમના નટરાજના પૂજારી હતા, તેમને વર્ણનું અભિમાન જરાયે નહોતું. તેમણે એક હરિજન ભક્તને સૈવ સંપ્રદાયની દીક્ષા આપેલી, ને તેમને તત્ક્ષણ શિવનો સાક્ષાત્કાર કરાવેલો. ત્યુમનવાર નામના એક સંત પણ વેનાજ (શ્વર) જાતિના હતા. ૧૭

વેદમૌલિ નામના એક વિદ્વાન આહ્વાણે અનુત્પન્ન કન્યા સાથે લગ્ન કરેલું. તેની મંત્રતિમાં છોકરાછોકરી મળી સાત બાળકો થયાં. બધાં વિદ્વાન અને શાસ્ત્રજ થયાં. સાતેએ જુદા જુદા વિષયો પર તામિવ ભાષામાં ઉત્તમ ગ્રન્થો લખેલા છે. એમાંની એક બહેન અવ્યર્ધ તે કવયિત્રી હતી, ને તેણે શિવભક્તિનાં ધણાં પદો લખ્યાં છે. તે ઉપરાંત તે અનેક શાસ્ત્રોમાં નિપજાત હતી. દરેક શાસ્ત્ર ઉપર તેનો એક એક ગ્રન્થ છે, અને નીતિશાસ્ત્ર ઉપર તો ત્રણ ગ્રન્થ છે. તેના એક ભાઈ તિરવજ્ઞવાર, જે પ્રસિદ્ધ શિવભક્ત હતા, તેમને વિષે કહેવાતું કે તિર જેવો તો એક તિર જ છે, અર્થાત્ એનો જોટો નથી. આ સાતેય ભાઈબહેન આજીવન અવિવાહિત રહેલાં. આ બધાં અનુત્પન્ન માતાનાં સંતાનો! આજે દક્ષિણ ભારત એમની સ્મૃતિને પૂજે છે, ને એમને વિષે સકારણુ ગર્વ લે છે.

‘નમ શિવાય’ એ પંચાક્ષરી મંત્રનો જાપ કરવાનો કોઈ પણ જાતિને માટે નિષેધ નથી, એ આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ. ભક્તિમાર્ગના આ સંપ્રદાયમાં પણ વર્ણ અને જાતિના ભેદને ગોણુ માનવામાં આવેલા છે. શ્વલ્ભૂત પર બાપ્ય લખનાર આચાર્ય શ્રીકૃષ્ણે એક વચન ટાંક્યું છે, તેનો અર્થ એ છે કે ‘શિવ નામનો ઉચ્ચાર કરનાર ચંડાલ હોય તોપણ તેની સાથે વાત કરો. તેની સાથે રડો, તેની સાથે બોજન કરો.’ ૧૮

રકંદપુરાણમાં કહ્યું છે : ‘કૃતરું મરી જાય ત્યારે તેના શરીર પર આક્ષ હોય તો તે પણ રક્તપાત્રે પામે છે, તો પછી માણસની તો વાન જ ગી?’^{૧૯} આક્ષ પહેરવાનો અધિકાર માનવમાત્રને છે, એમ પણ પાઞ્જ કહ્યું છે. શિવની પૂજા એટલી સરળ છે કે માટીનું નાનું લિંગ (પાર્થિવ) બનાવીને પૂજા કરો તોયે ચાલે. વળી કર્મમાર્ગીઓએ જન્મમરણને અંગેનાં સૂતકની ઘણી અટપટી વ્યવસ્થા કરી મૂકેલી. એ લોકોના મન પ્રમાણે તો એ દિવસોમાં દેવની પૂજા પણ ન થાય. પણ શિવમકોએ કહ્યું કે એવો પ્રતિબંધ શિવની પૂજાને ધણુ પડતો નથી; ભગવાનની પૂજા કરવામાં વળી સૂતક કેવું?^{૨૦}

આ સંપ્રદાયના જ એક સુન્દર શ્લોકમાં કહ્યું છે. ‘દેવી પાર્વતી અમારી માતા છે. દેવ મહેશ્વર અમારા પિતા છે. શિવના બકનો અમારા આંધવો છે. ને ત્રણે ભુવન અમારો સ્વદેશ છે.’^{૨૧} વળી એથી પણ આગળ જઈને કહ્યું છે કે ‘પુરુષો જ્યાં સંકરરૂપ છે, ને સ્ત્રીઓ જ્યાં મહેશ્વરીરૂપ છે.’^{૨૨} એ સંકરને, અને એ મહેશ્વરીને, તો આદરપૂર્વક પ્રણામ જ કરવાના હોઈ શકે; તેમનો તિરસ્કાર કરવાનો ન હોય! આ જે હિતુગ બાવના છે તેની જોડે જાંચનીચ-બાવનો મેળ કોઈ રીતે બેગી શકેનો નથી.

વળી શિવજીનું સ્વરૂપ પણ કેવું છે! કોઈ કહે છે કે શુભ દુષારથી આત્મહત્તિ એવો નમાધિરાજ દ્વિમાય તે જ ગૌરાંગ મહાદેવ છે મહાદેવ ભારતની હિતરમાં બિરાજે છે; દેવી પાર્વતી કન્યાકુમારીના રૂપમાં ભારતને છેક દક્ષિણ છેડે બેઠાં છે (આ મંદિર ૧૬૩૬થી હરિજનોને માટે ખુલ્લું છે); ને જે મળીને ભારતનું રક્ષણ કરે છે. વિષ્ણુ મોટો રાજધિરાજ છે. એને ઘેર વૈભવનો અને સામાનો પાર નથી. એને ત્યાં દગ્ગાર છે, ને દરગાહીઓ પણ છે. એને મળવાના મમયો પણ નિયત કરેલા. એનું દર્શન ગમે ત્યારે ન થઈ શકે. પણ સંકર તો અકિંચન. એ લોકનાથ છતાં મોટામાં મોટો લોકમેવક છે. એના દરવાજા ચોવીએ કલાકે ખુલ્લા. એને મળવા માટે

સમય દરાવવાનીયે જરૂર નહીં એને ત્યાં કોઈને 'મન જનવ' ન મળે. જગતમાં જેને કોઈ ન સંધરે એવાં દીનદીન, તમ્મયેલાં, છંડાયેલાં, બૂતપક્ષીન, નામ, સફૂને એ સંધરનારો. એવો એ જ્યાણ હોવાથી એને 'કરુણાગ્રિહ' કહ્યો છે. ૨૩ કોઈ પણ જીવનું દુઃખ જોતાં એનું હૃદય પીગળે છે. તમે રમશાનવાસી ચાંડાલને બહિષ્કૃત ગણો છો? તો શંકર કહે છે: 'હું પણ રમશાનમાં જ વસનારો છું ને!' ચિતા પર સુવાડેલા ચમનુ વજ્ર લેનાર પ્રત્યે તમને ધૂણા છે? તો શિવ કહે છે: 'એ જિત્તાની બરમ તો હું મારે શરીરે ચોળું છું!' તમને શ્વપતિ વિષે સૂઝ છે? તો શિવ કહે છે: 'હું પોતે શ્વપતિ ક્યાં નથી? હું પશુમાત્રનો પતિ છું, એટલે જ્ઞાનનો પણ પતિ છું જ.' તમે ચાંડાલને મેલોધેસો કદ્યો ગણી તેનો તિરસ્કાર કરો છો? તો શંકર કહે છે: 'મારું પોતાનું ૩૫ જ જીવોને! કપાળમાં લોચન, માથે જટા, ગળામાં સાપ, શરીરે ગજવર્મ આઢેલું અને ચિતાબરમનો લેપ — એમાં શું ૩૫ બધું છે? ચાંડાલ એ પણ શિવનું જ એક ૩૫ છે. રમશાનમાં વસીને શિવજી એ બનાવે છે કે જ્યાં લગી માણસો મરે છે ને તેમને બાળવા માટે રમશાન છે, ત્યાં લગી રમશાનનું કામ કરનાર પણ કોઈ હશે જ — એ તો સમાજનો એક સેવક છે. જે પોતે કદ્યો બનીને — ગળે કાળો કાંડેલો થવા ઈર્ષ્યને — પણ સમાજની સેવા કરે છે તે જ ઈર્ષ્યરેનો સાચો સેવક છે, એમ શિવજીએ પોતે વિષપાન કરીને બતાવ્યું છે. જગતના આખા ધાર્મિક ઇતિહાસમાં એના જેવા બધા પ્રસંગો કેટલા હશે? કુટુંબને કાળે, સંધને કાળે, સમાજને કાળે એવા વિપના ઘૂંટડા ઊતારનારાં જગતમાં હશે ત્યાં સુધી જ જગતની રક્ષા થવાની છે.

શિવનું ખરું સ્વરૂપ તો જાણ્યું પાર્વતીએ, કેમ કે એની પાસે ભક્તિની દૃષ્ટિ હતી. 'કુમારસંભવ'માં કાસિદાસે પાર્વતીને મુખે શિવનિન્દક બ્રહ્મચારી આગળ શિવના ખરા સ્વરૂપનું જે વર્ણન કરાવ્યું છે તેમાં પાર્વતી કહે છે: 'એ ભલે અક્રિયન રહ્યા, પણ સંપત્તિમાત્રના હિતપાદક તો એ જ છે. એ ભલે રમશાનવાસી રહ્યા, છતાં ત્રિલોકના નાથ તો એ જ છે. એ ભલે ભયંકર રૂપવાળા રહ્યા,

છતા એમને શિવ અર્થાત્ કલ્યાણકારી કહે છે લોકો પિનાકીના ખરા
ઉપને ગણના નથી '૨૪

તામિરનાડના તાન્નેર જિલ્લાના તિરુવળ્લુર ગામમા મર્
બ્રાહ્મણો 'મધ્યાહ્નપરાયા' અર્થાત્ મધ્યાહ્નયાડાન ગણ્યા છે. કહેવાન
છે કે તેમને શિવનો શાપ વાગેનો છે તેનું એ પરિણામ છે. એની
કથા આ પ્રમાણે છે તિરુવળ્લુરના કેટના બ્રાહ્મણોએ એક વાર યજ્ઞ
કરવાનો, અને એ પ્રસંગે શિવનું આવાહન કરી તેને પ્રગટ થઈ
નૈવેદ્ય આરોગનાની પ્રાર્થના કરવાનો, વિચાર કર્યો બ્રાહ્મણોના
કેટના પ્રતિનિધિઓ મંદિરમા પધરાવેના શિવનું પાસે ગના પણ
શિવે પોતાને ધ્યાનેથી ખસવાની ના પાડી, ને નૈવેદ્ય મંદિરમા
નાનવાનું હતું પત્રી પાર્વતીએ વચ્ચે પડી તેમને કહ્યું કે 'શિવનું
યજ્ઞમા હાજર રહેશે, પણ ગમે તે વેશ બદલે આવશે' બ્રાહ્મણો
હકે 'હા, બંધેને ગમે તે વેગે આવે અમને શો વાધો હોય?'
યજ્ઞમા બેઠેલા બ્રાહ્મણોએ એખખા, ડાબ વિનાના કપડા પહેરી હતા
યજ્ઞનો અગ્નિ બડબડ બળતો હતો ધીની સુગંધ હવામા ફેનાઈ
રહી હતી શિવના આગમનને થોડી જ વાર હતી એમના
આગમનના તો કંઈ ચિહ્ન દેખાયા નહીં. પણ બરાબર ખારને ટકેરે
બ્રાહ્મણોએ એક ચાડાનને બેઠો તેની પીઠ પર દોરનું મડદુ હતું,
ને પાછળ તેની સ્ત્રી પરાયા (હરિજન)ના વેશમા હતી, ને બેઠે ચાર
કૂતરા ચાનતા હતા આ હરિજન ને તેની સ્ત્રીથી અબડાવારો એ ડરના
માયાં ધણા બ્રાહ્મણો દોટ મૂકીને નાયા. પણ એ તો મહાદેવ જ
પાર્વતી સાથે એ વેશે આવેલા ચાર કૂતરા એ ચાર વેદ હતા
મહાદેવે નૈવેદ્ય લીધું, જે સાચા ધર્મિષ્ઠ બ્રાહ્મણો યજ્ઞમા બેમી રહ્યા
હતા તેમને આશીર્વાદ આપ્યા, અને હિતાવળે ચાલ્યા ગયા પણ જે
બ્રાહ્મણો નાસી ગયા હતા તેમને વર્ણબાહ્ય મનાવી અરપૃથ્થ ધરાવ્યા
પત્રી પાર્વતીની વિનતીથી શિવજીએ કહ્યું કે તેઓ રોજ અડધો વામ-
(દોઢ કનાક) સુધી જ અરપૃથ્થ રહેશે આ ખરેખરી વાન છે, ને
આ બ્રાહ્મણો હમણા સુધી ખરેખાન મોરે દોઢ કનાક અરપૃથ્થ
ગણાતા હવે જ્યારે તેમણે હરિજનો આ મંદિર ખોલ્યા ને

હરિગ્ગનોની અસ્પૃશ્યતા નાખૂદ કરી, ત્યારે તેમની પોતાની અસ્પૃશ્યતા પણ દૂર થઈ. દક્ષિણ ભારતનાં આવાં અનેક શિવમંદિરો ઉપરાંત, રામેશ્વર, જે આર ન્યોનિર્ધિગોમાંનું એક ગણાય છે ને ભારતનાં આર ધામમાંનું એક ગણાય છે, તે પણ હવે હરિગ્ગનો માટે ખુલ્લું થયું છે.

માનંગ મતિ ‘અસ્પૃશ્ય’ ગણાઈ છે. પણ પાર્વતીનું પોતાનું એક નામ ‘માનંગી’ છે. આનંદજીદરી નામનું સ્તોત્ર, જે શંકરાચાર્યે રચ્યું કહેવાય છે, તેમાં પણ પાર્વતીને ‘માનંગી’ કહેલી છે (નવાઙ્ગા માતઙ્ગા સ્વિરગતિમઙ્ગા મગવતી). દક્ષિણ ભારતમાં તો પાર્વતીને માનંગી નામની પરાયા (હરિગ્ગન) સ્ત્રી તરીકે પૂજવામાં આવે છે. વસ્ત્રી એ નામ પરાયા અને પાશ્વર સ્ત્રીઓમાં સામાન્ય છે. શંકરપુત્ર કાતિકેય દક્ષિણમાં મુખ્યભક્ષ્યમ એ નામે પૂજાય છે, ને ત્યાં એમની પૂજા ઘણી જ લોકપ્રિય છે. એ મુખ્યભક્ષ્યમ વસ્ત્રી નામની એક હરિગ્ગન સ્ત્રીને પરણ્યા હતા એમ કહેવાય છે.

શક્તિપૂજના માર્ગમાં જેવો હીન વામાચારી પંથ છે તેવો શુદ્ધ ઉપામનાવાળો દક્ષિણમાર્ગ પણ છે. આજે દેશમાં ઘણાંયે દેવી-મંદિરો એવાં છે જ્યાં પ્રાણીહિંસા કરવા દેવામાં આવતી નથી. એવી શુદ્ધ દેવીપૂજને માટે છેક ઝગ્ગેમાં પણ આધાર મળે છે. શંકરાચાર્યે શાકન સંપ્રદાયમાં પેસી ગયેલા કેટલાક હીન આચારો બંધ કરાવ્યા એમ કહેવાય છે, એ આપણે પાછળ જોઈ ગયા. દાખલા તરીકે કાંચી (કાંજીવરમ)માં એવી કથા ચાલે છે કે શંકરે કામાક્ષીદેવીને નરમેધ બંધ કરવાની ફરજ પાડેલી. કાંચીના કામાક્ષીમંદિરમાં શંકરની મૂર્તિ પણ પૂજાય છે, ને તેના પૂજારી નાંજુદ્રી બ્રાહ્મણો છે. એ બ્રાહ્મણોને શંકરે મહાપારથી અહીં આણેલા એમ કહેવાય છે. ૨૫ માર્ચ ૩૫ •પુરાણમાં જે ‘દુર્ગાસપ્તશતી’ છે તેમાં શક્તિપૂજનનું શુદ્ધ રૂપ જેવા મળે છે. બીજા એક અગત્યના ગ્રંથમાં કહ્યું છે : ‘દેવીનું પુરુષરૂપે સ્મરણ કરવું; અથવા સ્ત્રીરૂપે ચિન્નન કરવું; અથવા સત્, ચિત્ અને આનન્દ જેવું લક્ષણ છે એવા નિષ્કલ તત્ત્વરૂપે તેનું ધ્યાન ધરવું.’ ૨૬

જેમ શક્તિના ધોર રૂપનાં વર્ણનો છે તેમ તેના સૌમ્ય રૂપનાં વર્ણનો પણ આવે છે, ને તેમાં કહ્યું છે કે ‘એ દેવી સૌમ્ય છે, અતિસુંદર છે, અને સર્વ સૌમ્ય વસ્તુઓ કરતાં પણ સૌમ્યતર છે.’ ૨૭ તેને ‘કુરુણ હૃદયવાળી ને કથ્યાણુ કરનારી’ પણ કહી છે. ૨૮ તે ‘આખા જગતના ભારેમાં ભારે દુ ખનો નાશ કરનારી’ છે ૨૯ ‘તે આર્દ્ર ચિત્તવાળી’ છે, અને મહુના ઉપર ઉપકાર કરવાને હંમેશાં તત્પર છે.’ ૩૦ એટલું જ નહીં પણ એ તો ત્રણે જગતનું હિત કરનારી છે. તે અહિન કરનારનું પણ બધું કરે છે; એટલું જ નહીં પણ તેની સામે વેર રાખનારાઓ ઉપર પણ તે તો દયા જ બતાવે છે. ૩૧ એ દેવી પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં દયાએ બેઠેલી છે. ૩૨ વળી કહેવું છે કે ‘જગતમાં જે વિદ્વાઓ છે તે દેવીના જ શુદ્ધ શુદ્ધ પ્રકાર છે; અને જગતમાં જે અંધો છે તે બધી દેવીના જ રૂપો છે.’ ૩૩ જગતની સર્વ અંધો દેવીનાં રૂપો છે — એમાં કાંઈના અપવાદ કરેલો નથી.

તંત્રમાર્ગના એક અથવા કહ્યું છે કે જગજગતની એવી દેવીની પૂજનો અધિકાર મર્વ વર્ણને છે, નારીને પણ એ યોગ્ય છે. ૩૪ ભાંડારકરે એક શ્લોકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેમાં કહ્યું છે કે ભૈરવીયકંતી પૂજા આશ્વતી હોય ત્યારે વર્ણબેદ રહેતો નથી; સર્વ વર્ણો બ્રાહ્મણની જાય છે; અને એ પૂજા પૂરી થાય ત્યારે તે માણસે પોતપોતાના મૂળ વર્ણોમાં ફરી પ્રવેશ કરે છે. ૩૫ આ માર્ગના બીજા એક અથવા કહ્યું છે. ‘અન્ત્યજોમાં પણ જે ભક્ત હોય તેમને દેવીના નામ-સ્મરણનો અને તેને વિશે જ્ઞાન મેળવવાનો અધિકાર છે. જી, શક્ત અને નામધારી બ્રાહ્મણ એ મહુને તન્ત્રજ્ઞાનનો અધિકાર છે.’ ૩૬

વેદકાળના એક ઋષિને પરમ મત્યનું દર્શન થતા આખા જગતમાં પોતાના અરૂપની જ ઝાંખી થયેલી, અને તે બોલી બોલ્યા : ‘ઓહો ! ઓહો ! ઓહો ! હું અન્ન છું. હું અન્ન છું. હું અન્ન છું. હું અન્નને ખાનારો છું. હું અન્નને ખાનારો છું. હું અન્નને ખાનારો છું. હું શ્લોકનો રચનારો છું. હું જ દેવો કરતાં પહેલો ઉત્પન્ન થયો છું. હું અમૃતનું મધ્યગિ-હું છું.’ ૩૭ આચાર્ય

શંકરે જ્ઞાનની દશામાં ગાયેલું : ‘મારે વર્ણો નથી, વર્ણાશ્રમના આચારધર્મો નથી મારે ધારણા, ધ્યાન, યોગ વગેરે પણ નથી. અહંતા મમતા વગેરે જે અધ્યાસ અનાત્માને વિષે રહેલા છે તે મારા મનમાંથી છૂટી ગયા છે. એટલે હું તો દવે કેવલ, નિરુપાધિક એવો શિવ જ બાકી રહ્યો છું.’ ૩૮ નારદ જેવા ઘોષ બ્રહ્મને યમુનાને કાંઠે કરતાં દર્શન થયેલું કે પ્રાણીમાત્ર વિખ્ય છે, ને આ અનેક જગત તે પણ વિખ્ય જ છે (મૃતાનિ વિણુર્મૃતનાનિ વિણુઃ), એટલે તેણે લક્ષકાર્યું : ‘જલમાં વિખ્ય છે, સ્થલમાં વિખ્ય છે, પર્વતના શિખર પર વિખ્ય છે. જ્વાલા, માલા મર્વમાં વિખ્ય છે. અરે, આ આખું જગત વિખ્યમય છે — એના વિનાનો હાલો હામ કયાંયે નથી.’ ૩૯ આ જો અનુભવની વાણી હોય, તો એ સર્વાત્મભાવની કંઈકે જાંખી એ ધર્મને માનનારાઓના આચારમાં પણ થરી જોઈએ.

દિવ્યલોક

૧. રાધાકૃષ્ણન : ‘મદ્ભારત’, પૃ. ૬૧.

૨. યા તે રુદ્ર શિવા તન્ન. શિવા ત્રિશ્વાહમેયજી ।

શિવા રુદ્રસ્ય મેયજી તયા નો મૃદ્ધ જીવસે ॥

કૃષ્ણયજુર્વેદસંહિતા ૪; ૫; ૧૦.

(હે રુદ્ર ! તમારું જે કલ્યાણકારી રૂપ છે, જે દુઃખમાત્રને માટે ઔષધરૂપ હોઈ કલ્યાણકારી છે, જે મુક્તિનું સાધન હોઈ કલ્યાણકારી છે, તે રૂપ વડે તમે અમને આનંદ આપો. જેથી, હે મૃદ્ધ, અમે સુખે જીવી શકીએ.)

૭૦ નમઃ શંભવાય ચ મયોમવાય ત્ર નમઃ શઙ્કરાય ચ મયત્કરાય ચ નમ. શિવાય ચ શિવતરાય ચ । યજુર્વેદ ૧૬; ૪૧.

(કલ્યાણસ્વરૂપ, જગતને માટે સુસ્વરૂપ, લૌકિક સુખ દેનાર, મોક્ષ આપનાર, પરમ કલ્યાણરૂપ, અને ભક્તોનું અત્યંત કલ્યાણ કરનાર, તથા તેમને નિષ્પાપ જનાવનાર રુદ્રને નમસ્કાર હો ।)

૩. સર્વો વૈ રુદ્રસ્તસ્મૈ રુદ્રાય નમો અસ્તુ । પુરુષો વૈ રુદ્ર સન્મહો
નમો નમઃ । ત્રિશ્ચ મૂત મુવન ચિત્ર વહુષા જાત જાયમાન ચ યત્ સર્વો
હ્યેવ રુદ્રસ્તસ્મૈ રુદ્રાય નમો અસ્તુ । તૈ આ. ૧૦, ૧૬.

(વિશ્વમા જે હઈ છે તે રુદ્ર૩૫ છે એ રુદ્રને નમન હો રુદ્ર તે જ
પુરુષ છે, તેને નમન હો જે વિવિધ વિશ્વ થઈ ગયું છે, યાય છે, ને
થવાનું છે તે બધું રુદ્ર૩૫ જ છે એ બધું રુદ્ર જ છે તે રુદ્રને નમન હો)

૪. તમીશ્વરાણાં પરમ મહેશ્વર

ત દેવતાનાં પરમ ચ દેવનમ્ । શ્લે ૬, ૭

૫ શિવાય ત્રિણ્ણરૂપાય ત્રિણ્ણત્રે શિવરૂપિણે । વન. ૩૯, ૭૬.

નામાનિ તત્ર ગોવિન્દ યાનિ લોકે મહાન્તિ ચ ।

તાન્યવ મમ નામાનિ નાત્ર કાયા વિચારણા ॥

હરિચંદ્ર—મહિષ્યપર્વ ૮૮, ૬૦-૧.

સરખાવે।

મમાસ્તિ હૃદયે શર્ગો ભવતો હૃદયે ત્વહમ્ ।

આવયેન્તર નાસ્તિ મૃદા પશ્યતિ કુર્ધિય ॥

૫ પુ પાતાલજલ્પ ૨૮, ૨૦.

(વિષ્ણુ હો છે મારા હૃદયમા શિવ વસે છે, ને શિવના હૃદયમા
જુ પશુ ધુ અમારા ગેમા મુનું અંતર નથી જે મૃદ માણસો કુર્ધું શિવાળા
છે તે જ અમારી વચ્ચે અંતર જુએ છે)

શિવસ્ય હૃદય ત્રિણ્ણવિંધોસ્તુ હૃદય શિવ । રુદ્રહૃદય ઉપનિષત્

(શિવનું હૃદય વિષ્ણુ છે, ને વિષ્ણુનું હૃદય શિવ છે)

શિવ એવ હરિ સાક્ષાદરિવ શિવ સ્મૃત । જુ ના ૧૪, ૨.

(શિવ તે સાક્ષાત્ હરિ છે અને હરિ તે સાક્ષાત્ શિવ છે)

૬ રાધાકૃષ્ણન ‘ધર્મેનું મિત્ર’, પૃ ૨૪૬

૭ રમેશચંદ્ર મનુમદાર ‘ધી સ્વરવ દેરીટજ ઓફ ઇડિયા’

પૃ ૩, પૃ ૬

૮ આ બા પ્રવ ‘આપણો ધર્મ’, પૃ ૬૭૯ શિવપાદસુન્દરમ્:

‘ધ શૈવ સ્ફૂન ઓફ હિંદુઈઝમ’ (૧૯૩૪), પૃ ૧૮૪

૯ક નિવેદિતા ‘ધ વેળ આ, ઇન્ડિયન લાઈફ’, પૃ ૧૬૭-૮.

૯. મહાશ્વરત્વારઃ । ગૈવા, પાશુપતાઃ, કાર્ત્તિકસિદ્ધાન્તિનઃ, કાપાલિકાશ્ચેતિ । મ. સ્વ. મામતી ૨; ૨; ૩૭.

૧૦. મનુમદારઃ એન્ન, પૃ. ૧૬. આ વાતનિ ટેકા આપનારા શિલાલેખો હોપુર રાજ્યમાં એક્સિનજીમાંથી, ને ખેસુર રાજ્યમાંથી, તથા એક ત્રીજી જગ્યાએથી મળી આગ્યા છે. — સાંકારકરઃ ‘વૈષ્ણવીક્રમ, શૈલીક્રમ’, પૃ. ૧૧૬.

૧૧. સમ્વિદાનંદમ્ પિળ્લૈઃ ‘ધી હસ્યરસ હેરીટજ ઓફ ઇડિયા’ વો. ૨, પૃ. ૨૭૭-૨૪૬.

૧૨. બાર્નેટઃ ‘ધી હાઈ ઓફ ઇડિયા’, પૃ. ૮૨.

૧૩. રાધાકૃષ્ણનઃ ‘ઇ. ડિ.’ વો. ૨, પૃ. ૭૩૦.

૧૪. કૃષ્ણસ્વામી આયંગરઃ ‘સમ હોન્ડ્રીપ્થસન્સ ઓફ સાઉથ ઇડિયા હુ ઇડિયન હસ્યર’, પૃ. ૨૨૧-૭.

૧૫. એન્ન, પૃ. ૧૩૧.

૧૬. ફારખારઃ ‘એન આઉટલાર્કન ઓફ ધી રિસિનિયસ સિટરેયર ઓફ ઇડિયા’, પૃ. ૩૪૬.

૧૭. સમ્વિદાનંદમ્ પિળ્લૈઃ એન્ન.

૧૮. અપિ વા યશ્વન્દાલઃ શિવ હિતિ યોત્ત્વં ઘટેત્, તેન સદ્ સંવદેત્, તેન સદ્ સંવિશેત્, તેન સદ્ ભુક્ષીત । મ. સ્વ. શ્રીકૃષ્ણમાધ્ય ૪; ૧; ૧૬.

૧૯. રુદ્રાધ્વદેહસંયોડપિ કુકુરો મ્રિયતે યદિ ।

સોડપિ રુદ્રપદં યાતિ કિં પુનર્માનવો ગુહ ॥ સ્કં. પુ.

૨૦. સ્વતકે મૃતકે ચૈવ ન ત્યાજ્યં શિવપૂજનમ્ । લિઙ્ગપુરાણ

૨૧. માતા ચ પાર્વતી દેવી પિતા દેવો મહાશ્વરઃ ।

વાન્ધવાઃ શિવમક્તાશ્ચ સ્વદેશો મુચનત્રયમ્ ॥

અન્નપૂર્ણાસ્તોત્ર ૧૨.

૨૨. શંકરઃ પુરુષાઃ સર્વે સ્ત્રિયઃ સર્વા મહાશ્વરી ।

૨૩. જય જય કરુણાન્ને શ્રીમહાદેવ શમ્ભો ।

શંકરાચાર્યઃ શિવાપરાધશમાપનસ્તોત્ર

૨૪. અર્કિચન સન્નમ્ભવ સ સપદાં
ત્રિલોકનાથ પિતૃસદ્ગોચર ।
સ મીમરૂપ શિવ इत्युदीર્યતે
ન સન્તિ યાયાય્યેવિદ પિનાગ્નિન ॥ કુમારસમવ ૫, ૭૭.

વળી •

મરોક્ષ સ્વર્વાઙ્ગ પરશુરાજિન મહમ પગ્નિન
કપાલ ચેતીયત્તવ ઘરદ તન્નોપકરણમ્ ।
સુરાસ્તાં તામૃદ્ધિં દધતિ તુ મવદ્મુપગ્નિહિતાં
ન હિ સ્વાત્મારામ વિપયમૃગતૃષ્ણા ભ્રમયતિ ॥

સ્મશાનેશ્વાશ્રીઢા સ્મરહર પિશાચા સહચરા
શ્વિતાભસ્માલેપ સ્તગપિ નૃકરોટીપરિકર ।
અમઙ્ગલ્ય હીલ તવ મવતુ નામૈવમરિલ

તથાપિ સ્મર્તૃણાં ઘરદ પરમ મઙ્ગલમસિ ॥ મહિન્નસ્તોત્ર ૮, ૧૧.

(હે વર આપનારા મહેશ્વર ! મોટા પોઠિયો, ટામ, કુઠાડી, ગજચર્મ,
સરખ, સર્પો, જોખરી, એ બધી તમારો વ્યવહાર ચલાવવાની સામગ્રી
તમે કૃપાદ્રિષ્ટી ને સમૃદ્ધિ આપો છો તે જ દેવેને મળી શકે છે પણ
ને માણસ આત્મારામ છે, આત્મામા જ સુખ માનનારો છે, તેને
વિપયગ્રી મૃગદૃષ્ટિ લોભાવી સમી નથી હે કામદેવના સહારક ! તમે
સ્મશાનમા ફરો છો પિશાચો તમારા સહચર છે તમે સગીરે ચિતાભસ્મનો
લેપ કરો છો માણસોની જોખરીઓની માળા ગજામા પહેરો છો એ
રીતે તમારું બધું આચરણ બને અમરજા હોય તોપણ, હે વરદાયક,
ને માણસો તમારું ગ્રહીણ કરે છે તેમને માટે તો તમે પરમ
મંગલદાયક છો)

૨૫ કૌશ્ઠનાર એજન, ૫ ૨૬૮

૨૬. પુરુષાં વા સ્મરેદેવીં સ્ત્રીરૂપાં વા વિચિન્તયેન્ ।
અથવા નિષ્કલં વ્યાયેતસન્નિવાનદલક્ષણામ્ ॥

૨૭. સીમ્યા સીમ્યતરાશંખમીએમ્યસ્તવતિસુદરી । દુ. સ. ૧; ૮૧. ~
૨૮. કાઠ્ઠ્યદ્વદયાં શિવામ્ । દુ. સ. પૂજામન્ત્ર ૪.
૨૯. વાતોસિ સર્વજગતો પરમાર્તિહન્ત્રી । દુ. સ. ૪; ~

૩૦. સર્વોપકારકરણાય સદાર્દ્રચિત્તા । દુ. સ. ૪; ૧૭.

૩૧. જગત્ત્રયહિતૈષિણી । દુ. સ. ૪; ૪૦.

અહિતેષુ સાધ્વી । દુ. સ. ૪; ૧૯.

વૈરિષ્વરિ પ્રકૃતિૈવ દયા ત્વયેત્યમ્ । દુ. સ. ૪; ૨૧.

૩૨. યા દેવી સર્વમૂતેષુ દયારૂપેણ સંસ્થિતા । દુ. સ. ૫; ૬૫.

૩૩. વિદ્યાઃ સમસ્તાસ્તવ દેત્રિ મેદાઃ

ક્લિયઃ સમસ્તાઃ સકલા જગત્સુ । દુ. સ. ૧૧; ૬.

૩૪. સર્વવર્ણાધિકાર્ક્ષ નારીર્ણા યોગ્ય ઇવ ચ । ગૌતમતન્ત્ર

૩૫. પ્રવૃત્તે ભૈરવીચક્રેઃ સર્વે વર્ણા દ્વિજાતયઃ ।

શાંડી૧૩૨: 'વૈષ્ણવીશ્રમ, શૈલીશ્રમ', પૃ. ૧૪૭.

૩૬. અન્યજા અપિ યે ભક્તા નામજ્ઞાનાધિકારિણઃ ।

હ્રીશ્ચદ્રવદ્ભગન્ધૂનાં તન્નજાનેઽધિકારિતા ॥ બ્યોમસંહિતા

૩૭. હા૩૨૩ હા૩૨૩ હા૩૨૩ । અહમન્નમહમન્નમહમન્નમ્ । અહમન્નાદો

૨ ઽ હમન્નાદો ૨ ઽ હમન્નાદઃ । અહં શ્લોકકૃદહં શ્લોકકૃદહં શ્લોકકૃત્ ।

અહમસ્મિ પ્રથમજા જ્ઞાતા ૩ સ્ય । પૂર્વે દેવેભ્યોઽમૃતસ્ય ના ૨ ભાગિ ।

તૈ. ૩; ૧૦; ૫, ૬.

૩૮. ન વર્ણાં ન વર્ણાશ્રમાચારધર્મા

ન મે ધારણાધ્યાનરોગાદયોઽપિ ।

અનાત્માશ્રયાહંમમાધ્યાસહાનાત્

તદેકોઽવશિષ્ઠઃ શિવઃ કેવલોઽહમ્ ॥ દશશ્લોકી ૨.

૩૯. જલે વિણુઃ સ્થલે વિણુર્વિણુઃ પર્વતમસ્તકે ।

જ્વાલમૅલાકુલે વિણુઃ સર્વ વિણુમયં જગત્ ॥ પ્રહ્લાણ્ડપુરાણ

ચૈતન્ય

૧

ભગવદ્ભક્તિનાં દ્વાર દશા બેઠાવ વિના સર્વ વર્ણોને માટે ખુલ્લાં છે, એ ભાગવતધર્મનો અટ્ટંગો આપવાનું ભારતના સાધુમંત્રોએ આદત્ત જમાના થયાં એકધારું ચાલુ રાખ્યું છે. બંગાળમાં એ કામ-સૌથી વધારે પ્રમાણમાં ચૈતન્યે (ઈ. સ. ૧૪૮૫-૧૫૩૩) કર્યું. 'વસ્તુતઃ, ભક્તિમાં વર્ણનો કે જાતિનો—આભણ શરૂ હિંદુ મુસલમાન કે સ્ત્રી પુરુષનો—બેદ નથી એમ ચૈતન્યે પ્રતિપાદન કર્યું હતું.'^૧ એમના સંપ્રદાયમાં પ્રવેશ પામેલા સાધુ હરિદાસ જન્મે મુસલમાન હતા, ને તેમને અદ્વૈતાચાર્યે વૈષ્ણવધર્મની દીક્ષા આપી હતી. બંગાળની રાજધાની ગૌડ શહેરના કાશ્યએ એમને હરિનામ ગાવાની મનાઈ કરી, ને તેમણે માન્યું નહીં, એટલે નરિયા જિન્દાનાં ૨૨ ગામમાં તેમને જાહેર રીતે ચાલુક મરાવેલા. છતાં દાકર હરિદાસે હરિનામ છોડ્યું નહીં. તેમણે પોતાની ધર્મનિષ્ઠા ને સુશીલતાથી એવી છાપ પાડી હતી કે આભણ પંડિતો પણ એમને ગુરુ તરીકે સ્વીકારતાં શરમાતા નહીં.^૨ તે ગુલસીપૂત કરતા. રોજ ત્રણ કાળ હરિનામનો જપ કરતા, ને બિદ્યાજ પર નિર્બાદ ચલાવતા. લોકો એમને પૂજતા. બક્ષરામ આચાર્ય નામના એક પુરોહિત એમના શિષ્ય હતા. પુરીમાં ચૈતન્ય અને હરિદાસની મુલાકાત થઈ. હરિદાસ ચૈતન્યને પગે કાઢ્યા. હરિનામે ચૈતન્યને કર્યું : 'ભગવત્. મને અડગો નહીં; હું હીન પાપી છું, અદૃશ્ય છું.' ચૈતન્યે જવાબ દીધો : 'હું તમને એટલા માટે અડું છું કે તમારા રૂપરંગથી હું પાવન થાઉં. તમારા જેવી સાધુતા મારામાં નથી. તમે તો માણસને આખણ સંન્યાસીના કરતાં પણ અધિક પવિત્ર બનાવવાનું સામર્થ્ય ધરાવો છો.'^૩ હરિદાસના અવસાન પછી ચૈતન્યે પોતે તેમને પુરીમાં ધ્વનાવવાની ક્રિયા કરેલી.^૪

રામાનંદ રામ કરીને એમના એક બીજા અનુયાયી હતા. રામાનંદ મન્યાગી ચૈતન્યને મન્યા એટલે તેમને પગે લાગ્યા. ચૈતન્ય બેઠેલા હતા તે જિભા ચર્ચ ગાતા ને કહે 'જિભા યાએ ને કૃષ્ણ કૃષ્ણ બોલો.' ૫ પછી પૂછ્યું 'તમે ગમાનંદ રામ છો, નહીં?' રામાનંદે કહ્યું 'હા છ, હું નીચ ચદ્ર છુ, દામ છુ.' બંનેનાં હૃદયમાં પ્રેમ જિભાર્થ આવ્યો હતો. રામાનંદ અસ્પૃશ્ય હોવા છતાં ચૈતન્યે તેમને બાથમાં બીડી દીધા; બંનેને મૂર્છા આવી ગઈ, ને બંને બોંધ પર પડ્યા. બંનેના મોમાથી કૃષ્ણ એટલો એક જ બોધ અવારનવાર સંભળાતો હતો. ૬

અદ્વૈતાચાર્ય અને નિત્યાનંદ નામના બે અનુયાયીઓને ચૈતન્યે કામ મોખ્યું હતું કે તેમણે જગાણમાં કરીને ભક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કરવો, ને તેમાં નીચામાં નીચી ગણાતી ગતિઓનો પણ સમાવેશ કરવો. ૭

ઉત્તર જંગાણના રામકેલી ગામે માડર મંદિર અને દાખીર ખામ નામના બે મુમનમાન તેમના મંપ્રદાયમાં ભન્યા આ બે મૂળ તો મહારાષ્ટ્રી બ્રાહ્મણ હતા. તેમના પૂર્વજો જગાણમાં આવીને વસેલા. આ બે જણ મુમનમાનની નોકરીમાં મોટે હોદ્દે ચડેલા. તે ચૈતન્યના મંપ્રદાયમાં દાખલ થઈ મન્યાગી બન્યા, ને અનુક્રમે ૩૫ ગોસ્વામી ને સનાતન ગોસ્વામી એ નામે પ્રસિદ્ધ થયા. એમની જોડે થયેલી મુલાકાત વિશે ચૈતન્યે કહ્યું હતું 'તેઓ ભક્તપ્રેમ હતા. કૃષ્ણની એમના પર દયા હતી. તેમનામાં શુભભક્તિ અતિશય હતાં વજર અને સૂમનો હોદ્દા પર હતા, છતાં તેઓ પોતાને તૃણ સમાન હસકા ગણતા હતા. એમની નમ્રતા જોઈને પથ્થર પણ પીગળે. હું રાજ થયો, ને મે એમને કહ્યું તમે જિયા હોદ્દા પર છો, છતાં પોતાને બહુ જ હવકા ગણુને એટલે કૃષ્ણ થોડા વખતમાં તમારો છુટકારો કરશે.' ૮ કેટલાક કહે છે કે ૩૫ અને સનાતન મુસનમાન થયેલા, ને પાછા હિંદુ ધર્મમાં આવેલા. બીજા કેટલાક માને છે કે તેઓ મુસનમાન થયા જ નહોતા, પણ મુમનમાનના સંસર્ગથી પોતાને દૂષિત ને હલકા માનતા.

કેટલાક પડાણો સંપ્રદાયમાં દાખલ થયેલા, તે ‘પદાણુ વૈષ્ણવ’ નરીકે ઓળખાયેલા. તેમાંના એક ગિચ્છીખાને સંન્યાસ મદણ કરેલો.

ચૈતન્યે જે યોગક સંસ્કૃત શ્લોકો લખ્યા છે તેમાંના એકમાં કહ્યું છે : ‘જે માણસ ધાસના તરણા કરતાં નમ્ર હોય, યજ્ઞના કરતાં વધારે સદનવીર હોય, બીજાને માન આપતો હોય છતાં પોતાને માનની દૃષ્ટા ન હોય, તે હંમેશાં હરિનું નામ લેવાને લાગે છે.’ આ નમ્રતાની ભાવના તેમના સંપ્રદાયનું એક મુખ્ય લક્ષણ છે. હિંદુ સમાજના નીચામાં નીચા ગણાતા વર્ગોને લક્ષિત કરવાનો અધિકાર છે, એમ ચૈતન્ય હંમેશાં કહેતા. તેથી આજે બંગાળમાં સાત મામાન્ય માણસો — બંગી મુધ્યાં — જે ગીતો ગાય છે તેમાં કહે છે કે ‘આવો, ને જે અવનારી પુરુષ જાનિમૈદ માનના નથી તેમના દર્શન કરો.’ પ્રભુભક્તિનો માર્ગ ચૈતન્યે અતિ મરજ કરી મૂક્યો હતો. એમનાં મંડીતનોમાં સર્વ નાનજનના માણસો બળનાં

‘તેમણે જન્મ, માયાપ ને મામાગિક દરજ્જાના કદા બેદ-ભાવ વિના મર્વ આપુરુવાને ભક્તિમાર્ગના જિયામાં જિયા પદ સુધી પહોંચવાનો અધિકાર આપ્યો હતો.’^{૧૦} આ સંપ્રદાયમાં નીચી ગણાતી જાતિના માણસો પણ વિદ્વતા પ્રાપ્ત કરીને ધર્મે જિએ પદે પહોંચ્યા હતા. એમાંના એકનું નામ સ્વામાનંદ હતું વૈષ્ણવોના ‘ટોલ’માં નાનજનના બેદ વિના વિદ્યા શીખવવામાં આવતી. શ્રીઓને પણ સાગી પેડે કેળવણી મળતી. એવી અનેક વૈષ્ણવ બક્ષા શ્રીઓ પણ એ સંપ્રદાયમાં થઈ ગઈ છે તેમાંની એક તે ચૈતન્યની પૂર્વાશ્રમની પત્ની વિષ્ણુપ્રિયા હતી.

સુશીલક્રમાર દે કહે છે : ‘ચૈતન્યને પોતાને મન નાનજનનો બેદભાવ ન હોય તોયે તેઓ બીજાના મનમાં ગદેબા એવા બેદભાવને માન આપતા . . . બીજા તરફ, ચૈતન્યે અનાનન અને કપને કહેતું કે કૃષ્ણની ભક્તિમાં નાનજન કે કુળનો વિચર કરવાનો ગદેનો નથી. પણ આ જાતુમાર માત્ર ધાર્મિક ગ્રામનોમાં દેવ, અને મામાગિક વિધોમાં ન હોય, એમ દેખાવ છે. તેમણે કહેતું સંકીર્તન અને

નામોચ્ચાર કરવાની છટ ચાંડાચી માંડીને બ્રાહ્મણ મુધીના સડને છે; અને આ બાળનમાં જીએને પણ પુરોના નેટલો જ અધિકાર છે. આ વિષયમાં બેદબાવ કે અજગાપણું જરાયે નથી. દાખલા તરીકે, કોઈ અમુક જાતિને કે માણસને જ ગુરુ યા ઉપદેશક થવાનો આગવો અધિકાર છે, એવા વિચારને ચૈતન્યે કદી ઉત્તેજન આપ્યું નહોતું; અને પોતાના મંત્રદાયનો પ્રચાર લોકોમાં કરવાના ન્યામ માટે તેમણે ૩૫, સનાતન, અને રઘુનાથ દાસને પસંદ કર્યા હતા.' ૧૧

‘ચૈતન્યચન્દ્રોદય’માં કહ્યું છે : ‘હું તે અદ્ભુત ચૈતન્યને વંદન કરું છું, જેમની કૃપાથી યવનોને પણ સદ્ગુણિ બિપજે છે ને તેઓ કૃષ્ણનું નામ રટતા થાય છે.’ ૧૨

ચૈતન્યે કહેલું કે ‘જેની શબ્દ પર કૃષ્ણનું નામ નાચી રહ્યું છે તેને અધમ ગણાય નહીં; તે તો સર્વશ્રેષ્ઠ છે.’ વળી કહેલું કે ‘નીચ ગણાતી જાતિઓ કૃષ્ણભજન કરવાને અયોગ્ય નથી, બ્રાહ્મણ સહુજનો ગણાય છે એટલે જ તેને ભજન કરવાનો અધિકાર છે એમ પણ ન કહી ગયાય. જે માણસ કૃષ્ણને ભજે છે તે મોટો છે. જે કૃષ્ણનો ભક્ત નથી ને હલકો છે. અધમ છે. કૃષ્ણના ભજનમાં જાતિ અને કુળનો વિચાર કરવાનો હોય જ નહીં. ભગવાન તો દીન અર્થાત્ નમ્ર નિરભિમાની માણસ ઉપર અધિક દયા કરે છે કુલીન, પંડિત અને ધનવાનને ધણું અભિમાન હોય છે.’

બાકિસ લોકો, જેમનો ઉદ્દેશ્ય રવીન્દ્રનાથે ઘણી જગાએ કર્યો છે, તેઓ ચૈતન્ય સંપ્રદાયની ઘણી અસર તરે આપ્યા છે. એવા એક બાકિસ કવિએ ગાયું છે: ‘હે પ્રભુ! જ્ઞાન વડે તારો પાર પામી શકતો નથી, પણ તું પ્રેમનો બિખાગી છે. તું આંખમાંથી આંસુ વરસાવતો, દારે દારે કરીને, પ્રેમની બિદ્યા માગે છે. કયા જ તારા હૃદય, અને કયાં છે તારું સિંહાસન? હું જોઉં છું કે તેં તો કંગાલોની સભામાં તારું આસન બિઠાવ્યું છે. તારાં હૃદય કેવાં ધૂળમાં રોળાઈ ગયાં છે! પાનડીના ચરણની રજે તારા શરીર પર પડે છે — એ રણથી જ તારી કાયા શોભે છે!’ ૧૩

બાહિન બમ્મ નરહરિ કહે છે 'બાઈ, એટલા માટે તો હું બાહિન મન્યો છું. હવે લોખના અથવા વેડના કે બીજા કરતા બેઠ બાવનો હક મારા પર ચાલી શકે એમ નથી હું એ બવાની પાર ચાલ્યો ગયો છું.' ૧૪

જગો નામનો કેવટ (કૈવર્ત) જાનિતો બાહિન ને કે 'અરે તારા અતરમા જ અગાધ સાગર બરેયો છે. તું તેનો મર્મ મમજ્યો નથી ત્યાં નથી કડો કે નથી જિનારો નથી રાખની ધાગ નથી નિયમ કે નથી કર્મ.' ૧૫

ગગારામ નામનો એ દરિજન (નમોગદ) બાહિન કહે છે 'જેના મનમા જેમ આવે તેમ બને બોને હું તો નારા પ્રેમન થતો મુમાદર છું હોઈથી ડરતો નહીં.' ૧૬

બમ્મ પ્રિ ચડીદામે કહેતું 'કે માયુમ બાઈ' તું માનજા. મહુની ઉપર મનુ ન સત્ય છે એની ઉપર મનુ નહીં.' ૧૭

આ વચનમા મહાભાગ્યના પેના વડનનો જાણે પડ્યો મબગાય છે

શુભ મહા સદિદ ધો મર્તિનિ

ન માનુયાત્ કૈઠર દિ વિચિત્ર ।

(આ શુભ સાથ વખતે મનુ હું મનુ વના રત કેટ વમનુ શીછ કોઈ નથી)

એવું જે એ તરત છે, જે પ્રજુનુ મવોંતમ કા કે, એવા મનુ'નો તિરસ્કાર કરીને આપણે ધમ પાળ્યાનો દાવો મ્મી મરીચ ખગાઈ

ચૈતન્ય પદી આશરે મોએ- વગમે આમામના મુકુટેવ નામના વૈનુવ બમ્મ ધર્મ ગયા તેમજે કહેતું 'ધાત્ર ચ જાત, જમ, નીમ, દાતા, મોર વગેરેના બેનાવ ન રાખતા નનદષ્ટિ રાખવી ને જોએ.' તેમના દિવેનો હીરે કૈવર્ત, મનિન, કોઝ, મનિરા, જન મિત્રી, બાટ, ચાગન, કાપચ, આનગ, મહુ મ્મી બેનવ વિના મગ્ગને દરિનુ નાન માતા એ મર્મ બમ્મો હુમે મગે એમા મેનાન પ્રનનુ નામરનરજા ને તેના શુખગાન મગતા. ૧૮

પુરીમાં આવેલા જગન્નાથના મંદિર જોડે ચૈતન્યના ઘણા જીવનપ્રસંગો જોડાયેલા છે. તેમના દેહાવસાન વિષે જે જુદી જુદી અનેક વાતો ચાલે છે તેમાંની એક એ છે કે તેઓ જગન્નાથની મૂર્તિમાં વિલીન થઈ ગયેલા. જગન્નાથના આ મંદિરની સ્થાપનાને લગતી જે કથા છે તે પણ બોધદાયક છે. જગન્નાથનું મંદિર એક કાળે એક ભૂરા રંગની ટેકરી (નીલાચલ) પર હતું. ટેકરી ગાઢ, ભયંકર જંગલથી ઘરાયેલી હતી. વિશ્વાચલુ નામનો, સખર જાતિનો, એક પારધી તે ઝાડીમાં ધર કરીને રહેતો હતો. એક દિવસ તે શિકારની શોધમાં નીકળેલો તે ટેકરીના શિખર પર આવી પહોંચ્યો. ત્યાં એક શુક્રમાં તેણે એક સુંદર મૂર્તિ દંકાર્ધને પડેલી જોઈ. તે જોઈને તેનું હૃદય આનંદ અને ભક્તિથી કુશાઈ ગયું. જિંઘતાં ને જાગતાં એના મનમાં એ મૂર્તિના જ વિચાર આવ્યાં કરે. એણે મુઘ્ધ કલ્પનાથી એ મૂર્તિનું નામ નીલાચલ પરથી નીલમાધવ પાડ્યું. રોજ સવારે તે વહેલી જાડીને શુક્રમાં જાય, ને પેલી મનોહર મૂર્તિને નવડાવી તેને ફક્તથી શણગારે. એટલું કર્યા પછી વનનાં સારામાં સારાં ફળ ભેગાં કરી લાવે, તે આખી જીએ, ને મીઠાં ફળ દેવને ધરાવે. દેવ આ શ્રદ્ધાને વશ થયા, ને સખરનાં ફળ લઈને આરોગવા લાગ્યા. નહીં તો પારધી ઉપવાસ કરત; કેમ કે એણે તો સંકલ્પ કરેલો કે ભગવાન ફળ આરોગે નહીં ત્યાં સુધી પોતે ખાવું નહીં. આ રીતે દિવસો પર દિવસો જવા લાગ્યા. પારધીની દીકરી લલિતા સિવાય બીજા દોષને ખચર નહોતી કે પારધી નીલમાધવની ભક્તિમાં લીન થઈ ગયો છે ને એને જગતમાં બીજો કશો રસ રહ્યો નથી. એ દાગે માલવદેશની ગાદીએ ઇન્દ્રલુપ્ત નામનો રાજા હતો. તે બોલો ને ધર્મનિષ્ઠ હતો. એના જીવનની મોટામાં મોટી આકાંક્ષા એ હતી કે કોઈ જગ્યાએ પવિત્ર સ્થાન શોધી કાઢવું, ત્યાં વિશાળ દેવાલય બંધાવવું, ને ત્યાં એવી મૂર્તિની સ્થાપના કરવી કે જેની પવિત્રતાની ખ્યાતિ આખા દેશમાં ફેલાય. એવું સ્થાન ને એવી મૂર્તિ શોધવા તે ચારે દિશામાં અનુચર મોકલ્યાં કરતો

હતો. એક દિવસ એ શોધની નિષ્ફળતા વિષે વિમાસણ કરતો તે બેઠો હતો ત્યાં એક અજાણ્યો બ્રાહ્મણ આવી ચડ્યો. એણે આવીને નીલાચલની પવિત્રતાનું ને નીલમાધવની મૂર્તિનું છટાદાર વર્ણન કર્યું ને કહ્યું : ‘નીલમાધવ એ તો સાક્ષાત્ શ્રીવિષ્ણુ છે. આપ જો ત્યાં મંદિર બાંધશો તો આપને અપૂર્વ કીર્તિ અને અપાર શ્રેયની પ્રાપ્તિ થશે, કેમ કે મારી બજારમાં આ સ્થાન આખા ભારતવર્ષમાં સૌથી પવિત્ર છે.’ રાજના હર્ષનો પાર ન રહ્યો. તેણે પ્રધાનના નાના ભાઈ વિદ્વાન ને ભક્તિમાન વિદ્યાપતિને એ જગ્યાએ જાતે જઈ, તપાસ કરી, બ્રાહ્મણની વાત સાચી છે કે નહીં તે શોધી કાઢવા મોકલ્યો.

પેલા બ્રાહ્મણે જતાવેલી દિશામાં ને એ એકાએક ચાલતાં વિદ્યાપતિને ગમર વિશ્વવસુની ખૂંપડી શોધી કાઢતા વાર ન લાગી. શરૂ પાસે જઈ તેણે આવવાનું કારણ જણાવ્યું શરૂ આવા વિદ્વાન માણસને છાજે એવા આદરથી એનું સ્વાગત કર્યું. પણ વિદ્યાપતિએ નીલમાધવનાં દર્શન કર્યા વિના અન્ન લેવાની ના પાડી. એટલે શરૂ એને પોતાના પ્રિય અંગે બઈ ગયો. એ માંજે વિદ્યાપતિને થયું કે મારી શોધ સફળ થઈ. તે રાતે તે વિશ્વવસુની સાથે રહ્યો. બીજો દિવસ પહેલા દિવસના જેવો જ ગયો, ને ત્રીજો પણ એમ જ પસાર થઈ ગયો. દિવસે દિવસે વિદ્યાપતિને એ સ્થાન એટલું બધું મોહક લાગતું ગયું કે જે કામને માટે પોતે આવેલો તે કામ જ બૂલી ગયો. એક રાતે એને સ્વાપ્ન આવ્યું, તેમાં ભગવાને આવીને એને યાદ દેવાનું કે એને પાગ જવાનું છે ને રાજ આતુરતાથી એની રાહ જોઈ રહ્યો છે.

બીજો દિવસે સવારે વિદ્યાપતિ માનવદેશ જવા નીકળ્યો. ત્યાં જઈ તેણે રાજને પોતે નીકળ્યો ત્યાંથી માંડીને રજેરજ વાત કહી સંભળાવી. રાજ એકદમ એ ધ્યાનની યાત્રાએ નીકળ્યો. આખે રસ્તે તેને આનન્દ થતો હતો કે ભગવાને આખરે મારી શોધ સફળ કરી ખરી. પણ એક વાત એના મનમાં ખૂંચ્યાં કરતી હતી. નીચ જાતિનો, અસ્પૃશ્ય શરૂ ભગવાનની પૂજા કરી મૂર્તિને પ્રતિષ્ઠા

બ્રહ્મ કરી રહી હતો એ લાગણી એના મનમાંથી ખસતી નહોતી. પ્રવાસ પૂરો થતા પહેલાં એણે મનમાં સંકલ્પ કરી લીધો કે એ શરૂ અસ્પૃશ્યને ભગવાન પામેથી દૂર ખસેડવો. આવા વિચારો કરતો કરતો તે સીધો નીલાચલને શિખરે પહોંચ્યો. પણ જુએ છે તો ગુફામાંથી નીલમાધવની મૂર્તિ અલોપ થઈ ગયેલી! નીલમાધવ અંતર્ધાન થઈ ગયા હતા! રાગ બહુ ધી ધી થયો. એણે વિદ્વાન વિદ્યાપતિને પૂછ્યું. વિદ્યાપતિએ કહ્યું: 'તમે શરૂ વિશ્વાવસુને અસ્પૃશ્ય ગણીને મનમાં તેનો નિરસકાર કર્યો છે. પણ એ તો મહાભક્ત છે, ને એણે નીલમાધવની અપાર કૃપા મેળવી છે. તમે મનમાં જિંચતીચભાવને આવવા દીધો, તેથી ભગવાન તમારી નજર આગળથી અદૃશ્ય થઈ ગયા. તમારે ઉપવાસ કરીને શુદ્ધ થવું પડશે, ને વિશ્વાવસુનો જે નિરસકાર તમે કર્યો છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડશે. પછી જ્યારે તમારા મનમાંથી ઈશ્વરનાં બાળકો વિષેનો બેઝબાવ પૂરેપૂરો જૂંસાઈ જશે ત્યારે તમે નીલમાધવનાં દર્શન કરી શકશો.'

રાગએ નમ્રતા ને પશ્ચાત્તાપથી માથું નીચું નમાવ્યું, અને વિદ્યાપતિની શિખામણ પ્રમાણે આચરણ કરવા માંડ્યું. તેણે કેટલાયે દિવસના ઉપવાસ કર્યો, ને મનમાંથી જિંચતીચભાવ સમૂળગો જૂંમી નાંખ્યો. તે પછી તરત જ નીલમાધવે એને સ્વપ્નમાં દર્શન દીધાં ને કહ્યું: 'તું મને હવે અહીંયાં નહીં જુએ. કાલે સમુદ્રકાંઠે જજે. ત્યાં તને એક મોટો લાકડાનો પાટડો દેખાશે. એ મારી અહીંની મૂર્તિનો અવશેષ હશે. એ પાટડામાંથી તું ચાર મૂર્તિ બનાવડાવજે. તારા રાગ્યના એકેએક માણસના મનમાંથી જિંચતીચભાવ પૂરેપૂરો કાઢી નાખજે, ને મહાભક્ત વિશ્વાવસુને ન્યાય કરજે.' બીજે દિવસે પરાદિયે રાગ લાવલસકર સાથે સમુદ્રકાંઠે જઈને જુએ છે તો એક મોટો લાકડાનો પાટડો પડ્યો છે. ભગવાને કહ્યા પ્રમાણે તેણે એમાંથી ચાર મૂર્તિઓ બનાવડાવી — એક જગન્નાથની, બીજી બલભદ્રની, ત્રીજી મુખદાની, ને ચોથી સુદર્શન ચક્રની. નીલાચલ પર એક મંદિર બંધાવ્યું, ને તેમાં ચારે મૂર્તિઓની પ્રાચુપ્રતિષ્ઠા કરી. તમામ પ્રજાજનોને હુકમ મોકલ્યા કે રાગ્યમાં કોઈએ

જિંચનીચનો બેઠ ગણુવો નહીં. એનો દાખલો બેમાડવા માટે તેણે શમર વિશ્વાવસુની દીકરી લલિતાને વિદ્વાન પંડિત વિદ્યાપતિ બેઠે પરણાવી. આજે જગન્નાથના ભક્તોમાં અગ્રેસર ગણાતા પતિ મહાપાત્રો એ યુગલના વંશજ છે. જે લોકો આજે દૈનપતિને નામે ઓળખાય છે તે જોમનો મંદિર ઉપર કુચ અધિકાર છે તેઓ શમર વિશ્વાવસુના વંશજ છે તે જગન્નાથના જનિર્મધુ મનાય છે. ત્યારે જગન્નાથે દેહાન્તર કર્યું મનાય છે ત્યારે આ લોકો મરેલા માણસની ઉત્તરક્રિયા કરે એવી ક્રિયા કરે છે. એવી ક્રિયા કરવાનો અધિકાર ખીજા કોઈને નથી. ઇંદ્રદ્યુમ્ન રાગના વખતના તામ્રપટ પર લખેલા લેખમાં તેમને આ અધિકાર આપવામાં આવેલો છે.

રાગજ્યે ત્યારે મંદિરની સેવાપૂજા માટે ધારાધોરણ ધડચાં ત્યારે તેણે ૩૬ જાતિઓના માણસોને સેવામાં લીધા, જેથી કાળાન્તરે એવો અર્થ ન કરવામાં આવે કે એકલા શમરને જ મંદિરમાં જવાનો અધિકાર છે તે ખીજાને નથી. મંદિરના અંદરના બા ૧૧ એવા કરવાનો અધિકાર સર્વ વર્ણના હિંદુઓને છે. રાગને એવું સિદ્ધ કરવું હતું કે જાતિ જાતિ વચ્ચે ભેદ નથી, અને મંદિરમાં જઈ ભગવાનનાં દર્શન કરવાનો અધિકાર કોઈ પણ હિંદુને છે. એ પ્રથા અખડિત ચાલતી આતી છે, ને આજે પણ કાયમ છે. ભંગી, પેંગા, ખાવરી, હાડી, ચમાર, ઘોઝી, દરેક જાતને ભગવાનની સેવામાં કંઈકે કામ નિયત કરી આપેવું છે, ને તે કામ તે જાતના માણસો કરે છે. કોઈ પણ પ્રકારની સેવા ખીજા સેવા કરતાં ચડિયાતી કે ઉતરતી ગણાતી નથી.

જાણે આ વસ્તુને વિશે જરા પણ શંકા ન રહે એટલા માટે, અને જીવમાત્રની એકતા સ્થાપિત કરવાને સારુ, જગન્નાથને ધરાવેલા નૈવેદ્યને ‘કૈવલ્ય’ એટલે એકત્વ કહેવામાં આવે છે; અને એ નૈવેદ્યનો પ્રસાદ લેવાની કોઈ પણ માણસ, જિંચનીચના બેઠને કારણે ના પાડતુ નથી. સર્વ જાતિના માણસો એક દારમાં બેસીને ખાય છે. આ પ્રથા ત્યાં ધણા લાંબા વખતથી ચાલતી આવેલી છે.

બ્રહ્મ કરી રહ્યો હતો એ લાગણી એના મનમાંથી ખસતી નહોતી. પ્રવાસ પૂરો થતા પહેલાં એણે મનમાં સંકલ્પ કરી લીધો કે એ શરૂ અસ્પૃશ્યને ભગવાન પામેથી દૂર ખમેડવો. આવા વિચારો કરતો કરતો તે સીવો નીલાચત્રને શિખરે પડોઝ્યો. પણ જુઓ છે તો ગુફામાંથી નીલમાધવની મૂર્તિ અલોપ થઈ ગયેલી! નીલમાધવ અંતર્ધાન થઈ ગયા હતા! રાત્રી બહુ પી થયો. એણે વિદ્વાન વિદ્યાપતિને પૂછ્યું. વિદ્યાપતિએ કહ્યું : 'તમે શરૂ વિશ્વાવસુને અસ્પૃશ્ય ગણીને મનમાં તેનો તિરસ્કાર કર્યો છે. પણ એ તો મહાભક્ત છે, ને એણે નીલમાધવની અપાર કૃપા મેળવી છે. તમે મનમાં જિંચનીચભાવને આવવા દીધો, તેથી ભગવાન તમારી નજર આગળથી અદૃશ્ય થઈ ગયા. તમારે ઉપવાસ કરીને શુદ્ધ થવું પડશે, ને વિશ્વાવસુનો જે તિરસ્કાર તમે કર્યો છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડશે. પછી જ્યારે તમારા મનમાંથી ઈશ્વરનાં બાળકો વિખેનો ભેદભાવ પૂરેપૂરો બૂંસાઈ જશે ત્યારે તમે નીલમાધવનાં દર્શન કરી શકશો.'

રાત્રીએ નમ્રતા ને પશ્ચાત્તાપથી માથું નીચું નમાવ્યું, અને વિદ્યાપતિની શિખામણ પ્રમાણે આચરણ કરવા માંડ્યું. તેણે કેટલાયે દિવસના ઉપવાસ કર્યા, ને મનમાંથી જિંચનીચભાવ સમૂળગો બૂંચી નાંખ્યો. તે પછી તરત જ નીલમાધવે એને સ્વપ્નમાં દર્શન દીધાં ને કહ્યું : 'તું મને હવે અહીંયાં નહીં જુઓ. કાલે સમુદ્રકાંઠે જાજો. ત્યાં તને એક મોટો લાકડાનો પાટડો દેખાશે. એ મારી અહીંની મૂર્તિનો અવશેષ હશે. એ પાટડામાંથી તું ચાર મૂર્તિ બનાવડાવજો. તારા રાત્રીના એકેએક માણસના મનમાંથી જિંચનીચભાવ પૂરેપૂરો કાઢી નાખજો, ને મહાભક્ત વિશ્વાવસુને ન્યાય કરજો.' બીજો દિવસે પરાદિયે રાત્રી લાવવસ્કર સાથે સમુદ્રકાંઠે જઈને જુઓ છે તો એક મોટો લાકડાનો પાટડો પડ્યો છે. ભગવાને કહ્યા પ્રમાણે તેણે એમાંથી ચાર મૂર્તિઓ બનાવડાવી — એક જગન્નાથની, બીજી બલભદ્રની, ત્રીજી સુભદ્રાની, ને ચોથી સુદર્શન ચક્રની. નીલાચત્ર પર એક મંદિર બંધાવ્યું, ને તેમાં ચારે મૂર્તિઓની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી. તમામ પ્રજાજનોને હુકમ મોકલ્યા કે રાત્રીમાં કોઈએ

જિંચનીચનો બેદ ગણવો નહીં. એનો નાખલો મેસાડવા માટે તેણે શયર વિશ્વાવસુની દીકરી લલિતાને વિદ્વાન પંડિત વિદ્યાપતિ જોડે પરણાવી. આજે જગન્નાથના ભક્તોમાં અગ્રેસર ગણાતા પતિ મહાપાત્રો એ સુમહત્તા વંશજ છે. જે લોકો આજે દૈનપતિને નામે ઓળખાય છે ને જેમનો મંદિર ઉપર કુવ અધિકાર છે તેઓ શયર વિશ્વાવસુના વંશજ છે ને જગન્નાથના જનનિગદ્ધુ મનાય છે. જ્યારે જગન્નાથે દેહાન્તર કર્યું મનાય છે ત્યારે આ લોકો મરેણા માણસની ઉત્તરક્રિયા કરે એવી ક્રિયા કરે છે. એવી ક્રિયા કરવાનો અધિકાર ખીજ કોઈને નથી. ઇંદુમ્ન રાગના વખતના તામ્રપટ પર લખેલા લેખમાં તેમને આ અધિકાર આપવામાં આવેલો છે.

રાગએ જ્યારે મંદિરની સેવાપૂજા માટે ધારાધોરણ ઘડ્યાં ત્યારે તેણે ૩૬ જનિઓના માણસોને સેવામાં લીધા, જેથી કાળાન્તરે એવો અર્થ ન કરવામાં આવે કે એકલા શયરને જ મંદિરમાં જવાનો અધિકાર છે ને ખીજને નથી. મંદિરના અંદરના બા ૧૧ સેવા કરવાનો અધિકાર સર્વ વર્ણના હિંદુઓને છે. રાગને એવું સિદ્ધ કરવું હતું કે જાતિ જાતિ વચ્ચે બેદ નથી, અને મંદિરમાં જઈ ભગવાનનાં દર્શન કરવાનો અધિકાર કોઈ પણ હિંદુને છે. એ પ્રથા અખંડિત ચાલતી આવી છે, ને આજે પણ કાયમ છે. ભંગી, પેંડા, બાવરી, દાડી, ચમાર, ઘોખી, દરેક જાતને ભગવાનની સેવામાં કંઈક કામ નિયત કરી આપેલું છે, ને તે કામ તે જાતના માણસો કરે છે. કોઈ પણ પ્રકારની સેવા ખીજ સેવા કરતાં ચડિયાતી કે જિતરતી ગણાતી નથી.

જાણે આ વસ્તુને વિષે જરા પણ શંકા ન રહે એટલા માટે, અને જીવમાત્રની એકતા સ્થાપિત કરવાને સારુ, જગન્નાથને ધરાવેલા નૈવેદ્યને 'કૈવલ્ય' એટલે એકત્વ કહેવામાં આવે છે; અને એ નૈવેદ્યનો પ્રમાદ લેવાની કોઈ પણ માણસ, જિંચનીચના બેદને કારણે ના પાડતું નથી. સર્વ જાતના માણસો એક દારમાં બેસીને ખાય છે. આ પ્રથા ત્યાં ઘણા લાંબા વખતથી ચાલતી આવેલી છે.

કહે છે કે આ મંદિર હિંદુ સમાજને અર્પણ કરવાને સારુ, ને પૌતાના વંશને મંદિર અને મૂર્તિ પર માલિકીનો હક ન કરે તેટલા માટે, રાજાએ બગવાને પામે વર માગી લીધો. કે મારે કોઈ વંશજ ન થયો, ને આ મંદિરનાં દ્વાર સદાસર્વદા હિંદુમાત્રને માટે ખુલ્લાં રહેજો. એટલે મંદિરના સિંહદ્વાર પર આ અક્ષરો કેાતરેલા છે : ‘હિંદુ મિવાયના કોઈને અંદર જવાની છૂટ નથી. કોઈ પણ હિંદુ અંદર જઈ શકે છે.’ એ જ વ્યવસ્થા મંદિરના નિયમોના ગ્રંથ ‘નિશાન્નિમિષોદય’માં લખેલી છે. સૂર્યવંશી ઇન્દ્રુમ્ન રાજાનો વંશ અસ્ત પામી ગયો છે. આજે જે રાજા ગાદીએ છે તે મોર્ચ વંશનો છે.

જગન્નાથની આ કથાનો કળશ તો હવે ચડે છે. પોતે કહે છે તે કેવળ શાષ્ટિક વસ્તુ નથી, એ સિદ્ધ કરવા રાજાએ મંદિરમાં ઝાંઝ વાળવાનું કામ માથે લીધું. રથયાત્રાના ઉત્સવને વખતે જગન્નાથની પ્રતિમા રથમાં પધરાવવામાં આવે છે તે પહેલાં રાજા જાતે રથને વાળીમૂડીને સાદ કરે છે. આ પ્રથા આજ સુધી ચાલતી આવી છે.

આ કથા શ્રી. રઘુનાથ મિત્ર નામના ઉત્કલવાસી સન્નતે વર્ણવેલી છે. રકંદપુરાણમાં આવેલા જગન્નાથમાહાત્મ્યમાં પણ તે છે. ૧૯ જે મંદિરની સ્થાપના પાછળ આવી વિશાળ ભાવના રહેલી છે તે મંદિરમાં હરિજનોને પ્રવેશ કરવા દેવામાં ન આવે. હોય એવી કલ્પના આવી શકે ખરી? પણ પ્રવેશ કરવા દેવામાં નથી આવતો એ સાચી વાત છે. મંદિરના સિંહદ્વાર પર લખેલું છે : ‘કોઈ પણ હિંદુ અંદર જઈ શકે છે.’ શું હરિજનો હિંદુ નથી? શું તેઓ રામ અને કૃષ્ણનાં નામ લેતા નથી? શું તેમને આંગણે તુલસીકચારો નથી હોતો? જે પ્રભુ જગતનો નાથ છે તે શું હરિજનોનો નથી? જે મંદિરનો સ્થાપક હરિજન સખર હતો, તે મંદિરમાં આજે હરિજનોને પણ મૂકવાની મનાઈ! જે જગાએ જન્મવા સુધ્ધાંમાં જાતિભેદ પળાતો નથી, ત્યાં મંદિરપ્રવેશના નિષેધથી શો અર્થ સરતો હશે? ઉદિ અને બાણાચાર જ્યારે ભક્તિમાર્ગ પર આક્રમણ કરે ને તેના પર કબજો કરી એસે ત્યારે શું પરિણામ આવે, તે અહીં જોઈ શકાય છે.

ટિપ્પણી

૧ આ , બા પ્રુવ - 'હિંદુ વેદધર્મ', પૃ ૨૬૦

૨ મુનીતિમાર ચરણ - 'શ્રીચૈતન્ય એન્ડ હરિદાસ', પ્રબુધ્ધ બારત, ગોવિંદ નયનિધી નંબર, ૧૯૪૫, પૃ ૧૪૮

૩. હરિદાસ કહે પ્રમુ ન છુડો મોરે ।

મુદ નીચ અસૃત્ય પરમ પાપ રે ॥

પ્રમુ કહે તોયા સ્પર્ગિ પવિત્ર હોઈ તે ।

તેમાર પવિત્ર ધર્મ નાદિક આમા તે ॥

ક્ષણે ક્ષણે કરો તુમિ સર્વે તીર્થસ્નાન ।

ક્ષણે ક્ષણે કરો તુમિ યજ્ઞતપોદાન ॥

નિરતર કરો તુમિ વેદઅપ્યયન ।

દ્વિજ સન્યાસી હૈતે તુમિ પરમગવન ॥ ચૈ. ચ. ૨, ૧૭.

૪ મેલવીશ ડી. કેનેડી : 'ધી ચૈતન્ય મૂવમેન્ટ' (૧૯૨૫), પૃ ૫૭

૫. પ્રમુ કહે રાય આમિ કિછુદ ના જાનિ ।

કહ કહ કૃણકયા તવ મુલે શુનિ ॥

વિરક્ત વૈળવ તુમિ ઓહે રામ રાય ।

કહ કહ કૃણકયા જુઝાક હૃદય ॥

૬. અસૃત્ય સ્પર્શિલે હોયે તારે પ્રેમાધીન । ચૈ. ચ. ૨; ૮.

(એ અપૃથક હોવા છતાં, એના પ્રેમને અધીન થઈને તમે એને સ્પર્શ કરો)

■ કેનેડી : એનન, પૃ. ૪૫ -

૮. રામકેલિપ્રામે એ સર્વ ત્રિપ લઈયા ।

વ્યવહાર કાર્યે સર્વ સાધે હર્ષ હૈયા ॥

વૈળવસપ્રદાયગણે રૂપ સનાતન ।

ધરૂપ આદરે તાહા ના હય વર્ણન ॥ ચૈ. ચ. ૨; ૧૮.

૯. તૃણાદપિ મુનીચેન તરોરિવ સહિષ્ણુના ।

અમાનિના માનદેન કીર્તનીય-સદા હરિ ॥

૫૭૧ ચૈતન્યે સ્થુ છે -

ન ધન ન જન ન સુન્દરીમ્
કવિતાં વા જગદીશ કામયે ।

મમ જન્મનિ જન્મનીશ્વરે

ભવતાદ્ મક્તિરદૈતુકી ત્વયિ ॥ શિક્ષાશતક ૪.

(હે જગદીશ ' મારે ધન, કે માણસો, કે સુન્દરી, કે સ્વિતા એમાંનું કશું નથી નોંધવું તું મને એટલું જ આપ, હે નાથ, કે મને સર્વોપયોગી તારે વિષે અદૈતુક સંજ્ઞા રહે)

૧૦. બિપિનચન્દ્ર ચાલ : ' બેંગાલ વેખ્લૂચીત્રમ ' (૧૯૩૩), પૃ. ૧૨૯.

૧૧. સુશીલકુમાર દે : ' અશ્વી' દ્વિચ્છરી ઓફ ધી વેખ્લુવ ફેઈથ ઓફ 'મૂવમેંટ ઇન બેંગાલ' (૧૯૪૨), પૃ. ૮૧.

૧૨. વન્દે સ્વૈરાદ્મુત તં ચૈતન્યં, યત્પ્રસાદતઃ ।

.. યવનાઃ સુમનાયન્તે કૃષ્ણનામપ્રજ્ઞસ્પૃક્તાઃ ॥

ચૈ. ચ. ૧; ૧૭-૧.

૧૩. શનેર અગમ્ય તુમિ પ્રેમે તે મિત્વારી ।

દ્વારે દ્વારે માગ પ્રેમ નયને તે ક્વારિ ॥

કોપાય તોમાર છત્રદણ્ડ કોપાય મિહામન ।

દેમ્વિ કાઝાલેર સંભા માફે પેનેછ આંસન ॥

કોપાય તોમાર છત્રદણ્ડ ધુલા તે છુટાય ।

પાતકીર ચરણેણું ઉફે પફે ગાય ।

પાતકીર ચરણેણું શોમે તોમાર ગાય ॥

૧૪. તાદ ત થાઉલ દહ નુ માદ ।

દસન લોનેર વેદેર મેદ-વિમેદેર ।

અર ત દાવિ દાવા નાદ ।

૧૫. આછે તોરદ મિતર અતલ સાગર ।

તાર પાદિલિ ના મરમ ।

સેથા નાદ કૂલ કિનારા શાલ ધારા

નિયમ-કિ કરમ ॥

૧૬. બુલક સે બુલક બુલક યાર મને યા-લય ગો ।

અપના પયેર પયિક આમિ કાર કા કરિ મય ગો ॥

૧૭ ચણ્ડીદાસ કહે

શુન હ માનુષ માહ ।

સવાર ઉપરે માનુષ સત્ય તાહાર ઉપરે નાહ ॥

૧૮ બ્રાહ્મણેર ચાણ્ડાલેર નિવિચારિ કુલ ।

દાતાત ચોરત જેનો દષ્ટિ એકતુલ્ય ॥

કેવતં કલ્પિત કોઈ રનિયા યત્રન ।

મિત્રો ભાટ ચાણ્ડાલ જે કાયમ્ય બ્રાહ્મણ ।

સર્વ મિલિ નામ ગાથે નાદિક અન્તર ॥

હ્યાદિ સમસ્ત ભક્ત મિલિ સર્વદાય ।

એકેસો વેસિ સર્વ નામગુણ ગય ॥

૧૯ વળી શ્રીમદેવે (જન્મ શ્રી ૧૩૭૧) કહેલું કે હરિનામકીર્તનનો જ
ધર્મ છે તે પરમ નિર્મળ છે તે કરવાનો અધિકાર પ્રાણીમાત્રને છે
હરિનામ એ સર્વ ધર્મેના શાળ છે શાસ્ત્રના વિચારનો સાર આ છે

પરમ નિર્મલ ધર્મ હરિનામકીર્તન ।

ત સમસ્ત પ્રાણીર અધિકાર ॥

એતકે સે હરિનામ સમસ્ત ધર્મેર રાજા ।

એહિ સાક્ષેર શાર વિચાર ॥

૧૯ કલ્યાણે બ્રાહ્મણ પાળો ગૃહીત્યા શબર પુન ।

આજગામ દ્વિજભેદા સ્વાશ્રમ ત્વર્યાન્વિત ॥

એવ વ્રજન્તો તો વિપ્ર શરતો શરણલયમ્ ।

સાયાહે સમનુપાત્તો વૈશ્ણવાધ્યૌ તુ મો દ્વિજ ॥

તત્રાતિથિમનુપાત્ત બ્રાહ્મણ શબગેત્તમ ।

મત્યમોજ્યવિધાનૈશ્વ વિવિધે સમપૂજયન્ ॥

ત્રતોઽભિતૃપ્તસ્તદ્તેરુપચારૈર્વૃપોત્તમ ।

વિસ્મય પરમ લેખે શબરસ્ય તુ દુર્લભે ॥

પ્રમાતાયાં તુ શર્વયો તીર્થરાજોદકેન તૌ ।

સ્નાન નિર્ણય વિધિવન્માષવ પ્રણિપત્ય ચ ॥

સ્ક પુ. વૈશ્ણવશ્લોક — જગન્નાયમાહાત્મ્ય ૭, ૩૮, ૪૧ ૪.

બહુ સાગી હતી. તેણે બાણજીને પ્રશ્નિપાત કર્યો તેને સત્યનારાયણનું વ્રત કરતો જોઈ પૂછ્યું - ‘આ તમે શું કરો છો ?’ પછી ત્યાં એણે પાણી પીધું, પ્રસાદ ખાધો, ને સહેરમા ગયો. એ બીજા આવજા જતા ગુદરાજી યથા.

વહિ કાઠ્ય ચ સસ્યાપ્ય વિપ્રત્યં ગૃહમાયયૌ ।

તૃપયા પીડિતાત્મા ચ દ્વૃષ્વા નિપ્ર કૃતવ્રતમ્ ।

પ્રણિપત્ય દ્વિજ પ્રાહ કિમિદં નિયતે સ્વયા ॥

પપૌ જલ પ્રસાદ ચ મુક્ત્વા સ નગર યયૌ ।

કાઠ્યમારવહો મિલ્લો ગુહરાજો યમૂવ હ ॥ સ્કં. પુ. રેવાવ્યંજ

બીચો આજે પણ અપૂર્ય તેા ગણાતા નથી. ત્યારે તે અપૂર્ય ગણાયા ત્યારે, ને અપૂર્ય મટયા ક્યારે ? ને એમની અપૂર્યતા કોના કહેવાથી ટળી ?

જગન્નાથના ભક્તો

જગન્નાથના મંદિરની સ્થાપના થઈ ત્યારથી — ને ખાસ કરીને ચૈતન્યે ભક્તિરસની ગંગા વહેવડાવી ત્યારથી — શુદ્ધ શુદ્ધ જ્ઞાતિઓના અનેક ભક્તોએ જગન્નાથનો આશ્રય લીધેલો છે. જે જ્ઞાતિઓને જિતરના દ્રવ્યોની ગણવામાં આવી છે તેમાંના ભક્તો પણ ઓછા નથી થયા. તેમાંના ત્રણની વાતો અહીં દૂકામાં આપવાનો વિચાર છે.

૧. મણિદાસ માળી

મણિદાસ પુત્રી શહેરનો એક માળી હતો. ફૂલદાર વેચવાનો ધંધો કરતો. તેમાંથી જે થોડીક આવક ચાપતેમાંથીયે કેટલાક પૈસા તો દુખી ગરીબોને આપી દે, ને બાકીનાથી કુટુંબનો નિર્વાહ કરે. મન અને શ્રમથી ભગવાનનું રટણ કરે. ઇશ્વરની ઇચ્છા તે મણિદાસનાં બેરીછોકરાં એક પછી એક મરી ગયાં. એને થયું હતું : ‘બહુ થયું બાંગી જંગળ, મુખે બહુશું શ્રીગોપાળ.’ મંકીર્તનની ધૂનનો એ જમાનો હતો. મણિદાસે માધુનો વેશ ધારણ કર્યો. સવારે જીરી, નાહીધોઈ, કરતાળ સર્ષ, જગન્નાથના મિંદદાર પર જોભો રહે, ને હરિનામનું સંકીર્તન કરે. ક્યારેક તો મન્ત્રીમાં આવી નાચવા પણ માંડે. સિંદદાર ખૂલ્યા પછી અંદર જઈ, જગન્નાથની મૂર્તિ પાસે, ગરુડઅંબની પાછળ જોભો રહી પ્રભુનું દર્શન કરે, ને પાછું કીર્તન શરૂ કરે. કેટલીયે વાર કીર્તન કરતાં નાચવા લાગે, ને શરીરનું ભાન પણ ભૂલી જાય. તીવ્રતમ ભક્તિની આ અવસ્થાને ‘ત્રેમોન્માદ’ કહે છે. એવો ત્રેમોન્માદ ચૈતન્યને થતો. સભામંડપમાં આવી રીતે ગાતા નાચવાનો મણિદાસનો રોજનો કાર્યક્રમ હતો. સભામંડપ પાસે જ રોજ પુરાણ વંચાતું. પુરાણી વિદ્વાન હતા, ને સારી કથા કરતા. એક દિવસ મણિદાસ જોયે સાદે ‘રામ-કૃષ્ણ-હરિ’ની ધૂન મચાવતો. ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. ને આનન્દમગ્ન થઈ નાચવા લાગ્યો. પુરાણીને

ખલેલ પડી. તેમણે મણિદાસને જૂમ મારી કીર્તન બંધ કરવાનું કહ્યું. પણ માંબળે કેણુ? પુરાણી ને શ્રોતાઓએ મળી મણિદાસને સારી પેઠે ટીપ્યો. તેને બાન આવ્યું ત્યારે બધી વાતની ખબર પડી. તે ચૂપચાપ ચાલ્યો, ને એક મઠમાં જઈને પડી રહ્યો. એને યયુ, પ્રભુની નજર આગળ, એની જ કથા સાંભળનારા મને મારે, તો હુ એની પામે શા સારુ જઈ? એની એવી ઇચ્છા હશે. એ માંને તેણે ખાધું પણ નહીં.

રાતે રાત્રીને સ્વપ્નમાં જગન્નાથે દર્શન દીધું, ને કહ્યું: 'કથા લક્ષ્મીજીના મન્દિરમાં વંચાય એવી ગોઠવણ કરો. સભામંડપ મારા ભક્તોને ભજનકીર્તન કરવા માટે મોકલો રખાવો.' મણિદાસને પણ જગન્નાથે સ્વપ્નમાં દર્શન આપી કહ્યું: 'તું જૂખ્યો કેમ રહ્યો છે? જો, મેં પણ આજે ખાધું નથી.' મણિદાસનો રોષ ઊતરી ગયો. પુરાણકથાની જગા બદલવામાં આવી, અને સભામંડપ ભક્તોને ભજનકીર્તન કરવા માટે મોકલો રાખવામાં આવ્યો. આજે પણ એ ગોઠવણ કાયમ છે એમ કહે છે.

આ વાર્તામાં એટલું બતાવ્યું છે કે ભગવદ્ભક્તિની દૃષ્ટિએ મારે વિકૃત્તા કરતાં હૃદયના ભાવની કિંમત વધારે છે, તેમ જ એ પ્રદેશમાં જાણણુ જાણે ને ચક્ર નીચે એ પ્રકારના ભેદભાવને અવકાશ નથી. એક સ્મૃતિપ્રથે માણાને 'અરપૃથ્વ'માં ગણાવ્યો છે; પણ આપણે જોઈએ છીએ કે અહીં તે અરપૃથ્વ નથી, એટલું જ નહીં પણ તેને મન્દિરના સભામંડપમાં કીર્તન કરવાની પણ છૂટ છે. ભાગવતમાં પણ કહ્યું છે કે કૃષ્ણે માણાનો અર્થ કરેલો. કૃષ્ણ અને બલરામ મથુરામાં ફરવા નીકળ્યા, ત્યાં એમને પડેલો વારો કંસના ઘોળીને અડીને તેનો સિરઝેલ કરવાનો આવ્યો. તે પછી તેઓ સુદામા નામના માણાને ઘેર ગયા. એમને જોઈ માણાએ ઊભા થઈ, માથું બેંચે અડાડી, પ્રણામ કર્યા. આસન, ચરણોદક વગેરે વડે આવકાર આપી માણા, તાંબૂલ, અને વિલેપન વડે તેમની પૂજા કરી ..... સુન્દર, મુગધી ફૂલોથી બનાવેલી માણા તેમને આપી; તે પહેરીને કૃષ્ણ ને બલરામ બહુ શોભ્યા ને રાજ થયા; અને એ

નમન કરનાર ભક્ત માળીને તેમણે વર આપ્યો. માળીએ પણ માગ્યું કે 'તમે પ્રાણીમાત્રના આત્મા છો. તમારે વિશે મને અવિચળ ભક્તિ રહે, તમારા ભક્તોને વિશે મિત્રતા રહે, ને પ્રાણીમાત્રને વિશે પરમ દયા રહે.' કૃષ્ણે તેને એ વર આપ્યો; ને તે ઉપરાંત પેઢીકિનાર વૃદ્ધ પામનારી સંપત્તિ, યજ્ઞ, આયુષ્ય, યશ, ને શાન્તિ આપી બલરામ બેઠે આત્મા ગયા. ૧

‘નારદપાંચરાત્ર’માં શ્રીવિષ્ણુએ કહ્યું છે : ‘હે નારદ ! - હું વૈકુંઠમાં નથી રહેતો, તેમ યોગીઓના હૃદયમયિ નથી રહેતો, પણ મારા ભક્તો ત્યાં મારું ગાન કરે છે ત્યાં હું વાસ કરું છું.’ ૨

૨. પરમેશ્વી દરશ

આજથી આશરે ચારસો વરસ પહેલાં દિલ્હીમાં પરમેશ્વી નામનો દરશ રહેતો હતો. શરીરે કૂળડો ને કાગો હતો, પણ સીવલુકામમાં કુશળ હતો, ને સાથે પ્રભુનો ભક્ત પણ હતો. સંતના જેવા અનેક સદ્ગુણ તેનામાં હતા. તે સંયમી હતો, ગરીબ છતાં ઉદાર હતો, મહેનતમજૂરી કરતો છતાં આનન્દમાં રહેતો. કદી જૂઠું ખોલતો નહીં. પ્રાણીહિંસા કદી ન કરતો, ને જગન સર્વત્ર વાસુદેવમય છે એમ મનથી માનતો.

એના મનમાં પ્રભુનું રહસ્ય નિરંતર ચાલતું; ને ક્યારેક તે કપડાં ખીંચતાં સોય હાથમાં અટકી જતી ને તે ધ્યાનમગ્ન થઈ જતો. પરમેશ્વીની સ્ત્રી વિમલા મુશીલ અને પતિવ્રતા હતી. એક દીકરા ને બે દીકરી હતાં, તેમનામાં પણ માયાપના ગુણ ઊંતરેલા હતા. તેથી દરજીને સંસારમાં શાન્તિ હતી. પણ તેને સંસાર ઉપર આસક્તિ ન હતી. પોતાનું કામ પણ લેગવાનની પૂજારૂપ સમજીને તે કરતો. એના જેવી સારી ને સદાકર્મદાર સિદ્ધાર્થ દિલ્હી શહેરમાં બીજા કોઈની નહોતી. તેથી અમીરઉમરાવો ને બાદશાહ મુઘલ મનમાન્યા પૈસા આપીને તેની પાસે કપડાં સિંચાવતા.

એક વાર બાદશાહના સોનેરી સિંહાસન ઉપર બે બાગુએ બે કીમતી ગાલીચા બિછાવવામાં આવ્યા, પણ બાદશાહને એથી સંતોષ ન થયો. તેણે એના પર મૂકવા માટે બે તકિયા તૈયાર કરાવવા સારુ

બહુ જિંચી જાતનું કપડું તૈયાર કરાવ્યું; અને એમાં સોનાના તાર, હીરા, માણેક, મોતી વગેરે જડાવ્યું. એ કપડું એણે પરમેશી દરજ્જાને તકિયાની ખોળ સીવવા આપ્યું. જોડે ખૂબ ધનામની પણ આશા આપી. પરમેશીએ ઘેર જઈ કપડું સીવી બે ખોળ તૈયાર કરી, ને એમાં બહુ જ સુનામ ૩ ભરી બે તકિયા તૈયાર કર્યા. રૂમાં એવું જિંચી જાતનું અત્તર છાટિહું હતું કે એથી પરમેશીનું આપું ધર મધમઘાટ થઈ ગયું. તકિયા પર જડેલાં રત્નોના તેજથી ધર દીપી જાણું. તકિયા સર્જને આદ્રશાહને ત્યાં જતા નીકળે છે, ત્યાં એનાં મનમાં એક ખીજો જ વિચાર આવ્યો.

એને થયું, ‘અરે ! આવા તકિયા તે કેઈ માણસને વીપરવાના હોય ? એ તો જગન્નાથની જ વાપરી રાકાય. આવી ચીજ જગન્નાથને અર્પણ ન થાય તો આ કારીગરી શા કામની ? પણ આ ચીજ મારી નથી, એટલે શું કરાય ?’ આમ વિચાર કરતાં કરતાં તેની સૂઝબૂઝ ઝીડી ગઈ. તે ધણી વાર થતો એમ ધ્યાનમગ્ન થઈ ગયો. શરીર નિશ્ચેષ્ટ બની ગયું. એ અવસ્થામાં તેને એક ચમત્કાર દેખાયો. વરસો પહેલાં તે પુરી ગયેલો ત્યારે તેણે જગન્નાથજીના રથનાં દર્શન કર્યાં હતાં. આજ એને ફરી દર્શન થયાં. તેણે દિલ્હીમાં બેઠાં બેઠાં જગન્નાથની રથયાત્રા જોઈ. એ વખતે પુરીમાં રથયાત્રા ખરેખાત ચાલી રહી હતી. રથની આગળ એક પછી એક વસ્ત્ર ખિલાવાય છે, ને રથ તેના પર ચાલે છે. એવી રીતે ખિલાવેયું એક વસ્ત્ર એકાએક ફાટી ગયું. સેવકો ખીજી વસ્ત્ર લેવા મંદિર તરફ દોડ્યા તેમને પાછા આવતાં ધણી વાર લાગી. પરમેશીએ દિલ્હીમાં બેઠાં બેઠાં આ દેખાવ જોયો. તેનાથી રહેવાયું નહીં. તેણે તરત જ પોતાની પામેના બે તકિયામાંથી એક જગન્નાથજીને અર્પણ કરી દીધો. પ્રભુએ પ્રેમપૂર્વક એનો સ્વીકાર કર્યો એ જોઈ પરમેશીના આનંદનો પાર ન રહ્યો. તે પ્રભુના ચરણમાં દંડવત્ પ્રણામ કરી જિભો ચ્યો, ને બે હાથ જિંચા કરી હર્ષથી નાચવા લાગ્યો. બીડ પુષ્કળ હતી. તેમાં પરમેશી કંઈક પાછળ પડી ગયો, ને તેને હરિનાં દર્શન થતાં બધ થઈ ગયાં. એટલામાં અચાનક એને બાન આવ્યું, ને આંખ જિલ્લડી ગઈ.

તે મનને પૂછવા લાગ્યો : ‘આ શું ગ્રામ હતું? ના. ગ્રામ હોય તો મારા હાથમાંનો તકિયો ક્યાં ચાલ્યો જાય? બગવાને મારા મનની વાત જાણીને એક તકિયો સ્વીકારી લીધો. કેવું મારું ધન્યભાગ્ય!’

પણ પાછો વિચાર આવ્યો : ‘અરે, મેં આ શું કયું? એ તો આદ્યાદનો તકિયો હતો. એ જગન્નાથજીને આપી દેવાનો મને શો હક હતો? આદ્યાદને ગો જવાનું દર્શન?’ ફરી પાછું થયું : ‘હજે, જે થયું તે થયું. જગદીશ્વર આગળ દિલ્હીશ્વર શી વિસાનમાં છે? એ આદ્યાદોના પણ આદ્યાદે તકિયો સ્વીકાર્યો એ ખસ છે. હવે જે થવાનું હોય તે બંને ચાલ્યો.’

પરમેશી આ વિચારવમજમાં પડ્યો હતો ત્યાં આદ્યાદના માણસો બોલાવવા આવ્યા. દરજી એક તકિયો લેવડાવીને ચાલ્યો. આદ્યાદ તકિયાની સિલાઈ ને કારીગરી જોઈ રાજ થયો. પણ તેણે પૂછ્યું : ‘એક જ તકિયો કેમ? બીજો હતો તૈયાર નથી થયો શું?’

પરમેશીએ આદ્યાદને પગે પડીને કહ્યું : ‘જહાંપનાહ! તકિયા તો બંને તૈયાર થયા હતા. પણ એમાંથી એક નીલાચલપતિ જગન્નાથે સ્વીકારી લીધો છે. એટલે આપની પાસે એક જ લાવી શક્યો છું. ગરીબપરવર! હું કદી ખૂંદુ બોલતો નથી.’ આદ્યાદ આ વાત સાંભળી હસી પડ્યો, ને રોપમાં આવી કહેવા લાગ્યો : ‘કેવી પાગલ જેવી વાત કરે છે! ક્યાં નીલાચલ ને ક્યાં દિલ્હી! મારી દિલ્હીમાંથી તકિયો કોણ ઉઠાવી જાય? સાચી વાત કહી દે, નહીં તો તારી ખૂરી વસે થશે.’

પરમેશી કહે : ‘જહાંપનાહ! સાવ સાચું કહું છું. મને જિવાડો કે મારો, પણ વાત જે બની તે મેં આપને કહી છે. જગન્નાથજીએ એ તકિયો અહીંથી લઈ લીધો એમાં આપને નવાઈ કેમ લાગે છે? જગન્નાથજી તો આખી આલમના ધણી છે. આપની દિલ્હી શું આલમની અહાર છે? બગવાન તો સર્વવ્યાપી છે. જગતમાં એવો કોઈ હામ નથી જ્યાં એ ન હોય. એનું રહેણાણ ને એનું ધામ જગતમાં બધે જ છે. તો એ દિલ્હીમાંથી આપનો તકિયો કઈ જાય એમાં નવાઈ શી?’

પરમેષ્ઠીએ ઘણું સમજાવ્યો, પણ બાદશાહ એકનો બે થયો નહીં. તેણે દરજીને કેદખાનાની અંધારી કોટડીમાં પુરાવી દીધી. બહાર સખત પહેરા બેસાડ્યો.

ભગવાનને આ વાત થોડી અમળી હતી? તે તો પહોંચ્યા કેદખાનામાં. મધરાત થઈ ગઈ છે. પહેરાવાળા હજી મળે છે. ત્યાં જગન્નાથજી કેદખાનાના દરવાજા પર આવી પહોંચ્યા. પહેરાવાળા પર ધારણ નાખી અંદર પેદા. કોટડીનાં બારણાં ખૂલી ગયાં. પણ પરમેષ્ઠીને એની ખબર ક્યાંથી હોય? એ તો ભગવાનના નામનું રટણ કરતો રોતો હતો. ભગવાને મીઠું સાદું હાક મારી - 'પરમેષ્ઠી!'

પરમેષ્ઠી ચોંટી જાયો. આંખ ખોલીને જુએ તો અંધારી કોટડીમાં ઝગઝગાટ થઈ રહ્યો છે. સામે સાક્ષાત જગન્નાથ જિભા છે. જેવી મૂર્તિ પુરીના મંદિરમાં છે તેવી જ અહીં જિભા છે. પ્રભુ એક હાથે પરમેષ્ઠીને અભયદાન આપે છે, ને બીજા હાથે સુદર્શન ચક્ર ફેરવી રહ્યા છે. એકાએક હમીને પરમેષ્ઠીને કહે છે : 'જેને મારી સદાયતા છે તેને શી ખીક છે? જો આ મારું સુદર્શન ચક્ર. કોઈ માણસ બચેને ગમે તેટલો જોરાવર હોય, પણ મારો ભક્ત સદૃથી જોરાવર છે. આવ, વત્સ, આવ!'

પરમેષ્ઠી કહે : 'નાથ' હું તો મહાપાપી, મહાઅધમ છું. હું ભગવાનની પાસે જવાને યોગ્ય ક્યાં છું?'

જગન્નાથે પરમેષ્ઠીના શરીરને સ્પર્શ કર્યો. તેની કાન્તિ બદલાઈ ગઈ, અને તે આનન્દસાગરમાં મગ્ન થઈ ગયો.

બીજી તરફ જગન્નાથ બાદશાહને સ્વપ્નમાં સારી પેઠે માર મારીને નીવાચન ચાલ્યા ગયા. બાદશાહ જાગી જાયો. જુએ તો કોઈ ન મળે. પણ શરીર મારને લીધે કળતું હતું એ કંઈ સ્વપ્ન ન હોઈ શકે! પેદા થયું. બાદશાહે વિશ્વાસુ માણુમેને બોલાવ્યા, ને રાતની વાત કરી. સહુ કેદખાને પહોંચ્યા. ત્યાં પહેરાવાળા હજી જાગે છે; બારણાં ઉઘાડાકે પડ્યાં છે; પરમેષ્ઠીના હાથમાં હાથકડી નથી; તેનું રૂપ પણ જાણે બદલાઈ ગયું છે. તે બ્યાનમાંથી જાગ્યો ત્યારે પ્રભુને સામે ન જોતા ચાકુળ થઈ ગયો ને તેના નામનું રટણ કરવા લાગ્યો.

આદરશાહ આ બધું જોઈને તાવૂજ થયો. તેણે પરમેશ્વરીને સારાં વસ્ત્રાભૂષણ પહેરાવી દાથી પર સહેરમાં ફેરવ્યો, ને તેને ખૂબ ધન આપ્યું. પણ પરમેશ્વરીને થયું કે આ માનપાન ને કીર્તિથી તેની ભક્તિમાં વિધ્ન આવશે. તે દિલ્હી છોડી કોઈ બીજા સહેરમાં જઈ રહ્યો.

આ દરજ્જાની જાનને પણ સ્મૃત્યર્થસારે 'અંત્યજ'ની યાદીમાં મૂકી છે! પણ એક ભક્તિમયે તો કહ્યું છે કે 'બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર કે બીજાને કોઈ પણ માણસ, જેનામાં વિધ્યુને વિશે ભક્તિ-ભાવ હોય, તે સર્વ મનુષ્યોમાં ઉત્તમોત્તમ છે.' '૩' અહીં ઉત્તમ ગણવા માટે અમુક એક જાતિમાં જન્મવાની જરૂર નથી.

૩. રઘુ માછી

રઘુ જાતનો માછી હતો. જગન્નાથપુરીથી દસ ગાઉ પર આવેલા પિપક્ષીયદી ગામમાં રહેતો હતો. ઘરમાં ઘરડી મા અને પત્ની સિવાય કોઈ નહોતું. રઘુ રોજ માછલીઓ પકડી લાવીને વેચતો, ને તેમાંથી કુટુંબનો નિર્વાહ ચતો. રઘુને પૂર્વજન્મના કંઈ સંસ્કાર સારા હશે, તેથી આ ધંધો કરતાં પણ તેને ભગવાનનું સ્મરણ ફરી ફરી થઈ આવતું. જાળમાં સપડાયેલી માછલીઓને તડકડિયાં ભારતી જોઈ તેને દયા આવતી. આ વિચાર મનમાંથી કાઢી નાખવા ધણ્યે કરે, પણ તે ફરી ફરી મનમાં આવ્યાં કરે. તેના મનમાં ધારે ધારે વૈરાગ્ય જાપજવા લાગ્યો. તેણે એક દિવસ યોગ્ય ગુરુ પાસે વૈષ્ણવધર્મની દીક્ષા લીધી. તુલસીની કંઠી ધારણ કરી. પછી તો રોજ સવારે નહાય, ભગવાનનું નામ જપે, ભાગવતની કથા સાંભળે, ને સત્સંગ કરે. તેને સ્પષ્ટ જ્ઞાન થવા લાગ્યું કે જીવમાત્રમાં ભગવાન છે. એ જીવની હત્યા કેમ કરાય? પણ પોતાનું ને કુટુંબનું પોષણ કરવાનું રહ્યું, ધંધો માછીનો રહ્યો, એટલે હિંસા ન કરે તો કરે પણ શું? રઘુ મનમાં પ્રાર્થના કરે : 'હે પ્રભુ! આ હત્યાના કામમાંથી મને છોડવ.' તેણે માછલીઓ પકડવી છોડી દીધી. પણ થોડા દિવસમાં મા અને બૈરીને બૂબે મરવા વખત આવ્યો. એટલે રઘુને ફરી કમને પણ માછલી પકડવા જવું પડ્યું.

તેની જાળમાં એક મોટી જાલ માછલી આવી. માછલીને તરફડિયાં મારની જોઈ તેનો છવ કપાર્થ જવા લાગ્યો. વિચાર કરનાં કરતાં તે ધ્યાનમગ્ન થઈ ગયો. તેને માછલીમાં ભગવાન દેખાવા લાગ્યા. તેણે જોર કરીને માછલીનું મોં ઉઘાડ્યું. તો અંદરથી અવાજ સંભળાયો : ‘રક્ષા કર, નારાયણ, રક્ષા કર!’ રધુ ચકિત થયો. તે માછલી ઉપાડી વનમાં લઈ ગયો ને ત્યાં એક કુંડમાં મૂકી દીધી. ઘેર મા અને સ્ત્રી બૂખ્યાં છે એ વાત જૂલી ગયો. તેને થયું, માછલીમાંથી કોણ બોલ્યું? ભગવાન જ બોલ્યા હોવા જોઈએ. તો એ ભગવાન મને નજરે નજર કેમ દેખાના નથી? તે ભગવાનનાં દર્શન કરવાનો નિશ્ચય કરીને નારાયણના નામનો જાપ કરતો બેઠો. એમ કરતાં કેટલો વખત ગયો એનું પણ ખાન એને ન રહ્યું. એટલામાં એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ ત્યાં આવ્યો ને તેણે પૂછ્યું : ‘અરે તપસ્વી! તું કોણ છે? આ ઘેર વનમાં એકલો તપ શા માટે કરે છે? તારું નામ શું છે? તું કઈ જાતનો છે? ક્યારેનો અહીં બેઠો?’

રધુએ બ્રાહ્મણને કહ્યું : ‘બાપજી, આપને હું પગે લાગ્યું છું. હું કોણ છું ને કેમ બેઠો છું એ જાણવાની આપને શી જરૂર? આપ આપને રસ્તે ચાલ્યા જાઓને! વાત કરવાથી મારા કામમાં ખલેલ પડે છે.’

થોડી વાનગીન પછી ભગવાને રધુને ચતુર્બુજરૂપે દર્શન દીધું. ભગવાને કહ્યું : ‘વર મામ.’ રધુ કહે : ‘હવે માગવાનું શું બાકી રહ્યું? હું હવે પછી જાણીજોઈને તો માછલી નહીં જ મારું. પણ અમારી જાનનો એ સ્વભાવ રહ્યો. એટલે કોઈ વાર માછલી મારવાનું મન થઈ આવે તો? માટે, કે પ્રભુ, મારો એ સ્વભાવ જ તમે દૂરી લો.’ ભગવાન ‘તથાસ્તુ’ કહીને અન્નર્ધાન ચર્ચ ગયા.

રધુને હવે દુનિયામાં જ્યાં ભગવાનનાં જ દર્શન થવા લાગ્યાં તે ચાલતો ઘેર પહોંચ્યો. લોકો દપકો દેવા લાગ્યા કે ‘અલ્યા, માંભેરીને બૂખ્યાં મૂકીને ક્યાં બટકવા ગયો હતો? તારો દરિ કંઈ એમનું પેટ ખરી દેવાનો હતો? જમીનદારે ખાવાનું ન આપ્યું હોત

તો એમની શી વલે થાન?' રઘુને યયુ, જમીનદારે ખાવાનું આપ્યું એ પણ પ્રજુની જ લીલા. મા અને પત્નીને પણ પ્રજુ પર વિશ્વાસ બેડો.

રઘુ હવે પૂરો ભગત બન્યો. સવાર પડે કે કીર્તન કરતો કરતો ગામમાં ફરતો. ચૈતન્ય, હરિનામ વગેરે પ્રબુબક્તો 'હરિબોલ'ની એવી જ ધૂન મચાવતા નહોતા? ને એમનાં એ મંદીરનાંમાં તમામ જાતના લોકો ભજના નહોતા? રઘુ કોઈની પામેથી કશું માગતો નહોતો, તોયે એના કુટુંબને પેટપૂર ખાવાનું મળી રહેતું. કીર્તન કરનાં એને ક્યારેક પ્રેમસમાધિ લાગતી. મામના કેટલાક તોફાની છોકરા એની પાછળ પડતા ને એને સતાવતા. રઘુ કંઈ બોલતો નહીં. એટલે છોકરાઓનું સાહસ વધ્યું. તે ગાળો દેતા, ને ક્યારેક પથરા પણ ફેંકતા. તોયે રઘુને કોઈ ચડતો નહીં. બાનમાં હોય ને શરીર પર પથરા પડે તોયે યુરસે થાપ નહીં. પ્રેમસમાધિમાં હોય ત્યાં તો બાન જ શાનું રહે?

એક વાર એક અવગચાંડા છોકરાએ રસ્તે ચાલતા રઘુને ઠાંઠાળા લાકડાથી ખૂબ માર્યો. રઘુ જરાયે બોલ્યો નહીં. તેનું 'શરીર લોહી-લુહાણ થઈ ગયું. પણ તેના મોંમાંથી એક કડવો શુકન નીકળ્યો નહીં. ભગવાને જાણે એની પરીક્ષા કરી, ને તેમાં એ પામ યયો. તે થોડે આગળ ગયો ત્યાં મારનારો છોકરો બેડોશ થઈ ધડીમ દર્દને રસ્તા પર પડ્યો. લોકો બેગા થઈ ગયા. માઆપ દોડી આપ્યાં, ને છોકરાને ઉઠાવી ઘેર લઈ ગયાં. છોકરાનો જીવ નીકળી ગયો હોય એમ લાગ્યું. હાહાકાર થઈ ગયો. માઆપ છોકરાનું કુર્વતન જાણનાં હતા. લોકો કહેવા લાગ્યા : 'રઘુ જેવા ભગતને મારવાનું જ આ ક્ષણ છે.' એની આગળ બોલો પાથરીને એની ક્ષમા માગો. એ જરૂર ક્ષમા કરશે.' માઆપે રઘુ પાસે જઈને કાલાવાલા ક્યાં. રઘુને નવાઈ લાગી. ખેદ પણ થયો. તેણે કહ્યું : 'અરે! મારે કારણે છોકરાનો જીવ જાય તો હું અપરાધી બનું. એ પાપમાંથી મારો છુટકારો શી રીતે થશે? એણે મને માર્યો એ વાન સચી. પણ એ તો મારા કોઈ પાપનું ફળ હશે. એણે બાપડાએ મને ક્યાં માર્યો

છે? મારે તો ભગવાને. એમાં એનો વાંક શો? હે પ્રભુ! મને માર પડતી વખતે પણ જે મારા મનમાં એ છોકરા પર ક્રોધ ન ચડ્યો હોય, તો તું એને હિંદીને બેડો કરજે.' કહીને રઘુ રોવા લાગ્યો. તેણે લોકોને કહ્યું: 'ચાલો, ભાઈઓ! આપણે સહુ મળીને હરિનામની ધૂન લગાવીએ ને છોકરાને બેડા થવાનું કહીએ!' પેલા છોકરાની આસપાસ કીર્તનની રમઝટ ચાલી. રઘુ પ્રેમધેણે થઈને નાચવા લાગ્યો. ભક્તની ધા ભગવાન સુધી પહોંચી. છોકરો બગામું ખાઈને બેડો થયો. લોકોના આતંદનો પાર રહ્યો નહીં.

રઘુ સિદ્ધવચની મહાત્મા તરીકે દેશમાં પ્રસિદ્ધ થયો. પણ તેને લાગ્યું કે આ પ્રસિદ્ધિ એની ભક્તિમાં આડે આવશે. એટલે તે ઘર છોડી નિર્જન એકાન્ત સ્થળમાં રહેવા લાગ્યો. હવે એના ચોરીસે કલાકે ભગવદ્ભજનમાં પસાર ચતા. એક દિવસ એને એવો ભાસ થયો જાણે નીલાચલનાથ પ્રભુ જગન્નાથ એની પાસે કંઈક ખાવાનું માગે છે. એની પાસે જે કંઈ હતું તેનો યાજ એણે ભગવાનને ધરાવ્યો. ભગવાન એમાંથી ખરેખાત ખાવા લાગ્યા.

બીજી બાજુ પુરીમાં ભગવાનના રાજભોગ માટે જાતજાતના પદ્ધતિઓ ભોગમંડપમાં મોકલાયાં હતાં. ભોગમંડપથી મૂર્તિનો મૂલ્યમંડપ જરા છેટો છે. ત્યાંથી મૂર્તિનું પ્રતિબિંબ ભોગમંડપમાં રાખેલા દર્પણમાં પડે છે; અને એ પ્રતિબિંબ આગળ ભોગ ધરાવાય છે. નૈવેદ્યની સામગ્રી આવી રહી ત્યારે પૂજારીએ ભોગ ધરાવવાની તૈયારી કરી. પણ દર્પણમાં મૂર્તિનું પ્રતિબિંબ જ ન મળે. દર્પણ તો હલુ તે જગ્યાએ જ હતું. પૂજારીએ જઈ રાગને ખમર આપી. રાગ હેમતાઈ ગયો કે આ શું? તે મંદિરમાં જઈને દરસ પર પડ્યો, ને ભગવાનને કાલાવાલા કરવા લાગ્યો. તેમ કરતાં તેને જરા ઝોકું આવી ગયું. સ્વપ્નમાં જગન્નાથે તેને કહ્યું: 'તું આટલો દુઃખી શા સારુ થાય છે? હું નીલાચલમાં હોઉં તો મારું પ્રતિબિંબ પડેને? હું તો અત્યારે પિરપલીગ્રામ પાસે વનમાં રઘુ કેવટની ઝૂંપડીમાં બોજન કરું છું. એ જાતનો માછી છે ખરો, પણ એની ભક્તિ સાચી છે. હું એના પ્રેમને વશ થઈને અહીં જંધાઈ ગયો છું. એ ન છોડે ત્યાં

મુધી મારાથી આવી નહીં સકાય. તું જાણે છે કે હું પશ્ચાત્તનો બૂખ્યો નથી પણ ગ્રેમનો બૂખ્યો છું. હવે તું મને પાછો બોલાવવા માગે છે, તો મારા વહાલા બક્ષ રધુને, એની પત્ની તથા માતા માથે, અહીંથી નીકાચલ લઈ જા.'

રાગ તરત પિંપડીઆમ જઈને રધુ તથા તેની માતા અને પત્નીને નીકાચલ (પુરી) લઈ આવ્યો. એ લોકો પુરી પહોંચ્યાં કે તરત બોગમંડપના દર્પણમાં પ્રતિબિંબ દેખાયું. પુરીનગે મંદિરની દક્ષિણ તરફ એક સરસ ઘરમાં રધુને રહેવાની ગોત્રવળુ ફરી આપી.

આ કથાઓમાં જે ચમત્કારોની ધાન આવે છે તેવા ચમત્કારો ખરેખર થતા હશે કે કેમ એની ચર્ચામાં જિનરવાનું આ રધાન નથી. દુનિયાના બધા દેશોની ધર્મકથાઓમાં કંઈ ને કંઈ ચમત્કારોની વાતો હોય છે. પણ એમાં કંઈ એ કથાઓનું ખરું તાત્પર્ય રહેલું નથી હોતું. અહીં આપણે આ કથાઓમાંથી એટલો જ બોધ લેવાનો છે કે મમાજમાં જે ભક્તિઓ હલકી ગણાય છે તેમાં પણ પ્રભુના સાચા ભક્તો પેદા થઈ શકે છે. આપણા સ્મૃતિગ્રંથોના કહેવા પ્રમાણે તો કેવટ (કેવર્ત) એ પણ 'અંત્યજ્ઞે' માંનો એક દોષિ અસ્પૃશ્ય! અને આજે એ ભક્ત જે આવે તો તેને મંદિરમાં પ્રવેશન જ મળે. જે વર્ગોએ આવા ભક્તો પેદા કર્યા છે તેમના તરફ આપણે, પોતાને જોયા માની બેઠેલા લોકોએ, કેવું વર્તન રાખ્યું છે તે વિચારી નેતાં ગદાનિ અને શરમ સિવાય બીજી કોઈ લાગણી જપ્ત એવી છે ખરી?

આ કથામાં કહ્યું છે કે એ કેવટને કોઈ સદ્ગુરુએ વૈષ્ણવધર્મની યોગ્યતા આપી હતી. છતાં આજે ક્યાંક એવાં વચનો કાને પડે છે કે પ્રસન્નદ્ર અથવા હરિજનને વૈષ્ણવી દીક્ષા આપી ન સકાય! આ !! ખરાબર ન જ ગણાય. જૈમિનિપુરાણમાં મોરધ્વજ રાગના આખ્યાનમાં પણ કહ્યું છે કે 'એ રાગના રાજ્યમાં અંત્યજ્ઞે પણ વખ, ચક્ર આદિની છાપ ધારણ કરતા હતા. તેમને વૈષ્ણવધર્મની યોગ્યતા મળેલી હતી, અને તેઓ દક્ષિણોની પેઠે જ ગોખતા હતા.'^૫ મીઠા એક મંથે તો આગળ જઈને એટલે મુધી કહ્યું છે કે

‘હમરો શિવલિંગ, સેંકડો શાલિગ્રામ, બાર કરોડ બ્રાહ્મણ, અને એક વિષ્ણુભક્ત શ્વપાક, એ ચારે સરખાં છે.’^{૧૬}

પદ્મપુરાણ કહે છે: ‘હરિની ભક્તિ વિનાનો વિષ્ણુ તે શ્વપાકથી પણ નપાવટ છે; અને હરિભક્ત શ્વપાક હોય તેને બ્રાહ્મણથી પણ અડિયાનો ગણવે.’^{૧૭}

પાંચરાત્ર મનના એક પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થ ‘પરમસંહિતા’માં કહ્યું છે: ‘શાસ્ત્ર અને આગમ વાંચ્યા વિના પણ જે માણસ મારી ભક્તિ કરશે, તે મૂર્ખ હશે તોપણ, તેનું કલ્યાણ જ થશે.’^{૧૮}

ભક્તિમાં બાહ્ય આચાર, વય, વિદ્યા, વંશ વગેરેનો હિસાબ નથી. તેથી એક ભક્તે કહ્યું છે: ‘બ્યાધનો ધંધો કેવો હતો? ધ્રુવની વય કેટલી હતી? અજેન્દ્ર પાસે વિદ્યા શી હતી? કુબ્જાનું રૂપ કેવું હતું? સુદામા પાસે ધન કેટલું હતું? વિદુરનો વંશ કેવો હતો? યાદવપતિ ઉગ્રમેનનું પરાક્રમ કેટલું હતું? ખરી વાત એ છે કે પ્રભુ માણસના આવા ગુણો તરફ નથી જોતો; તેને તો શુદ્ધ હૃદયની ભક્તિથી જ મન્તોય થાય છે; એવી ભક્તિ જ તેને પ્રિય છે.’^{૧૯}

ટિપ્પણો:

૧. एव विकल्पमानस्य कुपितो देवकीसुतः ।
 रजकस्य कृत्रमेण शिरः कायादपानयत् ॥
 ततः सुदाम्नां भवन मालाकारस्य जम्भतु ।
 तौ दृष्ट्वा ॥ समुत्थाय ननाम शिरसा मुवि ॥
 तपोरसनमानीय पाद्य चायार्दणादिभिः ।
 पूजां सानुगयोश्चકે સ્તૂતામ્બલાનુલેપનૈઃ ॥
 इत्यभिप्रेत्य राजेन्द्र सुदामा प्रीतिमानसः ।
 शस्तै सुगन्धै कुमुदमाला विरचिता ददौ ॥
 ताभि स्वल्कृतौ प्रीतौ कृष्णराजो सहानुगो ।
 प्रगताय प्रपन्नाय ददतुर्मरदौ वरान् ॥
 સોડપિ યોગેન્દ્રવર્મા માર્કે તન્મિત્રેવાભિલાષનિ ।
 તદ્વત્તેષુ ચ સીહાર્દે મૃતેષુ ચ દયાં પ્રાપ્ત ॥

इति तस्मै वरं दत्त्वा श्रियं चान्वयवर्धिनीम् ।

बलमायुर्यशः कान्तिं निर्जगाम सहाम्रजः ॥

મા. ૧૦; ૪૧; ૩૭, ૪૩-૫૨.

૨. નાહ વસામિ વૈકુણ્ઠે યોગિનાં હૃદયે ન ચ ।

મદ્રક્તા યત્ર ગાયન્તિ તત્ર તિથામિ નારદ ॥ નારદપાંચરાત્ર

૩. બ્રાહ્મણઃ ક્ષત્રિયો વૈશ્યઃ શૂદ્રો વા યદિ વેતરઃ ।

વિશ્ણુભક્તિસમાયુક્તો જ્ઞેયઃ સર્વોત્તમોત્તમઃ ॥

૪. આ વાર્તાઓનું વસ્તુ ગોરખપુરના ગીતાપ્રેસે પ્રસિદ્ધ કરેલા

૧૬૬ પુસ્તક 'ભક્તસમરતન' ૫૨થી લીધું છે.

૫. અન્યજા અપિ તદ્રાષ્ટ્રે શસ્ત્રચર્કાકધારિણઃ ।

સમપ્રાપ્ય વૈષ્ણવીં દીપ્તાં દીક્ષિતાં દૈવ સંવધુઃ ॥

૬. શિવલિઙ્ગસહસ્તાણિ શાલગ્રામશતાનિ ચ ।

દ્વાદશકોટયો વિપ્રાઃ શ્રવણં ત્વેકવૈષ્ણવમ્ ॥

આ ૨૪૦ નાભાજીની 'ભક્તમાળ' ૭૫૨ની, ત્રિયાદાસજીની, દીપાભાં
'ઇતિહાસ'માંથી સંકલ્પે દોરેલા છે.

૭. હરેરભવતો વિપ્રોઽપિ વિજ્ઞેયઃ શ્રવણાધિકઃ ।

હરેર્ભક્તઃ શ્રવાકોઽપિ વિજ્ઞેયો બ્રાહ્મણાધિકઃ ॥ ૫. પુ.

૮. શાસ્ત્રાગમવિહીના ચ ભક્તિર્મયિ સમર્પિતા ।

શુભમેવાવહેતુંતો મૂર્ત્યસ્વાપિ ન સંશયઃ ॥

પરમસંહિતા ૧; ૮૫.

૯. વ્યાધત્યાચરણં ધ્રુવસ્ય ચ વયો વિદ્યા ગજેન્દ્રસ્ય કા

કુન્જાયાઃ કમનીયરૂપમધિકં કિં તત્સુદામ્નો ધનમ્ ।

વંશ. કો વિદુરસ્ય યાદવશતેષ્વસ્ય કિં પૌરુષં

ભક્ત્યા તુષ્ટ્યતિ કેવલ ન ચ ગુણૈર્ભક્તિપ્રિયો માધવઃ ॥

મહારાષ્ટ્રનો સંતમેળો

‘સોળમી સદીની આખરમાં ને સત્તરમીની શરૂઆતમાં જોણે મહારાષ્ટ્રને ખળભળાવી મૂક્યું તે નંરી રાજકીય ક્રાન્તિ નહોતી. એ રાજકીય ક્રાન્તિના પહેલાં, ને વસ્તુતઃ કેટલેક અંશે તેને જન્મ આપનાર, એક ધાર્મિક અને સામાજિક હિત્યાન હતું, અને તેણે આખી પ્રજાને જાગૃત કરેલી :.. એ ધર્મજાગૃતિ રૂઢિને અનુસરનાર જ્ઞાતિઓની પેદા કરેલી નહોતી. એ શિષ્ટ વર્ગોનું નહીં પણ સામાન્ય જનમમૂલનું કામ હતું. તેને મોખરે જે સાધુસંતો ને કવિઓ હતા તેમાં જ્ઞાતિઓના કરતાં વધારે તો સમાજના નીચલા ગણના વર્ગોમાં જન્મેલા માણસો હતા — દા.ત. દરગઢો, સુતારો. માગીઓ, ફુકાનદારો, અને અન્યને પણ. રાજકીય આગેવાનોએ ધાર્મિક આગેવાનો જોડે હળીમળીને કામ કર્યું.’ ૧

આ સાધુસંતોએ સંસ્કૃતને બદલે મરાઠી ભાષામાં બોધ આપ્યો ને મન્યો લખ્યા, જેથી ધર્મનો સદેશો સમાજના છેક નીચલા થરો સુધી પહોંચી શકે. એકનાથે કહ્યું : ‘સંસ્કૃત મથ રચનારા મહાકવિ છે, તો પ્રાકૃતમાં શી જીણપ છે? સંસ્કૃતમાંથી જે અર્થ મળતો હોય તે જ જો પ્રાકૃતમાંથી મળે, તો એમાં કશી વિષમતા ન માનવી જોઈએ. સંસ્કૃત ભાષા શુ દેવે બનાવેલી છે, ને પ્રાકૃત ચોર પાસેથી નીકળેલી છે? એટલે આતું મિથ્યા અજિમાન શા સારુ રાખવું જોઈએ !’ ૨

મહારાષ્ટ્રની સંતપરંપરા જ્ઞાનદેવથી શરૂ થઈ. તે પહેલાં ત્યાં મહાનુભાવ સંપ્રદાય ચાલતો હતો. ‘મહાનુભાવો જાતિભેદ માનતા નહોતા, વેદના શિક્ષણની અવગણના કરતા, તેમને આશ્રમની જરૂર નહોતી લાગતી, ને તેઓ કૃષ્ણ સિવાય બીજા કોઈ દેવને માનતા નહોં, એમ આજ સુધી મનાતું હતું પણ એ સંપ્રદાયનાં આધુનિક પક્ષકારો હવે કહેવા લાગ્યા છે કે તેઓ જાતિભેદ, વેદ વગેરેને

માનતા હતા.' ૩ પણ તેઓ ચાંડાલની આબડ્ડેટ તો માનતા નહોતા જ ૪

જ્ઞાનદેવના પિતા વિદ્યવંતે સંન્યાસ લઈને ચૈતન્યાશ્રમસ્વામી નામ ધારણ કર્યું હતું. તે અપુત્ર હોવા છતાં ઘર છોડીને આવ્યા છે એમ તેમની પત્ની રખુમાઈ (રુકિમણી) પાસેથી જાણીને ગુરુએ એમને પાછા ગૃહસ્થાશ્રમમાં જવાની આજ્ઞા કરી. વિદ્યવંત ઘેર પાછા આવ્યા, ને તેમને જ્યાંએ વરસને આંતરે ચાર આળકો ઘર્યા— નિવૃત્તિ, જ્ઞાનદેવ, મોપાન, અને મુક્તાબાઈ. સંન્યાસીની સંતતિ, તેને કોક રમૂતિએ 'ચાંડાલ'માં ગણાવેલી. જૂના વિચારના બ્રાહ્મણો એમને પોતાની સાથે બળવા કે જનોઈ પડેરવા દે નહીં. છોકરાં જાતિ ને કુળથી અળગાં પડી ગયાં. ૫ પિતાએ આજ્ઞાદીના બ્રાહ્મણોને બહુ કાલાવાલા ક્યાં કે 'ધર્મશાસ્ત્રનો નિર્ણય જોઈને અમને ક્ષમા કરો.' બ્રાહ્મણોએ 'દેહાન્ત પ્રાયશ્ચિત્ત'નો નિર્ણય આપ્યો! વિદ્યવંત પત્ની, સહિત ઘર છોડીને તપ કરવા ચાલ્યા ગયા. આળકોને બ્રાહ્મણોએ કહ્યું: 'તમે પૈશ્યુના બ્રાહ્મણો પાસેથી શુદ્ધિપત્ર લાવો; અમે તે માન્ય રાખીશું.' મોટા ભાઈ નિવૃત્તિએ કહ્યું: 'હું ચાર વર્ણ, ચાર આશ્રમ, પાંચ જૂતો, મહત્તત્ત્વ, સગુણ નિર્ગુણ, એ સર્વથી પર એવું પરબ્રહ્મ છું. મારે શુદ્ધિપત્ર ને ઉપવીત એકેની જરૂર નથી.' જ્ઞાનદેવ કહે: 'આપણે ચાલતા આવેલા સ્વધર્મને તોડવાની જરૂર નથી.' મોપાને કહ્યું: 'પાંડવ, દુર્વાસા, વસિષ્ઠ, અગસ્ત્ય, ગૌતમ, વ્યાસ, વાલ્મીકિનાં કુળગોત્ર ક્યાં હતાં? તે અમારાં કુળગોત્ર સમજો.' પછી છોકરાં પગપાળાં પ્રવાસ કરતાં પૈશ્યુ ગયાં. સંન્યાસીની સંતતિ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત નથી, એમ બ્રાહ્મણોએ સંભળાવી દીધું, પણ સાથે એક શાસ્ત્રોક્ત ઉપાન જતાવ્યો: 'તમે પ્રજુની અનન્યભાવે ભક્તિ કરો. તીવ્ર અનુતાપ સાથે જનન કરો. ગાય, ગર્દભ અને શ્વાનને વંદન કરો, અને બ્રાહ્મણથી માંડી અંત્યજ સુધીના સર્વને બ્રહ્મરૂપ માનો. આ ભક્તિમાર્ગ તમારે માટે છે.' ૬ નિવૃત્તિને સંતોષ થયો, મુક્તાને આનંદ થયો, ને જ્ઞાનદેવે કહ્યું: 'તમે કહેશો તે અમને માન્ય છે.' ૭ છોકરાં પાછા જવા નીકળતાં હતાં, ત્યાં કેટલાક બ્રાહ્મણોએ એમની

કેકડી કરી. છોકરાંને નામ પૂછ્યાં, તે તેમણે કહ્યાં. બ્રાહ્મણો કહે :
 ‘નામ જ્ઞાનદેવ ? અરે, અમારે ત્યાં તો જ્ઞાન પખાવમાં, લઈ જાય છે —
 પખાવનો પાડો પણ જ્ઞાન ઊપાડીને વહી જાય છે !’ જ્ઞાનદેવ કહે :
 ‘એ પણ મારો આત્મા છે. મારામાં ને એનામાં બેદ નથી.’ બ્રાહ્મણોએ
 પાડાની પીડ પર સોટા માર્યા, તેના સોળ જ્ઞાનદેવના શરીર પર
 પડ્યા !^૬ બ્રાહ્મણો કહે : ‘પાડો જે જ્ઞાની હોય, તો એના મોંમાંથી
 વેદ બોલાવી જતાવ જોઈએ.’ જ્ઞાનદેવે આજ્ઞા કરી, ને પાડાના
 મોંમાંથી વેદમંત્રોનો ઘોષ થવા લાગ્યો.^૭ બ્રાહ્મણો ચોંક્યા; શરમાયા
 પણ ખરા તેમણે જ્ઞાનદેવને ચરણે પ્રણામ કર્યા ને તેમનો જળજળકાર
 કર્યો. જ્ઞાનદેવના વિનયનો પાર નહોતો. તેમણે કહ્યું : ‘આ આપના
 ચરણનો જ મદિમા છે. મારામાં આવું સામર્થ્ય નથી.’ બ્રાહ્મણો
 કહે : ‘ધન્ય છે’ ધન્ય છે ! આમના જેવો બ્રાહ્મણ કોઈ નથી.’^{૧૦}
 તેમણે શુદ્ધિપત્ર લખી નિવૃત્તિને આપ્યું. અને નમસ્કાર કર્યા. જ્ઞાનેશ્વરે
 ગીતા પર મરાઠીમાં એવીરૂપે જે ટીકા લખી તે ‘જ્ઞાનેશ્વરી’ એ
 નામે પ્રસિદ્ધ છે.^{૧૧} તેમાં તેમણે કહ્યું છે :

‘(ભગવાન કહે છે :) આટલા મારે, કુળ ઉત્તમ હોવાની
 જરૂર નથી જાતિ અંત્યજની હોય તો પણ ચાલે. એટલું જ નહીં
 પણ પશુનો દેહ હશે તોયે વાંધો નથી. મગરે હાથીને પકડ્યો ત્યારે
 તેણે મને ધા નાખી. એવી રીતે ભક્તિભાવે મારું સ્મરણ કરતાવે ત
 તેનું પશુત્વ વ્યર્થ થઈ ગયું ને તે મને પામ્યો. હે અશ્વત્થામ ! જેના
 નામનો ઉચ્ચાર પણ નિન્દા ગણાય છે, જે અધમમાં પણ અધમ ગણાય
 છે, એવી પાપયોનિમાં જે માણસો જન્મેલા હોય; વળી મૂર્ખ એવા
 કે જાણે પથ્થર હોય, છતાં જેને મારે વિષે મર્વણાવે દહ આસ્થા
 હોય; જેની વાણી નિરંતર મારું જ જ્ઞાન કરતી હોય; જેની દૃષ્ટિને
 નિરંતર મારું જ રૂપ દેખાતું હોય; જેના મનમાં નિરંતર મારે વિષે
 જ સંકલ્પ ચાલતો હોય; . . . એ રીતે જેમણે સર્વભાવે જીવનમાં
 મારો જ આધાર લીધો હોય; તે પાપયોનિમાં જન્મેલા કાં ન હોય, તે
 શાસ્ત્રથી અજ્ઞાણ કાં ન હોય, છતાં મારી જોડે તેમની પુજના કરતાં
 તે રતીપૂર એછા જીતરવાના નથી. . . . એટલે કે આ વિષયમાં

એકલી ભક્તિ જ દામ લાગે છે, જનિનું ત્યાં કશું મહત્ત્વ નથી. . . એટલે કુળ, જાતિ, વર્ણ એ બધાં નકામાં છે; મારાપણું, મારી ભક્તિ, એ જ ખરી સાર્થક વસ્તુ છે. માણસ જ્યાં સુધી મારી જોડે સમરસ થયો નથી ત્યાં સુધી જ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શ્રી, શૂદ્ર, અન્નપન્ન વગેરે જુદી જુદી જાતિઓ દેખાય છે. અરે, માણસ બંને ગમે તે જાતિમાં જન્મે, અને બંને મારી ભક્તિ કરે કે વિરોધ કરે, પણ મારો જ ભક્ત કે શત્રુ થાય, એ મુખ્ય વસ્તુ છે. એટલે, હે અર્જુન, બંને પાપયોનિ હોય, કે વૈશ્ય, શૂદ્ર કે શ્રી હોય, તે સદૃ મારી ઉપાસનાથી મને જ પામે છે.'૧૨

જ્ઞાનેશ્વરે અર્જુનો પણ લખેલા. તેમાંના એકમાં કહ્યું છે કે 'જેના અંતરમાં રુકિમણીરમણ છે તે ચાંડાલનો પણ ઉદ્ધાર થાય છે, અને જેના અંતરમાં એ નથી તે સંન્યાસી પણ ભવબંધમાંથી છૂટતો નથી.'૧૩ વળી કહ્યું છે કે 'જિંચનીચભાવ અથવા દેવાદેવ જ્યાં સુધી ગયા નથી ત્યાં સુધી કર્મ ક્યાં કરવાથી કશું સુખ મળવાનું નથી.'૧૪

જ્ઞાનેશ્વરની બહેન મુક્તાગાર્ધ એવી જાની હતી કે ચાંગદેવ નામના એક પ્રસિદ્ધ યોગી ગર્વ છોડીને એના શિષ્ય થયેલા. 'મુક્તાર્ધ ચિન્તન કરીને મુક્ત થઈ છે,' 'મુક્તિ સર્વદા હવન્મુક્ત જ છે,' 'મુક્તાર્ધનું ચિત્ત નિરંતર મુક્ત છે,' 'મુક્તાગાર્ધ સુખી થઈ છે,' એવા ઉદ્દગાર તેણે પોતે કહેલા છે.૧૫

'મુસલમાન ચત્રાર્ધઓએ કેટલાક વખત લગી સર્વ પ્રવૃત્તિને રથગિત કરી નાખી હોય એમ દેખાય છે. પણ ધીરે ધીરે રાષ્ટ્રના આત્માએ તેનું નીરોગી સ્થિતિસ્થાપકપણું ફરી પ્રાપ્ત કર્યું; અને ખરાખર મરાઠા સત્તાનું ઉત્થાન થયું તે જ અરસામાં સાધુસંતોની એક દારની દાર પેદા થાય છે. તેમનાં નામ દેશના લોકોમાં ધરમથુ શબ્દો જેવાં થઈ પડ્યાં છે. એ પ્રવાહ બે સૈકાં સુધી પૂરજોશમાં વહેવો ચાલુ રહ્યો, અને પછી સુકાર્ધ ગયો દેખાય છે. તેમાં ઝોટ આવી તેની સાથે રાજકીય ગુલામી પણ અસ્ત પામી. ગર્ધ એકંદરે એમ કહી શકાય કે આ ધર્મજાગૃતિનો ઇતિહાસ લગભગ પાંચસો વરસ જેટલો સમય રોકે છે. એ સમય દરમિયાન આ જૂમિમાં પચાસ સાધુસંતો એવા થઈ

ગયા જેમની છાપ આ દેશ ને તેની પ્રજા ઉપર ન બૃંસાય એવી રહી ગઈ છે; અને તેથી મહીપતિએ એમનાં ચરિત્રનો પોતાના “ભક્તિવિજય”માં સમાવેશ કર્યો તે વાળખી દૂર છે. આ સાધુસંતોમાં થોડીક સ્ત્રીઓ હતી, ને થોડાક ઇસ્લામમાંથી હિંદુ ધર્મમાં આવેલા પુરુષો હતા. આ આખી સંતપરંપરામાં લગભગ અડધા જેટલા બ્રાહ્મણો હતા; અને બીજા અડધામાં બીજી બધી નાતો — મરાઠા, કણ્બી, દરજી, માળી, કુંભાર, સોની, પગ્તાયેલી વેશ્યા, દાસી અને મહાર સુધ્ધા — નાં માણસો હતા. આ ધાર્મિક ઉત્થાનનું મહત્ત્વ, ધણે અંશે, અમે ઉપર ગણાવી એ હકીકતોને આભારી છે; કેમ કે તે સ્પષ્ટપણે બતાવી આપે છે કે ઉચ્ચતર આત્મજ્ઞાનનો પ્રભાવ કેઈ એકાદ વર્ગ ઉપર જ પડીને અટકી ગયો એવું નથી; પણ તે સમાજના સર્વ ઘરોમાં — પુરુષ અને સ્ત્રી, જિંચ અને નીચ, બહેણા ને અબણ, હિંદુ અને મુસલમાન સદ્ગુણ — જિંદા ફેલાઈ ગયો હતો . . . ચાંગદેવ અને જ્ઞાનદેવ, નિરુત્તિ અને સોપાન, મુક્તામાર્ગ અને જની, આઝ્ઞામાર્ગ અને વેણુમાર્ગ, નામદેવ અને એકનાથ, રામદાસ અને તુકારામ, ગેખ મહમદ અને શાન્તિ બહામની, દામાજી અને ઉદ્ધવ, બાનુદાસ અને કૂર્મદાસ, બોધસે બાવા અને સંતોજી પવાર, કેશવ સ્વામી અને જયરામ સ્વામી, નરસિંહ સરસ્વતી અને રંગનાથ સ્વામી, ચોખામેળા અને ગોરા કુંભાર, નરહરિ સોની અને સાવના માળી, બહિરબટ્ટ અને ગણેશનાથ, જનાર્દનપંત અને મુષોપત, અને બીજા ઘણા — એ નામોની હારમાળા સાક્ષી પૂરે છે કે મહારાષ્ટ્રની એ હિલચાલમાં કેવી જિંચા પ્રકારની ક્રિયાશક્તિ રહેલી હતી. હિંદના બીજા ભાગો કરતા અહીં સાધુસંતોમાં બ્રાહ્મણોનું પ્રમાણ વધારે છે. બીજે બ્રાહ્મણોના કરનાં ક્ષત્રિયો ને વૈશ્યોએ વધારે પ્રમાણમાં સાધુસંતો પેદા કર્યા હતા.’ ૧૧

‘આ દેશમાં પ્રાચીન શાસ્ત્ર અને પ્રણાલિકા નિર્જીવ બની ગયા હતાં. તેના પર એકલા બ્રાહ્મણોનો કબજો થઈ ગયો હતો. એક ભતિની આ શિરબેરી સામે એ સાધુસંતોએ બારે મહાનગી ને યરાતનથી વિરોધ ઉઠાવવાનો પ્રયાસ કર્યો. મનુષ્યના હૃદયમાં વસતો

આત્મા વર્ણ, જ્ઞાતિ ને સામાજિક દરજ્જાથી પર છે, એમ જનાવી તેનું ગૌરવ તેમણે પ્રસ્થાપિત કરી બતાવ્યું. નેમનાં પોતાનાં જન્મ અને શિક્ષણના સંજોગો એવા હતા કે એમાંના કેટલાકને એને લીધે પણ આવા વિચારો દર્શાવવાનું સહેજે મન થયેયું. ઉપર આપણે જોયું તેમ, તેમાંના કમમળ અડધા બ્રાહ્મણોના જ્ઞાતિઓના હતા, અને કેટલાક તો ધણી જ નીચી ગણાતી જ્ઞાતિઓના હતા. બ્રાહ્મણ સુધારકોમાંના પણ ઘણાને વારસામાં મળેલી વિશુદ્ધિમાં કંઈક ડાઘ હતો; તેને લીધે તેઓ સર્વ પ્રકારનાં કૃત્રિમ નિયમનો સામે બળવો ઉઠાવવાને મનેકમને પણ પ્રેરાયા. . . . (માનદેવ ને તેમનાં ભાઈબહેનની વાત પાછળ કહેવાઈ ગઈ છે.) માલોપંત નામના બ્રીજ એક સંત મહાર જ્ઞાતિની એક છોકરીને પરણેલા, ને છોકરીની જન લગ્ન પછી જ જાણવામાં આવેલી. પતિએ એનો ત્યાગ ન કર્યો, પણ માત્ર એની સાથે શરીરમંબંધ ન રહ્યો; અને તેના મરણ પછી બ્રાહ્મણીના જેવી જ તેની ઉત્તરક્રિયા કરી ત્યારે એક ચમત્કાર થયો, તેણે એમના બૂંડામાં બૂંડા શત્રુઓને પણ બનાવી આપ્યું કે માલોપંત અને તેમની મહાર પત્ની બંને ખરેખર પવિત્ર હતાં. જ્યારામ સ્વામીના ગુરુ કૃષ્ણદાસ વાળંદ જ્ઞાતિની છોકરીને પરણેલા, ને તે વાળંદ છે એવી ખબર લગ્ન પછી જ પડવા પામેલી. પણ આ સંતપુરુષના પવિત્ર જીવનનો એવો પ્રભાવ પડ્યો કે, ઘણા જીવમ પછી છેવટે, તે વખતના શંકરાચાર્યે પણ એમની સામેનો બચો વાંધો ઉઠાવી લીધો. ૧૭

માનેશ્વરને વિષે પાંચારકર કહે છે: “સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેષ્વિ યાન્તિ પરાં ગતિમ્ એ લીટીના વિવેચનમાં તેઓ અંત્યજોને પણ બૂલ્યા નથી. અંત્યજ પણ સહબક્ત હશે તો પરા ગતિએ પહોંચશે, એમ તેમણે સાફ સાફ કહ્યું છે. બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં જન્મ્યા વિના મોક્ષ ન મળે એવું કમંડોનું સંકુચિતપણું તેમનામાં નહોતું. “કુલ્લ ઉત્તમ નોહાવે । જાતિ અંત્યજી ર્હાવે ।” “તે પાપયોની મૂઢ, સૂર્ય જેસે કાં દગડ” પણ પરમેશ્વરને બજશે તો તે પણ તરી જશે. તે પાપયોનિ બલે હો, વિદ્વાન બલે ન હો. તાત્પર્ય એ છે કે “મક્તિ ગા ઇય

સરે । જાતિ અપ્રમાણ ।” ભક્તિપ્રેમની મમનાને લીધે જ નામદેવની પહેલી મુલાકાત વખતે તેઓ એકબીજાને પરમ પ્રીતિથી બેટ્યા, એકબીજાને પગે લાગ્યા, એકબીજાને હૈયા સરસા ચાંપ્યા, અને બંને એક જ હરિપ્રેમમાં મગ્ન થઈ ગયા. ચોખામેળા, તેમની પત્ની, બંકા મહાર, વગેરે પ્રેમજાળ બઝોને પણ તેમણે હૈયા સરસા ચાંપ્યા. ત્રિવેકસાગર । સત્વા માસા જ્ઞાનેશ્વર । એવું, જ્ઞાનેશ્વરના પ્રેમથી પ્રેરાઈને, ગાતી જનાઆઈ ભારી આંખ આગળ હમેશાં ઊભી રહે છે ! જ્ઞાનેશ્વર સર્વ જાતિના સંતોના “કાળજડાની કોર” થઈ પડ્યા, તે જ્ઞાનના બગને લીધે નહીં પણ પ્રેમના બગને લીધે. જગતમાં કોઈને પણ ન મળેલી માડલી (માવડી) એ પદવી સદુ સંતોએ એકમને જ્ઞાનેશ્વરને આપી ! “જ્ઞાનેશ્વર માડલી” એ એ જ શબ્દ ! એમાં જ્ઞાનેશ્વરનો વિશ્વપ્રેમ પ્રગટ થાય છે ! પ્રેમથી વિશ્વ આપણુ થાય છે. “જ્ઞાનેશ્વર માડલી” એ મહારાષ્ટ્રનો મહામંત્ર થઈ પડ્યો. જ્ઞાનના અતિ ઉચ્ચ શિખર પર રહેનારા જ્ઞાનેશ્વર વારકરીઓના મેળામાં પંદરપુરની રેતીમાં હરિપ્રેમથી ગાય છે, નાચે છે, એ કેવું મધુર દર્શન છે ! એમણે જ્ઞાનને ભક્તિપ્રેમમાં ઓગાળી નાખ્યું, જ્ઞાનનું રૂપાંતર ભક્તિ-પ્રેમમાં થયું ! આવો વિશુદ્ધ પ્રેમ એ જ જ્ઞાનદેવનું દર્શન છે. જગત જગદ્વિદ્યા છે, વસ્તુપ્રભા છે, પ્રપંચ હરિકે શોભે છે, જૂનમાત્રમાં એક હરિ વિદ્યમે છે, એ “જ્ઞાનેશ્વર માહિલી”એ આચરીને જગતને શીખવ્યું છે ! સંતમંડળના આચાર્ય, અધ્યક્ષ અને ગુરુ જ્ઞાનેશ્વર જ છે. મદુએ એક મુખે તેમને ગુરુ માન્યા છે. તેમણે મંત્રોનું સંગઠન કર્યું, બધા મંત્રોને બેળા કર્યા, મદુને સ્વસુખનો માર્ગ બતાવ્યો. વેદપરંપરા એમનામાં મૂર્તિમંત થઈ. એમનાં જ્ઞાન, પ્રેમ અને મૂર્તિથી અંગત્ર સદુની હૃદયવૃત્તિએ એમને સંતોની પ્રભાવશીલા પ્રભુ તરીકે એકદમ સ્વીકાર્યા. આપેગાંવમાં જન્મ્યા, નેવાસામાં જ્ઞાનેશ્વરી રચી, પંદરપુર જઈ સર્વ મંતમેળાને ભજન કરતો બતાવ્યો. મદુને અદ્વૈતાનંદનુ અમૃતપાન કરાવે, અને સદુના પહેલાં આજ્ઞાંત્રીમાં મમાધિ લઈને, સદુને ચાનક લગાડી. આખો ખેડ છ વર્ષનો ! છ વર્ષમાં આ એક વ્યક્તિએ પંદરપુરની રેતીમાં ધર્મનું નગારું

વગાડ્યું, વૈકુંઠનું સુખ જૂતળ પર આપ્યું. વિદ્યુત્તરવરૂપમાં જ્ઞાનદેવ અને નામદેવ એક થવાથી, એટલે કે જ્ઞાનનું નામની જોડે તાદાત્મ્ય થવાથી, જ્ઞાની અજ્ઞાની સર્વ લોકોની એકરૂપતા સધાઈ. મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠાઓનાં રાજ્યો થયાં ને ગયાં, ફરી થશે ને જશે, પણ સાખે લોકોનાં હૃદયમાં આત્મસુખની શીતળ છાયા પાડનારો જ્ઞાનેશ્વરી જેવો દેહીપ્રમાણ હીરો એ મહારાષ્ટ્રનું અને મરાઠી બાપાનું ચિરકાળનું પરમ ઐશ્વર્ય છે! ૧૯

જ્ઞાનદેવના સમકાલીન અને તેમના પરમ મિત્ર સંત નામદેવ જનના દરજી હતા. ‘નામદેવ નાનપણમાં બહુ તોફાની હતા, અને તેમનું આચરણ પણ ઘણું દુષ્ટ હશે એમ દેખાય છે. તેમણે ચોરની સોખતે ચડીને ધણા વટેમાર્ગને લૂટેલા, ને કેટલાકને હાર મારેલા પણ ખરા. વ્રાહ્મણ કાપડી ગતિવ સાવડી । ફેલી પ્રાણવડીં બહુતાંવી ॥ ચૌન્યાંશી રાજત નામ્યાનેં મારિલે । ચંદુકડે શાલે મયામીત ॥ (ખાલણ, કાપડી, ગરીબ, બોળા, એવા ધણા લોકોના જીવ લીધાં. નામાએ ચોરાશી રાવત માર્યાં. એમરે લોકો બચબીત થઈ ગયા.) આ અમંગ નામદેવનો જ છે એમ માનીએ, તો વાદ્મીકિ કાપિની પેડે નામદેવ પણ એક કાળે વાટમારુ જ હતા એમ કહેવામાં વાંધો નથી. તે એક વાર આંવડામાં દેવદર્શને ગયેલા ત્યાં એક બાઈ પોતાના દીકરાને કહેતી હતી તે કુરુણ વચન તેમણે સાંભળ્યાં, અને એનો ધણી પોને મારેલો તેની ખજર પડી, તે પરથી નામદેવને જે દુઃખ થયું તેને લીધે અત્યંત વિદ્વજ થઈને તેમણે પોતાના માથા પર છરો માર્યો, અને લોહીની ધાર જઈને દેવ ઉપર ધરી. આ જ પ્રસંગથી તેમનું ધ્યાન એક વાર પ્રભુ તરફ વળ્યું તે વળ્યું. તે પંદરપુર આવીને વિદ્યુત્તની ભક્તિ કરવા લાગ્યા.’ ૧૯ નામદેવ નાનપણથી જ પ્રભુભક્ત હતા, એમ ખીજા કેટલાકનું માનવું છે. ૨૦.

પોતાની જાતિનો ઉદ્દેશ કરતાં નામદેવે ક્યું છે : ‘તુલસી કાદવવાળી જમીનમાં જોગી છે, એટલા માટે એને અપવિત્ર કહેશે નહીં. પીપળો કાગડાની ચરકમાંથી જોગે છે, એટલા માટે એને અમંગલ કહેશે નહીં. દાસીના દીકરાને રાજ્યપદ મળે, પછી એને

દાસીપુત્ર કહીને બોલાવશે નહીં. નામો કહે છે કે તેવો હું જાતનો દરજ્જો છું, એટલા માટે મને જાતિની ઉપમા આપશે નહીં.' ૨૧

નામદેવ વિવાહિત હતા ને તેમને ચાર દીકરા હતા. બધાં મળીને પંદર માણસનું કુટુંબ હતું. તેઓ ૮૦ વરસ જીવેલા. આયુષ્યનો પૂર્વાર્ધ મહારાષ્ટ્રમાં, ને ઉત્તરાર્ધ પંજાબમાં, બકિનિમાર્ગનો પ્રચાર કરવામાં ગાળ્યો. પંદરપુરને તેમણે 'આપણુ દીન લોકોનું પિયર' (આર્થ દીનાર્થે માહેર) બનાવ્યું. પાંદુરંગને 'મા' કહીને પણ તેમણે સંબોધ્યા છે : 'તું મારી મા છે, ને હું તારો બાળક છું માટે, હે પાંદુરંગે, તું મને પ્રેમરસનું પાન કરાવ.' ૨૨ કેટલીક જગ્યાએ વિડોબાને 'વિહાર્થ માહિલી' પણ કહ્યા છે. વળી કહે છે : 'નામાની બેસી મારી કૃષ્ણમા છે.' ૨૩ એક વાર પ્રભુ પર રિસાર્થને કહ્યું : 'તારું નામ પતિતપાવન છે એમ સાંભળીને હું તારે બારણે આબ્યો હતો પણ તું તો પતિતપાવન નથી, એટલે હું પાઠો જાઉં છું. હે દેવ! તું તારું બિરદ છોડ, ને હવે અભિમાન ન કરીશ. તારું નામ પતિતપાવન તે કોણે પાડ્યું છે?' ૨૪ વળી કહ્યું : 'એક માણસ વિદ્વાન છે, તેને જાતિનું અભિમાન છે. એ તમોણુને લીધે તે રસાનાળ ગયો.' ૨૫ માટે કહે છે કે 'મારા ભાવિક વિષ્ણુમ્ભોને અહંકારનો રાજસી પતન ન જાગશે.' ૨૬ પરીસામાગવન નામના એક વિદ્વાન પંડિતનું વણાંભિમાન જગી જગ્યાથી તે નામદેવના પ્રથમ શિષ્ય થયેલા. બ્રાહ્મણ દરજ્જાના શિષ્ય! તે નામદેવને ચરણે પડ્યા (લેટાંગળીં આલોં નામયાસી).

જ્ઞાનદેવ અને નામદેવે સાથે તીર્થયાત્રા કરેલી. તેઓ ગુજરાતમાં ને ઉત્તર હિંદમાં પણ ફર્યા. તે પૂરી થયે જ્ઞાનદેવે નામદેવને કહ્યું : 'ભાઈ નામદેવ! મને તીર્થયાત્રાનો રમ નડોતો, પણ તારી સોમનવી ઇચ્છા હતી, તે પૂરી થઈ. ભાઈ! ધન્ય છે તને અને તારા કુળજોત્રને.' ૨૭

નામદેવના જીવનચરિત્રમાં એક વાત છે. વિડોબાએ તેમને બ્રાહ્મણુ જમાડવાની રમ આપી હતી. વિડોબાએ ભોજનમાં નામદેવની જોડે બેસીને જમ્યા, એટલા માટે વિડોબાને પોતાને નાનજહાર

મૂકવામાં આવ્યા ! તે વેળાએ જ્ઞાનદેવ, જે આત્મારૂપે ત્યાં હાજર હતા, તેમણે બ્રાહ્મણોને કહ્યું. ‘ઈશ્વરને મન દોઈ જંચું’ ને દોઈ નીચું’ નથી. તેની નજરે તો સદૃ સરખાં છે. હું જંચી નાતનો છું, ને મારો પડોશી હલકી નાતનો છે, એવો વિચાર કદી મનમાં લાવશો નહીં. જંચા તેમ જ નીચા સદૃ ગંગામાં નહાય છે તેથી ગંગા અપવિત્ર થતી નથી, સદૃ શ્વાસમાં પવન લે છે તેથી પવન અમગ્નનો નથી, સદૃ ધરતી પર ચાલે છે એથી ધરતી અસ્પૃશ્ય થતી નથી.’^{૨૯}

નામદેવ ઉત્તરાવસ્થામાં પંજનમાં જઈ રહેલા. હિંદીમાં તેમનાં પુષ્કળ પદો છે. ગુરુદાસપુર જિલ્લામાં ઘોમાન નામનું ગામડું છે, ત્યાં નામદેવની પૂજના હોય છે, તથા નામદેવની પાદુકા હજી છે, ને તેની પણ પૂજા આજે હોય છે. વરમથી ચાપ છે. ત્યાંના હસ્તક્ષિપિત મન્યોમાં ‘નામદેવની મુખ્યાની’ નામનો મંથ છે. તેઓ એક પદમાં કહે છે : ‘હરિ હરિ કરતાં જાતિ અને કુળ હરાર્થ જાય છે. એ હરિ આંધજાની સાકડી છે.’^{૨૯} નામદેવનો ઉક્તેષ નરસિંહ મહેતાએ પણ કર્યો છે.^{૩૦} એ હિંદી પદોમાં, તેમને અસ્પૃશ્ય દરજી મળ્યું છે એક મંદિરમાં પેસવા ન દીધા. તેને લગતી એક બીજી પણ વાત છે. નામદેવ કહે છે : ‘હું હસતો ખેલતો તારે દેરે આવ્યો. નામદેવ ભક્તિ કરતો હતો ત્યાંથી એને પકડીને ઉઠાડી મૂક્યો. હે જાલ્મરાય ! મારી જાત હલકી છે એ ખરું, પણ તો તે મને દરજીની જાતમાં જન્મ શા સારું આવ્યો ? પછી મેં મારી કામળી ઉઠાડી લીધી, દેરાની પાછળ જઈને બેઠો, ને ત્યાં બજન કરવા લાગ્યો. જેમ જેમ નામદેવ હરિ-ગુણ ગાય છે, તેમ તેમ દેરું ફરે છે, ને છેવટે તેનું બારણું પાછળી તરફનું — નામદેવ બેઠો છે તે બાજુનું — ચર્ચ જાય છે.’ ‘ભગવાને દેરું ફેરવીને બારણું નામા સામે રાખ્યું, ને પછીત પંડિતની સામે રાખી.’^{૩૧} આ પ્રસંગ વિષે કબીરે પણ એક પદ કહ્યું છે. ‘આ દરજી નામદેવ તે જગતમાં ચર્ચ ગયેલા મોટામાં મોટા સંતોમાંના એક છે.’^{૩૨}

નામદેવની સાથે નિકટના સંબંધથી જોડાયેલું નામ છે જના-બાઈનું. જનાબાઈ એ નામદેવના ઘરમાં જન્મેલાં બાઈનું, અનાથ

છોકરી તરીકે આવેલી, કામવાળી હતી. એના અભંગોની ભાષા સાવ સારી ને અતિશય મધુર છે. 'એના અભંગોમાં ભક્તિનું માધુર્ય ને યોગનું જિંડાણ બન્ને છે; અને એના બધા અભંગ પ્રેમથી ભીંજાયેલા, સરળ, સહેલા ને અત્યંત પ્રાસાદિક છે. જનાપાર્શ્વની વાણીને કૃષ્ણનાથની મુરલીની જ હિપમા દેવાનું મન થાય છે. એના ૩૫૦ જ અભંગ મળી આવેલા છે.' ૩૩ તે ચંદ્રની છોકરી. મા મરી ગઈ, એટલે બાપ છોકરીને નામદેવના બાપ દામાશેઠને ત્યાં મૂકી ગયો. જનાપાર્શ્વએ કહ્યું છે. 'મા મરી ગઈ, બાપ મરી ગયાં; હવે, હે વિદુસ, મને તું સંભાળજો. તારી આ ટાંસી મંદ મનિવાળી છે એને તારા ચરણ પાસે આશરો આપજો.' ૩૪ નામદેવના ઘર સામે જ વિડોબાનું મંદિર. જની ત્યાં ઘણી વાર જાય આવે. રાતે કોઈ ન હોય ત્યારે જઈ વિડોબાનું ભજન કરે. વિડોબાએ રાતે જનીને દર્શન દીધેલાં. ૩૫ એક વાર વિડોબાની કંઠી ખોવાઈ, તેની ચોરીનું આજી જની પર આવ્યું. જનીએ ના પાડી. પણ ભગવાનને કરવું તે એણે ઓઢેલા ધોતિયામાંથી જ કંઠી સરી પડી. તેને મારવા બ્રાહ્મણોએ ઠંડા કાઢ્યા, તે વેળા વિડોબાએ એનો છવ જતો બચાવ્યો. નામદેવ વિશે જનીને ઘણો જ પૂજ્યભાવ હતો. તેના ઘણા અભંગોને છેડે 'નામધામી જની', 'દામી નામધામી' એવા શબ્દો આવે છે. જનીનું આખું જીવન વિદ્યુત્તમ હતું. દળતાં ખાંડતાં પણ તે વિડોબાના નામનું રટણ કરતી. ૩૬ રીસ ચડતી ત્યારે 'આંગણમાં બિબી રહીને દામી જની પ્રેમની ગાળો પણ દેતી.' ૩૭ વિદુસ એના બારણામાં બિબા રહેલા એને દેખાતા. ૩૮ જની સાવરણીથી કચરો કાઢતી. વિડોબા તે કચરો ભરી લેતા, ને માથે ટોપડો હિપાડી તે દૂર નાખી આવતા. એમ ભક્તિને વશ થઈ તેમણે નીચ કામો કરવા માંડ્યાં. જની વિડોબાને કહે છે કે 'હું તારા હિપકારનો બચો કેવી રીતે વાળી સફીસ?' ૩૯ બીજા એક અભંગમાં જની કહે છે 'દ્રોષીનું રક્ષણ કરનારા નારાયણ હતા. ગોરા કુંભારની સાથે તે પણ પોતાના શરીર પર કાઢવ લાગવા દે છે. કબીરની પાળા બેસીને તે શેલાં વણતાં વણતાં વાનો કહે છે. ચોખ્ખામેળા મારે તે દેર ખેચે છે. જનીની સામે ધંટીએ એમી તે

દળવા લાગે છે. દેવો કહેશે, કેવાં ધન્ય ભાગ્ય છે આ લોકાનાં!’ ૪૦ વળી કહે છે કે ‘જે માણસ સંત અને દેવને જુદા માને છે તે ખરો ચાંડાલ છે. જની કહે છે કે એને બોધાવશે નહીં. એવાને તો રજસ્વલા સુધ્ધાં અડકતી નથી.’ ૪૧ એક અભંગમાં તે ‘ગર્જના’ કરીને કહે છે: ‘પદરી’નો જે વારકરી તેના પગ મારા માથા પર છે. તે બંને ઉત્તમ ગણાતા વર્ણનો હોય કે બંને ચાંડાલ હોય, તોયે હું તેને ચરણે મારું માથું ધરીશ.’ ૪૨ ધૃત્વિરમાં એ કેવી તન્મય બની ગઈ હતી એ બતાવનારો એનો એક સુંદર અભંગ છે, તેમાં કહે છે: ‘હું દેવ ખાડિં છું, દેવ પીડિં છું, દેવ ઉપર સૂઈ જાડિં છું, દેવ દહિં છું, દેવ લહિં છું, દેવ વડે વહેવાર કરું છું. દેવ અહીં છે, દેવ ત્યાં છે, દેવ વિનાનો કાઈ હાલો હામ નથી. જની કહે છે કે આ વિકાખાઈએ આખું વિશ્વ અંતગ્રીહ બધું છે, ને તોયે ઉપર બાકી રહી ગયાં છે!’ ૪૩ આ સ્ત્રી, ને પાછી ચપ્પ! ‘મહારાષ્ટ્રનાં સ્ત્રીસંતોમાં એનું સ્થાન શું, એને વિષે એમ કહી શકાય કે, એક જ્ઞાનેશ્વરની બહેન મુકનાખાઈને બાદ કરતાં, તે સર્વશ્રેષ્ઠ છે.’ ૪૪

તે વખતના આ સંતમંડળમાં ગોરોઆ કુંબાર સૌથી વૃદ્ધ હતા, એટલે સહુ એમને ‘કાકા’ કહેતાં. જ્ઞાનદેવનાં બાઈબહેન અને નામદેવ એ સહુએ, પોતે જ્ઞાનમાં કાચાં છે કે પાકાં તેની પરીક્ષા ગોરોઆ પાસે કરાવી જોવાનું નક્કી કર્યું. ગોરોઆએ માટલા પર મારવાનો ટપકો દરેક જણને માથે મારી જોયો, ને નામદેવને વિષે કહ્યું કે ‘આ હજુ કાચું માટલું છે.’ તે પછી નામદેવે વિસોઆ ખેચર પાસે જઈ વધારે જ્ઞાન મેળવ્યું.

ખીજા એક સંત સેના નાવી (વાળંદ) હતા. પોતાની જાત જણાવતાં તેમણે કહ્યું છે: ‘અમે તો બારીક હજમત કરનારા વાળંદ છીએ.’ ૪૫ તેઓ જે રાગની હજમત કરતા તે રાગને એમના સતસંગને લીધે જ્ઞાન થયેલું; પછી તો હજમત કરાવવા બેસે ત્યારે દર્પણમાં મોડું જોવા જાય તો અંદર ચક્રપાણિ દેખાય; અને પાણીની વાટકીમાં પણ હરિનું દર્શન થાય. ૪૬ ‘આ પરથી સહુએ બારે બોધ લેવા જોવા છે. ધંધો ગમે તે હોય, પણ જો મનમાં હરિનું

ચિંતન હોય તો તે ધંધો પવિત્ર જની જાય છે. કોઈ પણ ધંધો શ્રેષ્ઠ અથવા કનિષ્ઠ નથી, કોઈ પણ પ્રાણી જંચુ કે નીચુ નથી. મદાર્યાર અને હરિભક્તિ એ ગુણોથી માણસને શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત થાય છે; તેવું સેનાને પ્રાપ્ત થયું હતું.’^{૪૭}

નરહરિ નામના એક સંત જાતે સોની હતા. તે શિવભક્ત હતા, પણ શિવ ને વિષ્ણુ એક જ છે એવી પ્રતીતિ તેમને થતા પામી હતી. તેમણે ગાયું છે : ‘હે પ્રભુ ! હું તારો સોની છું, ને તારા નામનો વડેવાર કરું છું. હરિનો દાસ નરહરિ સોની રાતદિવસ બજન કરે છે.’^{૪૮}

એવા બીજા એક ભક્ત સાવતા માળા હતા. ‘ભગવદ્ભક્ત ને ધંધો, વ્યવસાય કે કર્મ કરે છે તે તેમની અંતર્નિષ્ટ હિયાસનાને બંધે પવિત્ર થઈ જાય છે. પોતાને ભાગે આવેલું કામ શુદ્ધ ભાવે કરવાથી ધંધો જોયો થાય છે. સાવતા માળા પોતાનું બાગવાનનું કામ હરિસેવા માનીને કરતા, તેથી તે કર્મ જ પાવન થઈ ગયું. કર્તાના મનમાં જોવો ભાવ હોય તે પ્રમાણે કામ જંચું કે નીચું બને છે. આપણા સતો જાતજાતના ધંધા કરનારા હતા, છતાં તેમના સંતપણામાં કશો વાંધો આવ્યો નહીં. પૂજનું કામ પણ હીન બુદ્ધિથી કર્યું હોય તો તે નિષ્ફળ નીવડે છે; અને સંસારનું કામ પણ હરિસેવા માનીને કર્યું હોય તો તે હરિની પૂજા જ છે.’^{૪૯} સાવતા માળા બગીચાનું કામ કરતાં કરતાં ગાય છે : ‘કાંઠા, મૂળા ને શાકભાજી એ બધું भारी વિકાળાર્થ જ છે.’^{૫૦} એમ એમને સર્વત્ર હરિનું જ દર્શન થતું. ‘સ્નાન નહીં, સંધ્યા નહીં, જંચાં ગણાતાં જાત કે કુળમાં જન્મ નહીં, છતાં હું હીન જાતિનો પામર તને જ નિરંતર હૃદયમાં રાખનારો છું,’^{૫૧} એવું એમણે પોતાના અભંગોમાં ગાયું છે.

બીજા એક ભક્ત જોગા પરમાનંદ જાતના તેલી હતા. ખારમીના મંદિરમાં રોજ દર્શન કરવા જાય, ને ગીતાનો એક શ્લોક બોલી દેવ આગળ દંડવત્ પ્રણામ કરે. એમને જમીન વાગે નહીં તે માટે એક ભાવિક માણસે પીતાંજર આપ્યું. તે મેલું નાંચાય માટે જોગાએ

ધીરે ધીરે, કાળજીથી પ્રણામ કર્યાં, ત્યાં તો આરતી પૂરી થઈ ગઈ. હરિનું ધ્યાન ધરતાં આ પીતાંબર આડે આવે છે એમ જોઈ ભગતશ્રી પીતાંબર ફેંકી દીધું. ‘ઈશ્વરને ગરીબાઈ ગમે છે, શ્રીમંતી ધણે ભાગે પરમાર્થમાં વિદ્યન કરે છે. તેથી ભક્તજનન શ્રીમંતી માગતા નથી.’ ૫૨

ચોખામેળા નામના ભક્ત મહાર (ચમાર) હોવા છતાં જ્ઞાનદેવ અને નામદેવે તેમને અપનાવેલા. નામદેવને તે પોતાના ગુરુ માનતા. ચમારનો પોતાનો ધંધો તેમણે છોડ્યો નહોતો. જ્ઞાનાર્થએ એમને વિષે પોતાના એક અભંગમાં કહ્યું છે : ‘ચોખામેળા અનામિક છે. ભક્તરાજ તો એ એકલા જ છે. પરબ્રહ્મ એમને ઘેર કહ્યા વિના કામ કરી જાય છે. ચોખામેળા ખરા સંત છે; કેમ કે એમણે દેવને પણ પોતાના મોહપાશમાં ફસાવ્યા છે. એ જગનનો નાથ ચોખામેળાને માટે દોર ખેંચે છે.’ ૫૩ બીજા એક અભંગમાં કહ્યું છે : ‘ચોખામેળા ખરા સંત છે; કેમ કે એમણે દેવને પણ પોતાના મોહપાશમાં ફસાવ્યા છે. જેની ભક્તિ મોટી છે તેને પ્રભુ સંકટ વખતે સહાયતા કરે છે. ચોખામેળાની કરુણાથી તો પ્રભુ પણ ક્ષણી થયા છે. માટે નામાની જની કહે છે કે વિદ્યુતને ચરણે પડે.’ ૫૪ ચોખામેળાએ પોતે ભક્તોને ઉદ્દેશીને ગાયું છે : ‘જોહાર, માખાપ, જોહાર ! તમારા મહારનો પણ હું મહાર છું.’ ૫૫ એમની પાસે શાસ્ત્રપુરાણનું જ્ઞાન નથી, પણ હૃદયનો ભોજો ભાવ છે, તેનાથી એ કેશવનું નામ ગાય છે. ૫૬ વળી કહે છે કે ‘ચોખો ભણે હીન ગણાતી જાતિનો હશે, પણ તેના અંતરનો ભાવ કંઈ હીન નથી. ઉપરનો રંગ જોઈને તમે શા માટે જુલાવામાં પડો છો ?’ ૫૭ ચોખામેળાની પત્ની સોયરાખાઈ અને બહેન નિર્મળાખાઈ પણ ભક્તિમાન હતી. ચોખામેળાનો દીકરો કમમેળા. આ સહુએ થોડા થોડા અભંગો રચ્યા છે. સોયરાખાઈ એક અભંગમાં વિદ્યોજાને પોતાને ઘેર જમવા નોતરે છે. બીજા એક અભંગમાં તે કહે છે : ‘હે નારાયણ ! તમને જોયા પછી હવે મને કરી વાસના બાકી રહી નથી. બેદબાવ પણ રહ્યો નથી. મારું અંતર શુદ્ધ થયું છે. આનંદછેતનું જે જાણું હતું તે તમારા નામને પ્રનામે વૂટી ગયું છે.’

ચોર વામનાઓની દોરી તૂટી ગઈ છે. એમ ચોખ્ખાની મહારી (સોયરા) કહે છે.' ૫૮ આ એક અભણ, નિરક્ષર મહાર સ્ત્રીનો અભગ છે એમ, જો ખાસ કહ્યું ન હોય તો, કેણુ કહી શકે? પરમ જ્ઞાની પણ જો આટલા વચન કહી શકાન તો પોતાને કૃનાર્થ માને. વિઠોમા ચોખ્ખા મેળાને ઘેર જમવા ગયેના; અને મોયરામાઈની સુનાવડ વિઠોમાએ પોતાને હાથે કરેલી એ વેળા પણ મહારને અસ્પૃશ્ય ગણુનારા લોકો તો હતા, ને તે ચોખ્ખામેળાને સનાવતા. એટલે આ ભંકનરાજે ગાયુ. 'હે પ્રભુ! મારી તો હીન જાતિ રહી મારાથી તારી સેવા શી રીતે થશે? એ લોકો મને ખસ ખસ કહે છે. પણ તો પછી હું તને કેવી રીતે મળી શકીશ?' ૫૯

પણુ વિરોમાને એવી આભડઝેટ થોડી જ હતી? એ તો આભડઝેટ માનનાર પૂજારીઓને પાક શીખવવા માગતા હતા. એક વાર વિઠોમા આ ભક્તોને મંદિરમા લઈ ગયા, ને પોતાના ગળાને રતન જડિત હાર અને તુનસીની માળા તેના ગળામા નાખી તેના કપાળમા ધુ મેા માર્યો. પૂજારીઓએ ચોખ્ખામેળાને ભજનમા હીન જોયા, ને એમના ગળામા વિરોમાનો હાર જોયો, એટલે ચોરીનું અને દેવને અભડાવ્યાનું આજ એમના પર મૂકયું, ગાળો દીધી, ને માર પણ માર્યો ૬૦ ચોખ્ખામેળાએ વિરોમાને ધા નાખીને ગાયુ 'અરે વિહુ' તું હમણા ને હમણા દોડતો આવ. ધીરે ધીરે ન ચામીશ. અરે મહારાજ' હું તો તમારા દારનો કૂતરો છું. હે ચક્રપાણિ' મને ખીજે બારણે હાકી મૂક્યો નહી. ચોખ્ખો હાથ જોડી પ્રભુને વીનવે છે કે મે તમને ઉત્તર તો આપ્યો છે પણ તમે રોપ કરશો નહી.' ૬૧ વિરોમા ખરેખર દોડ્યા. તે પોતાનું આસન છોડીને મહાર ભક્તની જોડે જઈને ઊભા. દેવ પૂજારીઓ પાસે નહોતા, એ તો ચોખ્ખામેળા પાસે હતા એક તરફ દેવ, ને બીજી તરફ નર્મુ અભિમાન.

ચોખ્ખામેળાએ ઘણુ કહ્યું કે 'હું મારી મેળે મંદિરમા આવ્યો નથી, મને તો વિરોમા ખેચીને વાં આવ્યા છે' આભણોને કહ્યું 'મનમા ભક્તિ કે શ્રદ્ધા ન હોય તો જીતી જાતિમા જન્મ, વિધિ કે વિધા શા કામના છે' માણસ બને નીચી જાતિનો હોય, પણ

જે તેના હૃદયમાં શ્રદ્ધા હોય ને પ્રભુ વિષે પ્રેમ હોય, તે પ્રાણીમાત્ર-
ને પોતાના સમાન ગણુનો હોય, પોતાનાં ને પારકાં યાજકો
વચ્ચે બેદભાવ ન રાખતો હોય, અને સત્યવાદી હોય, તો તેની જ્ઞતિ
શુદ્ધ છે, ને પ્રભુ તેના પર રાજ થાય છે. માણસના મનમાં પ્રભુ
વિષે શ્રદ્ધા, ને માણસો વિષે પ્રેમ, હોય ત્યારે તેની જ્ઞતિ પૂજરી
નહીં. પ્રભુ તો એનાં યાજકોમાં પ્રેમ અને ભક્તિ માગે છે. તે
ભક્તની જ્ઞતિ જોતો નથી.'

પણ બ્રાહ્મણો એમ કંઈ માને? એમણે તો ગામના મુસક્તમાન
અમલદાર આગળ ફરિયાદ કરી. અમલદારે ચોખ્ખામેળાને અવગણી
ધાણીએ પિલાવવાનો દુકમ કર્યો. પણ વિડોળાએ ભક્તને બચાવ્યો.
ધાણીના બળદ તસુ પણ હાલે તો ધાણી ફરેને? ૧૨ આમ પૂજરીઓનો
ગર્વ વિડોળાએ ઉતાર્યો. આવી અસ્પૃશ્યતાને વિષે ચોખ્ખામેળાએ કહ્યું
છે : 'સ્પૃશ્ય કોણ ને અસ્પૃશ્ય કોણ? મારો ત્રિહુ તો એ બંનેથી
નિરાળો છે. કેને શાની આભડછેટ લાગી? માણસો જે મૂળમાંથી
નીકળ્યાં છે ત્યાં તો સ્પૃશ્યતા જ ભરી છે. કોકના અંગમાં પાપ
હોય તેની આભડછેટ રાખવા જેવી ખરી. પણ એ રીતે જોઈએ તો
જગતમાં સ્પૃશ્ય રહ્યું જ કોણ? મતક્ષય કે જગતમાં સર્વથા નિષ્પાપ
કોણ છે? ચોખ્ખો કહે છે એ દષ્ટિએ સ્પૃશ્ય હોય તો એકલો મારો
વિદુષ્ઠ જ છે, કેમ કે તે અક્રપ હોવા છતાં ઈંટ પર જોબેલો છે.' ૧૩
ચોખ્ખામેળાનાં કાવ્યો અનંતભટ્ટ નામના બ્રાહ્મણ સખી લેના.

ચોખ્ખામેળા મંગળવેદા ગામમાં રહેતા. જ્ઞાનદેવ અને નામદેવની
યાત્રામાં તે સામેલ હતા. એ સંતોને તો કંઈ આભડછેટ હતી જ
નહીં. એક વાર ગામમાં મજૂરો કામ કરતા હતા ત્યાં બીંત પડી ને
બીજાની સાથે ચોખ્ખામેળા પણ દટાઈ ગયા. એમનાં હાડકાં શોધીને
પંદરપુર લાવવાનું નામદેવે કહેવડાવ્યું. લોકો કહે : 'આ બધા
માણસનાં હાડકાં બેળાં ચર્ઈ ગયાં છે. એમાંથી ચોખ્ખામેળાનાં હાડકાં
કેવી રીતે જડે?' નામદેવે કહ્યું : 'જે હાડકાંમાંથી વિદુષ્ઠ નામનો
ધ્વનિ નીકળે તે હાડકાં ચોખ્ખામેળાનાં. તે બેળાં કરી લાવો.' એ રીતે
હાડકાં બેળાં કરીને પંદરપુર લઈ ગયા, ને મંદિરના દ્વાર આગળ

નામદેવે આ હરિજન ભક્તની સમાધિ ચણાવી. આજે વિદોખાના એ પ્રસિદ્ધ મન્દિરના દાર આગળ એક બાગુ નામદેવની, ને બીજી બાગુ ચોખામેળાની, સમાધિ છે. ૧૪ એક દરજી, ને બીજા મહાર ! ભક્તિમાં જ્ઞાનિભેદ ન હોવાનો આથી વધારે શુદ્ધ પુરાવો બીજો શો હોઈ શકે ?

બહિરંબટ નામનો એક જ્ઞાતિય પત્ની પર રિસાઈને મુસક્તમાન થઈ ગયેલો. થોડે વખતે એને જ્ઞાતિયોએ હિંદુ ધર્મમાં પાછો લીધો. મુસક્તમાનો એને સજનો ડર ખતાવતા જાણ્યા. બહિરંબટ કહે : 'તમે મને મુસ્લિમ કહો છો, પણ મારા કાન વીંધેલા છે તેનાં કાણાં કાયમ છે ત્યાં સુધી હું મુસ્લિમ કેવી રીતે ગણાઈ?' જૂના વિચારના હિંદુએને કહે : 'મારી મુજબ યર્ષ છે, એટલે હું હિંદુ કેવી રીતે ગણાઈ?' પછી તો એ ગાંડા જેવો થઈ ગયો. જે મળે તેને પૂછે : 'હું હિંદુ કે મુસક્તમાન?' કેટલેક વખતે વડવાળ ગામના નાગનાથ સિદ્ધે તેનું મગજ ઠેકાણે આવડ્યું, ને તેને જ્ઞાન આપ્યું કે 'હિંદુ ને મુસક્તમાન એ ભેદ તો દેહધર્મને લીધે મનાય છે. તું તો સ્વતંત્ર સિદ્ધ આત્મારામ છે.' બહિરંબટ પંદરપુર જઈ ભક્ત થયો; અને તેણે ભાગવતના દશમ સ્કંધ પર મરાઠીમાં ટીકા પણ લખી. ભક્તિ માણસનો કેવો જીવનપત્રોટો ઠરાવે છે, ને પરધર્મમાં ગયેલા માણસને પણ હિંદુ ધર્મમાં પાછો કેમ લઈ શકાય છે, તે આ વાર્તા ખતાવે છે.

કાન્હોપાત્રા એ મંગળવેશની એક વેશ્યાની છોકરી હતી. તેણે માના પાપી ધંધામાં કદી ન પડવાનો નિશ્ચય ૧૫મા વરસથી કરેલો. માએ એને લગ્ન કરવાનો આગ્રહ કર્યો. છોકરી કહે : 'મારા કરતાં ડાકો ને મુશીય વર મળશે તો તેની સાથે લગ્ન કરીશ.' એવો વર મળે નહીં. પછી તે વારકરીઓ જોડે પંદરપુર ગઈ, ત્યાં જ રહી, ને મનથી 'વિદ્યવરને વરી'. તેના ડાકોની ખ્યાતિ સાંભળી ખેડના જાદુશાહે એને લેવા સિપાઈ મોકલ્યા; અને રાજ-ખુશીથી ન આવે તો એને જાળજાળીથી પણ લાવવાનો હુકમ આપ્યો. કાન્હોપાત્રાને તો સંસાર પરથી મન જ બિડી ગયું હતું. વૈભવ

વિશ્વાસ તેને લક્ષ્યાત્મી શકે એમ નહોતું. તેણે ના પાડી, પણ તે કોણ સાંભળે? સિપાઈઓએ તેને જગત્કારે લઈ જવા માંડી. તેણે કહ્યું : 'રહો, જરા વિડોળાનાં દર્શન કરી આવું.' તે મંદિરમાં ગઈ, ને પાંચ અભંગ દ્વારા પોતાના મનનો ભાવ વિકૃત્ત આગળ દાખવ્યો. વિડોળાએ એની ધા સાંભળી. એની આત્મજન્યોત્તર વિડોળામાં મળી ગઈ, ને એનો નિર્જીવ દેહ મંદિરની ફરસ પર પડી રહ્યો. એનું શબ મંદિરના દક્ષિણ દ્વાર આગળ દાટવામાં આવ્યું. ત્યાં કાળે કરીને એક ઝાડ ઊગ્યું. એ ઝાડ તળે તેની મૂર્તિ આજે પણ ઊભી છે. 'વેસ્વાની દીકરી દેહીને સમાજે તેનો તિરસ્કાર કર્યો નહીં. તેના ગુણનું ગૌરવ કરી તેને મંદિરમાં સ્થાન આપ્યું, અને ભક્તમંડળમાં તેની ગણના કરી.' "મારે આશરે આવનાર પાપયોનિ હશે તોપણ તે પરમ ગતિને પામશે," એ પ્રભુવચન અહીં સાર્થક થયું.' ૧૫

કાન્હોપાત્રાએ અન્તકાળે ગાયેલા અભંગોમાંના એકમાં વિડોળાને માફપે સંબોધીને કહે છે : 'અધમ, આંડાળ, પાપીઓએ મારો પીછો પકડ્યો છે. એ ખજા મને છોડતા નથી. ના પાડું છું તે દુષ્ટ દુરાચારીઓ સાંભળતા નથી. હે પાંડુરંજે! હવે હું શો વિચાર કરું? તું મા છે, માવડી છે, જગજગનની છે, એટલે તારા ચરણને હું આશિંગન કરું છું. કાન્હોપાત્રા હાથ જોડીને વીનવે છે કે હવે દેહાન્તનો સમય આવી પહોંચ્યો છે.' ૧૬

ખીજ એક અભંગમાં પણ વિકૃત્તને માફપે સંબોધીને કહે છે : 'હે વિડોળાઈ! હું દીન, પતિત, અન્યાયી તારે શરણે આવી છું. હું જાતિહીન છું. મને આચારની દેશી ખજર નથી. મારો કરો અધિકાર નથી. તું મને જલદી મળ, અને તારા ચરણ પાસે મને આશરો આપ. હું કાન્હોપાત્રા તારી દાસી છું.' ૧૭

શકે ૧૩૬૦થી ૧૩૬૭ સુધી સાત વરસનો દુકાળ પડેલો. તેમાં મંગળવેદના ચાણુદાર દામાણપંતે સરકારી કોઠારમાંથી હજારો લોકોને અનાજ આપી તેમના જીવ બચાવેલા. મહેસૂલ ભરાયું નહીં તેનો તગાદો બાદશાહે કર્યો. થોડા દિવસમાં વિકૃ નામનો એક મહાર (દેડ) મહેસૂલની રકમ લઈ બાદશાહ પાસે પહોંચ્યો. આ

વાત પર સંતકવિ એકનાથે એક કાવ્ય (જોહાર) લખ્યું છે. તેમાં વિહુ મહાર બાદશાહને કહે છે : 'જોહાર, માઆપ, જોહાર ! હું મંગળવેદાના ચાણુદાર દામાજીના દીકરા જેવો તેમનો મહાર છું. મારું નામ વિહુ છે. મારું કામ જાહુ વાળવાનું છે. દામાજીપંતે ગામનું મહેસૂલ વસૂલ કરીને તેની રકમ લઈ મને મોકલ્યો છે. આપ ખતવણી કરાવો, આ પૈસા લઈ રસીદ અપાવો, ને બાકીમાં શન્ય લખી મને તે મતલબની ચિઠ્ઠી આપો. આપ જગદી રસીદ અપાવો એટલે હું તરત પાછો જઈ.' રસીદ લઈને વિહુ મહાર નીકળ્યો. પછે દામાજીને તો આ વાતની કશી ખબર જ નહીં. તેમને તો પકડવાનો બાદશાહનો હુકમ છટેલો, ને તે પ્રમાણે તેમને પકડીને બેઠર લાવતા હતા. રસ્તે દામાજી નાહીધોઈ દેવપૂજામાં બેઠા ને પોથી ઉઘાડી ત્યાં તો રસીદ જોઈ ! 'હસ્તે વિહુ મહાર' એ શબ્દો લખેલા જોયા. આ વિષે તુકારામે પણ એક અજંગ લખેલો છે.

આ ખરેખર બનેલો ઐતિહાસિક પ્રસંગ છે. રાજવાડે લખે છે કે મંગળવેદામાં દામાજીપંત ચાણુદાર હતા ત્યારે વિહુ નામનો મહાર ત્યાં ખરેખરા હતા. તેણે ઘરમાં સંઘરેલું ધન બેઠર જઈ બાદશાહને ત્યાં જમે કરાવેલું. આ પ્રસંગની ખરી હકીકત જાણ્યા પછી બાદશાહે વિહુ મહારને કેટલાક હકો આપી તેની સનદ કરી આપેલી. બાદશાહના સહીસિક્કા સાથેની સનદની નકલ પણ મળી છે. એ કેવો મહાર ! દામાજીપંતે તો માન્યું કે ભગવાન વિઠાબા જ ખરેખર મહારનું રૂપ લઈ પૈસા બરી આવ્યા એ વિષે દામાજીપંતનું રચેલું એક પદ છે. તેમાં કહે છે : 'હર હર વિદ્ય જગદુદારક' તે મારે કાજે મહાર થયો. બેઠરના બાદશાહને ધન્ય છે. મેં તેમનો અન્યાય કર્યો. મેં લોકો પાસે અનાજ લૂંટાવ્યું, એનાથી મારે આશ્રત આવી પડી. પણ પશુપણુ ઐશ્વર્યવાળા શ્રીભગવાને દેવપણુનું અભિમાન છોડીને પગમા ફોટેલાં ખાસડાં પહેલ્યાં, માથે ચીંચરિયા ફાળિયું ધાસ્યું, ખભે કાળી કામળી નાખી, ગળે કાળો દોરો બેરવ્યો, ને મોઢેથી જોહાર બોલતા બોલતા ચાલ્યા. હે પ્રભુ ! તમે આવું શા સારુ કર્યું ? મારાં કેટલાં બધાં પુણ્ય' હે માધવ ! તું મહાર

બન્યો, ને મારે કાળે તેં દાવાનળ લગાડ્યો. જેનું અનાજ લૂંટાયું હતુ તે તો મારે જીવ લેત. દામો કહે છે કે એટલા માટે ગુણનિધાન એવો જગન્નાથ મહાર થયો।' ૬૮

મૃત્યુજ્ય ઉર્ફે મુતોજી બ્રાહ્મણી તે મુસવમાનમાંથી હિંદુ થયેલાં એક ભક્ત હતા, ને તેમણે જ્ઞાનભક્તિના અનેક ગ્રન્થો લખેલા છે.

ખેરના એક બાદશાહને જ્ઞાન થયેલું, ને તે રાજ્યભોગ છોડી શુરુને શરણે ગયેલો. તેનો ઉલ્લેખ એક કથાકાવ્યમાં છે. ૬૯ તેનું નામ અસાહિદીનશાહ બહામની હશે એમ મનાય છે.

જેવું વિદ્યાવાનુ પંદરપુર તેવું એકનાથનું પૈણ્ય. પાંગારકર લખે છે : 'નાથ (એકનાથ)ના વખતથી માંડીને આજ સુધી પૈણ્યમાં થઈ ગયેલા મો સત્પુરુષોની એક યાદી મને પૈણ્યથી મળી છે. તે યાદીમાં સર્વ જાતિના સંતો છે. એમાં સરસ્વતી મામી, રામાનંદ સાળા, શિવલિંગેયા સિંઘાવત, બિરનીગિર ગોસાવી, ભીમાચાર્ય પરદેશી, મૌલાના, ગોદડશા, સિંઘડશા વગેરે જે નામો છે તે વિચાર કરવા જેવાં છે. પૈણ્યના સિંઘાસનાધીશ્વર નાથ મહારાષ્ટ્રના અંતઃકરણ પર પોતાનું પ્રેમસામ્રાજ્ય ચલાવી રહ્યા છે. લૌકિક રાજ્યો આવે છે ને જાય છે, પણ મહાત્માઓનું જનમન ઉપરનું સામ્રાજ્ય અગાધિત રાહે છે.' ૭૦

એકનાથનું જીવન વ્યવહાર અને પરમાર્થના સુભગ સંમિશ્રણરૂપ હતું. એમનું કૌટુંબિક જીવન બહુ સુખી હતું. કુળ પેઢીહિતાર વૈષ્ણવ. તેમના વંશજોમાં પણ મોટા ભક્તો ને કવિઓ થયા. ઉત્તમ ભક્તનાં જે લક્ષણ ભાગવતમાં આપ્યાં છે, અને જે તેમણે પોને ભાગવતની આવીબદ્દ ટીકા (એકનાથી ભાગવત)માં વિસ્તારથી વર્ણવ્યાં છે, તે લક્ષણો તેમનામાં ભૂતિમંત હતાં. તેના કેટલાક પ્રસંગોની વાતો સચવાઈ રહેલી છે. એકનાથ ગોદાવરી નદીમાં સ્નાન કરીને ઘેર આવે, ત્યાં વચ્ચે એક યવન બેસી રહે, તે એમના શરીર પર કાગળો કરે, એટલે એકનાથને ફરી નાહવું પડે. એક વાર એમને આવી રીતે એક દિવસમાં ૧૦૮ વાર સ્નાન કરવું પડ્યું. છતાં એમને ગુરસો ન ચડ્યો, એ જોઈ યવન એમને ચરણે પડ્યો ને એમની ક્ષમા માગી. એક વાર

ચોરે યરમાં ખાતર પાડ્યું. પૈસા, ઘરેણાં, વાસણ વગેરે છોડાવ્યું એકનાથ દેવધરમાંથી જોઈ રહ્યા હતા. તે બહાર આવ્યાં, અને હાથની વીંટી કાઢી ચોરના હાથમાં મૂકી કહ્યું : ‘ આ પણ લઈ જાઓ.’ ‘ વહાણું વાધુ છે. હવે શિરામણ કરીને જ જાઓ,’ એવો આગ્રહ કર્યો. તેમનાં પત્ની ગિરિમ્યાઈએ પીરસ્યું, ને ચોર જમ્યા. તેઓ દંગ થઈ ગયા ને તેમનો જીવનપત્રો થયો. એક વેસ્થા એકનાથની કથા સાંભળવા આવતી તેણે ભાગવતમાંની પિંગલાની વાત સાંભળી પોતાનું જીવન પસંદી નાખ્યું ને ભક્તિપંથે વળી. એક વાર એકનાથ કાશીથી ગંગાજળની કાવડ ભરી રામેશ્વર જતા હતા. સાથે શિષ્યો પણ હતા. નાથ નામસ્મરણ કરતા સૌથી આગળ ચાલતા હતા. રસ્તે એક ગધેકું ધૂળમાં આળોટતું હતું. તેની પીઠ પર ઘા પડ્યા હતા, ને તપેલી ધૂળ શરીરે અડવાથી તેનો જીવ અકળાતો હતો. એકનાથને દયા આવી, ને તેમણે કાવડમાંનું ગંગાજળ તેના મોઢામાં રેડ્યું. થોડી વારે ગધેકાને સૂતિ આવી. તે જીડીને ચાલતું થયું. એકનાથે આનંદથી કહ્યું : ‘ મારા રામેશ્વર મને એહીં જ મળી ગયા.’ તેમણે માંદગીથી કંટાળીને જ્ઞેષ્ઠમાંથી નાસી આવેલા એક મહારને આશરો આપ્યો, તેની માવજત કરી, ને ત્રણ મહિના પોતાના ઘરમાં રાખ્યો. સાંજે થયા પછી તે ઘેર ગયો. એક વાર કીર્તનની બીડમાં એક વડારી (એક ધંધ્ર જાતિ) એકનાથના ઘરમાં બરાયો, ને તેમના પુત્રંગ પર પચારી બહુ સુંવાળી લાગવાથી પડ્યો અને જાંઘી ગયો. એકનાથે કીર્તનમાંથી આવી એને સૂતેલો જોયો, ને એને શાક આપ્યો. સવારે જીડ્યો પછી એને જમાડી, વસ્ત્ર ને વાસણ આપી રવાના કર્યો. એક વાર આદમાં પિતૃઓ માટે કરેલી રસોઈ તેમણે મહારને ઘેર બોલાવી જમાડી. મહારના એક બાળકને તડકામાંથી છપાડી તેને ઘેર લઈ જઈ માયાપને સોંપ્યું. પૈસાને પરમેશ્વર માની પૂજનાર એક વેપારીને ઘેર જઈ એકનાથ તેને રોજ ચિપ્પસહસનામનો એક શ્લોક શીખવતા. શ્રીખંડો નામનો એક વિશ્વાસુ ને વક્તાદાર નોકર એમને ત્યાં હતો. ભગવાન પોતે જ શ્રીખંડાનું ૩૫ લઈ એકનાથને ત્યાં કામ કરે છે એમ ભાવિક લોકો માનતા.

સંતોને વિષે એકનાયના મનમાં એટલો જયો આદર હતો કે તેમણે લખ્યું છે : ‘હું સંતોને ઘેર ફૂતરો ચર્મશ.’^{૭૧} કહે છે : ‘અમે બ્રહ્મપુરીના બ્રાહ્મણ છીએ. અમારાં જાતિકુળ કંઈ જોવાતેવાં નથી. અમને સોવળા ઓવળાનો બાધ નથી. અમે કયાંયે આમડછેટ પાળતા નથી. જે કોઈ અમારા કુટુંબી થાય છે તેને જાતિકુળના ભેદ રહેતા નથી. એકનાથ કહે છે કે જ્ઞાનની દશામાં જાતિ ને કુળના સંબંધો તૂટી જાય છે.’^{૭૨} એકનાથી ભાગવતમાં કહ્યું છે : ‘જેને દેહનું અભિમાન નથી તે દેહના વર્ણને હાથમાં ઝાલતો નથી. તે જ પ્રમાણે જ્ઞાની ભક્ત કદી આશ્રમનું પણ અભિમાન રાખતો નથી.’^{૭૩} ‘વર્ણોમાં અગ્રણી ગણાતો બ્રાહ્મણ ભણે હોય પણ તે જો હરિચરણથી વિમુખ હોય, તો તેના કરતાં પ્રેમજનને ભક્ત એવો શ્વપચ શ્રેષ્ઠ જ છે.’^{૭૪} ભગવાન કહે છે : ‘ભક્ત જાતનો શ્વપાક હોય તોપણ તે ખસૂસ મારે માટે પૂજ્ય છે. જે ભણે નાનનો નીચ ગણાતો હોય, પણ ભક્તિભાવમાં જોયો હોય, તો તે મદૂપ થાય છે, ને ત્રણે લોકમાં પૂજ્ય બને છે.’^{૭૫} ‘વૈષ્ણવોમાં જે જાતિભેદ ગણે છે તે સર્વથા પાપીમાં પાપી છે.’^{૭૬} આ ભાવનાં થોડાંક વચનો એકનાથનાં લખાણોમાંથી મળે છે. તેમનું આચરણ વળી તે ઉપરાંત જીવતો જગતો પુરાવો છે.

તે પછી મહારાષ્ટ્રના મોટા સંતોમાં તુકારામ થયા. તેમણે નીચેનાં વચનોમાં ભક્તિમાર્ગની સાચી ભાવના અને અરપૃસ્થતાનો નિગેધ બંને અનેક રીતે સમજાવ્યાં છે :

‘જગતને વિષ્ણુમય જોવું એ જ વૈષ્ણુવધર્મ છે. ભેદાભેદની ભાવના અમંગળ છે, મેલી છે, ને ભ્રમ છે. કોઈ પણ જીવ પ્રત્યે મત્સર ન રાખવો એ જ એ સર્વેશ્વરની પૂજનો સાર છે.

‘આ જગતમાં જાતિ ને કુળનું કંઈ પ્રમાણ માની શકાય એમ નથી. આ દેહમાં તો ગુણની જ કિંમત થઈ શકે.

‘ચાંડાલના કુળમાં જન્મ થયો હોય કે પવિત્ર ગણાતા કુળમાં, જેણે હરિને ચરણે સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું છે તેને ધન્ય છે.

‘પરદ્રવ્ય ને પરદારા એની જ આમડછેટ રાખો ને એનાથી દૂર રહે છે તેને શુદ્ધ ગણો.

‘બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, ચાંડાળ, બાળક, નર, નારી, વૈશ્ય વગેરે સહુને નામસ્મરણનો અધિકાર છે.

‘મહાર, કે માંગને અડકવાથી જોને ક્રોધ ચડે છે તે બ્રાહ્મણ ન કહેવાય.

‘અતિવાદી, એટલે કે નકામો વાદવિવાદ કરનાર, માણસ બ્રાહ્મણ જાતિનો ન જ કહી શકાય. એને તો અન્યજ જ ગણવો જોઈએ.

‘કન્યાદાપી ગાયને જે વેચે છે તેનું જ નામ ચાંડાળ છે. તેને જ ખરો ચાંડાળ ગણવો જોઈએ. ધનિયર તો શુણ્ય અને અવશુણ્ય એ બે વાતને જ પ્રમાણ માને છે, એને નાતજાત જોડે લેવાદેવા નથી.

‘જે માણસ રામકૃષ્ણના નામનો સરજ ભાવે જપ કરતો હોય, જે શામળા ધનસ્થામના સુન્દર કપનું ધ્યાન ધરતો હોય, શાન્તિ દયા ક્ષમા વગેરે જેના અક્ષંકાર હોય, કાંઈ પ્રસંગે જે અચળ અને ધૈર્યવાન રહેતો હોય, કામક્રોધાદિ પુરિષુને જેના હૃદયમાં સ્થાન ન હોય, એવો માણસ અન્યજ હોય તોપણ તેને બ્રાહ્મણ જ માનવો જોઈએ.

‘અમાર હોય તે બે વૈષ્ણવ હોય, તો એની માને ધન્ય છે. એનું કૃણ ને એની જાતિ બંને શુદ્ધ છે.

‘નર, નારી, બાળક, ઉત્તમ અથવા ચાંડાળ એ બધા એ અતુર્ક જ પરમાત્માનાં જ સ્વરૂપ છે.

‘જે કુળમાં ને જે દેશમાં હરિના દાસ જન્મ લે છે તે કુળ પવિત્ર છે, તે દેશ પાવન છે. વર્ણનું અભિમાન કરીને કાણુ પવિત્ર થયું છે એ મને કહો. અન્યજ વગેરે જાતિના માણસો હરિનું નામ લઈને તરી ગયા છે. એમની કીર્તિ પુરાણોએ મુક્ત કંઠે ગાઈ છે. તુલાધાર વૈશ્ય હતો, ગોરો કુંભાર હતો, ને રોહિદાસ અમાર હતો. કબીર અને લતીફ મુસલમાન હતા. સેનો અને વિષ્ણુદાસ વાળંદ હતા. કાન્હોપાત્રા વેશ્યાની પુત્રી અને દાદુ પીંજરા હતા. હરિનામનું

સ્મરણ કરનારા આ ભક્તોમા ભગવાનની નજરે કશો જ ભેદ નહોતો. ચોખ્ખામેળા અને બકા જાવના મહાર હતા, છતાં મર્વેશ્વરે એમની સાથે ઐક્ય કરી લીધું.

‘જેને હરિનામ પર પ્રેમ છે તે જ અતિપવિત્ર છે. જે હરિનામ જપે છે તે જ વર્ષોમાં દિવ છે. તુકારામ કહે છે કે નાતજાત ગમે તે હો, પણ જેના હૃદયમા વિદ્યુતનો વાસ છે તેને જ ધન્ય છે.

‘હે નાથ! નમે અનેક જાતિઓનો અંગીકાર કર્યો એ કેટલો ઉપકાર કર્યો! કેવડું મોડું સુન્દર કામ કર્યું.’

‘ભક્તિપૂર્ણ ભાવથી બધા જીવમાત્રને — કીડીમ કોડીને પણ — નમન કરવું જોઈએ.

‘જે પ્રભુને ઓળખતો નથી તેને જ માંગ ગણવો જોઈએ. નામદેવ જોડે પણ ભગવાને ભોજન કર્યું હતું જ ને! એની ભાવના શી હતી? મૈરાસ અને જનક લોકિક દષ્ટિએ કયા કુળમાં જન્મ્યાં હતાં? પણ આજે એમના મહિમાનાં વો જોટલાં વખાણુ કરીએ તેટલાં થોડાં જ છે.

‘ભૂતમાત્રની સેવા કરવી એ જ ભગવાનની પૂજા છે.

‘હે મનુષ્ય’ સ્પર્શસ્પર્શનો આ બકવાસ શું અવાળ્યો છે? અરે! એ બધું વ્યર્થ છે. તું તો તારા હૃદયને શુદ્ધ કર, અને તારા મનનો મેલ ધોઈ નાખ.’૭૭

તે પછી રામદાસ સ્વામીએ કહ્યું: ‘પ્રભુનું નામ લેવાનો અધિકાર આરે વર્ણને છે નામસ્મરણમાં કોઈ જાતું ને કોઈ નીચું નથી. જડ અને મૂઢ પણ નામસ્મરણ વડે ભવસાગર પાર કરી શકે છે.’૭૮

કવિ મોરોપતે વર્ણભિમાનવાળાને કહ્યું: ‘અમારામાં વધારે જ્ઞાન છે એવો ફાકો રાખીને તમે હરિજનોને મહાર, યવન, કુણ્ણી વગેરે નામથી ઓળખો છો, ખરું ને? પણ તમે એટલું ચોક્કસ સમજાવે કે બીજામાં જે ગુણ છુપાયેલો પડ્યો હશે તે જ ઝાડના ફળમાં પ્રગટ થવાનો છે.’૭૯

‘આ સંનોનાં હૃદય દયાથી ભરેલાં હતાં. ‘નામદેવને ઝાડની છાત્ર ઉખાડતાં રડવું આવતું, કેમ કે એમને એવો બાસ થતો જાણે પોતાની કુહાડીના ઘા વાગતાં ઝાડના થડમાંથી લોહી વહેવા લાગે છે. એટલે ઝાડને કેવી વેદના થતી હશે એનો અનુભવ લેવા તેમણે પોતાના શરીર પર કુહાડીનો ટચકો મારી જોયો. શેષ મહમદને એમના પિતાએ કસાઈનો ધંધો કરવા મોકલ્યા. જનવરને કેવું દુઃખ થતું હશે એ જોવા તેમણે પહેલાં છરા વડે પોતાની આંગળી કાપી જોઈ. તેમ કરવાથી જે દુઃખ થયું તે જોઈ તેમણે કસાઈનો ધંધો છોડી દીધો; અને જે સંસારમાં પેટ ભરવાને આવો ધંધો કરવો પડે છે તે સંસાર ઉપરથી મન ઊડી જવાથી સંસારનો પણ ત્યાગ કર્યો. તુકારામજી એતર સાચવવા ગયા ત્યાં એમના જતાવેંત ચક્રમાં ઊડી ગયાં; એટલે એમને લાગ્યું કે હું એમને પળવવા નથી માગતો છતાં તે ઊડી ગયાં, માટે મારામાં કંઈક ખામી હોવી જોઈએ’ ૮૧

અધ્યાપક પટવર્ધન નામના એક મહારાષ્ટ્રી વિદ્વાન લખે છે :
‘ ભક્તિમાર્ગના દરવાજા હંમેશાં ખુલ્લા રહેતા તેની અંદર જે કોઈ પ્રવેશ કરે તેને ભાઈ તરીકે આવકાર આપવામાં આવતો, એટલું જ નહીં પણ તેને સંત તરીકે માન અપાતું. ગરુડખજની આસપાસ ને તેની છાયામાં, હાથમાં કાંસીજોડા કે કરતાલ ને છત્ર પર વિશ્વકર્મા નામ લઈને, બેગા થનાર તે બધા સંત ગણાતા. એ વાતાવરણ જ પ્રવિત્ર અને પાવનકારી હતું. સ્વર્ગનો વાણ ત્યાં છૂટથી વાતો, અને ત્યાં સદુ સરખું ગણાતું. પ્રેમ — સાચો, ખરો, શુદ્ધ પ્રેમ — જિંચનીચના કે ગરીબનવંગરના ભેદ કબૂલ રાખતો નથી; તેને મન સદુ એક અને સમાન છે. ભેદભાવની બધી વૃત્તિઓ ત્યાં નિર્મૂળ થઈ જતી. ગર્વ, કુળ, પ્રણાલિકા વગેરેની અવિષ્ટ એકલતા ગણી જતી; અને સદુ માણસો ગણાનાં — માણસનાં જેવાં જ સદુ નિર્ગળ, બચ્ચીન, લૂનાં, આંધળાં હતાં — ને સદુ એક જ શક્તિને ધા નાખતાં, એક જ પ્રેમની ઝંખના કરતાં, એક જ આશા ને એક જ સ્વપ્ન સેવતાં, અને એક જ દૃશ્ય નજર સામે જોતાં. વિદ્યોગ્રા કે દત્તાત્રેય કે નાગનાથ — એને ગમે તે નામે ઓળખો — તેની આગળ સદુ સમાન હતાં. વય અને

જાતિ, નાત અને વર્ણનું નામ સરખું આ સમાનતાના વાતાવરણમાં લેવાતું નહીં. પ્રેમના આનંદમાં, પ્રભુસેવાના પરમ સુખમાં, ભક્તિના અંબની આસપાસના નૃત્યમાં—સદુનાં મનમાં એક જ જ્યોત જ્વલતી હતી; તેઓ એકસાથે બેસીને, એક જ પત્રાવળીમાં જમતાં, એક જ ફૂવાનું પાણી પીતાં, એક જ ચન્દ્રભાગા કે કૃષ્ણા કે ગોદાવરી કે બાણગંગાનું પાણી પીતાં, એક જ રેતી પર સૂઈ રહેતાં, ને એક જ ઉપાને અજવાળે બેઠતાં. સાગસાગટ પાંચ સેકા સુધી મહારાષ્ટ્ર સૌથી ઉદાત્ત ને સૌથી સાચી એવી લોકશાહી—અર્થાત્ ભક્તિની લોકશાહી—નું નિવાસસ્થાન હતું.’૮૨

તેથી જ રામદાસ સ્વામીએ એ ભૂમિને ગૌરવપૂર્વક ‘આનંદ-વનભુવન’ એ નામ આપ્યું છે.૮૩ આજે પણ ત્યાં એ ભક્તોના નામોના જ્યોત્સ્વિનિ કાને પડે છે :

નિવૃત્તિ જ્ઞાનદેવ સોપાન મુક્તાબાઈ

એકનાથ નામદેવ તુકારામ.

દિપ્તિઓ

૧. મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડે : ‘સાઈજ ઓફ ધી મરાઠા પાવર’, પૃ. ૯, ૧૦.

૨. સસ્કૃત પ્રયત્ને તે મહાકરી । મા પ્રાકૃતી કાય ડળીવી ॥

જે પાવિજે સસ્કૃત અંચે । તોચિ લામે પ્રાકૃતે ।

તરો ન મનાવયા થેયે । વિષમચી તે કાયી ॥

સસ્કૃત યાળી દેવેં કેલી । પ્રાકૃત કાય ચોરાપાસોનિ શાલી ।

અસોતુ યા અભિમાનમુલી । વૃથા ચોલી કાય કાજ ॥

પ. મા. ૧; ૧૨૩, ૧૨૫, ૧૨૯.

૩. રામચંદ્ર દત્તાત્રેય રાનડે : ‘મિસ્ટ્રીસીઝમ ઇન મહારાષ્ટ્ર’, પૃ. ૨૮.

૪. લક્ષ્મણ રામચંદ્ર પાંગારકર : ‘મરાઠી વાસ્તવ્યાચા ઇતિહાસ’, ખંડ પદ્ધિલા, પૃ. ૪૨૫ પર આપેલું બાવેનું અવતરણ.

૫. જાતિકુલ્લવેગલી પદિલી નિરાલી । — નામદેવકૃત જ્ઞાનેશ્વરચરિત

૬. અનન્યમસ્તીનેં અનુસાવેં । તીવં અનુતાપેં કરાવેં મજન । ગો સર આળિ શ્વાન વંદોનિયાં ।

७. निश्चि सवेणला चिर्ची । मुक्तावाई सोपान आनदली ।
शानदेव म्हणे सांगाल तें मान्य ।

८. शानदेव म्हणे तोही माझा आत्मा । वेगळीक आम्हां नाहीं तया ॥

• मारिती आसुद म्हैसियाचे पाठी । तोचि बळ उठी शानदेवा ॥

आपा सर्वात्मजाचने। अहं हाचने। भागवतभा। पक्षु आपेले। छ
शुभदेव जायपक्षुभा, जनोर्ध पक्षु हीपु नहोद्य त्या न, वैराग्य
आववाची पर छोडीने याची नीळया। तेभनी पाछा आस दु भी छंदये
'हीमा, हीमा' अहं भूम पाठता वनभा नया शुभदेव तो देभाया नही
पक्षु ने भूतभावनना छंदयभा आत्माइये वास करता दता, अहंने
हेलधारी गुरुदेवने लहले श्लोअे व्यासकने दोधारे दीधे।

य प्रवचन्तमनुपेतम्पेवकृत्य द्विपायना विरहकातर आनुदाव ।

पुत्रेणि तमपतया तरगेऽभिनेदुस्त संभूतहृदय मुनिमानतोऽस्मि ॥

भा. १. ९, ९.

९. प्रत्यक्ष वेढणीं भरीं केल्या बाद । रेढ्यामुर्गीं वेद बोलविले ॥

१०. अवघे द्विजसर म्हणती घन्य घन्य । यासारखे प्राधान नाहीं कोणी ॥

११. केलीसे मराठी गीतादेवी । गीताअलंकार नाम शानेश्वरी ।

नामा म्हणे भेट घन्य शानदेवी ।

१२. म्हणोनि मुळ उत्तम नोहवें । जाती अत्यंत ही म्हणें ।

वरि देहाचेनि नात्रें । वयचें ही लाभो ॥

माहें पां सावजें हातिरु घरिलें । तेणें तया काकुळतीं मातें
स्मरलें ।

कीं तयारें पशुत्व बावो जाइलें । पावळिया मातें ॥

अगा नविं घेतां जोखणी । ने आघरेया अधमाचिये शैवरी ।

तिव पापयोनीही निरीती । जमले ने ॥

ते पापयोनि मूढ । मूर्ख जेसे कां दगड ।

परि माझ्याठायीं दड । सर्गमात्रें ॥

जवांचिय वाचे माझे आलाप । दृष्टी भोगी माझेंचि रूप ।

ज्याचें मम स्वल्प । माझाचि वाहे ॥

ऐसा आघवाचि परी पाहवा । जिहीं आपुल्या सर्गभावा ।

जिपायवालागीं बोलावा मीचि केला ॥

ते पापयोनीहीं होतु कां । ते श्रुतार्थीन ही न होतु कां ।
 परि मज्झीं तुकितां तुका । तुट्टी नाहीं ॥
 म्हणोनि मक्ति गा एथ सरे । जाति अप्रमाण ।
 म्हणोनि कुळ जाति वर्ण । हे आघोचि गा अकारण ।
 एथ अर्जुना माझेपण । सार्थक एक ॥
 तैसे क्षत्री वैश्य म्रिया । कां शूद्र अत्यजादि ह्या ।
 जाति तबचि घेगेळालिया । जव न पवती मातें ॥
 आणि भलतिया जाती जन्मावें । मग भजिजे कां विरोधावें ।
 परि भक्त कां वैरिया व्हावें । माक्षियाचि ॥
 या लागीं पापयोनी ही अर्जुना । कां वैश्य शूद्र अगना ।
 मातें भजतां सदना । माक्षिया येती ॥

ज्ञानेश्वरी ९, ३१-२.

१३ पागा१२२ ऐनन, अ. ८ पद्विळा, पृ ६०८

१४ आता असोत हे भेदाभेद आम्हीं असो एक्या ओथे रे ।

१५ मुक्ताई चित्तने मुक्त झाली । मुक्ताई जीवन्मुक्तचि सर्गदा ।
 मुक्ताईचें चित्त निरंतर मुक्त । मुक्ती झाली मुक्ताबाई ।

१६ भट्टाद्वैत गोविन्द शनडे 'सर्वज्ञ ओई धी भराळा पावर',
 पृ १४५-८

१७ ऐनन, पृ १५०-३

१८ पागा१६२, ऐनन, अ. ८ पद्विळा, पृ ५५०-२

१९ रामयद्र इतानेथ शनडे 'सत्पथनाभूत', अथा २,
 प्रस्तावना, पृ १६

२० पागा१६२ ऐनन, अ. ८ पद्विळा, पृ ५५६

२१. कुशळ मूमिवरी उगवली तुळसी । अपवित्र तयेसी म्हणो नये ॥
 काकविष्टेमाजी जन्मे तो पिंपळ । तथा अमगळ म्हणो नये ॥
 दासीचिया पुत्रा राज्यपद आले । उपमा मागील देऊ नये ॥
 नामा म्हणे तैसा जातीचा मी शिंपी । उपमा जातीची देऊ नये ॥

२२. तू माझी माउली मी वो तुझा तान्हा ।

पाजीं प्रेम्पान्हा पांहुरगे ॥

- २३ नामयाची कैवारी । कुष्णम्मा माझी ॥
 २४ पतीतपावन नाम ऐकूनी आलों मी दारा ।
 पतीतपावन न होसी म्हणुनी जातों माघारा ॥
 सोडीं देवा व्रीद व्यातां न होति अभिमानी ।
 पतीतपावन नाम तुजला ठेविले कोणी ॥
 २५ थक विद्यावत जातीच्या अभिमानें । ते नेले तमोगुणें रसातळा ॥
 २६ अहकाराचा वारा न लागो राजसा ।
 माझ्या विष्णुदासा माविकांसी ॥

२७ पां० १२२२ अंजन, ७८ पद्धिवा, ५ ५७५, ५७७, ५८१

२८ भट्टादेव गोविंद रानडे 'राईष्ट ओई धी भराडा पावर',

५ १५२-३

२९ हरि हरि करत जाति कुल हरी । सो हरि अधुलेकी लाकरी ॥

३० नाभा छायये दूध पीवा

असुरभाडे छते। कगीर डडारिथो, नाभातु छापु आह्यु छार्
 पुर्वे ५६२पुर् मे।अर,

आह्यु आह्यु भर्तक जाय, लई सुयतान सभाय,

नाभदेव जाय सज्जन करे, ते। सुवसीभागा कडे धरे,

ते नाभदेवनी निवाडी जाय, जेवा सभरथ वैकुंठराय

नरसिंह भडेटा

३१. हसत खेळत तरे देहरे आया । भगति करत नामा पकडी उठाय ॥

हीनडी जात मेरी यादवराया । छीपेके जनम काहेको आया ॥

ले कमली चलिओ पल्टाई । देहरे पाछे नैठो जाई ॥

जेम जेम नामा हरिगुण उचरे । भगतज्जाको देहरा पिते ॥

फेरिदिय देहरी नामेको पडितको पिछवारला ॥

३२ रा ६ रानडे 'भिरडीसीत्रगण धन भट्टाराष्ट्र', ५ १८७

३३ पां० १२६२ अंजन ७८ पद्धिवा, ५ ६२६-७

३४ माय मला बाप मला । आतां सांमाळी विहल ॥

मतिमद तुझा दासी । ठाव द्यावा पायापायीं ॥

३५ धावा करितां रात्र झाली । दासी जनीसी भेट दिली ॥

५३. चोखामेळा अनामिक । भक्तराज तोचि एक ॥
परब्रह्म त्याचे घरी । न सांगतां काम करी ॥
चोखामेळा सत मला । तेणे देव मुलविला ॥
चोखामेळासाठी । ढोरें ओढी जगजेठी ॥
५४. चोखामेळा सत मला । तेणे देव मुलविला ॥
भक्ति आहे ज्याची मोठी । त्याला पावतो सकुनी ॥
चोखामेळ्याची करणी । तेणे देव केला ऋणी ॥
हागा विठ्ठलचरणी । म्हणे नाम्याची जनी ॥
५५. जोहार मायबाप जोहार । तुमच्या महाराचा मी महार ॥
५६. चोखा म्हणे माझा मोळा भाव । गार्दन केशना नाम तुझें ॥
५७. चोखा डोंगा परी भाव नोहे डोंगा ।
काय मुल्लासी बरलिया रगा ॥
५८. नाही उरली वासना । तुझा चारायणा पाहतां ॥
उरला नाही मेदाभेद । झाले शुद्ध अंतर ॥
विटाळाचें होतें जालें । तुटलें बलें नामाच्या ॥
चौदेहाची तुटली दोरी । म्हणे चोखयाची महारी ॥
५९. हीन याति माझी देवा । केसी घडेल तुझी सेवा ॥
मज दूर दूर हो म्हणती । तुज मेदू कवण्या रीती ॥
६०. विठोराचा हार तुझ्या कठीं कसा आला ?
शिब्या देउनि म्हणती 'महारा ! देव बाटवीला' ॥
६१. घाब घाली विठू आतां चालू नको मद ।
अहो जी महाराज तुमचे द्वारींचा कुतार ।
नका जी मोकळू चक्रपाणी दुजे द्वारां ॥
६२. भडादेव गोविन्द रावडे 'शरद ओड धी भराडा पावर',

पृ १५३-४

६३. कोण तो सोंवळा कोण तो ओवळा ।
दोहीच्या वेगळा विठू माझा ॥
फांणासी विटाळ कशाचा जाहला ।
मुळीचा सचला सोंवळाची ॥

५३. चोखामेळा अनामिक । मत्तराज तोचि एक ॥
 पयग्रह त्याचे घरीं । न सांगतां काम करी ॥
 चोखामेळा सत मला । तेणें देव भुलविला ॥
 चोखामेळासाठीं । ढोरें ओढी जगजेठी ॥
५४. चोखामेळा संत मला । तेणें देव भुलविला ॥
 भक्ति आहे ज्याची मोठी । त्याला पावतो सकठीं ॥
 चोखामेळ्याची करणी । तेणें देव केल श्रृण्णी ॥
 लागी विद्वलचरणीं । म्हणे नामयाची जनी ॥
५५. जोहार मायबाप जोहार । तुमच्या महाराचा मी मशर ॥
५६. चोखा म्हणे माझा भोळा माय । गार्दन केशवा नाम वृंसे ॥
५७. चोखा डोंगा परी भाव नोहे डोंगा ।
 काय भुल्लासी वरलिप्या रगा ॥
५८. नाहीं उरली वासना । तुझां नारायणा पाहतां ॥
 उरला नाहीं भेदाभेद । झालें शुद्ध अंतर ॥
 विटाळाचें होतें जालें । तुटलें बलें नामाच्या ॥
 चौदेहाची तुटली दोरी । म्हणे चोखयाची महारी ॥
५९. हीन याति माझी देवा । केली पडेल तुझी सेवा ॥
 मज दूर दूर हो म्हणती । तुज मेदू कवण्या रीती ॥
६०. पिठोयाचा हार तुझ्या कंठीं कसा आला ?
 शिब्या देउनि म्हणती 'महारा ! देव वाटवीला' ॥
६१. घाय घाली विठू आतां चालूं नको मंद ।
 अहो जी महाराज तुमचे द्वारींचा कुतरा ।
 नका जी मोकळें चक्रपाणी दुजे द्वारां ॥
६२. भडादेव जेविण्ड सानडे : 'सर्वत्र ओ३ धी भराडा पावर',

पृ. १५३-४.

६३. कोण तो सोंवळा कोण तो ओवळा ।
 दोहीच्या वेगळा विठू माझा ॥
 कोणासी विटळ फशाचा जाहला ।
 मुळीचा संचला सोंवळाची ॥

ते पापयोनीही होतु कां । ते श्रुताधीन ही न होतु कां ।
 परि मज्जमीं तुक्तीं तुका । तुयी नाही ॥
 म्हणोनि भक्ति गा एथ सरे । जाति अप्रमाण ।
 म्हणोनि कुळ जाति वर्ण । हे आघवेंचि गा अकारण ।
 एथ अर्जुना माझेपण । सार्यक एक ॥
 तैसे क्षत्री वैश्य न्रिया । कां शूद्र अंत्यजादि इया ।
 जाति तेंचचि वेगळालिया । जंत्र न पवती मातें ॥
 आणि भलतिया जाती जन्मावें । मग मजिजे कां विरोधावें ।
 परि भक्त कां वरिया व्हावें । मासियाचि ॥
 याहागीं पापयोनी ही अर्जुना । कां वैश्य शूद्र अंगना ।
 मातें मज्जतां सदना । मासिया येती ॥

ज्ञानेश्वरी ९; ३१-२.

१३. पांशा१६२: ओज्जन, अं३ पद्धिवा, पृ. ६०६.

१४. आतां असोत हे भेदाभेद आम्हीं असो एक्या योग्ये रे ।

१५. मुक्ताई चितने मुक्त झाली । मुक्ताई जीवन्मुक्तचि सर्वदा ।
 मुक्ताईचें चित्त निरंतर मुक्त । सुखी झाली मुक्तावाई ।

१६. भढादेव गोविन्द शनडे: 'शरद्व्र ओई धी भराहा पावरे',
 पृ. १४५-८.

१७. ओज्जन, पृ. १५०-२.

१८. पांशा१६२, ओज्जन, अं३ पद्धिवा, पृ. ५५०-२.

१९. शमभद्र इतारेथ शनडे: 'संतवधनाभुत', अंथांक २,
 प्रस्तावना, पृ. १६.

२०. पांशा१६२: ओज्जन, अं३ पद्धिवा, पृ. ५५६.

२१. कुंभळ भूमिवरी उगवली तुळसी । अपवित्र तयेसी म्हणो नये ॥
 काकविष्टेमाजी जन्मे तो पिंपळ । त्या अमंगळ म्हणो नये ॥
 दासीचिवा पुत्रा राज्यपद आले । उपमा मार्गिल देऊं नये ॥
 नामा म्हणे तैसा जातीचा मी शिंपी । उपमा जातीची देऊं नये ॥

२२. व माझी माउली मी चो तुझा तान्हा ।

पाजी प्रेमपान्हा पांहुसगे ॥

२३. नामयाची कैवारी । कृष्णम्मा माझी ॥
 २४. पतीतपावन नाम ऐकूनी आलों मी दारा ।
 पतीतपावन न होसी म्हणुनी जातों माधारा ॥
 सोडी देवा व्रीद आतां न होसि अभिमानी ।
 पनीतपावन नाम तुज्ज ठेवियलें कोणी ॥
 २५. येक विद्यावंत जातीच्या अभिमानें । ते नेले तमोगुणें रसातळा ॥
 २६. अहंकाराचा वार न लागो राजसा ।
 माझ्या विष्णुदासा माविकांसी ॥

२७. पांभारकर : ऐनन, अंठ पडिवा, पृ. ५७५, ५७७, ५८१.

२८. भट्टारक गोविन्द रानडे : 'सर्वत्र ओं ई धी भराडा पावर',

पृ. १५२-३.

२९. हरि हरि करत जाति कुल हरी । सो हरि अंधुलेकी लाकरी ॥

३०. नामा द्यायसे दूध पीवा

असुरमांडे दतो इभीर दड्ढारिया, नामातुं छापुं आटपुं छार्ड.

. . . . . पुर्वे पंढरपुर मोजार,

आसले आली भर्तक गाय, लई सुखतान सभाय,

नाभदेव गाय सधवन करे, तो तुवरीभावा कडे धरे,

ते नाभदेवनी निवादी भाय, जेवा सभरथ वैकुंठराय.

नरसिंह भडेत।

३१. हसत खेळत तरे देहरे आया । भगति करत नामा पकडी उठाय ॥

हीनही जात मेरी यादवराया । छीपेके जनम काहेको आया ॥

ले कमली चलिओ पलट्याई । देहरे पाछे बैठो जाई ॥

जेम जेम नामा हरिगुण उचरे । भगतजनाको देहरा पिते ॥

फेरिदिय देहरी नामेको पंडितको पिछवारला ॥

३२. रा. द. रानडे : 'मिस्त्रीसीधन' ४८८ भट्टारक', पृ. १८७.

३३. पांभारकर : ऐनन, अंठ पडिवा, पृ. ६२६-७.

३४. माय मेली बाप मेला । आतां सांभाळी विवळा ॥

मतिमंद तुझी दासी । ठाव द्यावा पायापाशीं ॥

३५. धावा करितां रात्र झाली । दासी जनींसी भेट दिली ॥

३६. नाम दळणीं कांडणीं । म्हणे नामयाची जनी ॥
३७. उभ्या राहुनी अगणीं । शिब्या देती दासी जनी ॥
३८. नामा म्हणे जनी पाहे । द्वारी विठल उभा आहे ॥
३९. झाडलोट करी जनी । केर मरी चन्मणी ॥
पाटी घेऊनीयां शिरी । नेऊनियां टाकी दुरी ॥
ऐसा भक्तीसी मूल्या । नीच कामे करूं लागला ॥
जनी म्हणे विठोवाला । काय उतराई होऊ तुला ॥
४०. जनीसगे दळूं लागे । सुरवर म्हणनी घन्य भाग्य ॥
४१. तयाचा विटाळ वाहे रजस्वला ।
म्हणे जनी चांडाळा योलावूं नका ॥
४२. पंढरीचा वारकरी । त्याचे पाय माझे शिरी ॥
हो कां उत्तम चांडाळ । पायीं ठेवीन कपाळ ॥
मुर्खीं नाम गरजे वाणी । म्हणे नामयाची जनी ॥
४३. देव खाते देव पिते । देवावरि मी निजते ॥
देव देते देव घेते । देवासर्वे व्यवहारिते ॥
देव येथे देव तेथे । देवाविणें नाहीं रितें ॥
जनी म्हणे विठाबाई, । भक्ती उरलें अंतरबाहीं ॥
४४. श. ६. रा० ३ : ' भट्टाशष्ट भिरडीसीश्रम ', पृ. १६०.
४५. आम्ही वारीक वारीक । करू हजामत वारीक ॥
४६. मुख पाहतां दर्पणीं । आंत दिसे चक्रपाणी ॥
वैसी झाली नरलपरी । वाट्टीमाजी दिसे हरि ॥
४७. पां० २५२ : अं० ३ पट्टिया, पृ. ६४१.
४८. देव तुझा मी सोनार । तुझे नामाचा व्यवहार ॥
नरहरीसोनार हरीचीं दास । भजन करी रात्रदिवस ॥
४९. पां० २५२ : अं० ३ पट्टिया, पृ. ६४५-६.
५०. कांदा मुळा माजी । अवरी विठाबाई माझी ॥
५१. स्नान नाहीं संध्या नाहीं । यातिमुळसंबंध नाही ॥
५२. पां० २५२ : अं० ३ पट्टिया, पृ. ६४८.

५३. चोखामेळा अनामिक । मकराज तोचि एक ॥
परब्रह्म त्याचे घरी । न सांगता काम करी ॥
चोखामेळा संत मला । तेणे देव मुलविला ॥
चोखामेळासाठी । डोरे ओढी जगजेठी ॥
५४. चोखामेळा संत मला । तेणे देव मुलविला ॥
भक्ति आहे ज्याची मोठी । त्याला पावनो सकटी ॥
चोखामेळ्याची करणी । तेणे देव केला शृंगी ॥
सागा विट्ठलचरणी । म्हणे नामयाची जनी ॥
५५. जेहार मायराप जोहार । तुमच्या महाराचा मी महार ॥
५६. चोखा म्हणे माझा भोळा भाव । गार्हान केशवा नाम तुझे ॥
५७. चोखा डोंगा परी भाव नोहे डोंगा ।
काय मुल्लासी वरलिया रगा ॥
५८. नाही उरली वासना । तुझा नारायणा पाहता ॥
उरला नाही भेदाभेद । झाले शुद्ध अंतर ॥
विद्याळाचे होतें जाळे । तुटले बळे नामाच्या ॥
चौदेहाची तुटली दोरी । म्हणे चोखयाची महारी ॥
५९. हीन याति माझी देवा । केसी घडेल तुझी सेवा ॥
मज दूर दूर हो म्हणती । तुज भेटू कवण्या रीती ॥
६०. विठोवाचा हार तुझ्या कंठी कसा आला ।
शिब्या देउनि म्हणती 'महारा ! देव बाटवीला' ॥
६१. घाय घाली विठू आतां चानू नको भेद ।
अहो जी महाराज तुमचे द्वारीचा कुतरा ।
नका जी मोकळू चमपाणी दुजे द्वारा ॥
६२. महादेव जेविन्द रावडे : 'सर्ग ४ ओ३ धी भराठा भावर',

५. १५३-४.

६३. कोण तो सोंवळा कोण तो ओवळा ।
दोहीच्या वेगळा विठू माझा ॥
कोणासी विद्याळ कशाचा जाहला ।
मुळीचा संचला सोंवळाची ॥

- ३६ नाम दळणीं काढणीं । म्हणे नामयाची जनी ॥
 ३७ उम्या राहूनी अगणीं । गिऱ्या देती दासी जनी ॥
 ३८ नामा म्हणे जनी पाहे । द्वारीं पिढल उभा आहे ॥
 ३९ झाडलेट करी जनी । केर मरो चक्रपाणी ॥
 पाटी घेऊनीयां शिरी । नेऊनियां टाकी दुरी ॥
 ऐसा भक्तीसी भूल्ला । नीच कामे करू लागला ॥
 जनी म्हणे पिढोमाला । काय उतराई होऊ तुला ॥
 ४० जनीसंगे दळू लागे । मुखर म्हणनी धन्य भाग्य ॥
 ४१. तयाचा विटाळ वाहे रजस्वला ।
 म्हणे जनी चांटाळा गोलावू नका ॥
 ४२. फटरीचा वारकरी । त्याचे पाय माझे शिरी ॥
 हो कां उत्तम चांटाळ । पायीं ठेरीन कपाळ ॥
 मुर्खी नाम गरजे वाणी । म्हणे नामयाची जनी ॥
 ४३. देव खाते देव पिते । देवावरि मी निजते ॥
 देव देते देव घेते । देवासथे व्यवहारिते ॥
 देव येथे देव तेथे । देवाविणे नाहीं रिते ॥
 जनी म्हणे त्रिठामाई । भरुनी उरलं अतरमाही ॥
 ४४ रा ६ शानडे 'भट्टाराष्ट्र भिम्मीभीष्टम्', पृ १६०
 ४५ आम्ही वारीक वारीक । ज्ञान हजामत वारीक ॥
 ४६ मुख पाहतां दर्पणीं । आंत दिसे चक्रपाणी ॥
 कैसी झाली नयलपरी । वागीमाजी दिसे हरि ॥
 ४७ पागारम्भ जेज्जन, अ.३ पद्धिवा, पृ १४१
 ४८ देव तुझा मी सोनार । तुझे नामाचा व्यवहार ॥
 नरदरीसोनार हरीचा दास । भजन करी रात्रदिवस ॥
 ४ पागारम्भ जेज्जन, अ.३ पद्धिवा, पृ १४५-६
 ५० कांदा मुळा भाजी । अवरी त्रिठामाई माशी ॥
 ५१ स्नान नाहीं सध्या नाहीं । यातिकुळसरथ नाहीं ॥
 ५२ पागारम्भ जेज्जन, अ.३ पद्धिवा, पृ १४८

५३. चोखामेळा अनामिक । भक्तराज तोचि एक ॥
परब्रह्म त्याचे घरी । न सांगता काम करी ॥
चोखामेळा सत भला । तेणे देव मुलविला ॥
चोखामेळासाठी । ठोरें ओढी जगजेठी ॥
५४. चोखामेळा सत भला । तेणे देव मुलविला ॥
भक्ति आहे ज्याची मोठी । त्याला पावतो सकर्मी ॥
चोखामेळ्याची करणी । तेणे देव केला ऋणी ॥
लागा विहलचरणी । म्हणे नामपाची जनी ॥
५५. जोहार मायबाप जोहार । तुमच्या महाराचा मी महार ॥
५६. चोखा म्हणे माझा मोठा भाव । गार्हान केशवा नाम तुझे ॥
५७. चोखा होंगा परी भाव नोहे होंगा ।
काय मुल्लासी बरल्या रगा ॥
५८. नाही उरली घासना । तुझा चारायणा पाहता ॥
उरला नाही भेदामेद । झालें शुद्ध अंतर ॥
विदाळाचें होतें जालें । तुटलें गेलें नामाच्या ॥
चौदेहाची तुटली दोरी । म्हणे चोखयाची महारी ॥
५९. हीन याति माझी देवा । केसी घडेल तुझी सेवा ॥
मज दूर दूर हो म्हणती । तुज भेटू कवण्या रीती ॥
६०. निठोराचा हार तुझ्या कठी कसा आला ?
शिष्या देउनि म्हणती 'महारा ! देव वाटरीला' ॥
६१. घांव घाली विठू आतां चालू नको मद ।
अहो जी महाराज तुमचे द्वारीचा कुतय ।
नका जी मोकळू वरुपाणी दुजे द्वारा ॥
६२. महादेव गोविन्द रानडे 'सर्वत्र ओं नमो भगवते वासुदेवाय',

५ १५३-४

६३. कोण तो सोंबळा कोण तो ओवळा ।
दोहीच्या वेगळा विठू माझा ॥
कोणासी मिटाळ कशाचा जाहला ।
मुळीचा सचला सोंबळाची ॥

पापांचा विटाळ एकाचिये अंगा ।
 सोंवळा तो जगामाजी कोण ॥
 चोखा म्हणे माझा विट्ठल सोंवळा ।
 अरूप आगळा विटेवरी ॥

१४. श. ६. रानडे : 'भट्टाशाष्ट भिरडीसीअम', पृ. १६०.

१५. पांभारकर : अेलन, अं३ दुसरा, पृ. ६२.

१६. पुरविली पाठ न सोडी खळ । अधम चांडाळ पापराशी ॥
 वारिता नायके दुष्ट दुराचार । काय कसं विचार पांडुरंगे ॥
 तू माय माउली जगाची अननी ।
 म्हणोनी मिठी चरणीं घालितसे ॥
 विनवी कांदोपात्रा जोडोनिया हात ।
 आतां देहांतसमय पातल्यसे ॥

१७. दीन पतित अन्यायी । शरण आल्ये विठाबाई ॥
 मी तो आहे यातिहीन । नकळे कांहीं आचरण ॥
 मज नाही अधिकार । भेटी देई लवकर ॥
 ठाव देई चरणापाशीं । तुझी कांदोपात्रा दासी ॥

१८. हरहर विट्ठल जगदुद्धार । जाहल्य महार मजनाठीं ॥
 पद्मगुणैश्वर्य श्रीभगवान । सांडुनि देवपणाचा अभिमान ॥
 पायीं घाछुनि तुटकी वहाण । नेसला जीर्ण लग्नोटी ॥
 मार्या बांधुनि चिंध्याभार । काळि कावळी लांघावर ॥
 मुखानें म्हणत असे जोहार । काळा दोर निजकंठीं ॥
 महार जालासी माघवा । लाविल वणवा मज्जसाठीं ॥
 दामा म्हणे गुणनिधान । झाला महार जगजेठी ॥

१९. ऐसे वचन ऐकोनी । म्लेच्छ झाला महाजानो ॥

७०. पांभारकर : अेलन, अं३ दुसरा, पृ. २१४.

७१. संतानिये घरीं होईन श्रानयाती ।

७२. आम्हीं ब्रह्मपुरीचे माझण । याति कुळ नाही लहान ॥
 आम्हीं सोवळे ओवळे नाहीं । वियळ न देखो कवणें ठाई ॥

आम्हां सोयरे जे जाहाले । ते यातिकुळावेगळे केले ॥

एकाजनार्दनी गेधु । यातिकुळीचा पिटला सगधु ॥

नानाईन स्वाभी येन्नाथना गुरु छता, नेटखे येन्नाथे पोतानी
इतिथेभा सर्वत्र पोताना नाभनी नेटे गुरुतु नाभ नेटेखु छ

७३ ज्यासी नाही देहाभिमान । तो हातीं न घरी देहाचा वर्ण ॥

तैसाचि आभमाचा अभिमान । भक्त सज्जन न घरीं कदा ॥

ए. भा. २. ७११.

७४ हो कां घर्णीमार्जी अग्रणी । जो विमुख हरिचरणीं ॥

त्याहुनि श्वपच श्रेष्ठ मानी । जो भगवद्भजनीं प्रेमळ ॥

ए. भा. ५; ६०.

७५. भक्त ज्ञाती जरी शाला श्वपाक । तरी आवश्यक मज पूज्य ॥

जो जातीनें नीचत्वा गेला । परी भक्तिभावे उचावला ॥

तो मद्रूपता पावला । पूज्य शाला तिहीं लोकीं ।

ए. भा. ५, २८९, २९१.

७६. वैष्णवीं मानी जाति प्रमाण । . . . तो पापिष्ठ जाण सर्वथा ॥

ए. भा. १४, १४४०.

७७ विष्णूमय ज्ञा वैष्णवाचा धर्म, मेदामेद भ्रम अमंगल,

कोणाही जीवाचा न घडावा मत्सर, वर्म सर्वेश्वर पूजनाचे.

जातिकुल येथे असे अप्रमाण, गुणाचे कारण असे अर्गी.

हो का मलत्रे कुल, शुचि अथवा चांडाल,

म्हणनी हरीचा दास, तुका म्हणे धन्य त्यास.

विटाळ तो परदम्य परनारी, येथुनी जो दूरीं सेवळा तो.

ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शुद्र, चांडालाही अधिकार,

नाले नारी नर, आदि करोनि वेश्या ही.

महारासी शिवे, कोपे ब्राह्मण तो नव्ह,

अतिवादी नव्हे शुद्र या बीजाचा, ओलखा जातीचा अत्यज तो.

कन्या गौ करी कन्येचा विकरा, चांडाल तो खरा तया नात्रे,

गुण अवगुण हे दोनही प्रमाण, यातिशीं कारण नाही देवा.

ब्राह्मण तो याती अंत्यज असता, मानावा तत्वा निश्चरैसी;
 रामकृष्ण नाम उच्चारि सरल, आठवीं सावले रूप मनी.
 शांति दया क्षमा अलंकार अंगी, अमंग प्रसंगी धैर्यत;
 तुका म्हणे गेल्या पडऊमी अंग, सोडूनियां मग ब्राह्मण तो.
 वैष्णव चांभार घन्य त्याची माता, शुद्ध उभयता बुलयाती.
 उत्तम चांडाल नर नारी बाल, अवघेचीं सकल चतुर्भुज.
 पवित्र तें कुल पावन तो देश, जेणें हरिचे दास जन्म घेनि;
 वर्ण अभिमाने कोण झाले पावन, ऐसे या सांगून मजपाशी.
 भंत्यजादि योनी सरल्या हरिनामें, त्याचीं पुराणें भाट झालीं;
 वैश्य तुलाधार गोरा तो कुंभार, धागा हा चांभार रोहिदास.
 करीर लतीफ मुसलमान, सेना न्हावी आणि विष्णुदास;
 कान्होपात्रा ग्योई पिंजारी तो दादू, भजनीं अमेव हरिचे पायीं;
 चोखामेळा वंका जातीचा महार, त्यासी सर्वेश्वर ऐक्य करी.
 ज्याची आवडी हरिनामाची, तोचि एक बहु शुचि.
 जपतो हरिनाम बीज, तोचि वर्णामाजि द्विज;
 तुका म्हणे भलते याती, विद्वल चित्तीं तो घन्य.
 बहुता जातींचा केला अंगीकार, बहुतचि फार सर्वोत्तम.
 भक्तितें नमावें जीव जंतु भूत.
 ठावा नाही पांडुरंग, जाणा जातिचा तो मांग;
 नामायाची जनी कोण तिचा भाव, जेवी पंढरीराय निज सर्वे.
 भैराल जनक कोण त्याचें कुळ, महिमान त्याचें काय सांगो.
 देवाची पूजा हें भूतांचे पालन.
 कायना करिसी 'खोवळें ओवळें, मन नाही निर्मल वाउगेंचि.

तुकाराम

७८. चहू वर्णा नामाधिकार । नामीं नाही लहानथोर ।
 जडमूढ पैलपार । पावती नामें ॥ — दासबोध ४; २; २४.
 ७९. वृक्षपल्ली आग्रां सोयरीं वनचरें । पक्षीये सुखरें आळनीती ॥
 तुकाराम

(ઝાડ, પેલ અને વનવરો અમારાં સના છે. પક્ષીઓ સુન્દર ગ્વરે આલાપ કાઢે છે.)

૮૦. શાને કાય હરિજના મ્હણતાત મહાર યવન કુળરી જી ।
 ઉમટે તોચિ તરુફલીં અસનો જો કાય ગુણ વીર્જી ॥
 મોરોપત

૮૧. મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડે : ‘સર્વજ્ઞ ઓદ ધી મરાઠા પાવર’,
 પૃ. ૧૧૬.

૮૨. રા. ફ. રાનડે : ‘મિઝીમીઝમ ઇન મહારાષ્ટ્ર’, પૃ. ૨૦૬.

૮૩. ‘આનંદવનભુવન’ એ મધાળાવાળા એક કાવ્યમાં રામદાસે, એ ભૂમિમાં વ્યાપેલું દુઃખ દૂર થઈ ને સુખ ફેલાયું તેનું વર્ણન કર્યું છે. તેને અન્તે કહે છે :

દેવમક્ત યેક જાલે । મિઝાલે જીવ સર્વહી ।
 સતોષ પાયલે તેયે । આનંદવનભુવની ॥
 મનાસી પ્રવીત આલી । હાન્દી વિશ્વાસ વાટલા ।
 કામના પુરતીં સર્વે । આનંદવનભુવની ॥

(આનંદવનભુવન એવા મહારાષ્ટ્રમાં દેવ અને વક્ત્ર એક થયા; તથા સર્વ જીવો એમાં મળ્યા ને સન્તોષ પામ્યા. આ રીતે આનંદવનભુવનમાં મનની પ્રતીતિ થઈ, રાજ્ય પર વિશ્વાસ બેઠો, અને સર્વ કામનાઓ પૂરી થઈ)

સહજનનંદ સ્વામી

જે સાધુસંતો ને પુણ્યપુરુષોએ કેવળ ઉપદ્ધા થરોમાં જ ન કરતાં નીચલા થરોમાં પણ ધર્મની સાચી ભાવના ફેલાવવાનું કામ કર્યું, તેમાંના એક અગ્રગણ્ય તે શ્રી સહજનનંદ સ્વામી છે. ગુજરાત ઉપર તેમની અસર ઘણી જાંડી થયેલી છે, અને તે જીવતી છે. તેમના જીવનમાં ભાગવનધર્મની સાચી ભાવના મૂર્તિમંત થયેલી હતી. ‘સહજનનંદ સ્વામીના ઉપદેશથી ગુજરાતકાઠિયાવાડની ઘણી કૂર અને લઠકારી જાતો કામળ અને શાન્ત થઈ છે, તથા પ્રભુ તરફ વળી છે.’

‘હિંદુ ધર્મમાં અહિંદુ જાતિઓને શામિલ કરવામાં પણ સ્વામીનારાયણ પ્રયત્ન હતા. એક પારમી (સુરતનો પ્રસિદ્ધ ઠાટવાલ અરદેશર) તથા કેટલાક ખોળા મુસલમાનોએ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય સ્વીકાર્યો હતો. હજીયે કેટલાક મુસલમાનો એ ધર્મ પાળે છે. ગુજરાત-કાઠિયાવાડની ઘણી જાતિઓની ધાર્મિક ઉન્નતિ કરનાર પણ સ્વામીનારાયણ પહેલા હતા. એમણે કહેવાતી નીચ જાતિઓમાં એટલું બધું કાર્ય કર્યું હતું કે જૂના સંપ્રદાયોએ, સ્વામીનારાયણના ઘણાખરા શિષ્યો કડિયા, દરજી, સુથાર, ખારવા, મોચી અને ઢેડ હતા એ જ તે ધર્મનો વિરોધ કરવાને સમર્થ કારણ સાબતું હતું. અંગ્રેજ લેખકોએ સ્વામીનારાયણને બહુધા મહાન હિંદુ સુધારક કહીને જ ઓળખાવ્યા છે. પણ નીચ જાતિઓને સંસ્કૃત કરવાની સ્વામીનારાયણની પદ્ધતિ જુદા પ્રકારની હતી. એમનો સુધારો હિંદુ જાતિઓને હલકી જાતિઓ સાથે બેળવી દર્જ હિંદુ જાતિમાં હલકા સંસ્કાર પાડવાનો ન હતો, પણ નીચ જાતિઓને ચડાવી એમનામાં હિંદુ જાતિના સંસ્કાર પાડવામાં સમાયો હતો. એટલે એમણે ઢેડ, મોચી, સુથાર, દરજી, કણબી અને

મુસલમાન સુધ્ધાને શુદ્ધ બ્રાહ્મણના જેવી રહેણી રહેતાં શીખવી દીધું. મદ, માંસ અને માદક વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો, રોજ નાહી પૂજા કર્યા વિના ખાવું નહીં, ગાળ્યા વિનાનાં દૂધ કે જળ પીવાં નહીં, — અરે, હું ગળી, ઘસણુ અને હિંગ જેવી વસ્તુઓનો પણ ત્યાગ રાખવો, — એ સ્વામીનારાયણ સંસ્કારો હતા. '૨

કોઈ પણ જીવની હિંસા ન કરવા પર તેમણે ખાસ ભાર મૂક્યો છે. 'અમારા જે સત્સંગી તેમણે કોઈ જીવ પ્રાણી માત્રની પણ હિંસા ન કરવી. અને દેવતા અને પિતૃ તેના યજ્ઞને અર્થે પણ બકરા, મૃગલા, સસલા, માછલાં આદિ કોઈ જીવની હિંસા ન કરવી; કેમ કે અહિંસા છે તે મોટો ધર્મ છે. અને સ્ત્રી, ધન, અને રાજ્યની પ્રાપ્તિને અર્થે પણ કોઈ મનુષ્યની હિંસા તો કોઈ પ્રકારે ક્યારેય પણ ન જ કરવી.' ૩

પણ તેમની અહિંસાની કલ્પના આથીયે ઘણી આગળ જતી હતી. 'વચનામૃત' નામનો તેમનાં ઉપદેશવચનોનો જે સંગ્રહ છે તે 'ઘણો ગંભીર અને મનન કરવા યોગ્ય, યાન અને ઉપાસનાના નિરૂપણથી ભરપૂર, ગ્રન્થ છે.' ૪ તેમાં અહિંસા વિષેની તેમની આ વિચારણા કલ્પના સમજાવતાં કહ્યું છે : 'જે જીવ આશુરી અને અતિ કૃપાત્ર હોય તે ભગવાનને સમીપે આવે તોય પણ પોતાના સ્વભાવને મૂકે નહીં. પછી એ કોઈકે ગરીમ હરિભક્તનો દ્રોહ કરે તેણે કરીને એનું ખૂંડું થાય. શા માટે જે ભગવાન સર્વમાં અંતર્યામી રૂપે કરીને રહ્યા છે, તે પોતાની ઈચ્છા આવે ત્યાં તેટલી સામર્થ્ય જણાવે છે. માટે તે ભક્તને અપમાન કરીને તે ભગવાનનું અપમાન થાય છે, ત્યારે તે અપમાનના કરનારાનું અતિશય ખૂંડું થઈ જાય છે. . . ભગવાનના ભક્ત હોય તેણે અતિશય ગરીબપણું પકડવું પણ કોઈનું અપમાન કરવું નહીં; કાં જે ભગવાન તો ગરીબના અંતરને વિષે પણ વિરાગ્ગમાન રહ્યા છે, તે એ ગરીબના અપમાનના કરતણનું ખૂંડું કરી નાખે છે. એવું જાણીને કોઈ અહ્ય જીવને પણ દુખવવો નહીં. અને જો અહંકારને વશ થઈને જોને તેને દુખવતો ફરે, તો ગર્વગંજન એવા જે ભગવાન તે અંતર્યામી રૂપે સર્વમાં વ્યાપક છે તે ખમી શકે

નહીં. પછી ગમે તે દારે પ્રકટ થઈને એ અભિમાની પુરુષના અભિમાનને સારી પેટે નાશ કરે છે. તે માટે ભગવાનથી ડરીને જે સાધુ હોય તેણે લેશમાત્ર અભિમાન રાખવું નહીં, અને એક કીડી જેવા છૂવને પણ દુખવવો નહીં, એ જ નિર્માની સાધુનો ધર્મ છે. '૫

તેમનું પોતાનું હૃદય દયાથી ભરપૂર હતું. એ વિગે તેમણે કહ્યું છે : 'અમે રામાનંદ સ્વામી પાસે માગી લીધું છે જે તમારા સત્સંગી હોય તેને એક વીંછીનું દુઃખ થવાનું હોય તો તે મને એક એક ઇંવાડે કોટિ કોટિ વીંછીનું દુઃખ થાઓ, પણ તમારા સત્સંગીને તે થાઓ નહીં; અને તમારા સત્સંગીને પ્રારબ્ધમાં રામપત્તર લખ્યું હોય તે રામપત્તર મને આવે, પણ તમારા સત્સંગી અન્નવસ્ત્રે કરીને દુઃખી થાય નહીં; એ બે વર મને આપો. એમ રામાનંદ સ્વામી પાસે માગ્યું ત્યારે મને રામાનંદ સ્વામીએ રાજી થઈને એ વર આપ્યો છે. '૬ આ વચનો ભાગવતમાંનાં રતિદેવનાં વચનોની યાદ તાજી કરાવે છે.

સહજનંદ સ્વામીએ સત્સંગીઓને પોતપોતાના વર્ણાશ્રમનો જે ધર્મ તેનો ત્યાગ ન કરવાનું કહ્યું છે તે ખરું છે. ૭ પણ એ વર્ણાશ્રમમાં અસ્પૃશ્યતા કે આભડછેટનો સમાવેશ થાય છે એવી તો કલ્પના એમની નહોતી જ. 'આખી શિક્ષાપત્રીમાં કે એમનાં વચનામૃતોમાં, હરિજનોને અસ્પૃશ્ય લેખવા જોઈએ, એમને અડાય તો નાહવું જોઈએ, કે એમને સંપ્રદાયના સામાન્ય મંદિરમાં ન આવવા દેવા જોઈએ, એમ કહેનારું એક પણ વાક્ય નથી. સહજનંદ સ્વામીની મૂર્તિને પૂજવાનો તથા શિક્ષાપત્રી અને વચનામૃત વાંચવાનો સર્વે વર્ણના સત્સંગીઓને સરખો અધિકાર આપ્યો છે. '૮

તેમણે ઉપદેશોનો વર્ણધર્મ ધણે અંશે ગીતાને મળતો આવે છે : 'જે બ્રાહ્મણ વર્ણ હોય તેમણે શમ, દમ, ક્ષમા, અને સન્તોષ આદિ જે શુભ તેમાં યુક્ત થવું. જે દાત્રિય વર્ણ હોય તેમણે શરવીરપણું અને ધીરજ આદિ જે શુભ તેમાં યુક્ત થવું. વૈશ્ય વર્ણ હોય તેમણે

કૃપિકર્મ તથા વણજ વ્યાપાર તથા વ્યાજવટું આદિ વૃત્તિઓ કરીને વર્તવું. અને જે થકુ વણું હોય તેમણે બ્રાહ્મણાદિક ત્રણ વર્ણની સેવા વગેરે દ્વારા ગુજરાન કરવું. '૯ જે જમાનામાં શુષ્ક વૈરાગ્ય ધણો ચાલ્યો હતો તે લોકો કામધંધાથી કંટાળી વેરાગી થઈને નીકળી પડતા, એ જમાનામાં તેમણે બાર છર્મને કહ્યું કે ' પોતાના વર્ણાશ્રમને ધટિત એવો જે ઉદ્ધમ તે પોતાના સામર્થ્ય પ્રમાણે કરવો. '૧૦ તેમના સત્સંગી થવા માટે સંસાર તજવો જ પડે એવું નથી. સંસારનાં પોતાનાં કંતંવ્યો સારી રીતે, પ્રામાણિકપણે પાર પાડીને એમના સત્સંગી થઈ શકાય છે. એ વહેવાર વિશે પણ તેમણે કેટલીક ઢી શિખામણુ આપેલી છે. લોકો જ્યાં હતા ત્યાંથી તેમને જીએ ચડાવવા, એવો તેમનો ઉદ્દેશ હતો. તેથી, પોતે ગમે તે વર્ણને ત્યાં જન્મવાનો બાધ ન રાખતા હતાં, ગૃહસ્થોને તે મર્યાદા પાળવાની છૂટ રહેવા દીધી; અને કહ્યું કે ' જેના હાથનું રાધેશ અજ તથા જેના પાત્રનું જળ તે ખપતુ ન હોય તેણે રાધેશ અજ તથા તેના પાત્રનું જળ તે, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની પ્રસાદી અરણ્યામૃતના માહાત્મ્યે કરીને પણ, જગન્નાથપુરી વિના અન્ય સ્થાનકને વિષે ગ્રહણ ન કરવું; અને જગન્નાથપુરીને વિષે જગન્નાથજીનો પ્રસાદ લેવાય તેનો હોય નહીં. '૧૧ તેમને તો લોકોનાં જીવનમાં ખીજ ધણા મોટા મુદ્ધારા કરાવવા હતા. ચોરી, બિચાર, જુગાર, કેફ વગેરે વ્યસનોમાંથી તેમને કાઢવા હતા કે તેમાં ફસાતા રોકવા હતા, અને તેમનાં જીવન ભગવદ્ભક્તિ તરફ વાળવા હતાં. એટલે જન્મવા વિષેના ચાલના પ્રવાહમાં તેમણે ખસેન ન પાડી હોય એ બનવાબોગ છે. લોકોની સ્થૂળ સમજ બોધીને, તથા ભગવદ્-ભક્તો રાજી થાય એટલા માટે, એવી છૂટ તેઓ મૂકતા એવા દાખલા છે તેમણે એક વાર કહેલું. ' અમારે પોતાની કોરનું અને ખીજની કોરનું અંત અવસ્થા જેવું સદા વર્તે છે; અને જેટલું માયિક પદાર્થમાત્ર છે તે સર્વે નાશવંત ને તુચ્છ સરખું જણાયા કરે છે, પણ એમ વ્યક્તિ નથી જણાતી જે આ સારું પદાર્થ છે ને આ બૂઝું પદાર્થ છે. જેટલાં માયિક પદાર્થમાત્ર છે તે તો સર્વે એકસરખાં જણાય છે. અને કોઈકે સારું નરખું જે કહીએ છીએ તે તો ભગવાનના ભક્તને સારું

લગાડવાને અર્થે કહીએ છીએ જે આ મારું ભોજન છે, આ સારું વસ્ત્ર છે, આ સારું ઘરેણું છે, આ સારું ઘર છે, આ સારું ધોતું છે, આ સારાં પુષ્પ છે. તે બક્ષતને સારું લાગે તે સારું કહીએ છીએ. અને અમારી સર્વે ક્રિયા છે તે ભગવાનના બક્ષતને અર્થે છે, પણ પોતાના સુખને અર્થે એકેય ક્રિયા નથી. '૧૨

સાથે સાથે વર્ણાશ્રમના અભિમાનનો ત્યાગ કરવાનો બ્રોધ તેમણે ફરી ફરીને આપ્યો છે : 'ન્યાં મુધી (માણસ) દેહને પોતાનું રૂપ માને છે ત્યાં મુધી એની સર્વે સમજણુ વૃથા છે. અને ન્યાં મુધી વર્ણનું કે આશ્રમનું માન લઈને ફરે છે ત્યાં મુધી એને વિષે સાધુપણું આવતું નથી . . . : એવો સાધુ તો હું છું જે મારે વર્ણાશ્રમનું હેશ માન નથી. '૧૩ વળી કહ્યું : 'જેણે પોતાનું કલ્યાણુ ઇચ્છ્યું તેણે કોઈ પ્રકારનું માન રાખ્યું નહીં. હું ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ પામ્યો છું કે હું ધનાઢ્ય છું કે હું રૂપવાન છું કે હું પંડિત છું એવું કોઈ પ્રકારનું મનમાં માન રાખ્યું નહીં, અને ગરીબ સત્સંગી હોય તેના પણ દાસાનુભસ થઈ રહેવું. '૧૪ વળી વર્ણાશ્રમ એ કેટલી ગૌણ વસ્તુ છે, અને ધર્મનો સાર તો ખીજો જ છે, તે બતાવવા કહ્યું : 'જેટલા કલ્યાણુને અર્થે વ્યાસજીએ મન્ય ક્યો છે તે સર્વે સુરત રાખીને અમે સાંભળ્યા. તે સર્વે શાસ્ત્રમાં એ જ સિદ્ધાન્ત છે, અને જીવના કલ્યાણુને અર્થે પણ એટલી જ વાત છે, જે આ સર્વ જગત છે તેના કર્તાદત્તા એક ભગવાન છે. અને એ સર્વ શાસ્ત્રને વિષે ભગવાનનાં ચરિત્ર છે કાં ભગવાનના સંતનાં ચરિત્ર છે. અને વર્ણાશ્રમના ધર્મની જે વાર્તા છે. અને તેનું ફળ જે ધર્મ અર્થ અને કામ છે, તેણે ફરીને કોઈ કલ્યાણુ થતું નથી; અને કેવળ વર્ણાશ્રમના ધર્મ વતે તો સંસારમાં કાર્તિ થાય ને દેહે ફરીને સુખિયો રહે એટલું જ ફળ છે. અને કલ્યાણુને અર્થે તો ભગવાનને સર્વ કર્તાદત્તા બોલવા એ જ છે. '૧૫ પોતાની સાધનાનો અનુભવ વર્ણવતાં કહ્યું : 'તેમ જ (મેં) અહંકારને કહ્યું જે ભગવાનના દાસપણા વિના ખીજું અભિમાન ધર્યું તો તારો નાશ ફરી નાખીશ. '૧૬ (પોતાના દષ્ટાન્તનો આ આદર્શ તેમણે સત્સંગીઓ તેમ જ ધાર્મિક વૃત્તિવાળા સર્વ મનુષ્યો આગળ રજૂ કર્યો છે, ને ખરી

સિદ્ધ કરવાની વસ્તુ તો આ છે એમ બતાવ્યું છે.) ગૃહસ્થ શું કે સાધુ શું, બંનેમાં દીનપણું હોય તો જ ભગવાન તેમના પર રાજ થાય છે, એમ સમજાવ્યું છે. ૧૭

વર્ણાશ્રમને અંગે ઘૂસી ગયેલો બાજાચારનો આગ્રહ અને કર્મકાંડ એને ભક્તિમાર્ગ જોડે મેળ નથી, એ બાજુતા હોવાથી તેમણે એ વાત બહુ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીને સમજાવ્યું કે વર્ણાશ્રમના બાજુ આચારોને ન વળગી રહે; એના કરતાં જે મોટી વસ્તુ ભક્તિ છે તેની સાધના તમારે તો કરવાની છે; માટે વર્ણાશ્રમના બેદમાં અટવાઈ રહેશો નહીં. તેમણે કહ્યું. ‘ભગવાનના જે અવતાર પૃથ્વીને વિષે થાય છે તે ધર્મના સ્થાપનને અર્થે થાય છે. તે કેવળ વર્ણાશ્રમના ધર્મ સ્થાપન કરવાને અર્થે જ નથી થતા, કેમ જે વર્ણાશ્રમના ધર્મ તો સપ્તર્ષિ આદિક જે પ્રવૃત્તિધર્મના આચાર્ય છે તે પણ સ્થાપન કરે છે માટે એટલા સારુ જ ભગવાનના અવતાર નથી થતા. ભગવાનના અવતાર તો પોતાના ઐકાંતિક ભક્તના જે ધર્મ તેને પ્રવર્તાવવાને અર્થે થાય છે. અને વળી જે ઐકાંતિક ભક્ત છે તેને દેહે કરીને મરવું એ મરણ નથી. એને તો ઐકાંતિકના ધર્મમાંથી પડી જવાય એ જ મરણ છે.’ ૧૮ વળી એ જ વાત બીજે પ્રસંગે સમજાવતાં કહ્યું : ‘ભગવાનના સંબંધે સહિત જે ધર્મ છે તે તો નારદ, સનકાદિક, શુક્રાજી, કૃપ, પ્રહલાદ, અંબરીષ એ આદિક જે ભક્તજન તેનો છે; અને એ ધર્મને જ ભાગવતધર્મ કહે છે તથા ઐકાંતિક ધર્મ કહે છે. ને તે ધર્મ ને ભક્તિ તો એ નથી, એક જ છે. અને જે ધર્મના સ્થાપનને અર્થે ભગવાનના અવતાર થાય છે તે પણ એ જ ધર્મના સ્થાપનને અર્થે થાય છે. અને જે કેવળ વર્ણાશ્રમના ધર્મ છે તે તો ભાગવતધર્મ થતી અતિશય ગીળ છે. અને ભાગવતધર્મે કરીને તો જીવ જે તે ભગવાનની માયાને તરીને પુરુષોત્તમના ધામને પામે છે માટે ભાગવતધર્મ ને ભક્તિ એનું તો એકસરખું ગૌરવ છે, અને પ્રાપ્તિ પણ એકસરખી જ છે. એવી રીતે ભક્તિની ને ધર્મની સરખી મોટાઈ છે. અને કેવળ જે વર્ણાશ્રમના ધર્મ તે તો તે યકી અતિશય દુર્બલ છે, ને તેનું પલ્લ પણ નાશવંત છે.’ ૧૯

આ ભક્તિમાર્ગમાં સ્ત્રી અને પુરુષના અધિકારમાં ભેદ નથી, કેમ કે 'દેહ તો પુરુષનો ને સ્ત્રીનો બેય માયિક છે ને નાશવંત છે; અને બળનનો કરનારો જે જીવાત્મા તે પુરુષ પણ નથી ને સ્ત્રી પણ નથી. એ તો સત્તામાત્ર ચૈતન્ય છે. તે દેહ મૃદીને ભગવાનના ધામમાં જાય છે ત્યારે જેવી ભગવાનની મરજી હોય તેવો તેનો આકાર બંધાય છે, અથવા એ ભક્તને જેવો સેવાનો અવકાશ આવે તેવો આકાર ધરીને ભગવાનની સેવા કરે છે. તેથી નરસિંહ મહેતા, ગોપીઓ ને નારદ સનકાદિક એમની ભક્તિમાં બે પ્રકાર નથી.'^{૨૦} (એટલે જ્ઞાત્રી અને અન્યજ્ઞ એમની ભક્તિમાં પણ બે પ્રકાર ન હોઈ શકે; કેમ કે ભક્તિ કરનાર તે દેહ નથી પણ આત્મા છે.) 'એ આત્મા છે, ને જ્ઞાત્રી નથી, ક્ષત્રિય નથી, કણ્ઠી નથી, કોઈનો દીકરો નથી, કોઈનો આપ નથી. એની કોઈ જાત નથી, નાત નથી.'^{૨૧}

મહાજનંદ સ્વામીએ જે કેટલીક વસ્તુઓ પર વધારેમાં વધારે બાર નીધો છે તેમાંની એક એ છે કે આત્માને દેહથી જુદો સમજવો, પોતે આત્મારૂપ છે એમ જાણીને તે રીતે જગતમાં વર્તવું, અને દેહને વિષે અહંમત્વ ટાળવું. મહાજનંદ સ્વામી દરરોજ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને પ્રણામ કરીને મનથી એમ માગતા કે 'હે મહારાજ ! આ દેહાદિકને વિષે અહંમત્વ હોય તેને તમે ટાળજો.'^{૨૨} તેઓ પોતાના અનુયાયીઓ પાસે ઘણું મોટું કામ કરાવવા માંગતા હતા, એ વિષે કહેલું : 'મારે તો જે તમે ભગવાનના ભક્ત છો તેના હૃદયમાં કોઈ જાતની વાસના તથા કોઈ જાતનો અયોગ્ય સ્વભાવ તે રહેવા દેવો નથી; અને માયાના મણુ ગુણ, દશ ઇન્દ્રિયો, દશ પ્રાણ, ચાર અંતઃકરણ, પંચ જૂત, પંચ વિપય, અને ચૌદ ઇન્દ્રિયોના દેવતા એમાંથી કોઈનો સંગ રહેવા દેવો નથી; અને એ સર્વે માયિક ઉપાધિ થકી રહિત સત્તામાત્ર એવો જે આત્મા તે રૂપે યર્થને ભગવાનની ભક્તિ કરે એવા સર્વને કરવા છે, પણ કોઈ જાતનો માયાનો ગુણ રહેવા દેવો નથી.'^{૨૩} એટલે નર્મી જ્ઞાત્રીઓમાં, દેહની આબડછેદમાં, ને દેહને ધો ધો કરવામાં પડી જવું, એ શ્રીજીમહારાજની ધારણા પાર પાડી ન

કહેવાય. વળી સહજનનંદ સ્વામીએ કહ્યું છે : ‘આપણે તો આત્મા છીએ, તે આપણે દેહ અને દેહના સંબંધ સાથે શા સારુ હેતુ જોઈએ? આપણે તો સત્તાઉપ રહીને ભગવાન નથા ભગવાનના ભક્ત સંગાથે હેન ક્યું છે. જે આત્મસત્તાઉપ ચર્ચને બકિન નહીં કરતા હોય તેનું રૂપ તો આ મત્સંગમાં ઉઘાડું થયા વિના રહે જ નહીં. શા માટે જે આ સત્સંગ છે તે તો અધૌકિક છે. ’૨૪ અર્થાત્ સત્સંગીઓની વચ્ચે પરસ્પર જે સંબંધ છે તે દેહનો સંબંધ નથી પણ આત્માનો સંબંધ છે, જે આત્માને નાતમત નથી તેમ જેને આભડછેદ પણ લાગતી નથી.

આ સંપ્રદાયમાં જે પાંચ વર્તમાન (નિયમો) પૂર્ણપણે પાળવાના છે તે ‘શ્રીસ્વામિનારાયણ ભાગવત’ નામના ગ્રંથમાં આ પ્રમાણે આપ્યાં છે : ચોરી ન કરવી, પરસ્ત્રીનો સંગ ન કરવો, દાઢ ન ખીવો, માંસ ન ખાવું, વટલવું નહીં અને વટવાવવું નહીં. ’૨૫ અહીં પણ અન્યત્રોની અરપૃસ્થતાની વાત નથી. એ જ ગ્રંથમાં (પૃ. ૭૪૮-૯) આચારના નિયમો ઘણી વિગતથી સમજાવ્યા છે; ત્યાં પણ અમૃત્થતાનો ઉલ્લેખ મિલકતો નથી. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય; પછી સમ્રાટ; તે પછી ‘સમ્રાટ સિવાય બીજા’ (ત્યાં પણ અમૃત્થ કહ્યા નથી) તેમણે પણ ‘અંદનાદિક કાષ્ટની જે ભેડી માળા તે ભગવાનની પ્રસાદી કરાવીને કંઈને વિષે ધારવી, અને લનાટને વિષે કેવળ આંધ્રો કરવો, ’ એમ સહજનનંદ સ્વામીએ કહ્યું છે; ’૨૬ પણ એમને મંદિરોમાં પેસવા ન દેવા એમ કહ્યું નથી.

હા, સહજનનંદ સ્વામીએ અરપૃસ્થતા પાળવાની બતાવી છે. પણ તે કોની અરપૃસ્થતા? કોઈ એક જાતિની નહીં, પણ સ્ત્રી નથા પુરુષની. તેમણે કહ્યું છે : ‘ઉત્સવના દિવસોએ તથા દરરોજ કૃષ્ણમંદિરમાં આવેલા પુરુષોએ સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ ન કરવો, અને સ્ત્રીઓએ પુરુષોને અડકવું નહીં. ’૨૭ પણ આમાથે અપવાદ ક્યારે કયોય તે વિષે કહ્યું છે : ‘ક્યારેક સ્ત્રીઓનો કે પોતાનો પ્રાણ જાપ એવું સંકટ આવી પડે ત્યારે સ્ત્રીઓને અડીને કે તેમની સાથે બોલીને પણ તે સ્ત્રીઓના ને પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવી. ’૨૮

ચાંડાલની અસ્પૃશ્યતા નેમણે ક્યાંય આચારના નિયમોમાં ગણાવી નથી. તેમણે તો ‘ચાંડાલ’ શબ્દની વ્યાખ્યા જ શુદ્ધ કરી છે. જે માણસ ઈશ્વરની હસ્તીને માનતો નથી, નીતિઅનીતિમાં બેદ ગણતો નથી, તે નાસ્તિક છે. ‘જેની આવી જાતની બોલી સાંભળીએ તેને પાપિષ્ઠ ગણવો ને નાસ્તિક ગણવો; અને એને ચાંડાલ ગણીને એનો કોઈ પ્રકારે સંગ રાખવો નહીં.’ ૨૯ વળી ‘ભગવાનની ભૂતિને આશ્રય હોય ને ભગવાનનાં ચરિત્રને ગાતો સાંભળતો હોય, ને ભગવાનનું નામરમરણ કરતો હોય, ને જો તેમાં ધર્મ (અર્થાત્ સદાચાર.) ન હોય તો તે માથે પહાણો લઈને સમુદ્રને તરવાને ઇચ્છે એવો ગણવો ને તેને ચાંડાલ જેવો ગણવો.’ ૩૦ આવા ‘ચાંડાલ’ની કોઈ જાત ન હોઈ શકે.

પણ શ્રીજીમહારાજ (સહજનંદ સ્વામી) તો આના કરતાંયે ઘણી જાંચી જાનની ને આકરી અસ્પૃશ્યતા પળાવવા માગતા હતા. તેમણે કહેલું : ‘ભગવાનની કથા સાંભળીને શ્રોત્રને વશ કરવા, પણ ગ્રામ્ય વાતા હોય તે સાંભળવા દેવી નહીં. તેમ જ ત્વચા જે ભગવાન ને ભગવાનના જન લેનો જ સ્પર્શ કરે. અને નેત્ર તે પરમેશ્વર ને તેના દાસ તેનું જ દર્શન કરે. અને રસના તે અખંડ ભગવદ્ગુણને જ આપ ને ભગવાનનો પ્રસાદ હોય તેનો જ સ્વાદ લે. અને નાસિકા તે ભગવાનનાં પ્રસાદી જે પુષ્પાદિક તેનો જ મુગંધ લે. પણ કુમાર્ગે કોઈ ઇન્દ્રિયને આલસવા દે નહીં.’ ૩૧ ‘અયોગ્ય પદાર્થને ત્વચા કરીને ઝડે નહીં તો સહજે સ્પર્શ જિતાય.’ ૩૨ ‘અને જેમ શબ્દ તેમ જ સ્પર્શ પણ એક ભગવાનનો જ ઇચ્છે, અને અન્ય સ્પર્શને તો કાળો નાગ તથા બળતો અગ્નિ જેવો ગણે, ત્યારે તે રસિક બકત સાચો.’ ૩૩ આ અસ્પૃશ્યતા તે ઇન્દ્રિયમાત્રનો સંયમ છે; અને પાળવા જેવી હોય તો તે આ અસ્પૃશ્યતા છે.

કોઈ જાતિને જન્મને કારણે અસ્પૃશ્ય માનવા સામે તેમનો સખત વિરોધ હતો, એમ બતાવનારી એક વાત નિર્ગુણાસ સ્વામીએ આપી છે. તે આ પ્રમાણે છે :

‘ક્યારેક ગામ લોયામાં મહારાજને દર્શને ચૂડા ગામની ગંગા ઢેડડી આવી. તેને મહારાજે બાઈથુની સભામાં માગ કરાવીને એક કોરે બેસાડી. પછી બીજી બાઈથો માંડોમાલે બોલવા માંડી જે “મહારાજે આને સભામાં ક્યાં બેસાડી?” તે સાંભળીને મહારાજ સુરા ખાયરના ઘરનાં મનુષ્ય પ્રત્યે બોલ્યા જે “તમારા ચોકમાં ઢોર મરી જાય તો કોણ લઈ જાય?” ત્યારે તે બાઈ કહે: “ઢેડ લઈ જાય.” ત્યારે મહારાજ કહે: “આ ઢોરાં બાંધવાના કેડિયામાં મરી જાય તો કોણ ઉપાડી જાય?” ત્યારે તે કહે “ઢેડ ઉપાડી જાય.” ત્યારે મહારાજ કહે જે “ઘરમાં ઢેડ પેસે તેનો સંશય નહીં; ને આ ગંગાને કોરે બેસાડી છે તેમાં આવડાં અલગાઈ જાય છે.” એમ કરીને મહારાજે વાત કરી જે આ ગંગા પૂર્વજન્મમાં નાગર બ્રાહ્મણી હતી. તે જાતિના અભિમાને કરીને પોનાથી જાતરતી જાતિના ભગવાનના બક્ત હોય તેમને ગણતી નહીં, તે દોષે કરીને ભગવાને તેને આ જન્મમાં ઢેડ કરી છે.’૩૪

એને મળતી બીજી એક વાર્તા એ પ્રથમાં છે. ‘કોઈક સમયને વિષે મહારાજ સોરઠ દેશમાં, કોઈક તળાવ ને વૃક્ષ હતાં ત્યાં, કાડી ને અસવાર સહિત જીનયાં. ત્યાં ઢેડનાં છોકરાં હતાં, તેને મહારાજ કહે “અસ્થા, તું કોણ છું?” ત્યારે તે બોલ્યો કે “બાપજી! ઢેડ છું.” ત્યારે મહારાજ કહે. “હું આત્મા છું એમ કહે.” ત્યારે તે કહે. “હું આત્મા છું, હું આત્મા છું.” ત્યારે મહારાજ કહે. “અસ્થા, તું કોણ છું?” ત્યારે તે કહે: “બાપજી! ઢેડ છું.” ત્યારે મહારાજ કહે: “સો વાર કહે જે હું આત્મા છું.” ત્યારે તેણે સો વાર એમ કયું. પછી પૂછ્યું જે “અસ્થા, તું કોણ છું?” ત્યારે તે બોલ્યો જે “હું ઢેડ છું.” ત્યારે મહારાજ કહે કે આ જીવ ઢેડ મટતો નથી.’૩૫ માણસ બ્રાહ્મણ છે કે વૈશ્ય છે કે ઢેડ છે એમ જુનારી પોને આત્મા છે, એમ શીખવવાનો સહજનંદ સ્વામીનો આશય હતો, એમ આ વાર્તા બતાવે છે.

બાહ્ય શુદ્ધિ કરતાં અંતરની શુદ્ધિ વધારે મહત્ત્વની છે, એમ બનાવનાર એક વાર્તા પણ છે. એક વેરાગી એક મતસંગીને ત્યાં રાત

રહ્યો. ‘તેને પાટલો નાખીને જમવા બોલાવ્યો, ત્યારે તે વેરાગી પાણી છાંટીને બેઠો. ત્યારે તે બાઈએ પૂછ્યું જે “આ પવિત્ર ચોરામાં પાણી છાટીને બેઠા, તે તમે અંતરમાં ચોરો દીધો છે?” પછી તે વેરાગીએ પૂછ્યું જે “તમે અંતરમાં ચોરાનું કહ્યું તે સમજાણું નહીં. એ તે શું કહ્યું?” તે બાઈ બોલ્યાં જે “અમારે અન્ય પુરુષ માથે વાતુ કરવાની મહારાજની આજ્ઞા નથી. બહાર મારા સસરા બેઠા છે તેમને પૂછજે. તે તમને કહેશે.” તે વેરાગીએ જમીને એ સત્સંગીને પૂછ્યું જે “હું પાણી છાંટીને જમવા બેઠો ત્યારે માંહી બાઈએ કહ્યું જે અંતરમાં પાણી છાંટ્યા વિના બહાર પાણી છાંટ્યા કરે. પણ કાંઈ નહીં. તે એ તે શું સમજવું?” સસરા બોલ્યા જે પ્રગટ ભગવાનનો આશ્રય કરીને, શુદ્ધ અષ્ટ પ્રકારનું બ્રહ્મચર્ય પાળીને, દેહાદિકને વિષે અહંભમત્વનો ત્યાગ કરીને, શુદ્ધ નિર્વાસનિક થાશે ત્યારે જ મોક્ષ થાશે. તે વિના તો ઉપરથી પાણી છાંટ્યા જેવું છે.’ ૩૬

સહજનંદ સ્વામીનું ચોનાનું વર્ણન. તેમના કહ્યા પ્રમાણે, વર્ણાભિમાનથી મુક્ત હતું. કોઈને અડવામાં કે કોઈના હાથનું ખાવાપીવામાં એમને કદી સંકોચ નહોતો ધાગતો, એ જાણીતી વાત છે. એમના સંપ્રદાયમાં એક વાસુદેવ બ્રહ્મચારી હતા. તે અતિશય મરજાઈ હતા. સહજનંદ સ્વામીને એમની આબડછેદ પસંદ પડી નહીં. એમના અનુયાયીઓમાં તો ઢેડ, મોચી, કાગી, કાડી, મુતાર વગેરે અનેક અસંસ્કારી ગણાતી જાનો જ મોટા પ્રમાણમાં હતી. સહજનંદ સ્વામીને એમનામાં જ વારંવાર ફરવું પડે, એમને ત્યાં ઊતરવું પડે, એમનું અન્ન ખાવું પડે. એમણે છેવટે બ્રહ્મચારીને પૂછ્યું કે ‘તમને મારામાં વિશ્વાસ છે?’ બ્રહ્મચારી કહે: ‘હા.’ સહજનંદ સ્વામીએ કહ્યું: ‘ત્યારે જાઓ, તમને કહ્યું છું કે તમે ઢેડના હાથનું ખાશો તોયે તમારું કથ્યાણ થશે.’ બ્રહ્મચારીએ પૂછ્યું: ‘જરૂર?’ સહજનંદ સ્વામીએ કહ્યું: ‘જરૂર.’ બ્રહ્મચારી નિઃશંક થયા, અને બોજનપંક્તિના એક ચોરામાં ફરવા લાગ્યા ને કહેવા લાગ્યા કે ‘હું હવે ઢેડના હાથનું ખાઉં તોયે ડર નથી.’ ૩૭

‘એમના સાધુઓમા મર્વ વર્ણોને સ્થાન હતુ તેમા પ્રસિદ્ધ કવિ પ્રેમાનંદ સ્વામીનો પણ સમાવેશ હતો એ સાધુ મૂળ હિંદુ હતા કે મુસનમાન એ પણ નિશ્ચયપૂર્વક ઝી શકાય એમ નથી એમના અનુયાયીઓમા હિંદુ અને મુસનમાન બને હતા એમના મુસનમાન શિષ્યો પણ ડરી, તિનડ, માળા અને ચોટલી રાખતા, અને મન્દિરમા જઈ શકતા ’૩૮

‘ભગવાન સર્વના સ્વામી છે, ભગવાત્સન છે, પતિતપાવન છે, અધમહિદારણુ છે, એવો પણ ભગવાનની કોરનો વિશ્વાસ’ હયામા જોઈએ, અને ‘પચમહાપાપે યુક્ત હોય ને તેને જો ભગવાનનો વિશ્વાસ હોય તો તેનો કોઈ કામે છૂટકો થાય, ’૪૯ એ સદ્ગનંદ સ્વામીનો ઉપદેશ હતો તેમણે કહ્યું ‘અમારો એવો સ્વભાવ છે જે એક તો ભગવાન, ને બીજા ભગવાનના ભક્ત, ને ત્રીજા બ્રાહ્મણ ને ચોથો કોઈકે ગરીમ મનુષ્ય એ ચારથી તો અમે અતિશય બીએ છીએ જે રખે એમનો દ્રોહ ચર્ચ જાય નહીં અને એવા તો બીજા કોઈથી અમે બીતા નથી ’૪૦ વળી કહ્યું ‘એ સત તો સર્વ જગતના આધારરૂપ છે તે તુચ્છ જીવનુ અપમાન સહે તે એમની એ અતિશય મોટા છે એવી રીતની ક્ષમાવાળા છે તે જ અતિશય મોટા છે અને જે આખો કાઢીને પોતાથી ગરીમ હોય તેને બિવરાવે છે ને મનમાં જાણે જે હું મોટો થયો છું, પણ એ મોટો નથી અથવા સિદ્ધાર્થ દેખાડીને લોકોને ડરાવે છે એવા જે જગતમા જીવે છે તે ભગવાનના ભક્ત નથી એ તો માયાના જીવ છે ’૪૧

ગરીબો વિશે તેમને કેટલી બધી લાગણી હતી તે આ વચનો બતાવે છે તેમણે ‘પાપી જીવેને પોતાના શરણમા લઈ તેમનો મોક્ષ કર્યો છે જે જીવો પરચીના કુઠદે અજ્ઞા હતા, મઘમાસના ભક્ષણ પ્રનાર હતા, ચોરી લૂટકાટ કરી અન્ય મનુષ્યના ખૂન કરવાની સહજ વૃત્તિવાળા હતા, અને વળી જે લોકો લોભી લપટ કપની હતા, તે તમામ પાપના પર્વત જેવા પુરુષો’ના ૪૨ જીવનમા તેમણે પનગે કરા ચો હતો એક બ્રાહ્મણે તેમના પગમાથી કાટો કાઢેલો તેને જોઈને મહારાજ બોલ્યા ‘તે મારો કાટો માઢ્યો તે તારુ

હું કલ્યાણ કરીશ.' બાહ્યે કહ્યું : ' મારું કલ્યાણ થાય એવો હું નથી. હું તો બ્રહ્મહત્યારો છું. મારા બાઈને મેં માર્યો છે.' મહારાજ કહે : ' તારું બ્રહ્મહત્યાનુ પાપ તો નાશ થઈ ગયું, પણ તારાં અનેક જન્મનાં પાપ નાશ થઈ ગયાં, ને હું તારું કલ્યાણ કરીશ.' ૪૩ મતલબ કે આવું ઘોર પાપ કરનાર પ્રત્યે પણ આ સંપ્રદાયમાં તિરસ્કાર નથી, ને તેને પણ અપનાવેલો છે. ત્યાં ' અન્ત્યજ ' ગણાતી-આખી કામ વિષે તિરસ્કાર અને આબડછેટ કેમ સંભવે ?

વડોદરામાં બાપુસાહેબ નામના સત્સંગી અમલદારને ત્યાં મહી-કાંદાના ખૂની કોળીઓ હથિયાર ઘર્ષ રાતે લૂંટ કરવા આવેલા. બાપુસાહેબને મારી નાખવાનો પણ તેમનો વિચાર હતો. કોળીઓ અરધી રાતે હવેલી આગળ આવી કમાડ તોડવા શરૂ થયા. પાંચ સાત પુરવિયા ચોટીદાર સામા થયા, તેમના પર ધા ક્યાં. એટલામાં બાપુસાહેબ શ્રીજીમહારાજના જીવન અને ઉપદેશ વિશે વાતો કરતા કરતા બહારથી આવ્યા. ત્યાં તો મારવા લૂંટવા આવેલા કોળી લોકોનું મોટું ધાડુ દીકું પોતાના ઘરના ચોટીવાળાને તલવાર વડે મારતા જોઈ ધીરા રહી બોલ્યા કે ' અરે ઠાકોર લોકો, તમે એ પહેરાવાળા ગરીબને મારશો નહીં. આ હું બાપુ શિવરામ હમણાં જ બહારથી આવીને તમારી પાછળ બિન-હથિયારે બિત્તો છું. માટે મને મારી નાખીને તમે મુએથી હવેલી લૂંટી જાઓ.' એવું સાંભળીને આગેવાન જગરા કોળીઓએ ઝડપોઝડપ વીજળી જેવી તલવારો ખેંચી બાપુસાહેબને મારવા ઊગામી તો ખરી, પણ તેમના હાથ થંભી ગયા. ૪૪ અહિંસાનો વિજય થયો, ને કોળીઓનાં જીવન બદલાયાં. એ સહજનંદ સ્વામીના શિક્ષણનો પ્રતાપ.

આવા કેટલાયે માણસો પોતાનું મહદુભાગ્ય સમજતા કે તેઓ આવા મોટા સંતના સમાગમમાં આવ્યા. એવા માણસોમાં એક જોગન પગી હતો, તેમને પેટલાદના કશિયાજીએ પૂછ્યું કે ' તમને શ્રીસ્વામી-નારાયણે શો પરચો આપ્યો? અમે સાંભળ્યું છે કે શ્રીસ્વામીનારાયણ ગધેડાની ગાય કરે છે. તે કેમ ચાપ તે કહો.' પગી કહે : ' હું ગધેડો હતો, અને શ્રીસ્વામીનારાયણે સત્સંગી કર્યો. નહીં' તો મારે આચાર વિચાર નહોતો. હવે નાહવા ધોવાના નિયમ રાખ્યા. દારૂ, ચોરી, માંસ,

અવેરીનો ત્યાગ કર્યો. એ શું પરચો નથી? હું શ્રીસ્વામીનારાયણનો સત્સંગી થયો, તો તમે મને તમારી ગાદી પાસે બેસાડ્યો.’૪૫

સહજનનંદ સ્વામીએ એકલા ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં જ કેટલા બધા પ્રવાસ કરેલા. સુરતથી ગદડા સુધી તેઓ ફરતા, ને ગામડાંમાં લોકોને સહબોધ આપતા. ગામ પિપલાણામાં એક જમાદાર મુસનમાન આવી વંદના કરીને સભામાં બેઠો, તેને તેમણે બગવદ્ગાતા કરી. સુરતમાં અરદેશર કોટવાળ પારસીને ત્યાં તેઓ ગયેલા, ને અરદેશરે મહારાજની પૂજા કરેલી. એક વાર એમને જોઈ એક ભરવાડે કહ્યું. ‘આ સોનાની મૂંઝાણી તરવાર બાંધીને પાળા જેવા જણાય છે, પણ તે અમારી નાતનો છે. તે વિના આવું ડહાપણ હોય નહીં’ મહારાજ બોલ્યા: ‘તમારી જાતિમાં બહુ ડહાપણ?’ ભરવાડ કહે. ‘સો નાગર બેળા કરો તોય અમારા જેવું ડહાપણ ન હોય.’ મહારાજ કહે: ‘જુઓને, કેવું જાતિનું અભિમાન છે!’ એક ગામમાં એ સપારણોએ એમને બાવળના દાંતણુ આપેલા, એમ સમજીને કે આ દાંતણુ ખુદાને આપ્યાં. ત્યારે મહારાજે કહ્યું કે ‘તમારા બેવનાં કલ્યાણ થયે.’૪૬

મેસાણામાં એક ડોમીને ત્યાં મહારાજ અને તેમના માથેનો મુકામ હતો. ત્યાં ‘ખીચડી ને શાક જમ્યા, ને સર્વે સંતને અને અસવારને જમાડ્યા, તોય તે બે વધી પડ્યાં. પછી તેને ઢાકી મેલ્યાં, ને તે સર્વે સૂઈ રહ્યા. સવારે ચાક્રવા તૈયાર થયા ત્યારે તે ડોસી બોલી જે “મારું રાંડીરાંડનું બગાડશે?” પછી મહારાજ મર્વેને કહે: “જમવા બેસો.” ત્યારે સર્વે બોલ્યા જે “હે મહારાજ! દાંતણુ ક્યાં નથી. નાહ્યા નથી, ને દાંતણુ નાહ્યા પૂજા વિના કેમ જમાય?” ત્યારે મહારાજ બોલ્યા જે “દાંતણુની નાહ્યાની એ તો ટેવ પડી છે. પણ આત્માને શો બાધ છે?” એમ કહીને મહારાજે ખીચડી ને શાક સર્વેને જમાડી દીધાં. એટલે તે ડોસી બોલી જે “આ રહ્યો માર્ગ.” પછી મહારાજ ત્યાંથી પધાર્યો.’૪૭ અહીં આત્મધર્મ અને દેહધર્મ વચ્ચેનો બેદ જનાર્યો છે; અને બહારની છોછ ને આમડછેદ રાખનારને પરોક્ષ રીતે બોધ આપ્યો છે.

મુસલમાનો સત્સંગી ગ્રન્થાના બીજા પણ કેટલાયે દાખલા છે. ગોંડળનો રવજી નામનો એક મુસલમાન સત્સંગી થયેલો. ‘તેના સંબંધી જનોએ હિંદુ થયેલો બાપુ તેને નાન બહાર કર્યો, અને સગાવહાલાએ પણ તેનો ત્યાગ કર્યો. પછી તેણે શ્રીસ્વામીનારાયણનું ભજન કરી, પોતે ડમાણી કરી, જીવના સુધી નિર્વાહ કરેલો; જ્યારે તે માંદો પડ્યો ત્યારે સત્સંગીઓએ તેનાં સંબંધીઓને કહ્યું કે “તમે રવજીની ચાકરી કરો.” સંબંધી કહે : “એ તો હિંદુના ભગવાન શ્રીસ્વામીનારાયણને માને છે, મારે અમે એની ચાકરી નહીં કરીએ.” પછી સત્સંગીઓએ તેની ચાકરી કરી, અને તે મરી ગયો. સત્સંગીઓએ તેનાં સંબંધીઓને કહ્યું કે “રવજી મૃત્યુ પામ્યો છે, તેથી તમે તેના શબને સર્જ જાઓ.” સંબંધી કહે કે “એ હિંદુના ભગવાનનું ભજન કરે છે, તેથી અમે એની દ્વંદ્વક્રિયા કરીશું નહીં.” પછી સત્સંગીઓએ તેને રમશાનમાં સર્જ જઈ અગ્નિસંસ્કાર કર્યો.” ૪૮

આ ઉપરાંત, વડોદરાના કેટલાક આરખો સત્સંગી થયેલા. રહીમખાન નામનો મુસલમાન ચિતારો સત્સંગી થયેલો. ‘તે વડોદરાના મંદિરની બીંતો રંગતો અને ચીતરતો, અને આખો દિવસ ભજન કરતો.’ કાઠિયાવાડના તેરા ગામનો ખમીસો નામનો મુસલમાન સત્સંગી થયેલો. શ્રીજીમહારાજના સમાગમથી એક ફકીરને જ્ઞાન થયેલું, તે અધ્ધાનો સાક્ષાત્કાર થયેલો ૪૯

એ વખતે સ્વામીનારાયણના સત્સંગી યવામાં સુખ્યેન અને માર્નપાન નડોનાં મુક્તાનંદ સ્વામીએ ગાયું છે :

“શૂળા ઉપર શયન કરાવે તોય સાધુને સંગે રહીએ રે.”

એના જેવી સ્થિતિ ઘણાંયે સત્સંગીઓની થતી. માર પડતા, નાતબંધમાંથી ગદિષ્કાર થતા, અને જીવનાં જોખમ પણ ખેડવાં પડતાં. એના અનેક દાખલા સંગ્રહાવના ગ્રન્થોમાં આપેલા છે. શ્રી. કિશોરજી મશરવાળાના દાદા સુરતમાં વૈષ્ણવ પુષ્ટિમાર્ગમાંથી સ્વામીનારાયણના સત્સંગી થયેલા. એટલા કારણસર સુરતના આખા મહામંત્રે — એટલે કે સર્વ જાતિઓએ — એમના કુટુંબનો બદિષ્કાર

કરેલો. વાળંદ હજનમત કરવા મુખ્યાં આવે નહીં. મુસક્તમાન કારીગરો
ડરના માર્યા કામ કરવા આવે નહીં, તેથી મરણ બનાવવાનો જનમેલો
ધંધો પડી ભાંગ્યો. આવો કડક બહિષ્કાર છ વરસ મુધી ચાલેલો.
આવા અનેક દાખલા જનતા હશે, એટલે સહજનનંદ સ્વામીએ એક
પ્રસંગે કહેલું કે ‘અમારો દયાળુ સ્વભાવ છે, તોપણ જે હરિબક્તનો
દોષી હોય તેનો તો અમારે અભાવ આવે છે. અને હરિજનનું ધસાતું
જો કોઈ ખોયો હોય અને એને જો નું સાંભળું, તો તેની સાથે હું
ખોસવાને ધણો હચ્છું પણ ખોસવાનું મન જ થાય નહીં.’ ૫૦

આ બધું મહન કરીને સત્સંગીઓ પોતાની શ્રદ્ધાને ટકાવી
રાખના. એમ આ સંપ્રદાયની સ્થાપના પાછળ એટલું બધું તપ,
કષ્ટસહન, અને આંતર વિશુદ્ધિ રહેલાં છે. આ સંપ્રદાય શાસ્ત્રશુદ્ધ
નથી, સાવ નવો છે, એવા આક્ષેપો પણ તેની સામે થતા. ૫૧
પણ ધર્મમાં કશું નવું થાય જ નહીં, એમ સહજનનંદ સ્વામી
ને તેમના સત્સંગીઓ માનનાં નહોતા. તેથી આક્ષેપ કરનાર,
જૂના પંથવાળાને સામે જવામ અપાતો કે ‘તમારા પંથો પણ
ત્યારે નીકળ્યા ત્યારે નવા જ હતા ને!’ આમ કહેનાર સંપ્રદાય
આજે અમુક વસ્તુ નવી લાગે છે માટે અગે ન કરીએ એવી દલીલ
કેમ કરે? પણ તે કાળે આ સંપ્રદાયે આજના જેવી અસ્પૃશ્યતાને
માન્યતા આપી હોય એવું દેખાતું નથી. જે માણસોએ સામાજિક
અને ધાર્મિક બહિષ્કારની વિટંબણાઓ વેડી છે તેઓ ખીમ્મઓને
એવી રીતે બહિષ્કૃત કેમ રાખે? ‘શ્રીસ્વામિનારાયણ ભાગવત’માં,
આનંદાનંદ સ્વામીએ મમજનવેલા વર્ણાશ્રમના ધર્મો બહુ વિસ્તારથી
આપેલા છે. ૫૨ તેમાં કયાંયે જન્મસિદ્ધ અસ્પૃશ્યતાનો ઉલ્લેખ નથી.
સંપ્રદાયોના માંડોમાંડેના ઝઘડાનો આવો કડવો અનુભવ થવા છતાં
સહજનનંદ સ્વામીએ સૈવ, વૈષ્ણવ વગેરે સર્વ સંપ્રદાયો પ્રત્યે આદર
રાખવાનો જ ખોશ આપ્યો છે, અને કહ્યું છે: ‘રસને ચાહતાં
શિવાલય વગેરે જે દેવમંદિરો નજરે પડે તેને પ્રણામ કરવા,
અને તેમાંના દેવનું આદરપૂર્વક દર્શન કરવું.’ ૫૩ વળી કહ્યું છે:
‘સર્વ વૈષ્ણવોના રાજ્ય એવા જે શ્રીવત્સભાચાર્ય, ને તેમના પુત્ર

શ્રીવિકૃતનાથજી, એમણે જે જે વ્રતો ને ઉત્સવો હરાવ્યાં હોય તે સર્વ વ્રતો ને ઉત્સવો તેમણે કહેલા નિધિને અનુમરીને કરવાં; અને કૃષ્ણની પૂજનો નિધિ પણ તેમણે જે બતાવ્યો હોય તેને અનુસરવું.' ૫૪

પાછળ (પ્રકરણ ૧૨ માં) આપણે જે કેટલાંક વચનો વાંચ્યાં તેનાથી કેવાં જીદાં, ને કેવી ઉદારતાવાળાં, વચનો અહીં વાંચીએ છીએ. જે જમાનામાં આપણા ધર્મના સંપ્રદાયો માંડોમાંડે લડતા તે જમાનામાં, અને ઇતર સંપ્રદાયોના અણસમજીત અનુયાયીઓએ પોતાના સત્સંગીઓનો જે છળ કરેલો તે જાણમાં હોવા છતાં, આ મહાપુરુષે આવી મમતા, ઉદારતા ને નિર્વૈરતા જાળવી રાખી. એ ઉદારતાને લીધે જ તેમણે મુસલમાનોને પણ અપનાવ્યા. એમનો જ સંપ્રદાય હિંદુ હરિજનોને અપૃથ્થ ગણે, ને તેમને મામાન્ય મન્દિરોમાંથી બહિષ્કૃત રાખે, એ વાત મૂળ સંસ્થાપકની જિંદગી ને વિશાળ ભાવના સાથે સુસંગત કેવી રીતે ગણાય ?

‘વડોદરા પાસે છાયાપુરી (છાણી) ગામમાં ટેડ સત્સંગીઓનું સ્વામીનારાયણનું નાનું મન્દિર છે, તેની પૂજાપદ્ધતિ વગેરે એવી જ જાતનાં સર્વજોના મન્દિરના જેવી છે. ત્યાં સંપ્રદાયના સાધુઓ ઉધરાણું કરવા જાય છે, અને ઉપદેશ આપે છે. ૫૫ પણ એ હરિજનોને સંપ્રદાયના સામાન્ય મન્દિરોમાં પ્રવેશ ન મળે જો એક મન્દિરની મૂર્તિને હરિજન (અન્ત્યજ) પૂજે છે એટલાથી ભગવાનની એ મૂર્તિ અભડાતી ન હોય, તો બીજા કોઈ મન્દિરમાં મૂકેલી એ જ ભગવાનની મૂર્તિ હરિજનના સ્પર્શથી શી રીતે અભડાઈ જાય ? શું જીદી જીદી મૂર્તિઓમાં ભગવાન જીદો જીદો છે ?

‘શ્રી સત્સંગી જીવન’ નામનો, શતાનંદ મુનિનો રચેલો, ગ્રન્થ આ મંપ્રદાયમાં સારી પેઠે લોકપ્રિય છે. તેના ૧ લા પ્રકરણના ૩૩મા અધ્યાયનું મથાણું છે. ‘વર્ણાશ્રમધર્મનિરૂપણ’. ૫૬ એ આખા પ્રકરણમાં ‘અન્ત્યજો’ની અપૃથ્થતાનું નામ ક્યાયે નથી. એ પણ બતાવે છે કે આ અપૃથ્થતાને વર્ણાશ્રમધર્મનું અંગ માનેલી નથી. એ જ ગ્રન્થના ૪ થા પ્રકરણના ૫૨મા અધ્યાયમાં ‘દીક્ષિતોના નિયમો’ આપેના

છે. તેમાં સ્ત્રીઓના દીક્ષાવિધિમાં કહ્યું છે: 'ત્રણ વર્ણની તથા મન્દૂકોની સ્ત્રીઓનો વિધિ આ પ્રમાણે કહ્યો. અને હવે વીજી વર્ણોની સ્ત્રીઓનો દીક્ષાનો વિધિ કહ્યું છે. બીજી વર્ણની સ્ત્રીઓ આન કરીને આવે એટલે ગુરુપત્નીએ તેમને ગુણાક્ષરના નામનો મન્ત્ર આપવો. એ પછી એ મન્ત્ર લીધેથી એ શિષ્યા સ્ત્રીઓને નિયમો કહી બતાવવા, અને તે તેણે સાંભળીને હૃદયમાં ધારણ કરવા.' ૫૭ અહીં જોવાનું તો એ છે કે ત્રણ વર્ણ ને મન્દૂક સિવાયની 'બીજી વર્ણોની સ્ત્રીઓને' સુધ્ધાં દીક્ષા માટે અયોગ્ય ને અનધિકારી ગણી નથી; તે પણ બીજી સ્ત્રીઓની પેઠે જ સ્નાન કરીને ગુરુપત્ની પાસે જાય છે, અને ગુરુપત્નીએ તેને ધર ના મન્દિર અહાર એસાડવી કે તેનો સ્પર્શ ન કરવો એવું કહ્યું કહેવું નથી. વળી આગળ ઉપર કહે છે. 'તે ગુરુએ (અર્થાત્ ગુરુઓએ) રાધાકૃષ્ણની પ્રતિમા આગુર્વર્ણની સ્ત્રીને આપવી, અને તે સિવાયની સ્ત્રીને આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરવી "તારે કદી પણ પ્રતિમાનો સ્પર્શ ન કરવો, પણ પોતાના ગામમાં હૃદય સમ્રદાયના મન્દિરમાં જઈને તે પ્રતિમાનું દર્શન કરવું. જો ઈવી મૂર્તિ ગામમાં ન હોય ત્યારે કૃષ્ણની પ્રમાદી એવું પ્રુષ્પાદિક સ્થાપન કરીને દરરોજ તેનું દર્શન કરવું. દરરોજ તેનું આદરથી માનમી પૂજન કરવું. તેથી જ બાલ્ય પૂજનનું સર્વ ફળ મળશે" પછી ચારે વર્ણની સ્ત્રીઓએ ગુરુસ્ત્રીનું પૂજન કરવું, ને કંદ, ચોખા, કૂચ, તથા શક્તિ પ્રમાણે વસ્ત્ર, ધન વગેરેથી કરવું' ૫૮ અહીં 'બીજી વર્ણો' એ શબ્દનો અર્થ 'અન્યજન' છે એમ કહી શકીએ, તોપણ અહીં એટલું તો સાવ સ્પષ્ટ રીતે કહેલું છે કે તેમણે 'પોતાના ગામમાં હૃદય સમ્રદાયના મન્દિરમાં તે પ્રતિમાનું દર્શન કરવું.' આવી નિસંશય ને અસંશ્ચિત્ત ભાષામાં 'હરિજનો' માટે મન્દિરપ્રવેશની પરવાનગી આપેલી છે.

મહાનંદ સ્વામીના મુખ્ય શિષ્યોમાંના એક ગોપાળાનંદ સ્વામીએ પણ કહ્યું છે: 'અદંકાર છે તે વર્ણ, આશ્રમ, જાતિ, કુળ, રૂપ, ગુણ તેને વિષે અદંપણું ધરે છે, અને પોતાને તેવા આદારે માને છે. તે અદંપણને મુકીને આત્માને વિષે અદંપણું

માનવુ જે હું તો જાણપણે યુક્ત એવો જે આત્મા તે છું, પણ વર્ણાશ્રમાદિક ધર્મવાળો જે તે હું નહીં. એવો નિરંતર અભ્યાસ કરવો ત્યારે અહ કાર જિતાય. '૫૯ મંદિરોને વિશે કહ્યું છે : 'આપણને શ્રીશ્રીમહારાજ મંદિર અધૂરા રહેશે તો ઠપકો નહીં દે, ને હવેલી અધૂરી રહેશે તેનો નહીં દે, ને રૂપિયાનો નહીં દે. આપણને તો જોટલો ધર્મ લોપાશે તેટલો ઠપકો દેગે. માટે ધર્મમાં ખચરદાર રહેવું. તો ભગવાન રાજી થશે. '૧૦ એ ધર્મ તે કંઈ બાહ્યાચારનો ધર્મ નથી, ને એ મંદિર તે નર્મ ઇટચૂનાનુ નહીં પણ ધણી જિંચી જાતનુ મંદિર છે, એ જતાવવા કહે છે : 'શિખર ચડીને મંદિર સંપૂર્ણ ક્યારે થાય ? ઉત્તર જે ધર્મ જ્ઞાનાદિક ગુણને પુરુષપ્રપત્તને કરીને જ્યારે અતિ પક્ષ કરે ને તેણે કરીને વાસના નિર્મૂળ થઈ જાય ત્યારે શિખર ચડે ને મંદિર પૂરું થયું કહેવાય, ને તે વિના તો અધૂરું જ કહેવાય. '૧૧

ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ કહેલી એક વાત છે. એક સાતસંગી સામે જોઈ તેમણે કહ્યું : 'તમારે મૂર્તિ તો છે, પણ મંદિર વિના પધરાવશે ક્યાં ? માટે ભગવાન પધરાવવા હોય તો આમાં (વચનામૃતમાં તથા પોતે બોલેલા એવા શ્લોકોમાં) કહ્યું એવું મંદિર કરતાં શીખો. તો ભગવાન રહે ' પછી કહે : 'આ મંદિર સારું મૂર્તિઓ લેવા ગયા ત્યારે સમાટે કહ્યું કેવી મૂર્તિઓ કાઢી આપુ ? સાધુએ કહ્યું આ નકશા પ્રમાણે કાઢી આપો. ત્યારે સમાટે કહ્યું સાખો રૂપિયાનુ મંદિર હોય ત્યારે એવી મૂર્તિઓ ગોળે. પછી સાધુએ કહ્યું મંદિર પ્રમાણે જ મૂર્તિઓ લેવા આવ્યા છીએ. ત્યારે કહે કાઢી આપુ. પછી સમાટે મૂર્તિઓ કાઢી આપી. તેમ આપણે જ્ઞાનરૂપ થયા વિના પુરુષોત્તમ ભગવાનને પધરાવશું ક્યાં ? માટે પુરુષોત્તમ ભગવાનને પધરાવવા હોય તો જ્ઞાનરૂપ થવું. '૧૨

આવા ઉદાત્ત ઉપદેશમાં જિંચનીચબાવ અને અરપૃસ્પતાને સ્થાન શી રીતે હોઈ શકે ?

टिप्पण्यो

१. आ. भा. भुवः 'हिन्दु वेदधर्म', पृ. ३१४.

२. हिरोरसाध ध. भराउवाणा : 'सहस्रनामं देवताभि अथवा देवताभिनारायण संप्रदाय', पृ. ६३-४.

३. कस्यापि प्राणिनो हिंसा नैव कार्यात्र मामकैः ।

देवतापितृयागार्थमप्यजादेश्च हिंसनम् ।

न कर्तव्यमहिंसैव धर्म. प्रोक्तोऽस्ति यन्महान् ॥

स्त्रिया धनस्य वा प्राप्त्यै साम्राज्यस्यापि वा वञ्चित् ।

मनुष्यस्य तु कस्यापि हिंसा कार्या न सर्वथा ॥

शिक्षापत्री ११-३.

४. आ. भा. भुवः 'हिन्दु वेदधर्म', पृ. ३१४.

५. वयनाभृत, पृ. १३८-९

६. वयनाभृत, पृ. १९९.

७. स्ववर्णाश्रमधर्मो यः ॥ हातव्यो न केनचित् । शिक्षापत्री २४.

८. हिरोरसाध ध. भराउवाणा : 'सहस्रनामं देवताभि', पृ. ११-३३.

९. भाव्य शमदमक्षाभित्सन्तोपादिगुणान्वितैः ।

ब्राह्मणैः शौर्यधैर्यादिगुणोपेतैश्च साहजैः ॥

वैश्यैश्च कृषिवाणिज्यकुसीदमुखवृत्तिभिः ।

भवितव्य तथा शूद्रैर्द्विजसेवादिवृत्तिभिः ॥ शिक्षापत्री ८९, ९०.

१०. यथाशक्त्युद्यमः कार्यो निजवर्णाश्रमोचितः । शिक्षापत्री १४०.

११. अप्राह्मन्नेन पक्वं यदन्नं तदुदकं च न ।

लगात्तायपुरोऽन्यत्र ग्राह्यं कृष्णप्रसाद्यपि ॥ शिक्षापत्री १९.

१२. वयनाभृत, पृ. ५४८.

१३. वयनाभृत, पृ. ६७.

१४. वयनाभृत, पृ. ६६७.

१५. वयनाभृत, पृ. ४८०.

१६. वयनाभृत, पृ. ४८५.

१७. वयनाभृत, पृ. ४६१.

१८. वयनाभृत, पृ. ५३४.

१९. वयनाभृत, पृ. ६६१-२.

૨૦. વચનામૃત, પૃ. ૬૯૫.

૨૧. વચનામૃત, પૃ. ૭૪૫.

૨૨. વચનામૃત, પૃ. ૫૨૪.

૨૩. વચનામૃત, પૃ. ૫૩૧.

૨૪. વચનામૃત, પૃ. ૬૬૩.

૨૫. શ્રીરવામિનારાયણ ભાગવત, પૃ. ૬૭૪.

૨૬. મક્તૈસ્તદિતરૈર્મલે ચન્દનાદીન્ધનોદ્રવે ।

ધાર્યે કષ્ઠે લલ્લટેડ્ય કાર્યઃ કેવલચન્દ્રકઃ ॥ શિક્ષાપત્રી ૪૫.

૨૭. હસ્તવાદ્યેષુ નિત્યં ચ કુળામન્દિરમાગતૈઃ ।

પુંમિઃ સૃષ્ટ્યા ન ધનિતાસ્તત્ર તામિશ્વ પૂરુષાઃ ॥

શિક્ષાપત્રી ૪૦.

૨૮. પ્રાણાપયુપપત્ત્યા લીર્ણાં સ્વેર્ણાં ચ વા વરચિત્ ।

તદા સૃષ્ટ્વાપિ તદ્રક્ષા કાર્યાં સંભાષ્ય તાશ્ચ યા ॥

શિક્ષાપત્રી ૧૮૨.

૨૯. વચનામૃત, પૃ. ૪૩૦.

૩૦. વચનામૃત, પૃ. ૫૧૫.

૩૧. વચનામૃત, પૃ. ૪૫૧-૨.

૩૨. વચનામૃત, પૃ. ૪૬૪.

૩૩. વચનામૃત, પૃ. ૪૬.

૩૪. સદ્ગુરુ નિર્ગુણદાસ સ્વામીની વાતો, ૩૫૮.

૩૫ એન. ૧૫૧.

૩૬ એન. ૨૮૨.

૩૭. ઠિરોરલાલ ધ. મરાઠવાળા : 'હરિનનબંધુ', પૃ. ૧૧-૩૩.

૩૮. એન.

૩૯. વચનામૃત, પૃ. ૪૭૧.

૪૦. વચનામૃત, પૃ. ૬૦૬.

૪૧. વચનામૃત, પૃ. ૫૩.

૪૨. શ્રીરવામિનારાયણ ભાગવત, પૃ. ૨૬.

૪૩. સદ્ગુરુ નિર્ગુણદાસ સ્વામીની વાતો, ૪૭૭.

૪૪. શ્રીરવામિનારાયણ ભાગવત, પૃ. ૩૭૧.

૪૫ એન. પૃ. ૨૬૧-૨

- ૪૬ સદ્ગુરુ નિર્ગુણદાસ સ્વામીની વાતો, ૧૧૪, ૧૪૮, ૪૮૪
 ૪૭ એજન, ૫૩૪
 ૪૮ શ્રીસ્વામિનારાયણ ભાગવત પૃ ૩૨-૩
 ૪૯ એજન પૃ ૧૯૯, ૨૩૨, ૨૭૩, ૨૭૬
 ૫૦ વચનામૃત, પૃ ૪૬૭
 ૫૧ શ્રીસ્વામિનારાયણ ભાગવત, પૃ ૪૯૦-૧
 ૫૨ એજન, પૃ ૪૭૬ ૪૮૫
 ૫૩ હૃદય શિવાલ્યાદીનિ દેવગારાણિ ધર્મનિ ।
 પ્રણમ્ય તાનિ તદેવદર્શન કાર્યમાદયત્ ॥ શિક્ષાપત્રી ૨૧.
 ૫૪ સર્વવૈષ્ણવરાજશ્રીવલ્લભાચાર્યનંદન ।
 શ્રીવિક્કલેશ કૃતવાન્ ય મનોત્સવનિર્ણયમ્ ।
 કાર્યાસ્તમનુસૃત્યૈવ સર્વ એવ મતોત્સવા ।
 સેવારીતિશ્ચ કૃણાસ્ય ગ્રાહ્યા તદુદિતૈવ હિ ॥ શિક્ષાપત્રી ૮૧-૨
 ૫૫ મશરૂવાળા 'હરિજનભક્ત', પ ૧૧-૩૩
 ૫૬ રાતાનંદ શુનિ વિરચિત શ્રી સત્સંગી છંદન', ગુજરાતી અનુવાદ
 (અનુવાદક માધવવાલ દલમુખરામ કોઠારી), પ્રકરણ ૧,
 પૃ ૧૧૮-૧૨૩ કેટલાં અક્ષરો દેવનાગરીમાં અમે મૂક્યા છે
 ૫૭ એજન, પ્રકરણ ૪ પૃ ૧૭૧
 ૫૮ એજન, પ્રકરણ ૪, પૃ ૧૭૨
 ૫૯ સદ્ગુરુ ગોપાળાનંદ સ્વામીની વાતો ૯૭
 ૬૦ એજન, ૧૨૪
 ૬૧ એજન, ૧૯૬
 ૬૨ સદ્ગુરુ શુભાનીતાનંદ સ્વામીની વાતો, ૨, ૧૩

બીજા સાધુસંતો

૧

સવ વર્ણ અને જાતિમાં જન્મેલા ઋષિમુનિઓ તે સાધુસંતો ભારતવર્ષમાં થઈ ગયા છે. વાઙ્મીકિ લૂંટાર હતા તેમાંથી ઋષિ કેવી રીતે બન્યા તેની દંતકથા જાણીતી છે. નારદ પૂર્વજન્મમાં દાસીના પુત્ર હતા. મા વેદવાદી બ્રાહ્મણોને ત્યાં કામ કરતી, તે ચાતુર્માસ માટે રહેલા યોગીઓની સેવા માટે એ દાસીના દીકરાને રાખવામાં આવેલો. ત્યાં મનોહર હરિકથા ગવાતી તે શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળતાં તેના મનમાં પદે પદે પ્રિય કીર્તિવાળા ભગવાનને વિશે અવિચળ ભક્તિ પેદા થઈ. પોતાને જ્યારે જવાનો વખત આવ્યો ત્યારે એ દીનવત્સલ યોગીઓએ સાક્ષાત્ ભગવાને કહેલું શુભતમ જ્ઞાન બાળક નારદને આપ્યું. પછી, ધ્રુવની પેઠે, એ બાળકે ઉત્તર દિશામાં જઈ ધીર નિર્જન વનમાં તપ કર્યું. તેણે જે રીતે સાંભળેલું તે રીતે આત્મા વડે પોતાના અંતરાત્માનું ધ્યાન ધર્યું; ને હરિના ચરણકમળનું ધ્યાન ધરતાં ધરતાં તેના હૃદયમાં ધીરે ધીરે હરિ પ્રગટ થયા. આ દાસીપુત્રના મરણ પછી બીજે કડપે તેનો નારદપે જન્મ થયો. શદ્ર દાસીના પુત્રે એ જ જન્મે જિંચામાં જિંચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને હરિનો કેવો સાક્ષાત્કાર કર્યો, તે આ વાતો બતાવે છે. એટલે એક મન્યમાં કહ્યું છે: ‘જે ભગવાનના ભક્તો છે તે કંઈ ખરા શદ્ર નથી; તેઓ તો ઉત્તમ ભક્તો છે. પણ જેમને જનાર્દનને વિશે ભક્તિ ન હોય તેવા માણસો, બહેને ગમે તે વર્ણના હોય, તોયે તે જ ખરા શદ્ર છે.’

પોતાનો ગમે તેવો હલકો ગણાનો ધધો કરવા છતાં માણસ જ્ઞાતી થઈ શકે એના દષ્ટાન્ત માટે મહાભારતમાં ધર્મવ્યાધની કથા આપેલી છે. કૌશિક નામના એક વિદ્વાન ને તપસ્વી પણ કોધી

બ્રાહ્મણને એક સતી સ્ત્રીએ ક્રોધ છોડવાની શિખામણ આપતાં કહ્યું કે 'હે દિગ્વેદ' ક્રોધ એ માણસના શરીરમાં રહેલો તેનો શત્રુ છે. જે ક્રોધ અને મોહ બેનો ત્યાગ કરે છે તેને દેવો બ્રાહ્મણ કહે છે. સ્વાધ્યાય, દમ, સરજતા (આર્જવ), અને ઇન્દ્રિયોનો સતત નિગ્રહ એ બ્રાહ્મણનો ધર્મ છે.' પછી સૂચ્યું કે 'પરમ ધર્મ તે શુ એ જાણવું હોય, તો મિથિયામાં એક સત્યવાની, નિતેન્દ્રિય, ને માતૃપિતાની સેવા કરનારો ધર્મવ્યાધ રહે છે તેની પાસે જઈને પૂછો.'^૩ કૌશિક તે પ્રભાણે મિથિયા ગયો. ધર્મવ્યાધ દુકાને માંસ વેચતો બેઠો હતો. તે બ્રાહ્મણને પોતાને ઘેર લઈ ગયો; તેને પાણી પાડ્યું; ને પછી કહ્યું : 'હું બીજાએ મારેલા પ્રાણીનું માંસ વેચું છું. હું હત્યા કરતો નથી, તેમ હું પોતે કદી માંસ ખાતો નથી. બાપદાદાનો જે ધધો છે તે મારે આશ્રવિકા માટે કરવો રહ્યો, માટે કહું છું.' બીજાને પણ ધણો ધર્મોપદેશ વ્યાધે બ્રાહ્મણને આપ્યો. તે સાંભળી કૌશિકે કહ્યું : 'તમે ધર્મ ધણો સારી રીતે સમજાવો છો. આવું તો બીજા કોઈ સમજાવીને કહેતું નથી. મને તો લાગે છે કે તમે દિવ્ય પ્રભાવવાળા મહર્ષિ છો.'^૪ એ વ્યાધ માતૃપિતાની કેવી સેવા કરતો હતો તે બ્રાહ્મણે જોયું; 'આ સેવા કરતાં ચડે એવો બીજો ધર્મ નથી,' એમ ધર્મવ્યાધે કહ્યું તે સાંભળ્યું, અને કહ્યું : 'હું અહીં આવ્યો ને તમારો સત્સંગ કરવા પામ્યો એ મારું સહબાળ્ય. ધર્મ બતાવનાર આવા માણસો જગતમાં મળવા મુશ્કેલ છે. હજારો માણસમાં કોઈ એકાદ માણસ ધર્મ જાણનારો હોય કે ન પણ હોય. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! તમારા સત્યથી હું રાજ થયો છું. જે શાશ્વત ધર્મ જાણવો બહુ કઠિણ છે તે અહીં શરૂ થોનામાં વાસ કરે છે. હું તમને શરૂ માનતો જ નથી. તમે શરૂ જન્મ્યા એમાં બાવિનો જ કંઈક હાથ હજો. જે શરૂ દમ, સત્ય અને ધર્મનું નિરંતર આચરણ કરતો હોય તેને હું ખરો બ્રાહ્મણ માનું છું. આચરણથી જ માણસ દિગ્વેદ બને છે. તમારામાં તો પ્રજ્ઞા છે, મેધા છે, વિપુલ બુદ્ધિ છે. તમે જ્ઞાનતૃપ્ત છો, ધર્મવિત્ત છો. તમારે વિશે મને જરાયે શોક થતો નથી.' વ્યાધે બ્રાહ્મણને હાથ જોડીને નમસ્કાર કર્યો. અને બ્રાહ્મણ વ્યાધની પ્રદક્ષિણા કરી ઘેર

જવા નીકળ્યો. આ કથા સાંભળી યુધિષ્ઠિરે માર્કંડેય ઋષિને કહ્યું :
 'આ તો અતિ અદ્ભુત ને ઉત્તમ વ્યાખ્યાન કહેવાય.' ૫

યુધિષ્ઠિરે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો. કૃષ્ણે પાટલા પર એક શંખ મુકાવીને કહ્યું હતું કે 'યજ્ઞ પૂરો થશે ત્યારે આ શંખ આપોઆપ વાગશે; ને એ વાગશે ત્યારે જ યજ્ઞ પૂરો થયો ગણાશે.' હોમહવન થયા, હજારો અતિથિ આવેલા તે જમ્યા, પણ શંખ વાગ્યો નહીં. કૃષ્ણ કહે : 'કોઈ પ્રમુખકર્તા સંત જન્મવો બાકી રહ્યો હોવો જોઈએ. પોતાને દાસનો પણ દાસ માનતો હોય, જેનામાં અભિમાનની ગંધ સરખી ન હોય, એવો સંત શોધી કાઢીને તેને જમાડો. તો યજ્ઞ પૂરો થાય.' એવો સંત ક્યાંથી શોધવો? કૃષ્ણે વાલ્મીકિ નામના એક શ્વપાક (ચાંડાળ)નું નામ બતાવ્યું, ને તેનું ઠેકાણું આપ્યું. બીમ અને અશ્વૃંન તેને ઘેર ગયા. શ્વપાક તો એમને આવેલા જોઈ કામકાજ છોડીને જામે થઈ ગયો, ને થરથર કાંપવા લાગ્યો. બીમ અશ્વૃંન એને પગે લાગ્યા ને કહ્યું : 'તમે આ જગતમાં સકલ શિરોમણિ છો. તમારી તોલે આવે એવો બીજો કોઈ નથી. તમે કૃપા કરી અમારે ત્યાં આસો. તો અમારો યજ્ઞ પૂરો થાય.' શ્વપાક આવ્યો. દ્રૌપદીએ જાતજાતની રસોઈ જાતે બનાવી. શ્વપાકને બહાર જમવા ન બેસાડતાં રસોડામાં જ જમવા બેસાડ્યો. શ્વપાક જમ્યો તોયે શંખ વાગ્યો નહીં! કૃષ્ણ કહે : 'કોઈ મનથી પણ એનું અપમાન કર્યું હોવું જોઈએ. નહીં તો શંખ વાગ્યા વિના રહે નહીં.' પાંચે પાંડવોએ કહ્યું : 'અમે તો મનમાં એમને વિશે ખૂબ વિચાર આવ્યો નથી.' કૃષ્ણે દ્રૌપદીને પૂછ્યું. દ્રૌપદીએ કહ્યું : 'હા, મારા મનમાં જાંચનીચતો વિચાર આવ્યો હતો ખરો.' આ દોષ માટે દ્રૌપદીએ શ્વપાક વાલ્મીકિની ક્ષમા માગી, એટલે શંખ વાગ્યો. કવિ કહે છે કે 'જેની જમ્યાથી યજ્ઞ પૂરો થયો તે જ ખરો શિરોમણિ કહેવાય.' આ વાત મૂળ મહાભારતમાં નથી, પણ નાભાણની 'ભક્તમાળ'માં આપેલી છે. ૬ એ બતાવે છે કે 'ભક્તમાળ' જેવા સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથના લેખકની બાવના કેવી હતી. આ કથા આપણા લોકો આજે કેટલાંયે સૈકાંથી વાંચતા સાંભળતા આવ્યા છે, એક ભક્ત

કવિએ કહ્યું છે કે ‘કોઈને જિંદગી કે નીચ ન માનો. જે હરિને ભજે તે હરિનો થાય છે.’^૭

રાગ હરિશ્ચન્દ્રે પોતાનું વચન પાળવા ચાંડાલને ત્યાં વેચાઈ સ્મશાનમાં રાખી ઉપરથી કંઈનું વસ્ત્ર લેવાનું કામ ક્યું હતું. તેમની કસોટી પૂરી થઈ રહી ત્યારે સાક્ષાત્ ધર્મે પ્રગટ થઈ રાગને કહ્યું : ‘મેં જ તમારી પરીક્ષા કરવા ચાંડાલનું કપ ધારણ કર્યું હતું. તમે પરીક્ષામાં પાર જીત્યાં. હવે તમે ખુશીથી સ્વર્ગે જઈ શકશો.’ રાગ કહે : ‘મારા વિદ્યોગથી અયોધ્યાની મારી પ્રજા બચાવવા થતી હશે. તેને મૂકીને મારાથી એકલા સ્વર્ગે કેમ જવાય? તમે મારી પ્રજાને પણ મારી જોડે સ્વર્ગે લઈ જાઓ તો મને વાંધા નથી; નહીં તો મને સ્વર્ગમાં રહેવા કરતાં તેમની જોડે નરકમાં રહેવાનું વધારે ગમશે.’ ધર્મ કહે : ‘એમનાં સહુનાં કર્મ તો જુદાં જુદાં હશે. તે બધાં માણસ એકસાથે સ્વર્ગમાં કેમ જઈ શકે?’ રાગ કહે : ‘મારાં જે કર્મોને લીધે તમે મને અનન્ત કાળ માટે સ્વર્ગે લઈ જવા માગો છો. તે કર્મોનું ફળ એમને સહુને સરખે ભાગે વહેંચી આપો. પછી એમની જોડે મને સ્વર્ગનું સુખ એક પળવાર પણ મળશે તોયે હું રાજ થઈશ. પણ એમનાં વિના એકલો તો હું અનન્ત કાળ પણ સ્વર્ગમાં રહેવા નથી માગતો.’ દેવે કહ્યું : ‘તથાસ્તુ.’ અયોધ્યાનાં સહુ માણસો — પુરોહિત, સ્ત્રીઓ, બાળકો, ચાંડાલો સુધ્ધાં — રાગ સાથે સ્વર્ગે ગયાં. તે પછી વિશ્વામિત્રે અયોધ્યા ફરી વસાવી, ને રાહિતને ગાદીએ બેસાડ્યો. રાગએ ચાંડાલનું કામ ક્યું તેથી તેને કે તેના વંશને જરાયે કષ્ટક લાગ્યું નહીં. જિજ્ઞેષા એ તો આખી પ્રજાને લઈને સ્વર્ગમાં ગયે.

નિષાદ પિતા ને બ્રાહ્મણ માતાની સંતતિ — જે સ્મૃતિઓની વ્યાખ્યા અનુસાર ચાંડાલ ગણાય — તે પણ સંસ્કાર અને શિક્ષણ વડે શુદ્ધ થઈને તે જ જન્મે બ્રાહ્મણ ગણાવાનો એક દાખલો ભવિષ્યપુરાણમાં આપેલો છે. વિક્રમ રાગના વખતમાં ત્રિપાટી નામનો એક બ્રાહ્મણ પરગામ ગયેલો તે દરમ્યાન તેની સ્ત્રીને નિષાદ ભતિના કંઠિયારાથી દીકરો થયો. ત્રિપાટીએ માદીકરને કાઢી મૂક્યાં,

તે વનમાં નિપાદ પાસે જઈને રહ્યાં. છોકરો ચોરીને ધંધે ચડ્યો, ને નામીચો ચોર જન્યો. એક વાર એક બ્રાહ્મણને ઘેર ચોરી કરવા ગયેલો, ત્યાં કથા સાંભળી તેનું મન જદ્વાયું. તેણે ચોરીનું ધન બધું બ્રાહ્મણને સુપરન કર્યું; બ્રાહ્મણને શિષ્ય થયો; ને તેણે આપેલા મન્ત્રનો જપ કર્યો. મન્ત્રના પ્રભાવથી તેના અંગમાંનું પાપ નીકળી ગયું. બાર વરસે તેણે મહાદેવી અન્નપૂર્ણાને પ્રસન્ન કરી. દેવી તેને સ્વપ્નમાં અગ્નિદા આપીને અન્તર્ધાન થઈ ગઈ. બુદ્ધિશાળી બ્રાહ્મણ ઉત્તમ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરીને જીત્યો; અને તે આગળ જતાં રાજા વિક્રમાદિત્યના યજ્ઞમાં આચાર્ય થયો. ૮

એક બીજા પણ ચાંડાલ સંતની વાત છે. એક બ્રાહ્મણ ચોમાસામાં ભાગવતની કથા સંભળાવવા ગયા હતા. સપ્તાહ પૂરી થયા પછી એમને થયું, ચાલો એક સપ્તાહ નંદગામમાં પણ સંભળાવું. રસ્તે જતાં ચોરની બીક લાગી. થયું કેઈ સંગાય હોય તો આગળ જઈ. એમ કરીને સંગાયની રાહ જોતા બેઠા. એટલામાં એક ચાંડાલ ત્યાંથી નીકળ્યો. તે પણ નંદગામ જતો હતો. પંડિતજીએ એનો સંગીથ કર્યો. નંદગામની ભાગોળે કૂવો જોઈ પંડિતજી થોભ્યા, દોરીલોટો કાઢી કૂવામાંથી પાણી કાઢીને પીધું, ને પછી ચાંડાલને કહ્યું: ‘અરે! તું પણ થાક્યો છે. ક્યાંકથી ખોપરીનો કકડો કે માટલાનો ભાંગેલો ટુકડો મળે તો લઈ આવ. તને પણ પાણી આપું. આપણે નંદગામની ભાગોળે તો આવી પહોંચ્યા છીએ. તું પાણી પી લે, પછી ગામમાં જઈએ.’ ૯ પંડિતજીની વાત સાંભળી ચાંડાલે કહ્યું: ‘અગાઉ અમારા રાજા વૃષભાનુની દીકરી નન્દ રાજાના દીકરા કૃષ્ણ વેરે પરણાવેલી. એ તો મારી પણ દીકરી થઈ. એટલે આ ગામનું પાણી મારાથી ન પિવાય. દીકરીનું ધન ન લેવાય એટલું તો હું પણ સમજું છું.’ ૧૦ ચાંડાલના મોંના આ બોલ સાંભળી પંડિતજી દોરીલોટો ભોંય પર મૂકી, ભાવવશ થઈ, ચાંડાલને પગે પડ્યા. તેમની આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં, ને તેમણે ચાંડાલને કહ્યું: ‘ભાઈ, ધન્ય છે તને!’ ૧૧

ચક્રિક નામના એક બીજાની વાત છે. તે ભગવાનનો ભક્ત હતો. મનમાં ને જીભે એને નિરંતર ભગવાનનું રટણ હોય: વનમાં એને એક

મૂર્તિ જડેલી. બીજા જે ક્ષણ મળે તે ચાખે, ને મીઠું હોય તે મોંમાંથી કાઢી ભગવાનને ધરાવે. એક દિવસ ક્ષણ જીમ પર મૂકતાં જ ગળામાં ઊતરી ગયું. એને દુઃખ થયું. સૌથી સારી ચીજ હોય તે ભગવાનને અર્પણ કરવી જોઈએ, એટલું જ તે સમજતો હતો. તેણે કુહાડી લઈ ગળું એક તરફથી કાપ્યું, ને તેમાંથી ક્ષણ કાઢી ભગવાનને ધરાવ્યું. ગળામાંથી લોહીની ધાર છૂટવાને લીધે તે બેહોશ થઈને પડ્યો. ભગવાન ત્યાં પ્રગટ થયા, ને કહેવા લાગ્યા : ‘આ ચક્રિકના જેવો મારો કાઈ ભક્ત નથી. એનું ઋણ ફેડાય એવી એને આપવાની ચીજ મારી પામે કઈ છે ?’^{૧૨} એના માથા પર હરિએ હાથ મૂક્યો એટલે એનું દુઃખ મટ્યું ને તે બેઠો થયો. હરિએ પોતાના પીતાંબર વડે તેના અંગ પરની ધૂળ લૂછી નાખી, અને એને જે જોઈએ તે માગવાનું કહ્યું. બીજા કહે : ‘હે પરશ્વહા ! હે કૃપાળુ પરમાત્મા ! મેં તમારાં દર્શન કર્યાં, પછી મારે બીજા શાની જરૂર રહે ? પણ, હે સદ્ગુણનારાયણ, તમારે વર આપવો જ હોય, તો એટલું આપો કે મારું ચિત્ત તમારે વિષે જ એટલું રહે.’

પદ્મપુરાણમાં એક કથા એવી છે કે નરોત્તમ નામનો એક બ્રાહ્મણ મૂક ચાંડાલ, પતિવ્રતા શુભા, વૃક્ષાધાર વૈશ્ય, અદ્રોહક ચાંડાલ, અને પુરુષોત્તમ વૈષ્ણવ એ પાંચ જણ પાસે વારાફરતી જ્ઞાન મેળવવા ગયો હતો. અદ્રોહક ચાંડાલ પર ખોટું આજીવન આવવાથી તે જાતે ચિતા સળગાવી તેમાં ફેલી પડેલો, પણ તેને કશી આંધ્ર આવી નહોતી. તેને વિષે દેવાએ કહેલું : ‘આ અદ્રોહકે કામને છતીને જાણે ચૌદ ભુવન છતી લીધાં છે. એના હૃદયમાં વાસુદેવ સદા વિરાજે છે.’ મૂક ચાંડાલને વિષે વિષ્ણુએ કહેલું : ‘મૂક ચાંડાલ પુણ્યાત્માઓમાં પ્રધાન તીર્થંકર છે.’

૨

અન્યજ ભક્ત નંદનું નામ પાછળ આવી ગયું છે. તે નાનપણથી જ માત્રીના શિવર્ત્તિંગની આસપાસ નાચતો, નટરાજ શિવનું રટણ કરતો, દૂરથી શિવમન્દિરનું દર્શન કરતો, ઉત્સવમાં દૂર ઊભો રહીને પણ મનથી ભજતો, ને પરોપકાર કરવાની તક કદી ગુમાવતો નહીં.

મોટપણે તે મૃદંગ મોટેનું ચામડું સરસ રીતે કેળવીને ભક્તિભાવે શિવમંદિરમાં અર્પણ કરતો. શરીરે ભરમ લગાડી શિવના નામનું રટણ કરતો નાચતો. એક વાર તેણે એક બ્રાહ્મણ પાસેથી ચિદંબરમના નટરાજનું માહાત્મ્ય સાંભળ્યું. ત્યારથી એને એ નટરાજની લહે લાગી. તે રાતે જ તેણે ચિદંબરમ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેના જાતભાઈઓએ કહ્યું : ‘અત્યારે મોડી રાત થઈ છે. મંદિરનાં દાર બંધ થઈ ગયાં હશે. વળી તું જે બ્રાહ્મણનો નોકર છે તેમની પણ રજા તારે લેવી જોઈએ; નહીં તો એ તારા પર ગુસ્સે થશે.’ નંદે એ વાત માની; તેને થયું નટરાજની ઇચ્છા હશે ત્યારે મને દર્શન મેળાવશે. પછી તેણે તે તેના જાતભાઈઓએ મળીને એક તળાવ ખોદ્યું. નંદને તો ઊંડાં બેસતાં, ખાતાં પીતાં, કામ કરતાં એક નટરાજનું જ ધ્યાન હતું. તેણે પોતાના જાતભાઈઓની બજનમંડળી બનાવી. તેનું હૃદય અત્યંત કામળ થયું. પ્રાણીમાત્રની સાથે તે પ્રેમ અને નરમાશથી વર્તવા લાગ્યો. કડવું વેણુ, ગાળ, હત્યા, માંસાહાર વગેરે તેણે વર્ત્યં કર્યાં તેને સૃષ્ટિમાં બધે શિવનાં જ દર્શન થતાં. તે નટરાજના ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઈ જતો, ને તેની આંખમાંથી આંસુની ધાર વહેવા માંડતી. તેના જાતભાઈઓને થયું કે નંદને પિશાચ વળગ્યો છે. તેમણે જંતરમંતર શરૂ કર્યાં. પેદારિ, વીર વગેરે ક્રુદ્ધ દેવોની બાધાઓ રાખી, ને તેમને રીઝવવા બકરાં કાપવા માંડ્યાં. તે જોઈ નંદનું હૈયું કપાતું. તેના શેડે તેને ચિદંબરમ જવાની રજા ન આપી. નંદે એમાં પણ નટરાજની ઇચ્છા જોઈ શાન્તિ રાખી. વૃક્ષ, પક્ષી, જળ સર્વમાં તેને નટરાજ દેખાવા લાગ્યા. તેના જાતભાઈઓએ તેને કેકાણે લાવવા માર સુખ્યાં માર્યો. નંદે નટરાજને પ્રાર્થના કરી : ‘હે પ્રભુ ! એ અજ્ઞાને લોકોને તું ક્ષમા કર.’ તેના મનમાં દયા વધતી ચાલી. રસ્તે કીડીમંઠાડી જુએ તોયે ઉપાડીને કોરે મૂકે. માણસમાત્ર જોડે મૃદુ વાણીથી બોલે. તેના કામકોષ સમી ગયા. તેના મુખ ઉપર નવું તેજ ઝળકવા લાગ્યું તેણે શેડ પાસે ફરી ચિદંબરમ જવાની રજા માગી. શેડે કહ્યું : ‘હમણાં કાપણીના દહાડા છે. કાપણી પૂરી થયે જ-જ.’ સાંજે શેડ ખેતરમાં જઈને જુએ છે તો કાપણી ચર્ચ મચેલી ને દાણા

ખજામાં આવી ગયેલા. બ્રાહ્મણ છક યજ્ઞ ગયો. તેને થયું આ નંદનો જ પુણ્યપ્રતાપ. તેણે નંદને કહ્યું: 'તારા જોવો પવિત્ર ભક્ત મેં કાઠ જોયો નહીં. તને નોકર ગણ્યો એ મેં ઘેર પાપ કયું'. આજથી તું મારો શેઠ, ને હું તારો નોકર. મારી આખી મિલકત અને જમીન તારી છે. તું સંકર પાસે જા, ને મને ઉદ્ધારનો રસ્તો બતાવ.' બ્રાહ્મણ ગળગળો યજ્ઞને નંદને પગે પડ્યો. બ્રાહ્મણત્વનું તેનું અભિમાન ગળી ગયું. 'તું જ મારો ગુરુ ને દેવ છે, મને પાનકીને ક્ષમા કર,' એમ કહી તે નંદને બેઠી પડ્યો. નંદ ચિદંબરમ જવા નીકળ્યો. થોડે ગયો એટલામાં બ્રાહ્મણે હાક મારીને પૂછ્યું: 'હે સદ્ગુરુ! તમે પાછા ક્યારે આવશો? તમારાં દર્શન ફરી ક્યાં થશે?' નંદે કહ્યું: 'શેઠ! ચિદંબરમ ગયા પછી પાછા શા સારુ આવવું પડે? શિવનાં દર્શન થયા પછી પાછા આવવાનું હોય નહીં. શિવનાં દર્શન થાય એ જ મોક્ષ. હવે હું પાછો નહીં આવું. હવે તો જ્યાં નટરાજ ત્યાં હું. આ દેહ ને આ સંસાર બંનેને કાયમના રામરામ!' નંદ ગાતો, નાચતો ફૂદતો ચિદંબરમ પહોંચ્યો. એના આનંદનો પાર નહોતો. ચિદંબરમમાં બ્રાહ્મણોએ પહેલાં તો એને મંદિરમાં પેસવા દેવાની આનાકાની કરી, પણ નટરાજની આજ્ઞા થતાં તેને વાજતેગાજને મંદિરમાં સર્પ ગયા. નંદ એકાગ્ર ચિત્તે શિવનાં સ્તોત્ર ગાતો નટરાજની મૂર્તિ પાસે ગયો, ને લોકોના દેખનાં જ અસોપ યજ્ઞ ગયો. તેની જ્યોત નટરાજની જ્યોતમાં ભળી ગઈ. સર્વત્ર નંદનો જલ્પજ્વલાર થયો. દક્ષિણ ભારતના પ્રમિદ્દ ૬૩ રૌવ મંત્રોમાં નંદનારની પણ ગણના થાય છે, અને શિવમંદિરોમાં એક કોરે તેની મૂર્તિની પણ પૂજા થાય છે. તેનો મન્દિરપ્રવેશ માગશ્વર મહિનામાં થયેલો; એટલે ત્યારથી દર વરમે એ મહિનામાં તામિલનાડની હજારો નમ્મણીઓ નવાં કપડાં ને ધરેજી પહેરીને નંદનાં રમેલાં ગીત ગાય છે ને નાચે છે.

‘સત કવિ કનકદામ મૂળ ધારવાઃ તરુના ખાડ ગામના રવીર
એમનું અમય નામ વીરનાયક જન અંત્યજની. ધંધો શિકારીનો.
અચૂક ખાગુ મારી હમ્મ વેધવામાં એમની તોલે આવે એવો એમના
વખતમાં બીજો ન હતો. ચિત્રકબ્દુર્મ (દામનું ચિત્રવદુર્ગ)ના રાજની

તોફરીમાં એ મેનાપતિના કોદા મુધી ચડ્યા. પૈસા અને પ્રતિષ્ઠાના વ્વામી બન્યા. પણ એક વખતે એક લડાઈમાં એમને ઉપરતિ થઈ. અંદરના અવાજે પડકાર કર્યો કે “આપ! આ બધી દુનિયાની માયા છોડી દે, અને એકતારી ને બિહાપાત્ર હાથમાં લઈને દાસ થા. વીરનાયકે શ્રદ્ધાસંસાર છોડ્યો, ને યાત્રાએ જપડ્યા. તિરુપતિ, કાચી, કલહદ્રી વગેરે ફરી વિજયનગર ગયા. એ વખતે મહાન કૃષ્ણ દેવરાય રાજ્ય કરતા હતા. અહીં વીરનાયકને એમના ગુરુ મળ્યા. એમણે માધ્ય સંપ્રદાયની દીક્ષા લીધી, અને ફરી યાત્રાએ જપડ્યા.

‘ચિદંબરમ, શ્રીરંગમ, મદુરા, રામેશ્વર, અનન્તરશયન, કન્યા-કુમારી, ગોકર્ણ’ વગેરે યાત્રાઓ કરી અનેક જાતનાં કષ્ટ વેડી કનકદાસ (વીરનાયક) ઉડપી આવી પહોંચ્યા. ઉડપી એટલે સુસ્ત મનાતનીઓનું ચાલું. કનક જેવા અન્યજને જીભા રહેવા કોણ હૈ? પછી બિહા મળવી તો દૂર જ રહી. અનેક સાંસા પડ્યા પછી વાલ્મિરાજ સ્વામીનું ધ્યાન એમના તરફ ગયું. ઉડપીના મન્દિરની વ્યવસ્થા જુદા જુદા આઠ મહના સ્વામીઓ પાસે છે. એમાંના સોડે મહના મુખ્ય તે વાલ્મિરાજ સ્વામી. અસાધારણ વિદ્વાન અને ધર્મશીલ તરીકે તેમની ખ્યાતિ હતી. તેમણે જોઈ લીધું કે કનકદાસ તો પોતાના કરતાં પણ ચડે એવો છે. મન્દિરની પૂજા થયા પછી વાલ્મિરાજ સ્વામી રિવાજ પ્રમાણે હસ્તોદક આપે, અને પછી જ બધા બ્રાહ્મણો જમવા બેસે. આ હસ્તોદક તો પ્રતિષ્ઠાના કમ પ્રમાણે જ અપાય. કનકની યોગ્યતા જણવા પછી, વાલ્મિરાજ મન્દિર-માંથી નીકળે કે પ્રથમ કનક પાસે જાય; એમને હસ્તોદક આપે ત્યાર પછી જ બીજા બ્રાહ્મણોને તે મળે. બ્રાહ્મણો આથી ખૂબ ચિડાયા. વાલ્મિરાજે કહ્યું : “અરે, કનકદાસ મારા કરતાયે મોટો છે. એને ચરણામૃત પ્રથમ ન આપું તો અધર્મ થાય.” બ્રાહ્મણોએ પ્રમાણ માગ્યું. વાલ્મિરાજ મન્દિરમાં ગયા, અને જમણા હાથની મૂઠી વાળી બહાર આવી બ્રાહ્મણોને પૂછ્યું : “બ્રાહ્મણો! મારા હાથમાં શું છે તે કહો.” દરેકે જુદો જુદો જવાબ આપ્યો. છેવટે કનકનો વારો આવ્યો. એ તો ભક્તિમાં મગ્ન જ થઈ ગયા. એમના કંઠમાંથી ગાન ગુરુ :

“એ તો વાસુદેવ પરમાત્મા જ છે.” જેમ જેમ ગાન વધ્યું તેમ તેમ વાહિરાજના હાથનો બોલો વધવા લાગ્યો. તેઓ તે ખમી ન શક્યા. તેમણે મૂડી ઉઘાડી તો તેમાં શું હતું? એક શાલિગ્રામ અને તુલસીપત્ર

‘વાહિરાજ સ્વામીએ એક દિવસ બ્રાહ્મણોને અછેક કેળું આપ્યું અને કહ્યું. “આજે એકાદશી છે. કોઈ જીએ નહીં એવે કેકાણે જઈને આ ખાજો.” બેશક કનકને પણ એક કેળું આપ્યું હતું. સાંજે બધા બેમા થયા પોતાની આસાનું પાત્રન કેતું થયું છે એ જોવા વાહિરાજે ફરેક જણને પૂછ્યું. ફરેક જણે કયાં કયાં એકાંત શોધ્યું તે કહ્યું. એકલા કનકદાસના હાથમાં કેળું એમ ને એમ રથું હતું. એમણે કહ્યું: “ત્યાં જઈ ત્યાં વાસુદેવ છે જ. એકાંત મળે કયાં? એટલે હું કેળું એમ ને એમ જઈને બેઠો છું.”

‘એક દિવસ કનકદાસને મન્દિરના તળાવમાં નાહી દર્શન કરવાનું મન થઈ આવ્યું. વાહિરાજ ઉડપીમાં ન હતા. કનકના કોડ પૂરા કરે એવું ખીચું કોઈ ઉડપીમાં ન હતું. જેટલી વાર દર્શન કરવા જાય તેટલી વાર બ્રાહ્મણો એમને કાઢી મૂકે. આખરે નિરાશ થઈને કનકદાસ મન્દિરની પાછળ ગયા ને માવા લાગ્યા. કરુણામાં એમણે પોતાનું આખું હૃદય કાલવી દીધું. પરમાત્માથી એ સંકેવાયું નહીં મૂર્તિ એકાએક પેલા કમંકાંડી બ્રાહ્મણોથી વિમુખ થઈ પાછળી બાજુએ મોં ફેરવી જીબી!

‘આ થયું શું? હવે કરવું શું? કોઈને સૂઝે નહીં. વાહિરાજ આવ્યા. એમણે અનેલી ખીના જાણનાવેંત કહ્યું: “અરે, તમે કનકદાસનો કંઈક યુનો કર્યો છે, તેથી જ વાસુદેવે આપણા આચારધર્મ તરફ પૂંક ફેરવી છે.” આખરે એમણે મન્દિરની પાછળી દીવાલમાં પથરાતી જગી કોરાતી, અને કનકને દર્શન થયાં! આજે પણ એ બારી કનકની બારીને નામે ઓળખાય છે. એ બારી પાસે જ કનકની કુટિ છે. આજે ત્યાં એક સંસ્કૃત વર્મ ચાલે છે.

‘એક રથયાત્રાને પ્રસંગે કોણ જણે સાચી પણ રથ કેમે ક્યો ખમે નહીં. આખરે વાહિરાજે કહ્યું: “એમ જ દેખાય છે કે કનકના રથમાં વગર રથ ચાલવા દેવાની પરમાત્માની મરજી નથી.”

‘ધન્ય છે વાદિરાજ સ્વામીને જેમણે જોઈ લીધું’ કે અન્યજ્ઞેના સ્પર્શ વગર સમાજનું ગાડુ ચાલવાનું નથી. આજે કુર્ણાટકમાં ચુસ્તમાં ચુસ્ત મરજની વૈષ્ણવ બ્રાહ્મણો કનકનાં રથેડાં બજાવે. ગાઈને બક્તિરસ કેળવે છે, એમને સંત તરીકે સ્વીકારી એમનું ચરિતામૃત ગાવામાં પોતાને પાવન થવા માને છે; અને છતાં એ જ કનકદાસનાં જાનમાઈઓને હડધૂતના હડધૂત જ રાખે છે.’ ૧૨

અરપૃથ્થ કોણ ગણાય એ વિષે કનકદાસનું રથેડું એક કાનડી કાઢ્ય છે, તેના ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે :

‘ઓ મૂરખ, અરપૃથ્થને શોધવા ગામ બહાર દેડવાડામાં શા સારું જાય છે? આંખ ઉઘાડીને થું તું એટલું જોઈ શકતો નથી કે એ તો અહીં ગામમાં જ છે? જે માણસની પાસે ધણું ધન છે પણ જે બહુ જ ઓછાનું દાન કરે છે, તે અરપૃથ્થ છે; જે માણસ પોતાને ખીજના કરતાં સારો માને છે તે અરપૃથ્થ છે; જે માણસ અસત્ય બોલે છે કે ખૂરી વાણીને ઝાઝી છૂટ આપે છે તે અરપૃથ્થ છે; અને જે અસુર ખીજનો છવ લે છે તે ધણો ખૂરો અરપૃથ્થ છે.

‘ત્યાજે તું અરપૃથ્થને ખોળવા દેડવાડે શા સારું જાય છે? એ થું ગામની અંદર ખીજે દેકાણે મળતો નથી? જે માણસ પૈસા ઉઝીના લઈ જાય છે પણ તે પાછા આપી જાયતો નથી તે અરપૃથ્થ છે, જે રાંક થઈને વિધ્યોનો દાસ બને છે તે અરપૃથ્થ છે, જેનું લૂણ ખાધું હોય તેનું ખૂરું કરનાર અરપૃથ્થ છે.

‘ગામમાં નજર નાખી જો. ત્યાં ગમે તે જગાએ તને અરપૃથ્થ મળી આવશે. એને ખોળવા તું દેડવાડે શા સારું જાય છે? જે વચન આપીને તોડે છે તે અરપૃથ્થ છે; જેનામાં મનની ઉદારતા નથી ને જે બધાં કામમાં પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાનો જ પ્રયત્ન કરે છે તે અરપૃથ્થ છે; જે પોતાની જાણમાં થયેલો અન્યાય ઉઘાડે પાડે નથી તે અરપૃથ્થ છે; જે પાપી પોતાના સ્વામી ને સરજનહારની સેવા કરવાનું ભૂલી જાય છે તે અરપૃથ્થ છે. અરપૃથ્થ કંઈ દેડબંગીના ઘરમાં જન્મતો નથી; એ તો ગામમાં ડેરડેર જોવા મળે છે.’

૩

મધ્ય યુગમાં આપણે ત્યાં જે સાધુસતો થઈ ગયા તેમાં રામાનન્દુ નામ સૌથી આગલી હારમાં આવે છે. ‘રામાનુજયાર્ય’ના સંપ્રદાયમાં આ પાંચમાં આચાર્ય હતા એમ કહેવાય છે. રામાનુજયાર્યના પંચના કેટલાક વૈષ્ણવો કર્મકાંડને બહુ મહત્ત્વ આપતા અને વર્ણબેદ બહુ આગ્રહથી પાળતા — તેઓને રામાનંદની ધાર્મિક રીતિ નાપસંદ પડવાથી તેઓએ એમનું અપમાન કર્યું, અને તેથી રામાનંદજી કાશીમાં જઈ રહ્યા અને ત્યાં મદદ માગ્યો. એમણે રામાનુજયાર્યની પેઠે ભક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કર્યો. પણ રામાનુજયાર્ય સંસ્કૃત વાણીમાં વાસુદેવ નારાયણ અને લક્ષ્મીશ્રી એ નામે પરમાત્મા અને એની સંક્તિનો ઉપદેશ કરે છે — તેને બદલે રામાનંદજી આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ચાલતી દેશભાષામાં રામસીતાનાં નામનો મહિમા જગવે છે, તથા વર્ણબેદ સર્વથા ત્યજી દે છે. એમના મુખ્ય શિષ્યોમાં બાર પુરુષ — વિવિધ વર્ણના — અને એક સ્ત્રી છે એમાં કબીર (વર્ણકર), પીપો (રજપૂત), સેતો (હજમ), ધનો (જાટ), રૈદાસ (ચમાર), અને પદ્માવતીના નામ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. ૧૪

‘સર્વનો સરજનહાર પ્રભુ એક જ છે એમ જ્યારે રામાનંદે જોયું ત્યારે તેમને માટે નાનગત આદિના સર્વ બેદ અવોપ થઈ ગયા, અને તેમણે આખી માનવજાતને એક વિશાળ કુટુંબ માન્યું, ને માણસ-માત્રને બાઈ માન્યા. કાઈ પણ માણસ બીજા કરતા જન્મને લીધે જોયો નથી, હોય તોપણ તેના પોતાના ગ્રેમ અને સમભાવને કારણે જોયો છે. એટલે રામાનંદે કશા જ બેદભાવ વગર સહુને ઉપદેશ આપવો શરૂ કર્યો. એમનો મુખ્ય ભોધ તે ગ્રેમ ને ભક્તિનો હતો. વળી તેમણે સંસ્કૃતનો ઉપયોગ છોડી દીધો, લોકોની ભાષામાં ઉપદેશ આપવો શરૂ કર્યો, અને એ રીતે દેશી ભાષાના અર્વાચીન સાહિત્યોનો પાયો નાખ્યો. . . એમના બાર પ્રસિદ્ધ શિષ્યો ઉપરાંત બીજા પણ અનેક શિષ્યો હતા, તેમાંના ઘણાખરા નીચી ગણાતી જાતિઓ-માથી આવેલા હતા. રામાનંદ માનતા હતા કે ભક્ત જ્યારે પોતાનું જીવન ભગવદ્વિષ્ણ પર છોડી દે ત્યારે તેનું પાછું જીવન પ્રભુમાં

વિક્ષીન યર્ષ જાય છે, ને તેનું નવું જીવન શરૂ થાય છે. એમના અનુયાયીઓમા થોડીક સ્ત્રીઓ પણ છે.’૧૫

‘શ્રીસ્વામીજીએ દેશને માટે ત્રણ કામ મુખ્યત્વે ક્યાં. એક તો એ કે તેમણે હિંદુ ધર્મના સંપ્રદાયોમાં ચાલતા માંહોમાંહેના કલ્લહ શમાવ્યા. ખીજું બાદશાહ આમુદ્દીન તખલ્લુએ હિંદુઓ પર ધણો જીલ્લમ કર્યો હતો, પણ તેને સ્વામીજી પાસે દૂત મોકલી તેમની ક્ષમા માગવી પડી; અને સન્ધિપત્ર લખીને સ્વામીજીએ બનાવેલી, હિંદુ ધર્મની રક્ષા વિધેની, બાર શરતો કબૂલ કરવી પડી. ત્રીજું એ કે તેમણે હિંદુઓનું આર્થિક સંકટ પણ દૂર કર્યું. . . . તેમને જીવમાત્ર પર સરખી દયા હતી. જૈન, બૌદ્ધ, પારસી, ઈસાઈ અને ઇસ્લામી વગેરે સહુ એમના ઉદાર દાર પર આવી પરમાર્થની બિશ્વા મેળવતા. ભારત ઉપરાંત ઈરાન અને અરબસ્તાન જેવા પરદેશોના સંતો પણ તેમની પાસે આવતા, ને જ્ઞાન મેળવતા. બેદબાવ તો ત્યાં હતો જ નહીં. સર્વ સંપ્રદાયોના અનુયાયી એમની પાસેથી લાભ ઉઠાવતા. એમના શિષ્ય ને સાધક થવા માટે સંપ્રદાય બદલવાની જરૂર નહોતી. એમના શિષ્યોની પણ એ જ રીત હતી. તેઓ સંપ્રદાય બદલાવ્યા વિના જ શિષ્યને કૃતાર્થ કરતા. તેમના સમકાલીન મૌલાના રસીદુદ્દીન નામના એક ફકીર કાશીમાં યર્ષ ગયા. તેમણે તજજીરતુલ્લ કુકર નામનો એક મન્ય લખ્યો છે, તેમાં મુસલમાન સંતોની કથાઓ છે. તેમાં રામાનંદ સ્વામીનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે, ને તેમને વિશે કેટલીક વિગતો આપી છે.’૧૬

રામાનંદના એક જીવનપ્રસંગ વિશે રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે ‘સ્નાનની સમાપ્તિ’ કરીને કાવ્ય ગંગાગીમાં લખ્યું છે. તેનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે:

‘ગુરુ રામાનંદ ગંગાના જળમાં પૂર્વાભિમુખ યર્ષને સ્થિર બોલા છે. તે વખતે જળને સોનેરી કિરણોનો જાદુઈ સ્પર્શ થયો હતો. પ્રભાતવાયુથી નદીનો પ્રવાહ છલક છલક થતો હતો.

‘રામાનંદ જપાકુસુમ જેવા સુર્યોદય તરફ મીટ માંડી રહ્યા છે. મનમાં ને મનમાં બોલે છે: “હૈ દેવ! તમારું જ કલ્યાણમ

રૂપ તે તો મારા અંતરમાં પ્રગટ્યું નહીં. દૂર કરે! તમારું આવરણ.”

‘શાશ્વતના માયા ઉપર સૂર્ય જિગ્યો. માછીઓએ હોડીઓને સદ ચડાવી દીધા. જગત્તાની હાર સોનેરી આકાશમાં ચર્મને સામે કાંઠે આવેલાં તળાવડાં તરફ જોડતી જાય છે. - હજી રામાનંદનું સ્નાન પૂરું થતું નથી. શિષ્યે પૂછ્યું: “પ્રભુ! વિશ્વંય શાનો છે? પૂજનો સમય વહી જાય છે.” રામાનંદે જવાબ દીધો: “શરીર શુદ્ધ થયું નથી. ગંગા મારા હૃદયથી દૂર જ રહ્યાં છે.” શિષ્ય ખેડો ખેડો વિચાર કરે છે: આ તે કેવી વાત!

‘સરસવનાં ખેતર ઉપર તડકો પથરાઈ ગયો. રસ્તાની ધારે માછણ કૂસ વેચવા બેસી ગઈ છે. ગોવાલણી માથે દૂધની મટકી લઈને ચાલી નીકળી છે. ગુરુના મનમાં ઠોણ જાણે શું આવ્યું તે પાણીમાંથી બહાર આવ્યા, અને ઝાડઝાંખરાંને છૂંદતા ટિટોડીના ઠોણાહમ વચ્ચે ચર્મને ચાલવા મંડ્યા. શિષ્યે પૂછ્યું: “ક્યાં જાઓ છો, પ્રભુ? એ બાગુ બદ્ધ લોકોનો વાસ નથી.” ગુરુએ કહ્યું: “હું તો સ્નાન પૂરું કરવા જઈ છું.”

‘રેતીના બાણેને છેડે ગામ છે. ગુરુએ ગલીમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં આમલીના ઝાડની ધાડી છાયા વિસ્તરેલી હતી. ડાબે ડાબે વાંદરાનાં ટોળાં ફૂદતાં હતાં. એ ગલી બાજન મોચીને ઘેર પહોંચતી હતી. દૂરથી પશુનાં ચામડાંની ગંધ આવતી હતી. આકાશમાં સમડી ચક્કર લેતી જોડતી હતી. રસ્તા પાસે માંદસો ફૂતરો હાડકું ચારતો હતો. શિષ્યે બોલ્યો: “રામ રામ.” બવાં ચડાવીને તે ગામ બહાર જોતો રહ્યો.

‘બાજને લોટી પડી ગુરુને સંભાળીને પ્રણામ કર્યો. ગુરુએ તેને છાતી સરસો લગાવ્યો. બાજન ગભરાઈ ગયો. “શું કર્યું, પ્રભુ? આ અધમના ઘરમાં આપના પુણ્યદેહને મેલ લાગ્યો.” રામાનંદે કહ્યું: “તારા મહોદ્ધાને આધિથી ટાળીને નું સ્નાન કરવા ગયો હતો, એટલે સફુના ધોનારની સાથે મારા મનનો મેળ ન સધાયો. અત્યારે હવે તારા અને મારા દેહમાં તે વિશ્વપાત્રન ધારા વહી

રહી છે. ભગવાન સૂચને આજે પ્રણામ કરવા ગયો તો પ્રણામ થંભી ગયા. ગેં કહ્યું : દેવ! તમારામાં જે જ્યોતિ છે તે જ મારામાં પણ છે, તોયે આજે દર્શન કેમ ન થયાં? અત્યારે હવે તેમનાં દર્શન થયા તારાં લજ્જાટ ઉપર અને મારા લજ્જાટ ઉપર. હવે મંદિરમાં જવાની જરૂર નથી.” *

રામાનંદના મુખ્ય શિષ્યોમાંના એક રૈદાસ (રવિદાસ) ચમાર (મોચી) હતા, ને જોડા-સીવવાનું કામ કરતા. તેમણે પોતે કહ્યું છે : ‘મારી જાત હલકી છે, કરમ હલકું છે, ધંધો પણ હલકો છે. રૈદાસ ચમાર કહે છે કે મને પ્રભુએ નીચામાંથી જાણ્યો કર્યો છે.’ ૧૭

‘બક્તમાત્ર’માં રૈદાસના જીવનને અંગે અનેક ચમત્કારના પ્રસંગો આપ્યા છે. ચિતોડની ઝાલી રાણી રૈદાસની શિષ્યા હતી. ગુરુ ચિતોડ ગયા એ પ્રસંગે એણે બ્રાહ્મણોને જન્મવા નોનર્યાં. પણ રાણી ચમારની શિષ્યા હતી એ કારણે બ્રાહ્મણોએ મહેલમાં જન્મવા ન આવતાં કોડું સીધું લેવાની હા પાડી. એની રમોઈ જાતે બનાવીને જન્મવા બેઠા ત્યાં જુએ તો દરેક બે બ્રાહ્મણની વચ્ચે રૈદાસ બેઠેલા જણાયા. બ્રાહ્મણો પોતાની આબડછેટથી શરમાયા, ને રૈદાસને પગે લાગ્યા. ૧૮ નરસિંહ મહેતાના જીવનચરિત્રમાં પણ નાગરી નાતમાં આવો જ પ્રસંગ બનેલો વર્ણવ્યો છે. રૈદાસ મીરાંબાઈના પણ ગુરુ હતા. તેમને વિષે રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે બંગાળીમાં ‘ત્રેમનું સોનું’ એ મંથાળાવાળું એક કાવ્ય લખ્યું છે, તેનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે :

‘ચમાર રવિદાસ ધૂળ વાળતો. તે આવતાં જ ભર્યો ભર્યો રાજમાર્ગ સૂતો થઈ જતો. લોકો તેનો સ્પર્શ ટાળીને ચાલતા. ગુરુ રામાનંદ પ્રાતઃસ્નાનથી પરવારીને દેવમંદિરે જતા હતા. દરથી રવિદાસે તેમને પ્રણામ કર્યાં. માથું બોચે લગાડ્યું.

‘રામાનંદે પૂછ્યું : “દોસ્ત, તું કોણ છે?”

‘જવાબ મળ્યો : “હું શુદ્ધ ધૂળ છું. પ્રભુ ! તમે આકાશના મેઘ છો. તમારા ત્રેમની ધારા જે વરસે, તો આ મૂગી ધૂળ રંગબેરંગી ફૂલોડપી ગીતો ગાવા મંડી જાય.”

* મૂળ બંગાળી પરથી અધ્યાપક નગીનદાસ પારેખે કરી આપેલો અનુવાદ

‘રામાનંદે તેને છાતી સરસો ચાંચે; તેના હિપર ગ્રેમ વરસાવ્યો. રવિદાસના પ્રાણરૂપી કુંજવનમાં જાણે ગીતકી વસન્તાનિધ વહેવા લાગ્યો.

‘એ ગીતો ચિતોડની રાણી ઝાલીને કાને પહોંચ્યાં. તેનું મન હિદાસ બની ગયું. ધરકામ કરતાં કરતાં ધણી વાર તેની આંખમાંથી આંસુ પડવા લાગ્યાં. તેનું માન કોણ જાણે ક્યાં તથાઈ ગયું. રવિદાસ ચમારની પાસે એ રાજરાણીએ હરિગ્રેમની દીક્ષા લીધી.

‘રાજકુળના વૃદ્ધ પુરોહિત સ્મૃતિશિરોમણિએ કહ્યું : “ ધિક્ષ, મહારાણી, ધિક્ષ. જાતનો અન્યજ્ઞ રવિદાસ રસ્તે રસ્તે ભટકે છે, ધૂળ વાળે છે, તેને તમે ગુરુ કહીને પ્રણામ ક્યાં ! તમારા આ રાજ્યમાં બ્રાહ્મણનું માન શું રહ્યું ? ”

‘રાણીએ કહ્યું : “ મહારાજ ! તો સાંભળો. તમે રાતદિવસ આચારની હજારો ગણિ તાણીતાણીને બાંધ્યાં કરો છો, પણ તેમાંથી ગ્રેમનું સોનું ક્યારે પડી ગયું તેની ખજાર તમને પડી નહીં. મારા ધૂળભર્યા ગુરુને એ ધૂળમાંથી જડયું છે. મહારાજ ! તમે બધે અર્થહીન બંધનોના ગર્વથી અછડ બનીને બેસી રહો. હું તો સોનાની બૂખી છું, એટલે મેં ધૂળનું એ દાન માથે ચડાવી લીધું.” *

કપીર રૈદાસના સમકાલીન હતા. તેમનો ધંધો વણકરનો હતો. તેમણે એક પદમાં કહ્યું છે : ‘ હે ગુણહીન લોકો ! સંતની જાત ન પૂછશો. સાધુ તો જાતે બ્રાહ્મણ હોય, ક્ષત્રિય હોય, વાણિયો હોય, ગમે તે હોય.’^{૧૯}

રાજરાણી મીરાં, રાણી કપકુંવરી, રાજા પીપાણ, તુલસીદાસ, સદ્ગો કસાર્ધ વગેરે આના દાખલા છે. ‘બક્તમાત્ર’ના કર્તા નાભાણ અન્યજ્ઞ ગણાતી જાતિના હતા. દીન હીન અધમ ગણાતાં અનેકને પ્રભુએ તાર્યાં તેના દાખલા તુલસીદાસે આપ્યા છે. તેમ કરતાં પ્રભુએ કુલ અને જાતિનો વિચાર કયો નહોતો (નહિં કુલ જાતિ વિચારી). થોડાક દાખલા ગણાવીને પછી કહે છે : ‘તમે જેમની વિપત્તિ દૂર

૭ મજા જંગાળી પરથી અધ્યાપક નગીનદાસ પારેએ કરી આપેલો અનુવાદ.

કરી છે એવાં દીન તો અગણિત છે. તેમાંથી કેટલાં હું ગણાવું?'^{૨૦} નાતગતને વિષે તુલસીદાસે કહ્યું : 'મારે નાતગત જોઈતી નથી. મારે નાતગત વળી કેવી? કોઈ મને કામનું નથી, ને હું કોઈને કામનો નથી. આ લોક તથા પરલોક બધું રઘુનાથના જ હાથમાં છે. તુલસીદાસને તો એક રામનામનો જ ભારે ભરોસો છે.'^{૨૧} વળી કહ્યું : 'નાતગત, કુળ, ધર્મ, મોટાઈ, ધન, બળ, નોકરચાકર, ગુણ, ચતુરાઈ એ બધું જો કોઈ બક્તિ વિનાના માણસ પાસે હોય, તો તે કેવું શોભે? પાણી વિનાનું વાદળું દેખાય તેના જેવી એ બધી ઉપરઉપરની જ શોભા સમજવી.'^{૨૨} વળી કહે છે : 'જો માણસના મોંમાંથી બૂલેચૂકે પણ રામનું નામ નીકળતું હોય તે માણસને મારે હું મારા શરીરની ચામડીના જોડા કરાવવા રાજી છું. નિરંતર રામનો જપ કરનાર નીચ ગણાતી જાતિનો શ્વપચ હોય તે પણ સારો છે. જ્યાં દરિનું નામ નથી એવું જગતું કુળ શા કામનું?'^{૨૩}

સુરદાસે પ્રભુને અનેક જગાએ 'પતિતપાવન' કહીને સંબોધ્યા છે. પણ સુરદાસની દીનતા અજન્મ છે એમને પોતાની બક્તિ, કવિત્વશક્તિ કે સતકર્મ કશાનું અભિમાન નથી. જિજ્ઞાસુ તેઓ તો પોતાને 'કુટિલ ખલ કામી' કહે છે. કહે છે કે હું તો 'પતિતોમાં નાયક' (પતિતને નાયક) છું, 'સર્વ પતિતોનો રાજા છું' (પ્રભુ હોં સર્વ પતિતનો રાજા). તેઓ પોતાને કોઈનાથી જિંચા માનતા નથી; પોતાને હીણાથી હીણા માને છે. અતિશય નમ્રતાથી દરિને વીનવતાં કહે છે : 'હે દરિ! હું તો બધા પતિતોનો સરદાર છું. મારી બરોબરી કાણ કરી શકે એમ છે એ તો મને બતાવ. વ્યાધ, ગીધ, પૂતના, અગ્નિમીલ વગેરે જે પતિનો હતો તેમાંયે હું તો શિરોમણિ છું.'^{૨૪} ઈશ્વરના ધામમાં તેની મમક્ષા જઈને કાણ કહી શકે કે હું જિંચા છું ને પેલા બીજાની નીચા ને નાશાયક છે? ગંગારામ નામના એક બક્તે કહ્યું છે કે 'જો બક્ત જાતિભેદ માને છે તે મોટો પાપી છે.'^{૨૫}

દાદુ દયાળ નામના સંત અમદાવાદમાં લોદીરામ નામના નાગર બ્રાહ્મણને ઘેર જન્મેલા, પણ જાત છુપાવવા ૩ પીંજવાનું કામ કરતા, એમ કહેવાય છે. તેમના શિષ્યોમાં સર્વ જાતના

માણસો હતા. ‘સતનામી’ નામે ઝોળખાતા અનેક સંપ્રદાય થઈ ગયા છે. તેમાંના ઝેકના સ્થાપક ધાર્સીદાસ મોખી હતા. ૧૮મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થઈ ગયેલા પ્રાણનાથ નામના સંત કાઠિયાવાડમાં જન્મેલા, ને ઘણા પ્રાન્તોમાં ફરેલા. તેમનાં બજન હિંદી, ઉર્દૂ, ગુજરાતી ને સિંધી ભાષાઓમાં છે. એમના માર્ગમાં જાતિ, સંપ્રદાય વગેરેનો ભેદભાવ નહોતો. હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી સહુને એમાં પ્રવેશની સરખી છૂટ હતી. તે માંસ, મદિરા ને જાતિભેદના કંટા વિરોધી હતા. બાવરી સાહેબા નામની દિલ્હીની એક કુલીન મહિલા ભક્ત હતી, તેની પરંપરામાં ચારી સાહેબ થયા તે જાતે મુસલમાન હતા. તેમના શિષ્યોમાં હિંદુ મુસલમાન બંને હતા. આ કેઠઈ જુદો સંપ્રદાય નહોતો. ચારી સાહેબે હરિને અલ્લા બંને નામથી ઈશ્વરની સ્તુતિ કરી છે. ભગવતરસિક નામના એક કૃષ્ણભક્ત ૧૮મી સદીમાં થયા, તે કહે છે : ‘હું નથી હિંદુ, નથી પુરક, નથી જૈન, નથી અગ્રેજ.’^{૧૧} દક્ષિણમાં ગોદાવરીને કાંઠે કનકાવતી નામની નગરીમાં રામદાસ નામનો એક ચમાર ભક્ત થઈ ગયો. તેણે કેવળ હૃદયની ભવિના વડે ભક્તિ કરીને શ્રીહરિનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો એમ કહેવાય છે.

મધ્યકાલીન વૈષ્ણવ ભક્તોમાં કેટલાયે મુસલમાન પણ હતા. તે જાને મુસલમાન રહેવા છતાં વૈષ્ણવ ભક્ત બનેલા. તેમનાં ભક્તિ-કાવ્યોમાં તેમનાં નામ ન આપ્યાં હોય, તો તે કેઠઈ મુસલમાને લખેલાં છે એવો ખ્યાલ સરખો ન આવે. અબદુલરહીમ ખાનખાના નામના ભક્તે ગાયું : ‘રહીમે પોતાના ચિત્તને એવું^{૧૨} ચતુર ચકોર બનાવ્યું છે કે તે રાતદિવસ કૃષ્ણચંદ્રને વિષે જ લાગેલું રહે છે.’^{૨૭} ભક્ત રસખાનનું નામ પાછળ (પૃ. ૧૪૦) આવી ગયું છે. તેમણે ગાયું : ‘માણસનો અવતાર આવવાનો હોય તો, રસખાન કહે છે કે, ગોકુળ જામની ગોવાળણી થઈને ‘વજ્રમાં વસવાનું મળે એમ હું ઇચ્છું છું.’^{૨૮} દરિયા સાહેબ (મારવાડવાળા) કહે છે : ‘હે રામ ! હું પીંજરો છું તોયે તમારો છું. હું અધમ છું, હલકી જાતનો છું, મતિહીન છું, પણ તમે

તો મારા શિરતાજ છે '૨૯ નવાખ અલકખાં, ખુશર, નજર, કારેખાં, કરીમખશ, ઈન્શા, બાગિન્દ, આદિલ, મકસૂદ, મૌજદીન, વાહિદ, અફસોસ, કાજિમ, ખાલસ, લતીફુસેન, મનસૂર, ફરહન, કાશ અશરફ મહમૂદ, આઝમ, તાલીમચાહ, મહબૂબ, નરીસ ખલીલી વગેરે અનેક મુસલમાન કૃષ્ણભક્તોએ પોતાની ભક્તિ કાવ્યસરિતા-રૂપે વહેવડાવી છે. આ મુસ્લિમોને કૃષ્ણની ભક્તિ કરવાની મનાઈ કાણ કરી શકે એમ હતું? 'હિંદુ અને મુસલમાન બે જુદા નથી. સહુનો સરજનહાર તો એક જ છે; એના—સિવાય બીજો કોઈ દેખાતો નથી.' એમ ભક્ત દાદુદયાળે કહ્યું છે. ૩૦ અને ઈશ્વરને બલે ગમે તે નામે ભજો, પણ એક જ પરમાત્માની પૂજા થાય છે, એ સંદેશો પણ અમદાવાદમાં જન્મેલા એ સંતે જ, નીચેના કાવ્યમાં, આપેલા છે :

‘જાલા નાહી’ ફૂલ કોઈ.

એક અનેકન નાંવ ઘુમ્દારે, તોપે ઔર ન હોઈ.

અલખ હલાદી એક વં, વંદી રામ રહીમ;

વંદી માલિક મોહના, ફેસો નાંવ કરીમ.

સાંજ સિરજનહાર વં, વં પાવન વં પાક;

વં કાઈમ વરતાર વં, વં હરિ હાનિર આપ

અવિગત અક્લહ એક વં, મની ગુસાઈ એક;

અજબ અનૂપમ આપ હે, દાદ નાંવ અનેક.’

ગુજરાતમાં અરપૃસ્થતા સામે ઝુંબેસ ચલાવનારમાં અગ્રેસર આપણા આદિકવિ નરસિંહ મહેતા હતા. એની વાન તેમના જ આ કાવ્યમાં આપેલી છે :

‘ગિરિ તજાદી ને કુંટ દામોદર, ત્યાં મહેતાજી નહાવા બય;

ટેડ વરણમાં દટ હરિમંજી, તે પ્રેમ ધરીને લાગ્યા પાવ.

કર જોડીને પ્રાર્થના કીધી, વિનતિ તણાં જહુ વઘા રે વચન;

મહંત પુરુષ અમારી અરજ એટલી, અમારે આંગણે કરો રે કીરતન.

પ્રેમ પદારથ અમો પામીએ, વામીએ જન્મ મરણ જંતન;

કર જોડતામાં કરુણા લિપજ, મહેતાજી વૈષ્ણવ પરમ દયાળ.

પક્ષાપક્ષી ત્યાં નહિ પરમેશ્વર, સમદષ્ટિને સર્વ સમાન;

ગૌમૂત્ર ઘુલસી જડા કરી લીંપલે, એકું વૈષ્ણવ આપ્યું વાગ્દાન.

મહેતાજી નિશાએ આવ્યા, ઘાવ્યા પ્રસાદ ને કર્ષી આચ્છવ;
ભાર થયા હળી બજન કીધું, સંતોષ પામ્યા સહુ વૈષ્ણવ
યેર પધાર્યા હરિજન માતા, વાતા તાળ ને સંખ મૃદંગ;
હસી હસી નાચર તાળીઓ લે છે, આ સા રે આઘણના ઢંગ ।
મીન મલીને મહેતાજી ચાલ્યા, અધવધરાને રો હત્તર દેડ ?
નળ્યા લોક, નરનારી પૂછે : મહેતાજી તમે એવા શું ?

નાત ન જાણો ને જાત ન જાણો, ન જાણો કંઈ વિવેકવિચાર;
કર જોડીને કહે નરસેંચો, વૈષ્ણવ તણો અને જી આધાર.'

અને મહેતાજી ટીકાકારોને નિર્ભયપણે જવાબ આપે છે :

'એવા રે અમે એવા, તમે કહો છો વળી તેવા રે;
ભક્તિ કરતાં જો જાણ કહેસો તો કરશું કામોદરની સેવા રે'

અખો આમડછેટ તથા નયો જાણાચારને વિશે કહે છે :

'આમડછેટ અન્તઃજની જણી, જાણણ વૈષ્ણવ કીધા ધણી;
બારે માસ ભોગવે એ જી, સીને યેર આવી ગઈ રહે;
અખા હરિ જાણે જડ જલ, નહિ તો મનસા વાચા પેસી રહે કાય.'

પોતાના પડખા નવ જાણે, હાડ્યામડો મૂરખ ધુએ;
શુદ્ધ કેમ થાયે જો ચામડું, મોડું માહે એ વાહડું;

હરિ જાણ્યા વિના જૂવા ભમે, અખા પાર ન પામે કયમે.

ઈશ્વર જાણે તે જાચાર, એ તો છે ઉપલો ઉપચાર;

મીઠા મહુડા માન્યા દ્રાક્ષ, અન્ન ન્દોય અન્નમાની રાખ;

મોનામખી રોનું નવ થાય, અખા આધણીને પાપરતા પહાણું વાય.'

જાંચનીચમાત્ર વિશે નાપસંદગી જનાવતાં કહે છે :

'જાન જાપચ મો જાણણ જોય, રામ થમી અગમું નદી' કોય,

ઠાચ ખસા તે જાંચ ન જાણ, નીચ ને મોડે નીચ નિર્વાણ;

જાંચમા રામ જાણો નથી કર્યો, નીચ ખિંડ કાણો નથી કર્યો.'

એ જ વિષયમાં વળી કહે છે :

'કોને કહું હું મદામાત્ર, જાન નહિ હીલો કહેવા ;

કોને કહું હું નીચ, જાંચ જ્યગ નહિ કોઈ રહેવા.'

ભક્તિમાં વેરા વણું વગેરે જાણ ચિદનો તરફ ન જોવું
નેપ્રિએ, એવો ઉપદેશ આપનાં અખો કહે છે .

'દેહદશી' મા થાયે ? દેહ મા પ્રાણીદશી' થાયે ?

વેદ વધું આશ્રમને જોડા દીશે દામેણી જાયે ?'

વર્ણાશ્રમના અભિમાનને અસમંજસ અર્થાત્ અયોગ્ય કહે છે :

‘કે વર્ણાશ્રમઅભિમાનવાન અસમંજસ જ્ઞાને’

કહે છે કે ‘જિંચ નીચ દેખે તે બર્મ.’ વળી કહે છે કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શૂદ્ર તે બધે હરિનાં જીદાં જીદાં અંગમાંથી તોપણ હરિના દેહમાંથી જ ઉત્પન્ન થયા છે. પછી એમાં નીચું કાણ કહેવાય ?

‘ભૂત પંથનો આ સંસાર, મૂરખ વહે તે વર્ણઅલંકાર ;
ભાત ચણવા વર્ણવર્ણ, કોઈ મન્ત્રક હસ્ત કટિ ચર્ણ ;
બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય ને શૂદ્ર, હરિનો પિંડ અખા કાણ છુદ્ર ?’

વર્ણ અને આશ્રમના ધર્મને ફેંકી દેવા એમ એ નથી કહેનો. તેને અંગે જે કર્તવ્યો કરવાનાં હોય તે કરવાં જોઈએ ; નીતિની જે મર્યાદા હોય તે પાળવી જોઈએ. પણ વર્ણાશ્રમ એ કંઈ પરમ ધર્મ નથી ; પરમ ધર્મ તો દેહની અંદર રહેલા પરમાત્માને જોવા એ છે ; તેથી વર્ણાશ્રમના બાહ્ય આચારોમાં અટવાઈ રહેવું યોગ્ય નથી.

‘વર્ણાશ્રમશું વળગે અંધ, જાણે એ માયાનો દંડ ;
સહેરે વળગ્યો કે નવ તરો, નિજજળ આગ્યુ તે જગરો,
હાડયામ કા દેખે ભૂર, અખા બ્રહ્મ રહ્યો ભરપૂર’

વળી વર્ણોના ભેદ પાછળ મૂળમાં તો એક જ છે :

‘બ્રાહ્મણ ક્ષત્રી વૈશ્ય શૂદ્ર, વિધિવિધિના રે વિચાર ;
સરે જોતા સોનું એક છે, એના ઘાટ ધડયા બે ચાર.’

ભક્તોની નાતજાતનો વિચાર કરવાનો હોય નહીં, એ વિષે કહે છે :

‘કહે પરમાત્મા સુષુ ■ આત્મા, સમજ હુ વાત મહાસંત કેરી ;
હરિજન રૂપ તે જોળ્યો માહડું, જાત ને વર્ણ ન પૂજીરા ફેરી
જાત ને વર્ણ આધીન કલકર્મ છે, કલ્મસ મંચમપણું કંઈ ન લાગે ;
કૃષ્ણ કહે માહરો જન જ્યારે થયો, કોટિ દિલમિય ભક્ત રેખી ભાગે’

બ્રાહ્મણ ને અત્યંત એ એક જ કપડું વણવામાં વાપરેલા સૂતરના રંગરંગના તાણાવાણા જેવા છે ; પણ મૂળમાં તો બધું સૂતર જ છે.

‘ભલી પાડી ભાત, વસન માહે વણી અખા ;
આલજ અત્યંત જાત, સૂતરથી અર્થ નહિ સરે.’

ભક્તિમાર્ગમાં તો બોધ એ એકમાત્ર હરિ પ્રત્યેના પ્રેમ .

‘ રાજરી સરહા શુ ભણી હતી ભાઈ ? કયા વેદ વાચ્યા કરમાભાઈ ?
વ્યાધ તે શું ભણ્યો તો વેદ ? ગણિયા શું સમજતી’તી ભેદ ?
વળી શ્વપચ શી સમજ્યો રીત ? અખા હરિ તેના જેની સાચી પ્રીત ’

ભક્તિતપી અગ્નિ માણસોને સુવર્ણની પેઠે તપાવી કેવા શુદ્ધ
કરે છે તે કહે છે .

‘ ચમાર જુલાહા નાઈ ધુનિયા, હાફ રૈદાસ સેના કપીરાઈ ;
રામ સોનારા અગ્નિપ્રીતી જ્વાલા, મન્ય પચ્ચો સો કીનો અપનાઈ
નાઈ’ કરમકી કીચ હરિજનકુ’, મક્ષિકા ન છુએ જૈસે ચંદનકુ’,
જ્ઞાનગગનમે’ જાત સમે જેલ, એલ નહિ મેધણુંદનકુ’
ભીલીકે બિર જુડે બક્ષે’ ભાવસો, તો કહા લાજ લાગી રધુનંદનકુ’
એ જૈસો તૈસો હૈ હરિજન સોનારા, કિયો હૈ નયુ બીર બધનકુ’ ’

પાછો આભડછેટ વિશે કહે છે કે આભડછેટ તો આપણે બીજાની
નહી, પણ આપણી પોતાની પાળવા જેવી છે, કેમ કે આપણે વિકારથી
ભરેલા હોઈ મુડા જેવા છીએ.

‘ નિર્વિષપણુ તે સજવન દસા, વિનરસહિત તે મુડદા નસા,
મુડદાની આભડછેટ ધણી, તે આભડછેટ મોઈએ નવ ગાળી,
અજગી આભડછેટ જેવા નય, પોતાની આભડછેટ પ્રલય ન ધાય ’

ચાડાન અને બ્રાહ્મણની વ્યાખ્યા જ અખાએ જુની આપી
છે. દેહને વિશે અહંતા મમતા રાખે તે ચાડાવ. બ્રહ્મને જાણે
તે બ્રાહ્મણ.

‘ હાડચામકી મમતાહંતા, સો ચાડાલ પ્રમાનત હૈ;
સચ્ચિત્ આનંદ બ્રહ્મ લહે સોઈ, બ્રાહ્મન બેદ જખાનત હૈ ’

વળી

‘ દેહભાવસે કહુ ન જડાઈ, જો ચિદ જનત સોઈ જડા,
હાડચામકી દેહ સદવકી, કયા બ્રાહ્મણ કયા બેલ ખડા ? ’

બાકી ગમે તે નામે ઓળખતા જુદા જુદા દેહમાં એક જ
આત્મા વસે છે, ને એ આત્મા તે આપણે પોતે જ છીએ

‘ તું ચેતન જડ તન કયા દૂંદત, ધ્યો’ ભરમાયા બાજમે’ ઈ
તું હૈ માદ્રણ સત્રી વૈશ્વમે’. તું મુસ્લામે’ તું દાજમે’ ’

દ્યારામે ગાયુ છે .

‘ભક્તિ તારે ચાંડાળને, જેમા કોઈ ન શુભ આવરણ,
શુ પછી કહેતું તેહનું ? ઉદ્ધારે અધમ અન્ય વર્ણ.’

વળી કહ્યું છે :

‘તે હરિજનના દાસના દાસનો દાસ પ્રભુ ! મને દરજે રે,
ફોં બહે તેના ચરણની રજ મારા શિર પર સદા કરજે રે !’

હિંદના ખીજ ખાગોની પેઠે ગુજરાતમાં પણ જુદી જુદી જાતના બક્તો અનેક થઈ ગયા છે, એ જાણીતી વાત છે. લીંબડીનો ઈસર ખારોટ, બોરસદનો ધારાળો વસ્તો ડોડિયો, ખંભાતનો હરિદાસ વાળંદ, વઘ વણુનાર બંધારા માંડણ અને કાશીસુત શેષજી, સુરતના કાપસ્થ ભગવાનદાસ ઉર્ફે બાઉ મૂળજીનાં નામ પ્રાચીન બક્તકવિઓની પાટીમાં આવે છે.^{૩૦} કુંગર નામના એક બક્તકવિ ખારોટ હતા. દેશજી બક્ત ભાવનગર રાજ્યનો મુસલમાન સિંધી હતો. લીંબડી પાસેના એક ગામનો અર્જુન ઘોખી હતો. કુબેરસ્વામી, જેમણે ‘કુબેરપંથ’ કાઢેલો, તે યદ્ર હતા.^{૩૧} નિરાંત, અને ભરૂચ જિલ્લાના અર્જુન ભગત પાટીદાર હતા. ગોધરાના પુરુષોત્તમ ભગતે માટલાં ધડવાને બદલે અનેક માણસોનાં જીવન ધડ્યાં.

સોરઠના સંતોમાં રવિસાગ ‘પૂર્વોવસ્થાનો જક્ષિમ, વ્યાજખાઉ, એક ગામડિયો વાણિયો’ હતો. જીવજીદાસ ચમાર હતા. બાણ સાહેબ લોહાણા હતા. મીઠા દાઢી અને હોથી મુસલમાન હતા. રજપૂત કુળમાં જન્મીને ભેખ લેનારં મેરાર સાહેબનું લજનમંડળ ઢેડવાડે બેઠક કરવા જતું. ત્રિકમ ‘ઢેડગરોડા’ હતા. ‘વાડીના સાધુ તૈરીકે ઓળખાતા જે અસ્પૃશ્ય જાતિમાં જન્મેલા સંતોનો સમુદાય, તેનો આરંભ આ ત્રિકમ સાહેબથી થાય છે. રામવાવ નામે ગામના ઢેડગરોડા (ઢેડ લોહાના ગોર) જાતિમાં જન્મીને એણે રવિસાહેબનો ગુરુમંત્ર લીધો હતો.’ એમના એક લજનમાં ગાયું છે :

‘કપડા ખી ધોયા અજપૂત ! અંચલા ખી ધોયા એ છ

જળ લગ મનવો ન ધોયો મેરે લાલ

લાલ મારા દિલમાં લાગી વેરાગી.’

‘સંત જીવણદાસજી ગોંડળથી ત્રણ ગાઉ પર આવેલા ઘોઘાવદર નામે ગામના ચમાર હતા. તે ચમારનો જ ધધો કરતા, ને ધરજારી હતા. એમણે મધુરભક્તિના રસમાં ‘‘દાસી જીવણ’’ને નામે જ ભજનો લખ્યાં છે. ‘સંખ્યાને હિસાબે, વ્યાપકતાને હિસાબે, અને લોકપ્રિયતાને હિસાબે સદુથી પ્રથમનું સ્થાન ‘‘દાસી જીવણ’’નાં પદો ભોગવે છે. એની વાણીથી મુક્ત એક નાનું નેસકું પણ નહીં હોય. ગિર, બરડા કે ઠાંગા હુંગરના માલધારીઓના માઝમ રાત્રિઓના એકતારાને તારે તારે ‘‘દાસી જીવણ’’નાં ડોલાવણુ ભજનો વધુમાં વધુ મીઠાશથી ગવાનાં હોય છે. સોરઠનાં ભજનપ્રેમીઓ ‘‘દાસી જીવણ’’ની વાણીને ‘‘બાર્ધ મીરાં’’ની કવિતાના જેટલી જ પ્રસન્નતાથી સેવે છે. . . . મૂએલા દોરને ચીરી, ચામડાં ઉતારીને ધોવા-રંગવાનો ધધો કરનાર આ પુરુષે કવિતાની સાથે હૃદયવીણાના તારનો જે સંવાદ સાધ્યો તે આપણો સદુનો પૂજાર્હ બને છે—વધુ વંદનીય એટલા માટે બને છે કે એક અસ્પૃશ્ય તરીકે એમને આ ભક્તિજીવનમાં અનેક સંભાવણીઓના ભોગ બનવું પડ્યું હતું.’’૩૨

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહસને ઉપદેશ અને તેમનું આચરણ અસ્પૃશ્યતાની વિરુદ્ધ હતાં; અને સ્વામી વિવેકાનંદે અસ્પૃશ્યતા તથા ઉચ્ચનીચભાવની વિરુદ્ધ ચાખખા જેવા શબ્દોમાં ઉપદેશ આપ્યો છે.

ભક્તકવિ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે તેમના એક કાવ્યમાં આપણા દેશને ઉદ્બોધન કરતાં લખ્યું છે :

‘હે મુજ દુર્ભાગી દેશ, જેઓનું તેં અપમાન કર્યું છે તેમના જેવું જ અપમાન તારે વેડવું પડે. મનુષ્યના અધિકારથી તેં જેમને વંચિત રાખ્યા છે, જેમને સામે જિભા રાખ્યા છે છતાં ખોળામાં સ્થાન દીધું નથી, તેમના બધાના જેવું જ અપમાન તારે વેડવું પડશે

‘‘મનુષ્યના સ્પર્શને રોજ રોજ દૂર રાખીરાખીને તેં માનવના પ્રાણમાં વમના દાકરની ઘૂણા કરી છે વિધાતાના રોડ રોપથી દુષ્કાળને આંગણે ખેંચી તારે બધાની માથે વહેચીને અન્નપાન ખાતાં પડે. તે બધાના જેવું જ અપમાન તારે વેડવું પડશે.

‘તારા આસન ઉપરથી તેમને તે’ જ્યાં હડસેલી મૂક્યા ત્યાં તારી શક્તિને પણ તેં અવહેણાપૂર્વક દેશવટો દીધો. ચરણે રાજાઈને તે જ્યાં ધૂળમાં વહાં જાય છે તે નીચાણમાં તું જિતરી આવ, નહીં તો તારો ડિગારો નથી. આજે તારે બધાના જેવું જ અપમાન સહન કરવું પડશે.

‘જેમને તું નીચે રાખે છે, તે તને નીચે બાંધી રાખશે. જેમને તેં પાછળ રાખ્યા છે, તે તને પાછળ ખેંચી રહ્યા છે. અજ્ઞાનના અંધારની આડશ પાછળ તેં જેમને ઢાંકી રાખ્યા છે, તેઓ તારા મંગલ આડે આડશ રચી તારા મંગલને ઢાંકી રહ્યા છે. તારે તેમના જેવાં જ અપમાન સહન કરવાં પડશે.

‘સેંકડો સૈકાંઓ થયાં તારે માથે અપમાનનો બોળે સદાતો આવે છે, તોપણ તું માનવમાં વસતા નારાયણને નમસ્કાર કરતો નથી; તોપણ તું આંખો ઢાળી જોઈ શકતો નથી કે તે હીન પતિતોના ભગવાન ધૂળમાં જઈને જિભા છે. ત્યાં તારે સૌના સરખું જ અપમાન વેઠવું પડશે.

‘તું જોતો નથી કે તારે બારણે મૃત્યુદૂત આવીને જિભો છે, તેણે તારા જાતિના અહંકાર ઉપર અભિશાપ ચોડી દીધો છે. જો તું બધાને નહીં બોલાવે, હજીયે જો તું દૂર ખસીને જિભો રહીશ, અને તારી ચારે કાર અભિમાનનો કાટ રચી પોતાની જાતને બાંધી રાખીશ, તો તારે મૃત્યુ સમયે ચિનામસ્મમાં તો સૌના સરખા થવું જ પડશે.’૩૩

પાછળ આપેલી ભક્તોની કથાઓમાં કંઈ ને કંઈ ચમત્કારનું તત્ત્વ જોવામાં આવે છે, તે મૂળમાં જેવું છે તેવું રહેવા દીધું છે. કેમ કે એવા ચમત્કારો ખરેખાર થાય છે, અથવા તો એવા ચમત્કારો કરવાનું સામર્થ્ય ભક્તિ વડે મળે છે, એમ શીખવવાનો એ કથાઓનો આશય નથી. પણ ભક્તિમાર્ગમાં — ભાગવતધર્મમાં — જોંયનીયભાવને રચાવ નથી, ને એ પંથે ચાલવાનો અધિકાર સર્વ વર્ણોને છે, એમ જતાવવાનો જ તેમનો આશય છે. જેના જીવનમાં ચમત્કાર થાય તે જ ભક્ત એવી ખોટી વ્યાખ્યા કરવામાં આવે, તો ઘણા સાચા ભક્તોને

એ વર્ગમાંથી ખાનગી રાખવા પડે. ભક્તોને ઔદિક સુખ મળે એવી બાહેધરી ઈશ્વરે આપી નથી. ઘણી વાર ભક્તોને ઇહલોકમાં દેખીતું દુઃખ જ વેઠવા વારો આવે છે. આદિપુરાણમાં ભગવાને કહ્યું છે : 'હે પાર્થ ! હું જેના પર સન્તુષ્ટ થાઉં છું તેનું ધન હરી લઉં છું. તેનાં સર્ગાવહાર્થાં જોડે તેને વિચ્છેદ કરાવું છું. તેના જીવનમાં સર્વ પ્રકારનાં કષ્ટો જીર્ણ કરું છું. પણ હું તો જેના પર સન્તુષ્ટ થાઉં છું તેને અવ્યય પદ આપું છું.'^{૩૪} પણ ભક્તો એમ માને છે ખરા કે જગતમાં જે કંઈ પ્રવૃત્તિ બીજા કરે છે કે આપણે કરીએ છીએ તે પ્રવૃત્તિ પરમાત્મા કરે છે ના કરાવે છે. દાખલા તરીકે, રામાનુજે કહ્યું છે : 'પોતાંકા આત્માથી કર્તા હારા, પોતાની જ ઇન્દ્રિયો વડે, પોતાની આરાધનાથી એક જ પ્રયોજન માટે, પરમ પુરુષ — સર્વ આત્માઓ જેનાં અંગરૂપ છે, ને જે સહુનો અંગી છે — તે પોતે જ પોતાનાં કામ કરાવે છે.'^{૩૫} તેમ જ ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે એ ઈશ્વરને 'હું સંપૂર્ણ વિશ્વાસપૂર્વક મારા શ્વાસોચ્છવાસનો સ્વામી ગણું છું, તેને હું મારા નિમકનો દેનાર ગણું છું.'^{૩૬} આ અર્થમાં ભક્તો દરેક ઘટનાની પાછળ ઈશ્વરનો હાથ ને તેની કૃપા જુએ એ જુદી વાત છે.

સર્વ યુગોના ને સર્વ સંપ્રદાયોના ભક્તોએ જે એક વાત સર્વાનુમતે કહી છે તે વર્ણનું, જાતિનું કે બીજી કોઈ ચીજનું અભિમાન છોડવાને સૂચતી છે. ભક્તો તો ભગવાન આગળ કહે છે કે 'તારા વિના અમે પોતે તો સાવ તણખસાને તોલે છીએ.'^{૩૭} ઈશ્વરના ધામમાં વળી જિંચનીયભાવ કેવો ? માણસો રાગ હોય કે રંક, સહુ એ સર્વેશ્વર અને રાગધરાજની આગળ તો ભિખારી છે. ખાલજી એમ કેમ માને કે હું જિંચો ને બીજા નીચા ? ૨૯ હજાર ફૂટ જિયા ગૌરીશિખર આગળ જીભો રહીને એક માણસ કહે કે 'ફનાણો પાંચ ફૂટ જે ઈંચ જિંચો છે, ને હું પાંચ ફૂટ ચાર ઈંચ છું, માટે હું એનાથી જિંચો છું,' એના જેવી જ હાસ્વાસ્પદ દેવમંદિરમાં કરેલી જિંચાનીયાની હુંસાણુંસી છે. ભક્તિમાર્ગના ગ્રન્થો આપણને ડગલે ડગલે આ વાતનું જ્ઞાન કરાવે છે, ને દીનતા ધારણ કરવાનો

ઉપદેશ આપે છે. જે બ્રાહ્મણ પોતાની જવાબદારી સમજે છે તેના મનમાં તો અભિમાન ન જ હોય પોતાને કયા આદર્શ સુધી પહોંચવાનું છે, ને પોને તેનાથી દંચુ કેટલો બધો દૂર છે, એ તે સમજે છે; અને તે જાણે છે કે તેને તો ભાગવતકારે કહી રાખ્યું છે કે ‘બ્રાહ્મણનો આ દેહ તુચ્છ વામનાઓની તૃપ્તિ માટે અપાયેલો નથી; પણ હંમેશાં કંકણ ઊત્તમ ગાળી તપ કરવા માટે ને મરી ગયા પછી અનંત સુખ મેળવવા માટે અપાયેલો છે.’ ૩૮

હિંદુ ધર્મના ઇતિહાસમાં જે કાળે અંધકારયુગ ચાલી રહ્યો હતો, ને દેશ ભારે મંકટ અને અંધાધૂંધીમાંથી પસાર થઈ રહ્યો હતો, તે વખતે હિંદુ ધર્મની જ્યોત ઊત્તરી રાખવાનો યશ ધણે મોટા ભાગે આ ભક્તો તથા માધુમતોને છે, ને તે કારણે પણ આપણે તેમના ઋણી છીએ, એ આપણે બૂલવું ઘટતું નથી. એમણે કરેલા સત્તન પુરુષાર્થને પ્રતાપે, ‘ગૂઢ વનમાં કેવળ જાણકારોની પરિપક્વતામાં જોને વિષે ચર્ચા ચાલતી હતી તે ઈશ્વર બ્રાહ્મણથી માંડીને ચાંડાલ સુધીનાં લાખો માણસોના મેળાઓમાં પ્રત્યક્ષ નાચવા લાગ્યો. જેની કૃપા કોઈ જ્ઞાનવાન પુરુષ, ઋષિ કે મહાત્મા પર થતી તે ઈશ્વર સર્વ જીવોના ઉદ્ધાર અર્થે — જાતિ, વિદ્યા, કુલ, ગોત્ર, ધન, કર્મ વગેરે ભેદભાવોનો વિચાર ન કરતાં — જાળગોપાળોના સમૂહમાં જાળગોપાળ થઈને ખેલવા રમવા લાગ્યો. બ્રાહ્મણ અને અન્ત્યજ, પુણ્યવાન અને પાપી, સતી અને વેસ્થા, પારમાર્થિક અને સાંસારિક — સારાંશ, સર્વ પ્રકારના લોકો — માટે તેણે સદ્ગતિનું દારૂ તૃપ્તું મૂકી દીધું.’ ૩૯

द्विपद्योः

१. अहं पुरातीतमवेऽभव मुने दास्यास्तु कस्याश्चन वेदवादिनाम् ।
निरूपितो बालक एव योगिनां शुश्रूषणे प्रावृषि निर्विवशताम् ॥
तत्रान्वहं कृष्णकयाः प्रगायतामनुग्रहेणाशृण्व मनोहराः ।
ताः भद्रया मेऽनुपद विशृण्वतः प्रियभवस्यङ्ग ममाभवदुचिः ॥
ज्ञानं गुह्यतमं यत्तत्साक्षाद्भगवतोदितम् ।
अन्वयोचनमिष्यन्तः कृपया दीनवत्सलाः ॥
आत्मनात्मानमात्मस्यं यथाश्रुतमचिन्तयम् ।
प्यायतधरणाभोजं हृद्यासीन्मे शनैर्हरिः ॥

मा. १; ५; २३, २६, ३०. १; ६; १६-७.

२. न ह्यद्रा भगवद्भक्तास्तेऽपि भागवतोत्तमाः ।

सर्ववर्णेषु ते ह्यद्रा ये न भक्ता जनार्दने ॥ सारसङ्ग्रह

३. क्रोधः शत्रुः शरीरस्थो मनुष्याणां द्विजोत्तम ।

यः क्रोधमोहौ त्यजति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

धर्मे तु ब्राह्मणस्याहुः स्वाध्याय दममार्जवम् ।

इन्द्रियाणां निग्रहं च शाश्वतं द्विजसत्तम ॥

धर्मव्याघं ततः पृच्छ गत्वा तु मिथिलां पुरीम् ।

मातापितृभ्यां शुश्रूषुः सत्यवादी जिनेन्द्रियः ॥

वनपर्व २०६; ३२-३, ३९-४०, ४४.

४. प्रवीणि सुनृत धर्म्यं यस्य वक्ता न विद्यते ।

दिव्यप्रभावः सुमहानृपिरेव मतोऽसि मे ॥ वनपर्व २१०; १३.

५. इहाहमागतो दिष्ट्या दिष्ट्या मे सङ्गतं त्वया ।

ईदृशा दुर्लभा लोके नरा धर्मप्रदर्शकाः ॥

एको नरसहस्रेषु धर्मविदिद्यते न वा ।

प्रीतोऽस्मि तव सत्येन मद्रं ते पुष्पयम् ॥

दुःशेयः शाश्वतो धर्मः शूद्रयोनी हि वर्तते ।

न त्वां शूद्रमहं मन्ये भवितव्यं हि कारणम् ॥

यस्तु शूद्रो दमे सत्ये धर्मे च सततोत्थित ।
 त माक्षणमह मन्ये वृत्तेन हि भवेद् द्विज ॥
 कृतप्रजोऽसि मेधावी बुद्धिर्हि विपुला तव ।
 नाह भवन्त शोचामि ज्ञानतृप्तोऽसि धर्मयुत ॥
 बाढमित्येव त व्याध कृताञ्जलिस्त्वाच ह ।
 प्रदक्षिणमथो कृत्वा प्रस्थितो द्विजसत्तम ॥
 अत्यद्भुतमिद ममैव धर्मव्याख्यानमुत्तमम् ॥

घनपर्व २१५, १४-५, १९.

२१६, १४-५, ३०, ३२, ३६.

- १ हुतो बालमीकि एक श्वपच सुनाम ताम्रो
 श्यामलै प्रगट कियो भारतमें गायये । . . .
 देवदेव मोहि दोष न दीजे दोष तु कोई द्रौपदीमाहि ।
 ऊच नीचकी शका आई याते कणिकणि बाज्यो नाहि ॥
 जा जेयें जग पूरण हूयो नामदेव कहैं शिरोमणि सोई ॥

भक्तमाल ७०-९.

- ७ ऊच नीच माने नाहि कोई, हरिको भजे सो हरिको होइ ।

८. व्याधकर्मा तु चौर्येण पितृमातृप्रियङ्कर ।
 कदाचित् प्राप्तवांस्तत्र द्विजवस्त्रसमुद्गत ॥
 श्रुतमादिचरित्र वै तेन शब्दप्रियेण वै ।
 पाठपुण्यप्रभावेण धर्मबुद्धिस्ततोऽभवत् ॥
 दत्त्वा चौर्यं घन सत्रे तस्मै विप्राय पाणिने ।
 शिष्यत्वमगमत्तत्राक्षरमैश जज्ञाप ह ॥
 बीजमन्त्रप्रभावेण तदज्ञात्पापमुल्लङ्घनम् ।
 नि सृत कृमिरूपेण बहुवर्णेन तापितम् ॥
 त्रिवर्णान्ते च निष्पापो यभूव द्विजसत्तम ।
 पठित्वाक्षरमालां च जज्ञापातिचरित्रकम् ॥
 द्वादशान्दमिते काले प्राच्याङ्गत्वासदद्विज ।

अन्नपूर्णा महादेवीं तुष्टाव परया मुदा ॥

सा इत्यष्टोत्तरे जप्ता ध्यानस्तिमितलेचना ।

सुध्याप तत्र मुदिता स्वप्ने प्रादुरभूच्छिवा ॥

दत्त्वा तस्मै ऋग्विद्यां तत्रैवान्तरधीयत ।

उत्थाय ॥ द्विजो धीमार्हिल्लब्ध्वा विद्यामनुत्तमाम् ।

विज्यादित्यभूपस्य यज्ञाचार्यो बभूव ह ॥ भ. पु.

६ अरे भ्रमातोऽसि कपालखण्ड समानयाम्बु प्रददामि तेऽपि ।

समाप्नुरो ग्रामममु च नान्द निपीय पानीयमथ प्रविश्यताम् ॥

१०. अनास्मदीया नरपालपुत्री विवाहिता प्राङ् नृपनन्दजाय ।

तेनात्र जात न पिबामि वारि श्रुत च पुत्रीधनमुज्जनीयम् ॥

११ श्रुत्वा गिर रज्जुयुत च पात्र तदन्यजास्यात् परिहाय भूमौ ।

भाषण्डतस्तत्पदयो पपात धन्यस्त्वमेवेति सज्जन्ताम्बु ॥

‘हृत्वाक्षु’ना ‘सताक्ष’मा श्री आल-वन्द्य शान्तिने देव

१२ यद्वत्पान्थ्यमाप्नोमि तथा वस्तु किमस्ति मे ।

१३ हाहेलक्ष्मी ‘नवश्रवण’, २७-६-१८२५

१४ आ मा भुव ‘हिन्दु वेदधर्म’, पृ ३०१

१५ क्षितिभेदन सेन ‘धी हस्त्यश्च डेरीटन ओर वडिया’

वे। २ पृ २५१.

१६ श्री जिन्दु जलधारीय ‘हृत्वाक्षु’, सताक्ष, पृ ४४३ ५

१७ जाति भी ओजी करम भी ओछा ओछा कित्तु हमारा ।

नीचेसे प्रभु ऊंच कियो है कह रैदास चमार ॥

१८ क्षितिभेदन सेन भेदन

१९. सतन जात मा पुछो निर्गुनियां ।

साध साधण साध छतरी साध जाति बनिया ॥

वणी १११२ हठे छे

पडित देखहु मन मह जानी ।

कहु चौ छति कहति उपनी, तरहि छति तुम मानो ॥

नादे बिन्दे रुधिरके सगे, घटही मह घट सपचे ।

अष्ट कजल होय पुहुमी आया, छति कहति उपनी ॥

લ્લસ ચીરામી નાના વાસન, સો સવ સરિ મો માંટી ।

એકે પાટ સકલ વૈઠાયે, છૂતિ લેત ઘોં કાકી ॥

છૂતિદિ જેવન છૂતિદિ અંચવન, છૂતિદિ જગત ડપાયા ।

કહાઈ કચીર તે છૂતિ વિવર્જિત, આકે સંગ ન માયા ॥

(હે પંડિત : જરા મનમાં વિચાર કરીને કહો તો ખરા કે આભડછેટ ક્યાંથી હત્યન્ન થઈ, અને આભડછેટ તમે કેવી રીતે માને છે ? 'વીર્ય' અને રજના સંબંધથી ગર્ભાશયમાં ગર્ભ રહે છે. ત્યાર પછી તે ક્રમે ક્રમે ફીણ, પરપોટા ને પેશીનું રૂપ ધારણ કરતો, શરીરમાં રૂપાંતર પામતો, વિકાસ પામતો જાય છે. તે પછી સમય પૂરો થયે અષ્ટદશ કમલ (નાભિચક્રની નીચે રહેનારો ગર્ભ) થી બાળક પૃથ્વી પર આવે છે. માણસમાત્ર આ રીતે જન્મે છે. તો પછી આભડછેટ ક્યાંથી પેદા થઈ ? ચારાસી લાખ યોનિઓમાં વહેંચાયેલાં પ્રાણીઓનાં વિવિધ શરીરરૂપ અનેક વાસણો મળીને માટી બની ગયાં છે. ઈશ્વરે સહુને એક પાટ પર બેસાડ્યાં છે. એમાંથી કયો માણસ અપ્પત — અસ્પૃશ્ય છે તે તો જતાવો. તત્ત્વની દૃષ્ટિએ સ્પર્શાસ્પર્શના વિચાર કરતા હો, તો સર્વ પદાર્થોની હત્યન્તિ આદિનો વિચાર તટસ્થ રીતે કરવો જોઈ એ. કપીર કહે છે કે આભડછેટ વિનાનું કાઈ હોય તો કેવળ તે જ છે જેની જોડે માયા નથી).

૨૦. કહં લગિ કહાં દીન અગનિત જિહ્વીકી શુમ ચિપત નિવારી ।

૨૧. મેરે જાતિપાતિ ન ચહાં કાહૂકી જાતિપાતિ ।

ન મેરે કોઝ કામકો ન હાં કાહૂકે કામકો ॥

લોક પરલોક યુનામહીકે હાય સવ ।

મારી હૈ મરોયો તુલ્સીકે એક નામકો ॥

૨૨. જાતિ પાતિ કુલ ઘરમ વડાઈ, ઘન વલ પરિજન શુન ચતુરાઈ ।

મગતિદીન નર સોદ્ધ કેસે, વિનુ જલ વારિદ દેવિઅ જૈસે ॥ .

તુલસીદાસ

૨૩. તુલ્સી આકે વદનતેં મૂલેહુ નિકસત રામ ।

તિનકે પગકી પગતરી મેરે તનુકો ચામ ॥

નીચ જાતિ સ્વપચહુ મલો જપત નિરંતર નામ ।

ઝંચો કુલ કેદિ-કામકો જહાં ન હાંકો નામ ?

२४. हरि हौं सब पतितनको राव ।

को करि सकै बराबरि मोरी, सो तो मोहि बताव ॥

ब्याध गीघ अरु पतित पूतना, तिनमहं बडि जो और ।

तिनमें अजागील गनिका पनि, उनमें मैं सिरमोर ॥ धरदास

२५. जातिभेद जो करे मक्त सो तो बड़े पापी । गंगाराम

२६. नहिं हिंदू नहिं तुर्क हम नहिं जैनी अंगरेज । भगवतरसिक

२७. जिहि रहीम चित आपनों, कीन्हों चतुर चकोर ।

निसिवासर छाग्यो रहै, कृष्णचन्द्रकी ओर ॥

२८. मानुष हौं तो यही रखवानि बर्सां ब्रज गोकुल गाँवके ग्वारन ।

२९. जो धुनिया तो भी मैं राम तुम्हारा ।

अधम कमीन जात मतिहीना तुम तो हौ सिरताज हमारा ॥

३०. ईश्वरराभ काशीराभ शास्त्री : 'ध्वित्यरित' भाग १-२

३१. 'ध्वित्यरित' भाग ३ की छपावा तैयार करेकी छत्तलिखित

नक्षत्रभाषी श्री. शास्त्रीजीके काशी आपेक्षी छडीकते।

३२. मेधाश्री : 'सोऱडी संतवाल्मीकी'नी प्रस्तावनाभाषी सोऱडी संताने

लगनी छडीकते। धीधी छे.

३३. अनु. नगीनदास पारेभ : 'गीतांजलि अने धीम' काव्ये',

पृ. ५३-४.

३४. यस्य तृष्टो ह्यहं पार्थ वित्तं तस्य हराम्यहम् ।

करोमि बन्धुविच्छेदं सर्वकष्टेन जीवितम् ।

तस्यापि येन सन्तुष्टो ददामि अव्ययं पदम् ॥ आदिपुराण

३५. स्वर्कयेनात्मना कर्षा स्वकीयैरेव करणैः स्वाराधनेकप्रयोजनाय

परमपुरुषः सर्वगोपः सर्वज्ञोऽपि स्वयमेव स्वकर्मणि कारयति ।

गीतारामानुजभाष्य ३; ३०.

३६. गांधीजी : 'आत्मकथा', प्रस्तावना.

३७. तृणतुल्यो यदयं स्वयं जनः । गीता-मधुसूदनीव्याख्या १८; ७८.

३८. प्राज्ञस्य हि देहोऽयं क्षुद्रकामाय नेष्यते ।

कृच्छ्राय तपसे नित्यं प्रेयानन्तसुखाय च ॥ भा. ११; १७; ४२.

३९. पांथारकर : 'भरडी वाक्मयाया छतिहास', अंड पद्धिहा,

पृ. ११५-६.

જૈન ધર્મમાં અસ્પૃશ્યતા?

જૈન સંપ્રદાયમાં જુદે જુદે વખતે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર સહુ દાખલ થયેલા છે, એ ઐતિહાસિક હકીકત છે. જૈન સંપ્રદાયમાં તેઓ ને તેમના વંશજો બ્રાહ્મણ જૈન, ક્ષત્રિય જૈન, વૈશ્ય જૈન, અને શૂદ્ર જૈન એવે નામે ઓળખાતા નથી. માણસ મૂળ ગમે તે જાતિનો હોય, પણ જૈન સંપ્રદાયમાં પ્રવેશ કર્યા પછી તે 'જૈન' એ નામે જ ઓળખાય છે. દાખલા તરીકે, આચાર્યશ્રી સિદ્ધમેન દિવાકર મૂળ બ્રાહ્મણ હતા, આચાર્યશ્રી હેમચન્દ્ર મૂળ વણિક હતા, રામ કુમારપાળ મૂળ ક્ષત્રિય હતા, અને સાધુ હરિકેશી બળ મૂળ હરિજન હતા. છતાં તેઓ 'જૈન' તરીકે જ ઓળખાયા. આમ જૈનોમાં માંકોમાંકે જાનિભેદ પડાનો જાણમાં નથી. ઉત્તરાખ્યપનસૂત્રમાં હરિકેશી બળનો પ્રસંગ આવે છે ત્યાં જન્મથી જાતિ માનવા સામે સખી પેડે લખેલું છે. કહે છે : 'કર્મથી બ્રાહ્મણ થવાય છે, કર્મથી ક્ષત્રિય થવાય છે, વૈશ્ય કર્મથી થવાય છે, ને શૂદ્ર પણ કર્મથી થવાય છે.'^૧ બ્રાહ્મણનાં લક્ષણ વિરતારથી આપ્યાં છે, તેમાં કત્યું છે : 'દેવ, મનુષ્ય કે તિર્યંચની સાથે, મન, વચન કે કાપાથી પણ, જે મૈથુન ન સેવે તેને અમે બ્રાહ્મણ કહીએ છીએ. જેમ કમળ જળમાં જન્મ્યું હોવા છતાં જળથી લેપાતું નથી, તેમ જે કામનાઓ વડે લેપાનો નથી તેને અમે બ્રાહ્મણ કહીએ છીએ.'^૨

પ્રભાચન્દ્રાચાર્યનો રચેલો 'પ્રમેયકમલમાર્તણ્ડ' નામનો, જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો, મોટો ગ્રંથ છે, તેમાં જાતિવાદની ચર્ચા લંબાણથી આપી છે. તેમાં અન્યકર્તાના કહેવાનો આશય એ છે કે 'બ્રાહ્મણ નામે ઓળખાતી જેટલી વ્યક્તિઓ — જેટલા માણસો — હોય તે સર્વમાં બ્રાહ્મણત્વ હોય જ, ને તે સદા ટકી રહે જ, એમ ન કહી

શકાય. જન્મતમાં એવું જોવામાં પણ નથી આવતું.’ આગળ ઉપર કહે છે : ‘આહમ્યુત્વ કંઈ નિત્ય — એટલે કે સદા ટકી રહેનારું’ — છે, એમ કહેવું પણ ગરાગર નથી. એવી સ્થિતિ અરેખર હોય એમ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ ઉપરથી પણ જણાતું નથી. . . . કેમ કે એમ કહેનારાઓ પોતે કહે છે કે આહમ્યુ જો ચાલતું અન્ન ખાય તો તેના આહમ્યુત્વનો હોપ યાય છે, ને તે શદ્ધ બને છે. આહમ્યુ માતૃપિતાની સંતતિ તે આહમ્યુ એમ કહેવું પણ યોગ્ય નથી. અહ્યા, બ્યાસ, વિશ્વામિત્ર વગેરે આહમ્યુ કેવી રીતે ગણાયા તેનો ખુલાસો આ લોકો આપી શકતા નથી; કેમ કે આ બધા કંઈ આહમ્યુ માતૃપિતાની સંતતિ તો નહોતા. . . . તેમજો અહ્યાના શરીરમાંથી જન્મ લીધો છે એટલા માટે તે આહમ્યુ ગણાય, એમ કહેવું પણ યોગ્ય નથી; કેમ કે એમ તો બધા જ વર્ણો અહ્યાના શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે, એટલે તે ગધાને આહમ્યુ કહેવા વારો આવે. અહ્યાના મુખમાંથી જન્મેલો તે આહમ્યુ, બીજો નહીં, એવો ભેદ પણ ન પાડી શકાય; કેમ કે બધી જ પ્રજાઓ અહ્યામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. એક જ જાડ પર પાકેલાં ફળમાં મૂળ, મધ્ય ને શાખામાંથી ભિન્નતાં ફળ એવો ભેદ નથી પાડવામાં આવે. . . . વળી, બીજી રીતે જુઓ. અહ્યામાં આહમ્યુત્વ છે કે નહીં ? તેમનામાં આહમ્યુત્વ ન હોય, તો તેમના શરીરમાંથી આહમ્યુની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય ? અમનુષ્યના શરીરમાંથી મનુષ્યની ઉત્પત્તિ માનવી યોગ્ય ન ગણાય. અહ્યામાં આહમ્યુત્વ છે એમ કહો, તો સવાસ એ છે કે એ આહમ્યુત્વ તેમના આખા શરીરમાં છે, કે એટલા મોઢામાં જ છે ? આખા શરીરમાં હોય, તો એ શરીરના જુદા જુદા ભાગમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા વચ્ચે કશો ભેદબાવ ગણાય નહીં. અહ્યાના એકજા મોઢામાં જ આહમ્યુત્વ છે એમ કહો, તો તેમનું બાકીનું શરીર શદ્ધ છે એવો અર્થ થાય. એટલે તેમના પગ વગેરેને વન્દન કરવાનું ન રહે, — જેમ વૃષ્ટને વન્દન કરવામાં નથી આવતું તે રીતે. તો પછી, અહ્યાનું કેવળ મુખ — જેમાંથી આહમ્યુ ઉત્પન્ન થયો છે — ને જ વન્દન કરી શકાય. . . . વળી દેવદત્ત વગેરે આહમ્યુ જાનિના છે, એમ એમને જોનાવેંત પરખાતુ નથી.

નહીં તો આ માણસ બ્રાહ્મણ છે કે કોઈ બીજો છે એવો સંશય પેદા ન થાત. વળી આ દલીલને તોડવા માટે ગોત્ર વગેરેની વાત આગળ કરવી પણ નકામી છે. આ ગાય છે કે માણસ છે તે નક્કી કરવા માટે ગોત્રનો વિચાર કરવો પડતો નથી. . . . બ્રાહ્મણની આકૃતિમાં પણ કશી વિશેષતા હોતી નથી, કેમ કે એના જેવી આકૃતિ અબ્રાહ્મણમાં પણ હોવાનો સંભવ છે. વળી અધ્યયન અથવા કંઈક નિશિષ્ટ કર્મને બ્રાહ્મણત્વનું લક્ષણ ગણાવવું એ પણ બરાબર નથી; કેમ કે શરૂ પણ, પોતાની જાતિનો લોપ થયા પછી, બીજા દેશમાં બ્રાહ્મણ થઈને વેદનો અભ્યાસ કરે છે ને તેમાં જતાવેલી ક્રિયા પણ કરે છે એમ જોવામાં આવ્યું છે. ૫૦ ૫૦'૩

અહીં 'બ્રાહ્મણ' શબ્દ તો એક દૃષ્ટાન્તરૂપે છે. બ્રાહ્મણની 'જાતિ' ન હોઈ શકે; અર્થાત્ માણસ બ્રાહ્મણ જન્મે પણ તેનામાં બ્રાહ્મણને યોગ્ય ગુણકર્મ ન હોય તોયે તે બ્રાહ્મણ જ ગણાય, એવું ન બની શકે; એ અયોગ્ય વસ્તુ છે. જે વ્યક્તિમાં બ્રાહ્મણને યોગ્ય ગુણકર્મ હોય તે જ બ્રાહ્મણ કહેવાય. તે જ પ્રમાણે ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શૂદ્રને જાજે એવાં ગુણકર્મ જેમનામાં હોય તેઓ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શૂદ્ર કહેવાય. તેવી જ રીતે વૈષ્ણવ કે જૈન નામને શોભાવે એવાં ગુણકર્મ જેનામાં હોય તે જ વૈષ્ણવ કે જૈન કહેવાય. તેથી જ 'અન્યજ' અને 'ચાંડાલ'ની પણ કોઈ જાતિ ન હોઈ શકે; જેનામાં એ નામને યોગ્ય એવાં ગુણકર્મ હોય તે વ્યક્તિ જ અન્યજ કે ચાંડાલ ગણાય. ઉપલા ઉતારામાં જે દલીલ વાપરી છે તેનો જ ઉપયોગ કરીને એમ કહી શકાય કે જેમ જન્મે બ્રાહ્મણ તે બધા બ્રાહ્મણ ન કહેવાય, તેમ ચાંડાલને ઘેર જન્મે એટલાથી જ માણસ ચાંડાલ ન ગણાય તો પછી આખી એક જાતિને 'ચાંડાલ' ગણી તેને અસ્પૃશ્ય ગણવાની વાતને જૈન ધર્મની મૂળ ભાવના સાથે મેળ કેમ બેસે ?

સમંતભદ્રાચાર્યે સમ્યક્ત્વ પામેલા એક ચંડાળને દેવસમાન કહ્યો છે. 'રત્નકરંડકશ્રાવકાચાર'માં લખ્યું છે : 'એ માણસ માનંજ જાતિમાં જન્મ પામેલો હોવા છતાં, તેને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયું હોવાથી, દેવોએ તેને દેવ ગણ્યો. રાખથી ઢંકાયેલા અંગારાનું

તેજ જેમ અંદર ઢંકાયેલું હોય, તેમ આનું તેજ પણ અંતરમાં ઢંકાયેલું હતું. '૪

કુંદકુંદાચાર્ય કહે છે : 'વંદના નથી શરીરની થતી, નથી કુળની થતી. એ જ રીતે જાતિસંયુક્ત યાને સંસારમાં ઉચ્ચ મનાતી જાતિમાં જન્મ લેવાથી જ કોઈ વંદનીય થતું નથી. ગુણહીન માણસની વંદના કોણ કરશે ? ગુણ વિનાનો કોઈ આવક નથી કે શ્રમણ નથી. '૫

દેવસેનાચાર્ય કહે છે : 'આવક તે જ છે જે ધર્મનું આચરણ કરે છે — પછી એ જન્મે બહેન્દ્રાક્ષણ હો કે બહે શદ્ર હો. આવકને માથે કંઈ મણિ તો રહેતો નથી કે જેથી એને જોનાંવાર ઓળખી શકાય.' ૧ વળી એ જ આચાર્ય કહે છે : 'ક્રોધ પરહરીને, ક્ષમા રાખીને, ક્રોધરૂપી મેઘથી મુક્ત થા. બ્રમણમાં પડેલો મનુષ્ય ચંડાળનો સ્પર્શ થયે સ્નાનથી પોતાને શુદ્ધ થયેલો માને છે ! '૭

જૈન હરિવંશ પુરાણ પરથી જણાય છે કે અનાયો ગણાતી જાતિઓ પણ મંદિરમાં પ્રવેશ કરી શકતી હતી. પ્રાચીન કાળમાં અનાયો, વેશ્યાઓ અને શદ્રોએ જૈન મંદિરો અંધાર્યાં હતાં, ને તેમાં તેઓ દેવાર્ચન કરવાને જતાં. છત્રપ રદ્રસિંહે જૈન મુનિઓ માટે ગુફાઓ બનાવડાવી હતી, એમ જૂનાગઢમાં મળેલા એક શિલાલેખ પરથી જણાય છે. રુદ્રસિંહ છત્રપ શક જાતિનો હતો. શક જાતિ અનાયોમાં ગણાઈ છે. એ જાતિ મૂળ પરદેશથી તો આવેલી જ. છત્રપ નહપાન પણ શક જાતિનો હતો. તે પાછળથી દિગંબર મુનિ થયેલો નટ જાતિના કદ્દગુપ્તસની જી શિવવશાએ એક આયાગ પટ (મંડપ) બનાવડાવ્યો હતો. લવણશોભિકા વેશ્યાની દીકરી નાદાય ગણિકાએ એક મંદિર, એક મંડપ, અને એક તળાવ નિર્ધન્ય અર્હન્તોનાં પવિત્ર સ્થાન પર બંધાવેલાં. એ જ રીતે એક રંગરેજની સ્ત્રી વસુએ અર્હંતની મૂર્તિ ધડાવી હતી. ગંધી વ્યાસની જિનદામી નામની સ્ત્રીએ અર્હંતની એક પ્રતિમાની સ્થાપના કરાવી હતી

અસ્પૃશ્ય ગણાતી જાતિઓના અનેક સાધુસંતો જૈન શાસનમાં ચર્ચ ગયા છે. હરિકેસી બ્રજ ઉપરાંત યમપાલ ચંડાળ, ચંદ ચંડાળ,

અર્જુન ચંડાળ આદિ જૈન સંતોની કથાઓ જૈન સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. દેવદત્તા વેસ્થાનો સુદર્શન મુનિએ ઉદ્ધાર કરેલો. સાધ્વી આર્યિકાના સંસર્ગથી વત્સિની નામની ધોળણે ધર્મારાધના કરેલી. ચાંદનપુર (જયપુર રાજ્ય)નો એક ચમાર મહાવીર સ્વામીનો અનન્ય ભક્ત હતો. આજે પણ ચાંદનપુરમાં વાર્ષિક રથયાત્રાને પ્રસંગે એ ચમારના વંશજો જ સૌથી પહેલા વીરરથ ખેંચે છે.

અરપૃસ્થતા, અને મંદિરપ્રવેશનો નિષેધ, જૈન ધર્મની વિશાળ ભાવના સાથે મેળ ખાય એવાં છે ખરાં? પણ, એક જૈન વિદ્વાને મારા પરના એક કાગળમાં લખ્યું છે તેમ, ‘વ્યવહારમાં જૈનો વૈદિકોના પ્રભાવમાં આવી પોતાની -મૂળ માન્યતા છોડી ખેડા છે. અરપૃસ્થતાની ખાતમમાં જૈનો વૈદિકોથી પરાજિત જ થયા છે.’ જૈનો જ નહીં, ખ્રિસ્તીઓ સુધ્ધાને, એ પાશ લાગ્યો છે નહીં તો ખ્રિસ્તીઓમાં તે વળી ‘હરિજન ખ્રિસ્તી’ હોય? પણ દુર્ભાગ્યે દક્ષિણ ભારતમાં એવો એક વર્ગ છે. તેથી જ ગાંધીજીએ દર્દભરી વાણીમાં, લખેલું કે ‘અરપૃસ્થતાનો આ ઝેરી કાડો એની આંકેલી મર્યાદા વટાવીને કેટલોયે આગળ વધી ગયો છે, અને આખા રાષ્ટ્રનાં મૂળિયાંને થૂસી રહ્યો છે.’

જૈન મંદિરોમાં પળાતી અરપૃસ્થતાને અંગે થયેલો એક અંગત અનુભવ અહીં આપવા જવો છે. ૧૯૩૧માં એક અમેરિકન મિત્રને હું અમદાવાદના એક પ્રસિદ્ધ જૈન મંદિરની દારીગરી ખતાવવા લઈ ગયો હતો. મંદિરના ગર્ભગૃહ આગળના મંડપ પાસે જઈને અમે થોભી ગયા. ત્યાંથી પરવાનગી વિના આગળ વધવાનો અમારો ધરાદો ન હતો. એટલામાં તો પૂજારી આગળ આવી મારા મિત્રને કહેવા લાગ્યો : ‘આવો, અહીં આવો, સાહેબ.’ મેં ચૂંચ્યું : ‘સાહેબ એટલે સુધી આવી શકે?’ તો કહે : ‘હા, એમને અહીં આવવાને વાંધો છે જ નહીં. અહીં તો નીચ વરણને આવવાનો વાંધો.’ જૈન મંદિરમાં અરપૃસ્થતા પળાતી હશે એનો મને ખ્યાલ નહોતો. પણ પૂજારીએ જે શબ્દો કહ્યા એ માંભળવાની તૈયારી તો મેં નહીં જ રાખેલી. મારા મિત્રે મને પૂછ્યું : ‘એ શું કહે છે?’ મેં

કહ્યું 'એ કહે છે તે સાબળીને માથુ નીચુ ધાનરાનું મન થાય છે એ કહે છે કે આ મન્દિરમાં તમે અમેરિન્ન પ્રિયતી ઠેક ગર્ભગૃહના દ્વાર સુધી આવી શકો, પણ હિંદુધર્મી હરિજન ન આવી શકે.' પેના મિત્ર તરત તો એ માની જ ન શક્યા અને આગળ વધ્યા વિના, ઊભા હતા ત્યાંથી જ પાછા ફર્યા

દિશ્વલો

૧. કમ્મુણા ધમ્મગો દોહ કમ્મુણા દેહ રત્તિજો ।

વહલો કમ્મુણા દોહ સુને દવહ કમ્મુણા ॥ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર

૨. દિવ્વમાણુસ્સ-તેરિન્ઠ જો ન સેવેહ મેહુણ ।

મણસા-કાય-વહ્ણણ ॥ વય દુમ માહણ ॥

જહા પોમ્મ જલે જાય નોવલ્પિપ્પહ ઝારિણા ।

એવ અલ્લિત્ત કામેહિ ત યવ દુમ માહણ ॥ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર

૩. एतेन नित्यं निर्गलब्राह्मणयनिव्वायकं ब्राह्मण्यमपि प्रत्याख्यतम् ।

न हि तत्तथाभूतं प्रत्यक्षादिप्रमाणतः प्रतीयते । . . . शूद्राब्राह्मण-
जातिलोप स्वयमेवाभ्युपगत । 'शूद्राब्राह्मणसम्पर्काच्छूद्रेण सह मायणात् ।
इह जन्मनि शूद्रत्वं मृतं श्वा चाभिजायते' इत्यभिधानात् । कथं चैव वादिनो
ब्रह्मण्यासन्निधामित्रप्रभृतीनां ब्राह्मण्यसिद्धिस्तेषां तज्जन्यत्वामभवात् ।

नापि ब्रह्मप्रभवत्वं सर्वेषां तत्प्रभवत्वेन ब्राह्मણशब्दाभिप्रेयतानुपह्वान् ।
तन्मुखाद्वान्तो ब्राह्મणो नाय इत्यपि भेदो ब्रह्मप्रभवत्वे प्रजाનાં दुर्लભ ।
न खल्वेकवृક્ષप्रभवः कश्च मूले मध्यं शाखायां च भिद्यत । . . .

નિજ્ઞ બ્રહ્મણો બ્રાહ્મણ્યમસ્તિ યા ન વા ? નાસ્તિ ચેત્, કયમનો
બ્રાહ્મણોત્પત્તિ ? ન હ્યમનુષ્યાદિગ્ચો મનુષ્યાનુપત્તિજ્ઞતે । અસ્તિ ચન્,
કિં સર્વજ મુખ્યપ્રદેશ ઇત્ય વા ? સર્વત્ર હિતે પેત્, સ એવ પ્રજાનાં
ભેદામાગોઝુપગ્યતે । મુખ્યપ્રદેશ એવ ચેદ્, અન્યત્ર પ્રદેશ તસ્ય શૂદ્ર-તાનુપગ્ન ।
તથા ચ ન પાદાદયોઽસ્ય વન્ધ્યા શૂપલાદિવત્ । મુખ્યમેવ હિ વિપ્રોત્પત્તિસ્થાન
વન્ધ્ય સ્યાન્ । . . . ન તલ્લુ દેવદત્તાદી બ્રાહ્મણ્યવત્તિ પ્રત્યક્ષત પ્રનીયતે ।
અન્યથા કિમત્ર બ્રાહ્મણોઽયો વેતિ સંશયો ન સ્યાત્ । તથા ચ તત્તિરાસાય

ગોત્રાત્પદેશો વ્યર્થઃ । ન હિ ગૌરિયં મનુષ્યો વેતિ નિશ્ચયો ગોત્રાત્પદેશમ-
વેદ્યતે । . . . ન તાવદાકારવિગેષઃ તસ્યાગ્રાહ્યગેષ્વિ સમ્ભવાન્ । અતઃ
અપ્યપ્યન ક્રિયાવિગેષો વા તત્સહાયતા ન પ્રતિપદ્યતે । દૃષ્ટવે હિ શ્વદોષ્વપિ
સ્વજાતિમિલોચાદ્ દેશાન્તરે ગ્રાહ્યગો ભૂત્વા વેદાપ્યયનં તત્પ્રગીર્તા ચ ક્રિયાં
કુર્વાણઃ ।

પ્રમેયકમલમાર્તઙ્ડ, પરિચ્છેદ ૪.

૪. સમ્યદ્દર્શનસંપન્નમપિ માતઙ્ગદેહજમ્ ।

દેવા દેવં વિદુર્ભેસમગૃહાજ્ઞારાન્તરૈર્જમ્ ॥

સમન્તમદ્ર : રત્નકરઙ્ડકશ્રાવકાચાર

૫. નવિ દેહો વંદિત્તદ્ નવિય કુન્નો પાત્રિય જાતિસંયત્તો ।

કો વંદમિ ગુગહીયો ન હુ સવગો ણેય સાવઓ હોઈ ॥

કુન્દકુન્દ

૬. દેવસેન.

૭. પરિહરિ કોહુ રતમાહ કરિ મુન્નહિ કોહમલેગ ।

પ્હાઈ સુઝાદ મંતિકત ઈત્તત ચણ્ડાલેણ ॥ દેવસેન

૮. ગાંધીજી: 'ધર્મસંસ્થાપન', પૃ. ૧૪.

બૌદ્ધ ધર્મ અને સંઘ

બુદ્ધના ઉપદેશનો આખો ઝોક ગુણ અને કર્મ અનુસાર જ જાતિ માનવા તરફ હતો. તેમણે કહેલું : ‘(માણસ) જન્મથી બ્રાહ્મણ થનો નથી કે જન્મથી અબ્રાહ્મણ થનો નથી; કર્મથી બ્રાહ્મણ થાય છે અને કર્મથી અબ્રાહ્મણ થાય છે.’^૧ ચારે વર્ણને મોક્ષ મળી શકે છે એમ તેઓ કહેતા. એ વિગેનો એમનો એક સંવાદ છે. તેમાં તેમણે બનાવ્યું છે કે વર્ણ શીઘ્ર પરથી નક્કી કરી શકાય. તેઓ કહે છે :

‘હે આશ્વજાયન, કેટલું મૂર્ખાંભિપિક્ત રાત્ર સર્વ જાતિઓના સો પુરુષોને ભેગા કરે; તેમાંથી દાત્રિય, બ્રાહ્મણ, અને રાજકુળમાં જન્મેલાને કહે : “અરે, જરા આવો તો. શાક અથવા ચંદન વૃક્ષ જેવાં ઉત્તમ વૃક્ષોની ઉત્તરારણી લઈને દેવતા સજાગાવો.” પછી ચાંડાક, નિપાદ વગેરે હીન કુળમાં જન્મેલાને કહે : “કૂતરાને ખાવાનું નાખવાની દોણીમાં, કુચ્છરને ખાવાનું નાખવાની દોણીમાં, એરંડાની ઉત્તરારણી લઈને દેવતા સજાગાવો.” હે આશ્વજાયન, બ્રાહ્મણાદિ ઉચ્ચ વર્ણના માણસે ઉત્તમ અરણીથી સજાગાવેલો અગ્નિ જ તેજસ્વી ને ઝગઝગાટ થતો, અને ચાંડાકાદિ હીન વર્ણના માણસે એરંડાદિની અરણીથી સજાગાવેલો અગ્નિ તેજસ્વી ને ઝગઝગાટ નહીં થાય, અને તેનાથી અગ્નિકાપો નહીં થાય, એમ તને લાગે છે ખરું ?’ (આશ્વજાયને ના કહી.)^૨

બીજો એક પ્રસંગે તેમણે કહેલું : ‘હે બ્રાહ્મણ, આર્ય શ્રેષ્ઠ ધર્મ એ જ સડુંનું પોતીકું ધન છે એમ હું કહું છું. દાત્રિય, બ્રાહ્મણ વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર કુળમાં જન્મેલાં માણસોને અનુક્રમે દાત્રિય, બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય અને શૂદ્ર કહે છે. પણ આ ચારે કુળમાં જન્મેલા

गोत्राणुपदेशो व्यर्थ । न हि गौरियं मनुष्यो वेति निश्चयो गोत्राणुपदेशम
पेक्षते । ... न तावदाकारमिणेय, तस्याप्राप्तयेऽपि सम्भवात् । अत
एवाध्ययनं नित्याविर्गमो वा तसहायता न प्रतिपद्यते । दृश्यते हि शूद्रोऽपि
स्वजातिप्रिलोपाद् देशान्तरे प्राप्तागो भूत्वा वेदाध्ययनं तत्पणीनां च क्रियां
कुर्वाण ।

प्रमेयकमलमार्तण्ड, परिच्छेद ४.

४. सप्यन्दशनसपत्रमपि मातङ्गदेहजम् ।

वेद्या वेदं विदुर्भस्मगूढाङ्गायन्तरोजमम् ॥

समन्ताभद्र : रत्नकरण्डकभाषकाचार

५. णवि देहो यदिज्जइ णयिय कुम्भे पायिय जातिसयत्तो ।

को वदमि गुणहीणो ण हु सयणो णेय सावओ होई ॥

कुन्दकुन्द

६. देवसेन

७. परिहरि कोट्ट उमाह करि मुञ्चहि कोहमलेण ।

ण्हाहे सुज्झइ भतिकउ छित्तउ चण्डालेण ॥ देवसेन

८. भाषीत् 'धर्मसंस्थापन', पृ. १४.

જૈન ધર્મ અને સંઘ

બુદ્ધના ઉપદેશનો આખો ઝોક શુણ્ય અને કર્મ અનુસાર જ જાતિ માનવા તરફ દતો તેમણે કહેલું : ‘(માણસ) જન્મથી બ્રાહ્મણ થતો નથી કે જન્મથી અબ્રાહ્મણ થતો નથી; કર્મથી બ્રાહ્મણ થાય છે અને કર્મથી અબ્રાહ્મણ થાય છે.’^૧ ચારે વર્ણને મોક્ષ મળી શકે છે એમ તેઓ કહેતા. એ વિષેનો એમનો એક સંવાદ છે. તેમાં તેમણે બનાવ્યું છે કે વર્ણ શીઘ્ર પરથી નક્કી કરી શકાય. તેઓ કહે છે :

‘હે આશ્વજીવન, કેઈ મૂર્ધાભિષિક્ત રાગ સર્વ જાતિઓના સો પુરુષોને ભેગા કરે; તેમાંથી દક્ષિણ, બ્રાહ્મણ, અને રાજકુળમાં જન્મેલાને કહે : “અરે, જરા આવો તો. શાક અથવા ચંદન વૃક્ષ જેવાં ઉત્તમ વૃક્ષોની ઉત્તરારણી લઈને દેવતા સગમાવો.” પછી ચાંડાલ, નિપાદ વગેરે હીન કુળમાં જન્મેલાને કહે : “હૃતરાને ખાવાનું નાખવાની દોણીમાં, હુક્કરને ખાવાનું નાખવાની દોણીમાં, એરંડાની ઉત્તરારણી લઈને દેવતા સગમાવો.” હે આશ્વજીવન, બ્રાહ્મણાદિ ઉચ્ચ વર્ણના માણસે ઉત્તમ અરણીથી સગમાવેલો અગ્નિ જ તેજસ્વી ને ઝગઝગાટ થશે, અને ચાંડાલાદિ હીન વર્ણના માણસે એરંડાદિની અરણીથી સગમાવેલો અગ્નિ તેજસ્વી ને ઝગઝગાટ નહીં થાય, અને તેનાથી અગ્નિકાર્યો નહીં થાય, એમ તને લાગે છે ખરું ?’ (આશ્વજીવને ના કહી.)^૨

બીજે એક પ્રસંગે તેમણે કહેલું : ‘હે બ્રાહ્મણ, આપે એક ધર્મ એ જ સહનું પોતીકું ધન છે એમ હું કહું છું. દક્ષિણ, બ્રાહ્મણ વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર કુળમાં જન્મેલા માણસોને અનુક્રમે દક્ષિણ, બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય અને શૂદ્ર કહે છે. પણ આ ચારે કુળમાં જન્મેલા

માણસો પ્રાણુધાતાદિ પાપો છોડી દે, તો તેમાંથી એકલો બ્રાહ્મણ જ મૈત્રીભાવના કરી શકશે, ને ઇતરવર્ણી લોકો મૈત્રીભાવના નહીં કરી શકે, એમ તને લાગે છે ખરું ?

‘ના, જોતમ, એમ નહીં. કોઈ પણ વર્ણનો માણસ મૈત્રીભાવના કરી શકશે.’ . . . .

‘તે જ પ્રમાણે, હે બ્રાહ્મણ, સર્વ કુળના માણસો તથાગતના ઉપદેશ પ્રમાણે પતીને ન્યાય ધર્મની આરાધના કરી શકશે.’ ૩

અમુક વર્ણ જુઓ. ને ખીજ નીચા, એવો જિંચનીચભાવ છુંદને જરાયે પસંદ નહોતો. તે વિષે અમણ કાત્યાયને એક પ્રસંગે વિસ્તારથી સમજાવ્યું હતું

‘મધુરાના રાજા અવંતિપુત્રે કાત્યાયન (મહાકવ્યાન) ને પૂછ્યું: બો કાત્યાયન! બ્રાહ્મણવર્ણ જ શ્રેષ્ઠ છે, ખીજ વર્ણો હીન છે, બ્રાહ્મણવર્ણ જ શુદ્ધ છે, બ્રાહ્મણને જ મુક્તિ મળે છે, ખીજાઓને મળતી નથી, બ્રાહ્મણ બ્રહ્માના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા, બ્રહ્માના ઔરસ પુત્ર છે, એવું બ્રાહ્મણો કહે છે. એ વિષે આપનું કહેવું શું છે ?

‘કાં — મહારાજ, એ નયો જુમાટ છે! માનો કે કોઈ ક્ષત્રિય ધનધાન્યથી કે રાજ્યથી સમૃદ્ધ થાય, તો ચારે વર્ણના માણસો તેની સેવા કરશે કે નહીં ?

‘રાજા — બો કાત્યાયન, ચારે વર્ણના માણસો તેની સેવા કરશે. . . .

‘કાં — તો પછી ચારે વર્ણના માણસો સરખા કહેવાય કે નહીં ?

‘રાજા — આ દષ્ટિએ ચારે વર્ણ જરૂર સમાન કહેવાય.

‘કાં — ક્ષત્રિય, બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચારે વર્ણના માણસો પ્રાણુધાત વગેરે પાપ કરે, તો તે બધાની દુર્ગતિ થાય એમ મહારાજને લાગતું નથી ?

‘રાજા — ચાર વણુમાંથી કોઈ પણ વણુનો માણસ પાપકર્મ કરે તો તેની દુર્ગતિ થાય.

‘કાં — ચાર વણુમાંથી કોઈ પણ માણસ પ્રાણુધાત વગેરે પાપથી વિરત થાય, તો તે સ્વર્ગે જાય કે નહીં ?’

‘રાજા — સ્વર્ગે જાય એમ હું માનું છું.’

શુદ્ધ એક પ્રસંગે કહેયું : ‘વારંવાર ગુસ્સે થનાર, ખીજ પર ચેર લેનાર, પાપથી લેપાયેલો, અને નાસ્તિક દષ્ટિવાળો માણસ ચાંડાલ છે. જે પ્રાણીનો ઘાત કરે છે, જેના અંતરમાં દયા વસતી નથી, જે છૂંટફાટ અને ચોરી કરે છે તે ચાંડાલ છે. જે ખીજનું ઝણ લઈ તે પાછું માગનાં નાખી જાય છે કે આડું ખોયે છે તે ચાંડાલ છે. જે પોતા માટે, પારકા માટે કે પૈસા માટે ખોટી સાક્ષી પૂરે છે તે ચાંડાલ છે. જે પરસ્ત્રીગમન કરે છે, વૃદ્ધ માતૃપિતાની મેવાચારી કરેલો નથી, માથાપ બાઈમહેન વગેરે સગાંને ગાળો દે છે કે મારે છે તે ચાંડાલ છે. જે પોતે કરેલાં પાપકર્મ છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે ચાંડાલ છે.’

શુદ્ધના બિશ્વસંઘમાં તમામ જાતિના માણુમોને પ્રવેશ અપાતો. ઉપાસિ નામનો એક દુગ્ધમ હતો, તે છ શાકચક્રમારો જોડે શુદ્ધ પાસે ઉપસંપન્ન લેવા ગયો હતો. શાકચક્રમારોએ કયું : ‘ભગવન, અમે શાકચ લોકો ધણા અભિમાની છીએ. તેથી આપ અમારા આ ઉપાથી દુગ્ધમને પડેથી ઉપસંપન્ન આપો. એટલે એને નમસ્કાર કરવાની અને એની સેવા કરવાની ફરજ પડવાથી અમારું શાકચક્રાભિમાન સમી જશે’ શુદ્ધગુરુના નામની બહુશ્રુત ઉપાસિકા દામીની દીકરી હતી. સોપાક નામનો બિશ્વ શ્વપાક કુળમાં જન્મ્યો હતો, અને તે જૌદ્ધ બિશ્વ યથા પડી અર્દાત્પદ સુધી ગયો હતો. સુનીત નામના બિશ્વનો જન્મ બંગીકુળમાં થયો હતો. તેની આત્મકથા થેરગાથાના બારમા નિપાતમાં આપેલી છે. તે કહે છે :

‘હું નીચ કુળમાં જન્મ્યો હતો, અને ગરીબ હતો. મને ખાવા-પીવાની તાણ પડતી. મારો ધંધો હજકો હતો. હું બંગી હતો. લોકો મારાથી કંટાળતા, મારો તિરસ્કાર કરતા ને નિન્દા કરતા. તો પણ

હું નમ્રભાવે ફેટલાયે લોડાને નમન કરતો આવી સ્થિતિમાં બિંદુમંધ સાથે મગધના ટ્રેડ શહેરમાં પ્રવેશ કરના મહાવીર મંબુદને મેં જોયો. મેં કાવડ નીચે મૂકી, અને નમસ્કાર કરવા માટે આગળ ધર્યો. દેવળ મારા પરની દયાથી એ પુરુષએટ જીભા રહ્યા. એ ગુરુને પગે લાગી, મેં એક જાગ્રુએ જીભા રહી, એ સર્વસત્ત્વોત્તમ પામે પ્રમળ્યા માગી. ત્યારે મર્વ લોડો પર દયાભાવ રોષ્મનારા એ કારણિક ગુરુએ મને ‘બિંદુ, આમ આવ,’ એમ કહ્યું. એ જ મારી ઉપસંપદા થઈ. હું એકાકી માવધાનનાથી અરણ્યમાં રહ્યો; અને જેવી રીતે મને એ જિતે ઉપદેશ કર્યો હતો તેવી રીતે એ ગુરુના વચનને અનુસરી વર્તવા લાગ્યો. રાત્રિના પહેલા પામમાં હું પૂર્વજન્મ યાદ લાવવા મમર્થ થયો. રાત્રિના મધ્યમ પામમાં મને દિવ્ય દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ. રાત્રિના પશ્ચિમ પામમાં મેં તમોરાશિનો (અવિધાનો) નાશ કર્યો. ત્યાર પછી રાત પૂરી થવા આવી ને સૂર્યોદયની તૈયારી થઈ ત્યારે ઈંદ્ર અને બ્રહ્મા આવી, મને નમસ્કાર કરી, હાથ જોડી જીભા રહ્યા. તેઓ બોલ્યા : “હે માન્ત પુરુષ, તને નમસ્કાર હો. હે પુરુષોત્તમ, તને નમસ્કાર હો. જેના આસ્રવ (પાપ) ક્ષીણ થવા છે તે તું, હે મિત્ર, દક્ષિણાઈ છે.” પછીથી દેવસંઘે મારો સત્કાર કરેલો એ ગુરુએ જોયો, અને ગિમત કરી તેમણે કહ્યું : માણસ તપથી, બ્રહ્મચર્યથી, સંયમથી અને દમથી બ્રાહ્મણ થાય છે; આ જ બ્રાહ્મણ ઉત્તમ છે.”

બૌદ્ધ સઘના બિંદુઓમાં જાતિભેદ પળાતો નહીં. બુદ્ધે કહેલું : ‘બિંદુઓ, ગંગા, યમુના, અગિરવતી, સરથૂ (સરપૂ), મહી વગેરે મહાનદીઓ મહાસમુદ્રને મળે તે પછી પોતાનાં નામ છોડીને મહાસમુદ્ર એ એક જ નામ ધારણ કરે છે. તે પ્રમાણે ક્ષત્રિય, બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણુ તથાગનના સંઘમાં પ્રવેશ કર્યો પછી અગાઉનાં નામગોત્ર છોડી સાકચપુત્રીય શ્રમણ એ એક જ નામથી ઓળખાય છે.”

વર્ણુવ્યવસ્થા જ કાઢી નાખવી એવો બુદ્ધનો ઉપદેશ નહોતો. એમાં જે ખોટો જિંચનીચભાવ પેળી ગયેલો તે જ કાઢવા પર બુદ્ધે

ભાર દીધેલો. બૌદ્ધ બિશ્વજીમાં જેમ જાતિબેદ નહોતો, તેમ બ્રાહ્મણ-ધર્મી સંન્યાસીઓમાં પણ નહોતો. અશોકના અમાત્ય યગની કથા છે, તેના એક પ્ર્લોકમાં કહ્યું છે. ‘છોકરાઠોકરીના લગ્નમાં જાતિનો વિચાર કરવો યોગ્ય છે ધાર્મિક જાગૃતોમાં જાતિનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. કેમ કે ધાર્મિક કામોમાં શુભ જોવાના હોય છે; અને શુભ જાતિ પર આધાર રાખતા નથી.’^૬

ધર્મપદમાં ‘બ્રાહ્મણવર્ગ’ છે, તેમાં સાચો બ્રાહ્મણ કોને કહેવાય તે વિષે અનેક ગાથાઓ આપી છે. માત્ર બ્રાહ્મણિયનો ધારણ કરવાથી બ્રાહ્મણ થતો નથી, તેમ ગ્રથિર થતો નથી. તેને મટિના શુભો હોવા જોઈએ. દાખલા તરીકે, એમની એક ગાથામાં કહ્યું છે ‘જે માણસ ધ્યાની છે, જેનું પાપ ધોવાઈ ગયું છે, જે સ્થિર છે, જે કરવાના બધાં કામો કરી ચૂક્યો છે, જેને આમલો રહ્યા નથી, અને જેણે ઉત્તમ અર્થ પ્રાપ્ત કર્યો છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું.’^૭

બ્રાહ્મણ આદિ વર્ણો કેવળ જન્મને જ આધારે ગણાવા લાગ્યા, ને બ્રાહ્મણને ત્યાં જન્મ્યો તેનામાં યોગ્ય શુભ ન હોય તોયે તે બ્રાહ્મણ જ ગણાય એવી ગિતિ આવી — અર્થાત્ વર્ણો ‘જાતિ’નું રૂપ ધારણ કર્યું, ત્યારે જૈન અને બૌદ્ધ સંપ્રદાયોને એવા જાતિવાદની સામે વિરોધનો પોકાર ઉઠાવવાની જરૂર લાગી હોય એ સ્વાભાવિક છે. વેદધર્મની અંદર પણ એવો જ પોકાર અવારનવાર ઊઠતો, તેના પુરાવા વૈદિક ગ્રંથોમાં પડેલા છે. ‘બ્રહ્મમન્ધુ’ અને ‘ક્ષત્રમન્ધુ’ જેવા શબ્દો એ વિરોધનું જ સ્પષ્ટ કરે છે.

ડૉ. રાજેન્દ્રનાથ મિત્રના ‘નેપાળમાં સંસ્કૃત બૌદ્ધ માહિત્ય’ એ નામના પુસ્તકમાં અપૂર્યતા અને વર્ણ વિષે એક ચંડાળ અને એક બ્રાહ્મણ વચ્ચે થયેલો એક સંવાદ આપેલો છે. ગંગાગદિ અરણ્યમાં ત્રિશંકુ નામનો એક ચંડાળ રહેતો હતો. તે દમ હમ્મર ચંડાળોનો આગેવાન હતો. પૂર્વજન્મમાં તેણે વેદ, ઇતિહાસ, સ્મૃતિ અને બીજા શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું હતું, તે તેને આ જન્મે પણ

યાદ હતું તેને શાર્દૂલકર્ણુ નામનો દીકરો હતો. તેને પિતાએ પાછળ બચતી જોટથી વિદ્યા યાદ હતી તે જાણી શીખતી. એટલે છોકરો મર્વ વિદ્યામા પારંગત થયો.

પુષ્કરસરી નામની એક બ્રાહ્મણની એકની એક દીકરી મર્વ-વિદ્યાજ્ઞામંપન્ન હતી. તે પોતાના દીકરા માટે સર્વ રીતે યોગ્ય છે, એવો વિચાર ત્રિશંકુને આવ્યો. બીજો દિવસે સવારે તે મોટા પરિવારને લઈ પેના બ્રાહ્મણને ત્યાં ગયો. બ્રાહ્મણે એનું સારી રીતે સ્વાગત કર્યું. પણ જ્યારે એણે પોતાની કન્યાનું માથું કપ્યું, ત્યારે બ્રાહ્મણે એને કપકો આવ્યો ને કહ્યું : ‘ચંડાળ યજ્ઞને બ્રાહ્મણની કન્યાનું માથું કરતાં શરમ નથી આવતી?’ આ પડી વર્ણુભેદ વિષે બ્રાહ્મણ અને ચંડાળ વચ્ચે લાંબો સંવાદ ચાલ્યો.

ત્રિશંકુએ કહ્યું : ‘રાખ અને મોના વચ્ચેનો ભેદ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. પણ બ્રાહ્મણ અને અન્ય વર્ણુના માણસ વચ્ચે તો એવો ભેદ દેખાતો નથી અરણીનાં લાડડાં ધમતારી જેમ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે તો કંઈ બ્રાહ્મણનો જન્મ થતો નથી. બ્રાહ્મણનો જન્મ આકાશમાંથી નથી થતો, વાયુમાંથી નથી થતો; તે પૃથ્વી બેગેને પણ નીકળતો નથી. જેમ ચંડાળનો તેમ બ્રાહ્મણનો જન્મ પણ માતાના ઉદરમાંથી જ થાય છે. બ્રાહ્મણનું મૃત્યુ થાય છે ત્યારે બીજા વર્ણુના મૃત્યુની પેડે એથી પણ અસૌચ થયું ગણાય છે; એમાં જરાસરખો ફરક પડતો નથી.

‘બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ તો ખાલી નામો છે; એમાં ખરેખરો ભેદ કરી શકી શકી નથી. મનુષ્યમાત્રને પગ છે, માથળ છે, નખ છે, માંસ છે, પડખાં છે, પીઠ છે. સડુંને એક પ્રકારના અવપત્તો છે. કોઈમાં કોઈ પ્રકારનો કગો ભેદ નથી. એટલે એ ચાર ભિન્ન ભત્તિ હોઈ શકે નહીં. જેમ બાળકો રસ્તે રમતાં હાથમાં ધૂળ લે, અને તેના જીવન જીવન ભાગ પાડી એક ભાગને પાણી કહે, બીજાને દૂધ કહે, ત્રીજાને દહીં, ચોથાને માંસ, અને પાંચમાને ઘી કહે, પણ તેથી કંઈ ધૂળનું પાણી, દૂધ કે ઘી બની જતું નથી; તે જ રીતે

બ્રાહ્મણ વગેરે તો કેવળ નામમાત્ર છે, અને ચાર ભિન્ન જાતિઓ નથી.

‘પશુઓમાં ગાય, ઘોડા વગેરેમાં આકૃતિના ચોખ્ખા ભેદ છે; એટલે ગાય, ઘોડા વગેરે જુદી જુદી જાતિ છે. એ જ રીતે કેરી, દ્રાક્ષ, ખમ્બૂર વગેરે જુદી જુદી જાતનાં ફળ છે. પણ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરેની શરીરરચનામાં તો કશો ભેદ નથી. એટલે એ ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓ હોઈ શકે નહીં. બ્રાહ્મણમાંથી બ્રાહ્મણ અને વૈશ્ય-માંથી વૈશ્ય જન્મે છે એ શ્રુતિના સિદ્ધાન્તમાં લે કંઈ સત્ય હોત, તો બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય વગેરેના શરીર પર જાતિભેદનાં કંઈક ચિહ્ન હોત. વળી ચારે વર્ણના માણસો પુણ્યકર્મથી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અમુક વર્ણનો માણસ સ્વર્ગે જઈ જ ન શકે એવો કશો પ્રતિબંધ નથી. એટલે વર્ણના ભેદ સાચા નથી, મિથ્યા છે.

‘મનુષ્યોમાં જે ખેતર ખેડે છે, બીજ વાવે છે અને પાક ઉતારે છે તે ક્ષત્રિય કહેવાય છે. જેઓ વિવાહ ન કરતાં અરણ્યમાં જાય છે, પશુકૃતિ ખાંધે છે, અને ત્યાં ખાનમાં દિવસો ગાળે છે, તેઓ બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. બ્રાહ્મણોમાં જેઓ ગાંમડાંમાં જઈને મન્ત્રો શીખવે છે, તે અધ્યાપક કહેવાય છે. જે માણસો નક્ષત્રો વિચાર કરીને નાનાં નાનાં કામ કરી આજીવિકા મેળવે છે તેઓ શૂદ્ર કહેવાય છે. જેઓ રથ અને હાથી હાંકવાનું કામ કરે છે તેઓ માતંગ કહેવાય છે. જેઓ ખેતી કરે છે તે ખેડૂત કહેવાય છે, વેપાર કરે છે તે વાણિયા કહેવાય છે. જેઓ ધરખારનો ત્યાગ કરીને સંન્યાસ લે છે તે પ્રવ્રજિત કહેવાય છે. જેઓ સદાચારથી પ્રગળું રંજન કરે છે તેઓ રાજા કહેવાય છે. આમાંથી એકેની શરીરરચના જુદી નથી. સફળતાં શરીર સરખાં ઘડાયેલાં છે. એટલે એ ભિન્ન ભિન્ન જાતિના ન જ હોઈ શકે.’

આવા જ વિચારો વેદધર્મમાં પણ પ્રગટ થયેલા છે. વજ્રસૂચિક નામનો ઉપનિષદમાં ‘બ્રાહ્મણ કોણ?’ એ વિશેની ચર્ચા આપેલી છે. ત્યાં કહ્યું છે: ‘બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણો છે. એ ચારમાં બ્રાહ્મણ મુખ્ય છે એમ વેદમાં કહેયું છે, અને

વેદવચનને અનુસરીને સ્મૃતિઓએ પણ કહ્યું છે. ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે બ્રાહ્મણ કોણ? શું જીવ બ્રાહ્મણ છે? દેહ બ્રાહ્મણ છે? જાતિ બ્રાહ્મણ છે? જ્ઞાન, કર્મ, દાનધર્મ એમાંથી બ્રાહ્મણ કોણ છે?

‘એમાં પડેલો જીવ ધર્મજી. શું જીવ બ્રાહ્મણ છે?’

‘ના. કેમ કે દેહ તો ઘણા ધર્મ ગયા ને ઘણા યગે, પણ દેહને ધારણ કરનાર જીવ તો એક જ છે. એક જ જીવ કર્મવશાત્ અનેક દેહ ધારણ કરે છે. અને એ બધાં શરીરમાં જીવ તો એનો એ જ રહે છે. એટલે જીવ એ બ્રાહ્મણ નથી.

‘ત્યારે શું દેહ બ્રાહ્મણ છે?’

‘ના. કેમ કે મનુષ્યમાત્રના દેહ પંચમહાભૂતના બનેલા છે. સહુના દેહનાં તત્ત્વો એક જ હોઈ બધા દેહ એકરૂપ છે. સર્વ દેહને જરા મરણ વગેરે ધર્મો સરખા જ લાગુ પડે છે. વળી બ્રાહ્મણનો રંગ ઘોળો હોય, ક્ષત્રિયનો રાતો હોય, વૈશ્યનો પીળો હોય, શૂદ્રનો કાળો હોય, એવો તો કંઈ કુદરતી નિયમ નથી. દેહ જો બ્રાહ્મણ હોત, તો પિતા વગેરે સગાંમંબંધીના મૃત દેહ બાળવાથી પુત્ર વગેરેને બ્રહ્મદત્તાનું પાપ લાગત. એટલે દેહ બ્રાહ્મણ નથી.

‘તો શું જાતિ બ્રાહ્મણ છે?’

‘ના. મનુષ્યોનાર પ્રાણીઓની અનેક બિન, બિન જાતિઓમાં ઘણા મહર્ષિઓ ધર્મ ગયા છે. ઋષ્યશૃંગ દરણીને પેટે, કૌશિક કુશમાંથી, જાંબૂક શિયાળને પેટે, વાલ્મીકિ કીડીના રાદગમાંથી, વ્યાસ માછીની કન્યાને પેટે, ગૌતમ મસલાની પીટમાંથી, વસિષ્ઠ આસરા ઉર્વશીને પેટે, અને અગસ્ત્ય કળશમાંથી, જન્મ્યા હતા એમ કહેવાય છે. તેઓ બ્રાહ્મણ જાતિના નહોતા, છતાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને ઋષિપદ પામ્યા. એટલે જાતિ બ્રાહ્મણ છે એમ ન કહેવાય.

‘તો શું જ્ઞાન બ્રાહ્મણ છે?’

‘ના. કેમ કે ક્ષત્રિય વગેરેમાં પણ પરમાર્થદર્શી જ્ઞાનીઓ ઘણા ધર્મ ગયા છે. એટલે જ્ઞાન એ બ્રાહ્મણ નથી.

‘તો શું કર્મ બ્રાહ્મણ છે?’

‘ના. કેમ કે પ્રારબ્ધ, સંચિત, આગામી કર્મ સદુ પ્રાણીઓને લાગેલાં છે. એ કર્મથી પ્રેરાઈને સજ્જનો જગતમાં આચરણ કરે છે. તેથી કર્મ એ જાહલણું લક્ષણ નથી.

‘તો શું દાની માણસ જાહલણુ છે ?

‘ના. મુવર્ણ વગેરેનું દાન કરનાર ક્ષત્રિયો પણ ધણા ઘઈ ગયા છે. તેથી દાની માણસ એ જાહલણું લક્ષણ નથી.

‘ત્યારે જાહલણુ કેને કહી શકાય ?

‘જે માણસે આત્માને હયેળામાં આમળાની પેઠે સાક્ષાત્ જોયો છે તે જાહલણુ છે. આત્મા અદ્વિતીય છે. એને જાતિ, ગુણ કે ક્રિયા નથી. એ જ જીર્મિ, જ ભાવ ઇત્યાદિ સર્વ દોષોથી રહિત છે. એ સત્ય જ્ઞાન આનન્દ અનન્ત સ્વરૂપ છે. એ પોતે નિર્વિકલ્પ હોઈ કાળના અનેકાનેક કલ્પો એને આધારે ચાલે છે. એ જૂતમાત્રનો અંતર્યામી છે. એ આકાશની જેમ ત્રિશ્વને અંદર ને બહાર વ્યાપી વહેલો છે. અખંડ આનન્દ એ એનો સ્વભાવ છે. એ અપ્રમેય છે. કેવળ અનુભવથી જ એનું જ્ઞાન ને એનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે. એવા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને જે મનુષ્યે કામ રાગ આદિ દોષને દૂર કર્યા છે; શમ દમ આદિ પ્રાપ્ત કર્યા છે, મત્સર, તુષ્ટા, આશા, મોહ વગેરેને નિવાર્યાં છે; દંભ, અહંકાર વગેરેનો જેના ચિત્તને સ્પર્શ સરખો થતો નથી, — એવો જે મનુષ્ય હોય તે જ જાહલણુ છે. શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ અને ઇતિહાસ સદ્ગુનો આ જ અભિપ્રાય છે. બીજી રીતે જાહલણુત્વ પ્રાપ્ત થતું જ નથી.’

ટિપ્પણો

- ૧ સુતનિષાત - વાગેદુંસુત
- ૨ મન્નિઝમનિકાય અસ્તવાયનસુત.
- ૩ મન્નિઝમનિકાય - એમુધરિસુત.
- ૪ મન્નિઝમનિકાય મનુરસુત.
- ૫ સુતનિષાત : વસવસુત
- ૬ ધર્માનન્દ કોસળી 'બૌદ્ધ સંધનો પરિચય'.
- ૭ અસુતરનિકાય - બૌદ્ધનિષાત
- ઉપલા અવતરણોના અનુવાદો કોસળીજીના શુભરાત્રી તથા મરાઠી અથોગાથી લેધા છે.
- ૮ રાધાકૃષ્ણન - '૪ દિ' વો ૧, ૫ ૪૩૭-૯.
૯. આવાદકાલેષ્ય વિવાદકાલે
જાતે પરીક્ષા ન તુ ધર્મકાલે ।
ધર્મનિયાયા હિ ગુણા નિમિત્તા
ગુણાશ્ચ જાતિ ન ત્રિચાસ્યન્તિ ॥ દિવ્યાવદાન
૧૦. જ્ઞાયિ વિરજમાણીન વત્તકિન્ન અનાસર ।
ઉત્તમ્મયમનુજ્જત ત્તમહ વૂમિ શ્રાદાણ ॥ ધમ્મપદ ૩૮૬.

રાજ્યકર્તાનો ફાળો

‘અરપૂરય કાણુ એનું પ્રમાણ મનુસ્મૃતિમાં નથી મળતું. અથવા સરકારનાં વસ્તીપત્રક મનુસ્મૃતિ છે તમે તો નિશ્ચય ક્યોં છે કે અરપૂરય તે અવત-
ન્નમત અરપૂરય રહેવાના, એમાં ફેર ન જાય. પણ વસ્તીપત્રકો કહે છે
કે ફેર ધાય. દર દસ વરસે ન્યારે વસ્તીપત્રક યાય છે ત્યારે કેટલાયે લોકો
અરપૂરય મટે છે ને બીજા કેટલાયે અરપૂરય યાય છે આ આધુનિક
અરપૂરયવા !’ — માંધીય (હરિજનજંધુ, ૮-૭-૩૪)

૧

અરપૂરય કાણુ ગણાય એની વ્યાખ્યા પૂછવામાં આવે છે, ત્યારે
જવાબ મળે છે કે ‘એ તો સરકારનાં વસ્તીપત્રકોમાં આપેલું છે.
તેમાં જોમનાં નામ આખ્યાં હોય તે અરપૂરય.’ આ જવાબ તે જવાબ
જ નથી, એ સરકારી વસ્તીપત્રકો સફેજ પણ ઝીણવટથી તપાસનાર
જોઈ શકે એમ છે.

૧૯૩૫ના જાન્યુઆરીમાં બંગાળની સરકારે બંગાળના ‘પરિશિષ્ટ
વર્ગો’ની એક યાદી બહાર પાડી હતી. પહેલાં આ વર્ગોને સરકાર
‘દલિત વર્ગો’ (ડિપ્રેસ્ડ ક્લાસીસ) એ નામથી ઓળખતી હતી. એ
નામ પણ સરકારે જ પાડેલું હતું. પણ એ વર્મના લોકોને તે
અળખામણું લાગતું હતું, એટલે સરકારે એ ફેરવીને ‘પરિશિષ્ટ વર્ગો’
(શેડ્યુલ્ડ ક્લાસીસ) એ નવું નામ પાડ્યું. ૧૯૩૩માં બંગાળ
સરકારે આ વર્ગોની યાદી પ્રસિદ્ધ કરેલી, તેમાં ૮૭ જાતોનાં નામ
પ્રસિદ્ધ થયેલાં, ને સરકાર એટલી બધી જાતોને દલિત ગણે છે એ
સામે બંગાળનાં છાપાંઓએ તે જ વખતે શોર મચાતી મૂકેલો. તે
પરથી સરકારે એક નવી યાદી બહાર પાડી. આ નવી યાદીમાં ૭૮
જાતો હતી. ૮૭ની ૭૮ જાતો કેમ ચર્ચ ગઈ, એની તપાસ કરવા

મેં તે વખતે ૧૯૩૧નો જંગાળનો વસ્તીપત્રકનો રિપોર્ટ ઉઘાડ્યો હતો, ને તેમાંથી જે હકીકતો મળી તે એ વખતે પ્રસિદ્ધ કરી હતી. તે અહીં પણ આપવા જેવી છે.

૧૯૩૩ના જન-ગુઆરીમાં સરકારે જે યાત્રી પ્રસિદ્ધ કરી તેની સામે વિરોધ થયો. એટલે સરકારે ફરી તપાસ કરી, લોકોની અરજીઓ માંબળી, કેણુ એમાંથી નીકળી જવા માગે છે ને કેણુ એમાં દાખલ થવા માગે છે તેની અમલદારો પાસે બાળ કદાવી, અને નવી યાદી બનાવી. જૂની યાદીમાંથી નીચેની ૧૪ જાનોને ગાતલ કરવામાં આવી:

અમુર, દાબુ, ગિરફોર, દમાઈ, દાબુતેલી, કલ્લર, કપાળી, કીચક, ફરાઈઅર, નાઈયા, નાગર (!), પુડરી, રામ્બુ, શાગિઈપેશા.

અને નીચેની પાંચ જાનો ઉમેરવામાં આવી:

કાસ્થા, ખૈરા, તુનિયા, રાજગંસી, સૂતધાર.

આ જાંબી જાતો કંઈ અસ્પૃશ્ય નથી. એમાંની કેટલીકને તો કોઈએ ક્યારેય અસ્પૃશ્ય ગણી નથી. પણ સરકારે જ કહ્યું છે કે આ યાદી એકલા અસ્પૃશ્યની નથી; ‘જે જે જાતિઓ સામાજિક અને રાજકીય જાળનોમાં પછાત છે, અને જેમને રાજકાળમાં ખાસ પ્રતિનિધિત્વ આપવાની જરૂર લાગે છે, તેમને આ યાદીમાં મૂકી છે.’ અને છતાં આપણને આંખ મીંચીને જવાબ દેવામાં આવે છે કે ‘અસ્પૃશ્ય કેણુ એ જોવું હોય તો વસ્તીપત્રકમાં જુઓ!’

જંગાળનો ૧૯૩૧નો વસ્તીપત્રકનો રિપોર્ટ જે અંગ્રેજ અમલદારે લખ્યો છે તેણે ‘દલિત વર્ગ’ની યાત્રીમાં કોને મૂકી શકાય એની વ્યાખ્યા કરાવવા ઘણો પ્રયત્ન કરીને, એની વ્યાખ્યા થઈ શકે એવી છે જ નહીં એમ કહી એ પ્રયત્ન છોડી દીધો છે. એટલું જણવા પછી એવી યાત્રી આપવાનું જ છોડી દેવું જોઈતું હતું. પણ સરકારને તો હિંદુસ્તાનમાં દલિત લોકોની સંખ્યા કેટલી વિશાળ છે એ જ જાણે બનાવવું હતું. એટલે પેલા અમલદારે મનસ્વીપણે ગમે તે જાનોને એ યાદીમાં ગોઠવી દીધી!

અને આ દક્ષિણની સંખ્યા સરકારે ધીમે ધીમે કેવી રીતે વધારી છે તે જોઈએ. ૧૯૧૧ના વસ્તીપત્રકમાં દક્ષિણની કે અસ્પૃશ્યની નોખી ગણતરી કરવામાં જ નહોતી આતી. એની પહેલપહેલી તપાસ બંગાળની મરકારે ૧૯૧૬માં કરી, અને ૨૩ જાતોને ‘દક્ષિત વર્ગ’માં મૂકી. કલકત્તા યુનિવર્સિટીએ પણ એ ૨૩નો આંકડો ચલાવ્યો. ૧૯૨૧ના વસ્તીપત્રકમાં એ સંખ્યા વધારીને ૪૦ની કરવામાં આતી. ૧૯૩૧ના વસ્તીપત્રકમાં એ સંખ્યા વધીને ૮૮ની થઈ. ૧૯૨૧માં જે દક્ષિત ગણાયા હતા તેમાંના કેટલાકને કાઢી નાંખવામાં આવ્યા. વસ્તીગણતરી કરનાર અમલદારે કેટલીક જાતો જેમને પહેલાં સ્પૃશ્ય ગણેલી તેમને હવે અસ્પૃશ્ય ગણાવી, અને કેટલીક અસ્પૃશ્ય ગણાતીને સ્પૃશ્યની હારમાં મૂકી દીધી! એટલે અસ્પૃશ્યતાનો સરજનહાર ને સંહારક ઇશ્વર નથી, પણ વસ્તીપત્રકનો રિપોર્ટ ધડનાર અમલદાર છે, એમ મિલ્લ નથી થતું?

બંગાળની કુલ વસ્તી, ૧૯૩૧ની ગણતરી પ્રમાણે, ૫ કરોડ ૧૦ લાખની હતી. તેમાં ૨ કરોડ ૨૨ લાખ હિંદુ હતા. ૧૯૩૧ની ગણતરી પ્રમાણે એમાં ૮૪ લાખ ‘દક્ષિત’ હતા; એટલે કે કુલ વસ્તીના ૧૬.૪ ટકા, અને હિંદુ વસ્તીના ૩૭.૮ ટકા, ‘દક્ષિત’ છે. ૧૯૨૧માં જે જાતો ‘દક્ષિત’ ગણાતી ને જેને ૧૯૩૧માં બાદ કરવામાં આવી તે પણ ગણીએ, તો ‘દક્ષિતો’ની સંખ્યા ૧ કરોડ ૫ લાખની, એટલે કે કુલ વસ્તીના ૨૦.૬ ટકા, અને હિંદુઓના ૪૭.૫ ટકા, થાય.

આ ‘દક્ષિતો’ની ને અસ્પૃશ્યોની સંખ્યામાં વસ્તીપત્રક બનાવનારાઓએ મનમાન્યા ફેરફાર કર્યા છે. એમાં કશું ચોક્કસ ધોરણ તેઓ પોતે જ જાતાની શકયા નથી.

બંગાળ મરકારની, ૧૯૩૫ની, નવી યાદીમાં જે નામો છે તેમાંનાં પંદર નીચે નમૂના તરીકે આપ્યા છે :

અગરિયા, બાગડી, ધેનુઆર, દોસથ, ઘાસી, હાજમ, હારી, જાલોમાજો, કાવરા, કોચ, મલ્લા, મુંદા, પાન, સુનરી, લુરી.

આ નામેમાંથી એક પૈળ કોઈ સ્મૃતિમાંથી જતાવી શકાશે? કે સ્મૃતિઓમાં જેમનાં નામ આપ્યાં છે તેમાંના કોઈના આ વારમાં છે એવો પુરાવો આપી શકાશે?

૧૯૩૧ ના વસ્તીપત્રકમાં કેટલીક જગ્યાએ ‘બાલ્ય જાતિઓ’ (એક્સ્ટ્રીરિયર કાસ્ટ્સ) એ શબ્દ પણ વાપરેલો મળે છે. આ જાતિઓના આંકડા પ્રાંતિક સરકારે કાઢ્યા તે જુદા; મનાધિકાર (ફ્રેન્ચાઈઝ) નક્કી કરવા માટે નિમાયેલી સરકારી સમિતિએ કાઢ્યા તે જુદા; અને વસ્તીપત્રક જનાવનારાએ કાઢ્યા તે વળી જુદા! ‘બાલ્ય જાતિ’ કોને કહેવી એ વિષે દરેકે પોતાના મનગમનું ધોરણ રાખ્યું. યુક્ત પ્રાંતની સરકારે કેટલીક જાતિઓને આ વર્ગમાંથી બાતલ રાખી હતી; તેમને વસ્તીપત્રકવાળાએ આ વર્ગમાં ઉમેરી; અને ‘બાલ્ય’ કોને ગણાય તે માટે આ ધોરણ દરાખ્યું. (૧) જહોર સ્થળો ને સગવડોના વાપરમાં અડચણ, (૨) મંદિરપ્રવેશ આદિની બંધી, (૩) હજમ, દરજ્જા કે ધોખી જેનું કામ કરવા ના પાડે તે, (૪) જેના હાથનું પાણી ન પીએ તે, (૫) સ્પર્શથી આબડ્ડેટ.

પણ આવી બધી જાતિઓ માટે સરકારે દરાવેલો શબ્દ તે તો ‘દક્ષિત જાતિ’ હતો. એને મળતો શબ્દ હિંદની કોઈ બાયામાં તો નહોતો. બંગાળનું વસ્તીપત્રક તૈયાર કરનાર અંગ્રેજ અમલદારે ઉપર દરાવેલા ધોરણની ટીકા કરતાં આ મનસૂજના શબ્દો કહ્યા કે ‘આ જે સામાજિક પ્રતિજ્ઞા છે તેની જોડે સરકારને શી લેવાદેવા, ને તેમની મંજૂર વસ્તીપત્રકમાં જુદી જતાવવાથી જો ક્ષામ? સરકાર પોતાના કામકાજમાં એ પ્રતિજ્ઞાને માન્ય રાખતી નથી; અને ન રાખે એટલે એનું કામ પૂરું થાય છે. પણ અત્યારે આ જાતિઓને ધારાસભાઓમાં જુદી બેઠકો આપવાનો સવાલ જામો થયો છે, એટલે આ વર્ગીકરણ કરવું પડ્યું છે.’ પ્રાંતોમાં વસ્તીપત્રક તૈયાર કરનાર અમલદારોની સમિતિએ દરાવ કર્યો કે ‘દક્ષિત’માં એકલા અસપૃશ્યોને જ લેવા. પણ બંગાળનું વસ્તીપત્રક કરનાર અમલદારને લાગ્યું કે જે જાતિઓ કેળવણીમાં ને આર્થિક રિયતિમાં પછાત હોય તેમને પણ આ વર્ગમાં લેવી; એટલે તેજો અસપૃશ્ય

ઉપરાંત ખીમએનો પણ એમાં સામેલ થયાં; અને ‘દક્ષિનો’ની સંખ્યા અગાડિના કરતાં કેવી વધી તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા.

બિહાર અને ઓરિસ્સા પ્રાન્તનું ૧૯૩૧નું વસ્તીપત્રક તૈયાર કરનાર અંગ્રેજ અમલદારે લખ્યું :

‘અસ્પૃશ્ય રાષ્ટ્રની તાત્ત્વિક વ્યાખ્યા આપવી સહેલી છે. પણ જ્યારે વિગતો તપાસવા બેસીએ છીએ ત્યારે એ ઠરાવનું મુશ્કેલ પડે છે કે કઈ જાતિઓને અસ્પૃશ્ય ગણાય ને કોને ન ગણાય. આ પ્રાંતની સ્થિતિ દક્ષિણ ભારત કરતાં જઠું જુદી છે. અહીં એ જાતિઓ બધે નામની અસ્પૃશ્ય ગણાતી હોય, ને છટાછવાયા કાંઈ માણસ તેમને અડળ ન હોય, પણ એ જાતિઓ સામે ખાસ કોઈ સામાજિક પ્રતિજ્ઞા નથી. એવા એક દાખલો તેલીનો છે. તેલી, મુનરી ને કલવાર લોકો પૈસેટકે ખેડતો કરતાં વધારે સુખી છે, ને તેમને દક્ષિત ન લેવી શકાય. કયાંક એમને મંદિરમાં નહીં પેસવા દેતા હોય; પણ એટલા જ કારણસર તેમને દક્ષિત ન ગણી શકાય. ખીજા જાણુ ચમારો ખરેખરા દક્ષિત છે. પણ એમની જાળતમા પણ પરિસ્થિતિ જિલ્લે જિલ્લે ને ગામડે ગામડે જુદી જુદી છે. કેટલીયે જગ્યાએ તેમને કૂચે પાણી ભરતાં કોઈ રોકાઈ નથી. આ વર્ગમાં જેમને મુકારી તેમને સિંકણ પગેની વધારે સગવડો અપાશે એવું જો ભલેર યાય, તેા ધાની જાતિઓ જે જરાયે અસ્પૃશ્ય નથી ને જેમને અત્યારે આ યાદીમાં મૂકી નથી તે પણ એ યાદીમાં સામેલ થવા માટે જુમાટો કરી મૂકે.’

આ પ્રાંતમાં પણ ‘દક્ષિનો’ની સંખ્યા મનસ્વીપણે કેવી ઘટાડવામાં આવી તેના આંકડા ચોક્કસ એવા છે. ૧૯૧૧ના વસ્તી-પત્રકમાં ‘દક્ષિત વર્ગો’માં ગણેલી જાતો ૩૭ હતી, ને તેમની કુલ સંખ્યા ૧ કરોડ ૩૫ લાખની હતી; જ્યારે ૧૯૩૧ના વસ્તીપત્રકમાં એ જાતો ૩૧ થઈ, ને તેમની કુલ સંખ્યા ૬૫ લાખ થઈ. જૂની ૩૭ જાતોમાંથી માત્ર ૧૪ જ ૧૯૩૧માં કાયમ રહી; બાકીની ૨૩ને કાઢી નાખવામાં આવી, ને નવી ૧૭ જાતો ઉમેરવામાં આવી ! ત્યારે શું વીસ વરમના ગાળામાં ૨૩ જાતો અસ્પૃશ્ય મટી ગઈ, ને નવી ૧૭ જાતો અસ્પૃશ્ય થઈ ?

ખીજા પ્રાંતોના વસ્તીપત્રક અમલદારોએ ‘દક્ષિત વર્ગ’ રાજ્ય વાપર્યો હતો, પણ આસામના અમલદારે ‘જાણ જાતિ’ રાજ્ય યોગ્ય તે રાજ્ય વાપર્યો. જાણ જાતિ કોણ ? આસામમાં એવી કડક અસ્પૃશ્યતા

મળે નહીં, જેથી એ વર્ગના લોકોને જુદા ઓળખી શકાય. એટલે આ સાહેબે નક્કી કર્યું કે જેનું ‘પાણી ન ચાલે’ તે (એટલે કે જલ અચલ) જન તે ‘બાલ’. આ વ્યાખ્યા પણ અધૂરી નીવડી; કેમ કે શાહ કરીને એક બહુ જ ધનિક ને પ્રતિષ્ઠિત જાતિ ગણાય ‘જલ-અચલ’; પણ લોકો એને બહુ જ માન આપે, ને એ જાતિના લોકો પૈસા આપીને ‘જિંચ વરણ’ની કન્યાઓ પણ લઈ આવે! એટલે કે ‘બાલ’ શબ્દની કોઈ ચોક્કસ વ્યાખ્યા જ ન બાંધી શકાય! જે વ્યાખ્યા બાંધે તેમાં મોટા અપવાદો કરવા પડે. છતાં એ લોકો આ વર્ગીકરણ કરવા પાછળ મંડયા રહ્યા. આસામમાં સૂત અને નાથ એ જાતિઓને ‘બાલ જાતિ’માં મૂકવાનો વિચાર તો અમલદારોનો હતો, પણ તેની સામે એ જાતિઓએ પોતે જ સખત વિરોધ ન્શાંબ્યો, એટલે એ વાત પડતી મૂકવામાં આવી. પણ દૈખત અને બનિયાને તો તેમણે ‘બાલ જાતિ’માં મૂક્યા જ. કેટલાક શિક્ષિત હિંદુઓએ આ અમલદારને કહ્યું કે આસામમાં કોઈ જાત સામે એવો કડક પ્રતિબંધ નથી; થોડાક થોડાક બેદ હોય તે તો બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય, તથા બ્રાહ્મણ અને વૈશ્ય વચ્ચે પણ છે; તેથી આ ગરીબ જાતોને ‘પછાત’ બસે કહો, પણ તેમને ‘બાલ’ ન કહેવાય. પણ અમલદારે કહ્યું કે એ જાતિઓને ‘હલકી’ તો ગણવામાં આવે જ છે ને! પણ આમાં ‘બાલ’ કેને ગણવા તે નક્કી કરતાં ડગલે ડગલે મુશ્કેલી નડે. આ જાતો પ્રત્યેનું ઇતર હિંદુઓનું વર્તન જુદું જુદું. ત્યાંની કોલેજમાં ઇતર હિંદુ છોકરાઓ સામાન્ય રીતે આ જાતવાળાને જમવા જુદા બેસાડે—તે પણ માઆપના ડરથી —પણ મિજબાની કે હિતસવને દહાડે તો પોતાની બેડે જ બેસાડે, ને તે દહાડે બધું સેજમેજ! આવી અસ્પૃશ્યતા—જે જુદે જુદે ઠેકાણે ને જુદી જુદી જાતિ પરત્વે ઓછીવત્તી કડકાઈવાળી હોય, ને જેમાં વખતોવખત ફેરફારો થાય, તેને ઇશ્વરની સરજેલી ને અવિચળ શી રીતે કહી શકાય?

મુક્ત પ્રાંતના વસ્તીપત્રક અમલદાર મિ. ટનરે લખ્યું કે ‘અસ્પૃશ્ય અને દક્ષિત વર્ગો એક જ છે એમ જે ઘણા લોકોનું માનવું છે તે

ખોદું છે ધણા અસ્પૃશ્યો એવા છે જે દક્ષિત નથી; અને ધણા દક્ષિતો એવા છે જે અસ્પૃશ્ય નથી. વળી ખીજી મુસ્કેલી એ છે કે અસ્પૃશ્યના જુદી જુદી જગ્યાએ જુદા જુદા પ્રમાણમાં ને જુદી જુદી જાતિ પરત્વે છે. જાહલિયો કરતાં દક્ષિણો ને વૈશ્યો, તથા દક્ષિણો ને વૈશ્યો કરતાં શૂદ્રો, ઓછી આમડછેટ રાખે છે, જાહલિયો બધા એક-સરખી પાળના નથી.' એટલે આ અમલદારે બે વર્ગ પાડ્યા : (૧) અસ્પૃશ્ય ને દક્ષિન; (૨) સ્પૃશ્ય પણ દક્ષિન. આ જાનેને તેમણે 'દક્ષિત' વર્ગમાં મૂક્યા. એટલે કે યુક્ત પ્રાંતના 'દક્ષિન વર્ગો'ની જે યાદી વસ્તીપત્રકમાં અપાઈ, તેમાં સ્પૃશ્ય ગરીબો પણ સામેલ હતા. છતાં 'અસ્પૃશ્ય' કોણ તે નક્કી કરવાનો આધાર એકમાત્ર વસ્તીપત્રક ઉપર રાખવામાં આવે છે !

'દક્ષિત' કોને ગણાય એ દરાવવાની મુસ્કેલી પંજાબમાં પણ એટલી જ નહેલી. જે જાનેને દક્ષિણ ભારતમાં મંદિરપ્રવેશની છૂટ નહોતી તેમને પંજાબમાં તે છૂટ હતી. કુવાનજાવના વાપરમાં એકમરખું ધોરણ નહીં. અમુક જાતિઓને એક જગ્યાએ જાહેર જાણાશયમાંથી પાણી ન ભરવા દે; પણ જ્યાં પાણીની તંગી હોય ત્યાં એ જ જાતિઓને જરા છેટેથી પણ જાણાશયમાંથી પાણી લેવા દે. વળી આ જાનેમાંથી જે આર્થમમાં થવા હોય તેમણે તે પોતાની જાત 'આર્થ' સખાવી હોય, એટલે તે 'દક્ષિત'માં ગણાય નહીં. ઉપરથી હકમ છોટા કે જે દક્ષિત વર્ગો 'સંખ્યાની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વના ન હોય' તેમને પડતા મૂક્યા. એટલે ૨૪ જાનો, જે ૧૯૨૧ના વસ્તીપત્રકમાં 'દક્ષિત'ની યાગમાં મુકાઈ હતી, તેમને ૧૯૩૧માં કાઢી નાખવામાં આવી એટલે કે તે 'અસ્પૃશ્ય' મટી ગઈ! વળી ૧૯૨૧ના વસ્તીપત્રકમાં 'નીચ વરણની નાનો'ની સંખ્યા ૯,૦૧,૨૫૧ હતી; તે ૧૯૩૧ના વસ્તીપત્રકમાં ૨,૯૮,૯૫૪ થઈ—એટલે કે ૬૬.૭ ટકાનો ઘટાડો! સાક્ષ્યેથી નામની જાનની સંખ્યા ૧૯૨૧માં ૪,૩૭,૨૯૫ હતી; તે ૧૯૩૧ના વસ્તીપત્રકમાં ૫૮,૮૯૭ થઈ—એટલે કે ૮૬.૫ ટકાનો ઘટાડો! આટલી મોટી સંખ્યા કરાં જેન થઈ ગઈ? એ પ્રાંતના વસ્તીપત્રક અમલદારે એક વાક્ય લખેલું તે બારે ચેતવણીરૂપ છે.

તેણે લખેલું : 'જો નીચલા ચરના મધ્યમ ખેડૂતવર્ગને તથા ધંધાદારી જાતો ને અસ્પૃશ્યોને હિંદુ ધર્મની અંદર રહેવાને સમજાવવામાં નહીં આવે, તો હજુ વધારે લોકો એ ધર્મમાંથી નીકળી જવાને કારણે હિંદુઓની સંખ્યામાં હજુ પણ મોટો ઘટાડો થશે.' વર્ષ ૧૯૩૧માં પંજાબમાં વાણિજ્યે પોતાની જાન જાતીલ, મુનારોએ ધીમાન કૃત્રિમ તથા મોગમ, અને દરજીઓએ ટાંક કૃત્રિમ લખાવી; તેને લીધે પણ દક્ષિણની સંખ્યામાં ફેરફાર થયો. તે ઉપરાંત જનપાન તોડક મંડળના પ્રચારને લીધે પણ કેટલાક સુખી 'દક્ષિણ' લોકોએ નાનગન લખાવવાની ના પાડી. તેથી પણ 'દક્ષિણ'ની સંખ્યા ઘટી. વસ્તી-પત્રકમાં નાતજાતનાં ખાનાં બરવામાં કેવું અંધેર ચાલે છે, એનું પણ વર્ણન આ પ્રાંતના વસ્તીપત્રક અમલદારે આપેલું છે.

આ તો ઘણી થોડી હકીકતો નમૂનારૂપે આપી છે. જેમને વધારે રસ અને જિજ્ઞાસા હોય તેઓ વસ્તીપત્રકના એ મુજબ રિપોર્ટો જોઈ શકે છે. આ બાબતની આટલી બધી મુશ્કેલીઓ જાણ્યા પછી એ વર્ગીકરણ કરવાનું પડતું મુશ્કેલું જોઈતું હતું. પણ પરદેશી રાજ્ય-કર્તાઓને તો 'અસ્પૃશ્યો'ને જુદાં મતદારમંડળ આપી તેમને કાયમના હિંદુ સમાજથી જુદા પાડવા હતા; તેથી તેમણે એ વર્ગીકરણ કાયમ રખાવ્યું, એટલું જ નહીં પણ એ વર્ગોની સંખ્યામાં યેન કેન પ્રકારેણ વધારો કરાવ્યો ! અને અસ્પૃશ્યતાને ટેકો આપનાર આપણા બાઈઓએ 'અસ્પૃશ્ય' કોણ એ જાણવા માટે આ જ વસ્તીપત્રકને પ્રમાણભૂત ગણ્યાં ! વસ્તીપત્રકમાં કરેલા નાતજાતના આ રીતના વર્ગીકરણથી આપણા સમાજને કંઈ જોઈતું નુકસાન નથી થવા પામ્યું. જુદી જુદી જાતો વચ્ચેનાં વૈમનસ્ય વધારવામાં એ વર્ગીકરણે સારી પેઠે ભાગ બજાવ્યો છે. ૩ અંગ્રેજ અમલદાર પૂરો થયો. એણે કરેલા અનેક પ્રકારના નુકસાનની ટીકા લખાવવામાં હવે સાર નથી. પણ એના ઉપરથી આપણે પાક તો શીખવો જ જોઈએ.

ટિપ્પણી

૧. તત્માત્ ચાણ્ડાલત્વેનાભિમતાનામસ્તૃષ્યત્વસિદ્ધયે સ્મૃતિવચનાર્તા પ્રમાણનયોપન્યાસમાત્રેણ નેષાર્થસિદ્ધિઃ । इदानींतनाश्चाण्डालत્વેनाભિમતા જાનિવિશેષાઃ પુરાતનચાણ્ડાલઘટ્ટશા એવ સન્તિ અસ્તૃષ્યત્વવીજં ચ તેપુ પૂર્વવદેવેતિ યાવન્ન સંધ્યને, તાવન્ન તેરામસ્તૃષ્યત્વસિદ્ધિઃ । . . . યયા ચયમિદાનીંતના દ્રાવિડા મનુવચનપ્રામાણ્યાદપિ ત્વપલા ન મત્તમ. પુરાતન-દ્રાવિડેભ્યો 'ભિમ્નત્વાનુ, તથેવેદાનીંતનાશ્ચાણ્ડાલ અપિ મનુપ્રોક્તા અન્યજા અત એવ અસ્તૃષ્યા ન મત્વન્તીતિ સિદ્ધમ્ ।

—આ. બા. પ્રુવ. 'આપણો ધર્મ', પૃ. ૪૬૭, ૪૭૦.

'મારે એટલું ઉમેરવાની જરૂર ભાગ્યે જ હોય કે મનુષ્યુતિમાં આપણું વર્ણન જેમને લાગુ પડે એવા ચાંડાલો અત્યારે કેરલ દેશમાં કયાંયે નથી.'
—પરમેશ્વર આશરઃ ત્રાવણકોર મંદિરપ્રવેશ સમિતિનો રિપોર્ટ (૧૯૩૪), પૃ. ૩૧૯.

૨. જેમને અસ્તૃષ્ય અને હલકા ગણવામાં આવે છે તેમનું પણ ગ્રામ-જીવનમાં કેટું સ્થાન હવે તે નીચેના ઉત્તારમાં જતાવ્યું છે : 'મહારાષ્ટ્રમાંથી આપણને ગ્રામપંચાયતોના જે ચુકાદા નોંધાયેલા મળી આવે છે તેમાં લગભગ બધા ગ્રામસંવદોની સહીઓ છે; અને તેમાં અસ્તૃષ્ય ગણાતા મહાર અને માંજ બધા સામેલ છે, અઠારમાં સેકાની અધવચમાં, મંદિર બ્રહ્મ યયાના એક પ્રસંગ વિષે વિચાર કરવા મળેલી ગામડાની સભામાં પરાધામી માડી બ્રાહ્મણ સુધાની સર્વ જાતના માણસોએ ભાગ લીધેલો છે, એવી નોંધ આનંદરંગ પિળ્ગેની રાજનીશીમાં છે. ગ્રામપંચાયતની એક સભા, જેમાં બ્રાહ્મણો ને શૂદ્રો જનએ ભાગ લીધેલો, તેનું વર્ણન ડૉ. મેધાઈએ આપ્યું છે. . . . બ્રાહ્મણોના અંદરઅંદરના અડગનો નિકાલ કરવા કે તેમના શુદ્ધસંસારને લગતી બાબતોમાં સત્તાવાર સલાહ આપવા મળેલી આખી ગ્રામપ્રજાની સભાઓનાં વર્ણન પૂનાના પેસવાઓ ને સતારાના રાજ્યોની રાજનીશીમાં છે. . . . બ્રાહ્મણ પિતરાઈઓ વચ્ચેની વારસાહકની એક તકરાર ફેંસલા માટે આખા ગામડા આગળ રમ્મ કરવામાં આવી હતી. ફેંસલો આપનાર સભામાં મરાઠા, ધનમર, ગુરવ, મેતાર, હુદાર, કુંબાર, કોળી, વાળંદ, ચાતાર, મહાર અને માંજ પણ સામેલ હતા. . . .

યુક્ત પ્રાંતના કેટલાક ભાગમાં વાળંદ જાણીવાર વરકન્યાની સગાઈ કરી આવે છે ને લગ્ન વખતે હાજર હોય છે. કાશીમાં સ્મશાનપાટ પર ડોમ

(હરિજન) નું સ્થાન મહત્વનું છે. ઘોડાંક વરસ પર એ કામનો મુખી, ધનિક માણસના અગ્રિદાહ વખતે, ઘેરથી પોતાની પાલખીમાં બેસીને રમરાને જતો. ચિતા ખડકવા માટે પહેલાં પાંચ લાકડાં ટોમ (અરપુરય ગણાતો હરિજન) આપે; તે જ ચિતામાં સૌથી નીચેનાં લાકડાં ગોઠવે; અને રાખને અગ્નિસ્પર્શક કરનારના હાથમાં બળતા ધાસનો પૂજો પણ તે જ આપે. . . . વરાહમાં હોલિકોત્સવ વખતે મહારૂ (ટંક કે ચમાર)ની હોળી સૌથી પહેલી પ્રગટાવવામાં આવે છે, અને તેમાંથી દેવતા લઈને કુણ્ણીની હોળી સળગાવાય છે. કેટલાક તેલી, લુહાર, કુણ્ણી, ને ખીજ નાતવાળા પોતાને ત્યાં લગ્નની તિથિ મહાર પાસે નક્કી કરાવે છે. . . . વાળંદ લગ્નમાં વાલણના મદદનીરાનું કામ કરે છે, અને નીચલી જતોમાં તો લગ્નના પુરોહતનું કામ પણ તે કરે છે. જગન્નાથના પ્રસિદ્ધ મંદિરમાં પૂજારી જતનો વાળંદ છે; અને તેણે દેવના નૈવેદ્ય માટે રાંધેલી રસોઈ સાથે કમંઠ બ્રાહ્મણ સેવાયના સહુ ખાય છે. તામિલનાડના કેટલાક વેલ્લાળ (ખેડૂત) ને ત્યાં વાળંદ લગ્નમાં પુરોહતનું પણ કામ કરે છે. . . . કેટલાંક પ્રસિદ્ધમાં પ્રસિદ્ધ ને કમંઠ મંદિરોના દ્વાર વરસમાં અમુક દિવસોએ પરાયા (તામિલ હરિજન) માટે ખુલ્લા મુકાય છે. શિવમંદિરોના કેટલાક ઉત્સવો વખતે આ પરાયા (હરિજન) રમયાત્રામાં દેવીની મૂર્તિની જોડાજોડ બેસે છે, ગયવા તો દેવીના ગળામાં મંગળસૂત્ર બાધવાનું કામ કરે છે. જમીનની કદ વિષે તકરાર થાય ત્યારે, તામિલનાડમાં પરાયા ને ખીજે તેને મળી જતનો હરિજન હાથમાં પાળીનું વાસણ લઈ તેમાંથી પાળીની ધાર કરતો જતો ચાલે છે (એણે કરેલી ધાર પરથી તે જમીનની કદ નક્કી થાય છે); અને તે વખતે પોતાના હીકરાને ખભે બેસાડે છે અથવા માથે માટીનું ટેકું ફેંકે છે. — પુણ: 'હાસ્ટ ઓફ રેઈસ ધન ઇડિયા' (૧૯૩૨), પૃ. ૨૪-૫.

૩. એળન, પૃ. ૧૫૭ &.

હિંદુ સમાજની પ્રતિજ્ઞા

ઈ. સ. ૧૯૩૨માં બ્રિટિશ સરકારે ભાવિ રાજ્યમંધારણમાં હરિજનોને ધનર હિંદુથી નોખાં મતદારમંડળો આપવાનું જાહેર કરેલું, તેની સામે વિરોધરૂપે — તે રદ ન થાય ત્યાં સુધીને માટે — ગાંધીજીએ યરવડા જેલમાં ઉપવાસ આદરેલો. તેને પરિણામે હરિજન અને હરિજનેતર આગેવાનો વચ્ચે પૂનાનો કરાર (જેને ગાંધીજી ‘યરવડાનો કરાર’ કહે છે) થયો. તે કરાર થયા પછી તરત, તા. ૨૫મી સપ્ટેમ્બરે, મુઝફ્ફમાં માલવીયજી મહારાજના અધ્યક્ષપદે મળેલી, હિંદુ પ્રતિનિધિઓની સભાએ, નીચેના ઠરાવ એકમતે પસાર કર્યો.

‘આ પરિષદ ઠરાવ કરે છે કે હિંદુ સમાજમાં હવે પણ કોઈને પણ તેના જન્મને કારણે અપૂરણ ગણવામાં નહીં આવે, અને જેમને અત્યાર સુધી અપૂરણ ગણવામાં આવ્યા છે તેમને જાહેર રૂપે, જાહેર નિશાળો, જાહેર રસ્તા, અને બીજી બધી જાહેર સંસ્થાઓનો વાપર કરવાનો બીજા જાહેર રસ્તા, અને બીજી બધી જાહેર સંસ્થાઓનો વાપર કરવાનો બીજા હિંદુઓ જેટલો જ હક રહેશે. આ હકને પહેલી તક કાયદાની મંજૂરી આપવામાં આવશે, અને જો સ્વરાજ મળતા સુધી એવી મંજૂરી નહીં મળી હોય, તો સ્વરાજ પાલમિટના સૌથી પહેલા કાયદામાનો એ- આ હશે.

વળી એમ પણ ઠરાવવામાં આવે છે કે અત્યારે અપૂરણ ગણાતા વર્ગો પર જે સામાજિક પ્રતિજ્ઞા રૂઢિએ મૂકેલા છે તે બધા તેમ જ મંદિરપ્રવેશ વિષેનો પ્રતિજ્ઞા, વાજગી અને શાન્તિમય એવા તમામ સાધનો વાપરીને, ફર કરાવવાનો તમામ હિંદુ આગેવાનોનો ધર્મ રહેશે.’

આ અરસામાં મુઝફ્ફમાં તેમ જ બીજાં કેટલાંક મંદિરો તેમના દરરીઓએ હરિજનો માટે ખુલ્લાં જાહેર કર્યાં હતાં. તે વરસે, એટલે કે ૧૯૩૨માં જ, શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના હુકમથી, વડોદરા રાજ્યનાં બધાં જ સરકારી દેવાલયો ડ્રેસિંગ અને પૂજા અર્થે હરિજનો માટે ખુલ્લાં મૂકવામાં આવ્યા. વડોદરા શહેરમાં માંડવી પાસે જાણીતું

નિકુલમન્દિર છે. તે સરકારી માલિકીનું હોઈ હરિજનો માટે ખુલ્લું છે. હકીકતમાં હરિજનો ત્યાં જાય છે પણ ખરા. તેની સાથે હરિજનેતર જનતા — પુરુષો, સ્ત્રીઓ, બાળકો — પણ મોટી સંખ્યામાં જાય છે. અનેક ભાવિક વૈષ્ણવોને પણ આ મન્દિરમાં જતા જોવા છે ત્યાં પૂજા વગેરે ખીજાં મન્દિરોની જેમ જ વિધિપૂર્વક થાય છે. દ્વારકાના શારદાપીઠના શંકરાચાર્ય શ્રીઅભિનવસમિચિદાનન્દ સ્વામી જ્યારે વડોદરા પધારે છે ત્યારે તેઓશ્રીનો મુકામ આ મન્દિરમાં થાય છે. મન્દિરમાં વિશાળ ઓસરીઓ ને યોગાન હોવાથી કથાકીર્તનો પણ ચાલે છે. તે જ જગ્યાએ અનેક મહામંડલેશ્વરોનાં વ્યાખ્યાનો પણ થયેલાં છે. હરિજનો ત્યાં આવે છે એ કારણે મન્દિરની લોકપ્રિયતામાં ઘટાડો થયો હોય એવું જોવામાં નથી આવતું. આ બાબતમાં શારદાપીઠના શ્રીશંકરાચાર્ય જેવા ધર્માચાર્ય તથા અનેક મહામંડલેશ્વરો જેવા ધર્મવેત્તાઓએ જે સારું દર્શાવ્યું છે તે ખરેખર અનુકરણ કરવા લાયક છે.

કોટલાપુરના શ્રીમંત જીવપતિ મહારાજ સાહેબે પણ ૧૯૩૨ના નવેંબરમાં જાહેરનામું બહાર પાડ્યું, તેમાં જણાવ્યું :

‘હવે, પછી કોઈ પણ જાતિઓને અસ્પૃશ્યતા વર્ગમાં મૂકવાની જરૂર નહીં રહે; અને તેથી હુકમ કરવામાં આવે છે કે અસ્પૃશ્ય એ વર્ગ જ કાઢી નાખવો. હવે પછી હિંદુઓના સર્વ વર્ગોને સ્પૃશ્ય ગણવામાં આવશે; અને સર્વ હિંદુઓને મન્દિરોમાં પ્રવેશ કરવાનો, તથા જાહેર નગ, કૂવા, તળાવ, ધર્મશાળા વગેરેનો વાપર કરવાનો, સરખો હક રહેશે.’

આમ દેશી-રાજ્યોમાં વડોદરા અને કોટલાપુરે હરિજનોના મન્દિરપ્રવેશની બાબતમાં પહેલ કરી એમ કહી શકાય. ૧૯૩૩ના જુલાઈમાં, રાજપુતાનામાં આવેલા ઝાલાવાડના મહારાજ-રાણા સાહેબે જાહેર કંથુ કે ‘હરિજનો સ્વચ્છ કપડાં પહેરીને આવશે તો મારાં મન્દિરોમાં ખીજાઓની જેમ જ આવીને દર્શન કરી શકશે.’ દક્ષિણ ભારતમાં આવેલા સાંકુરના રાજા મરાડા છે. તેમણે રાજ્યમાંથી અસ્પૃશ્યતા માખૂદ્-કર્ણી જાહેરનામું તો ૧૯૩૨ના નવેંબરમાં કાઢેલું; પણ હરિજનોએ તેનો લાભ લઈને પહેલો મન્દિરપ્રવેશ ૧૯૩૩ના ઓગસ્ટમાં, સાંકુરના કાર્તિકસ્વામીના મન્દિરમાં, કર્યો.

ઔધના રાજ સાહેબે પશું સ્વચ્છતાની મર્યાદા રાખીને હરિજનોને મંદિરપ્રવેશની છૂટ આપી.

આ ઉપરાંત, લોકોની ધચ્છાથી ને તેમના પ્રયત્નોને લીધે, આખા દેશમાં જુદે જુદે કેકાણે કેટલાંયે મંદિરો હરિજનો માટે ખુલ્લાં મુકાયેલાં જાહેર થયાં હતાં. એકલા મુંબઈ શહેરમાં જ એવાં મંદિરો સારી સંખ્યામાં હતાં. ૧૯૩૩ના નવેમ્બરથી ૧૯૩૪ના જુલાઈની આખર સુધી ગાંધીજીએ જે હરિજન યાત્રા કરી તેમાં તેમની સાથે દરવાનું સદ્બાગ્ય મને મળેલું. એ યાત્રા દરમ્યાન જુદા જુદા પ્રાંતોમાં કેટલાંયે મંદિરો તેના સંચાલકોએ સ્વેચ્છાએ હરિજનો માટે ખુલ્લાં જાહેર કરેલાં, અને એવે પ્રસંગોએ સામાન્ય જનતાએ ઘણી મોટી સંખ્યામાં સહયોગ દાખરી આપેલી. અસ્પૃશ્યતાનિવારણની તરફેણમાં લોકમતનો જીવાળ ઠેવો જિલ્લેલો તેનું દર્શન તે વેળા થતા પામ્યું હતું.

૧૯૩૩ના ફેબ્રુઆરી માસમાં—ગાંધીજી ૫૨૫ઠા જેઠમાં હતા તે દરમ્યાન—દેશના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોમાંથી કેટલાકે અસ્પૃશ્યતા વિશેનો પોતાનો અભિપ્રાય લખીને ગાંધીજીને આપ્યો હતો. તે આખો નીચે ઉતાર્યો છે :

‘હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોમા ગ્રન્થ ભતના “અસ્પૃશ્યો” નો વસ્તુત્ત્વ છે :

૧. જન્મને લીધે અસ્પૃશ્ય ગણાતા માણસો; હા ત. શુદ્ર પિતા ને બ્રાહ્મણ માતાની સંતાતિ

૨. પંચમહાપાતક કરનાર, અથવા હિંદુ ધર્મે હીન ગણેલાં અમુક કુલો કરનાર, માણસો.

૩ અસહાયેલા હોય તેવી સ્થિતિના માણસો.

અત્યાદે જે ભતિઓને અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવે છે તેમની કોઈ ઉપરના પહેલા વર્ગમાં આવે છે એમ જતાવનારો કશો પુરાવો નથી. તેથી અસ્પૃશ્યતા ને જલ્દિધાર વિધેના જે નિયમો પહેલી ક્લમને અંગે ગણાવ્યા છે તે આજની ભતિઓને લાગુ પડતા નથી. માની લો કે આમાંની કોઈ ભતિઓને પહેલા વર્ગમાં મૂકી શકાય, તો તેઓ—સ્વચ્છ રહેણી, શૈવ અથવા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની હીશા, વગેરે દ્વારા—અસ્પૃશ્યતામાંથી મુક્ત થઈ શકે છે, અને ચાતુર્વર્ણને મળતા સર્વ હક ને અધિકાર ભોગવી શકે છે.

ખીજી દલમમાં જણાવેલી અસ્પૃશ્યતા કોઈ પણ આખા વર્ગને કે આખી કોમને લાગુ ન પડી શકે, એ દેખીણું છે. દરેક કોમના અમુક માણસોને તે લાગુ પડી શકે. અસ્પૃશ્ય હોવાતા લોકોની અસ્પૃશ્યતા ખીજી દલમમાં જણાવેલી પતિત દશાને કારણે નથી; તેમ જ તેઓ એવાં પતિત માણાપના વંશોને જ એમ પણ જતાવી શકાય એમ નથી. ખીજી દલમમાં જતાવેલાં મહાપાતક કરનાર માણસો યોગ્ય પ્રકારનાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને સાવ શુદ્ધ થાય છે. એવી રીતે શુદ્ધ ન થયા હોય તેવા પતિત માણસોની સંતતિને અસ્પૃશ્ય ગણી શકાય નહીં. કેટલાક રમૂતિકાર, જે એવી સંતતિને અસ્પૃશ્ય ગણે છે, તેઓ એ સંતતિને પાછી શુદ્ધ કરી લેવા માટે જલ્દી દુઝવેા પ્રાયશ્ચિત્તવિધિ જતાવે છે. અને જે માણસો અમુક દીન ક્રમેની લીધે અસ્પૃશ્ય બન્યા હોય તેઓ એ ક્રમે છાડી દે એટલે તેમની અસ્પૃશ્યતા દૂર થઈ જાય છે.

ત્રીજી પ્રકારની અસ્પૃશ્યતા — અર્થાત્ અમુક તાત્કાલિક કારણને લીધે આવતી આમરછેલ — તે અસ્પૃશ્ય ગણાતા તેમ જ ન ગણાતા સર્વ વર્ગોમાં જોવામાં આવે છે. ચમાર, ભંગી અને ખીલઓને તેમના બંધાને કારણે કાયમના અસ્પૃશ્ય ગણવા માટે શાસ્ત્રોના કસો જ આધાર નથી. તેમના કામને લીધે જે ખાલ અસ્વચ્છતા પેદા થાય છે તેને લીધે તેઓ અસ્પૃશ્ય ગણાય છે. માણસ એ કામ કર્યા પછી નહાય ને સ્વચ્છ કપડાં પહેરે, એટલે ત્રીજી દલમમાં જણાવેલી અસ્પૃશ્યતા તેા દૂર થાય છે.

આ પૃથી એટલું તો ફલિત થાય છે કે જેમને અસ્પૃશ્ય હોવામાં આવે છે તેમને આતુર્વર્યને મળતા સર્વ અધિકાર — દા. ત. મંદિરો તથા શિક્ષણસંસ્થાઓમાં પ્રવેશ, બહાર ફરવા, ધાર, તળાવ, નદી વગેરેનાં વાપર, વ. ના અધિકાર — મળવા જોઈએ; અને તેમને આવા સાર્વજનિક અધિકારથી વંચિત રાખવા એ અયોગ્ય છે આ વસ્તુ ધર્મશાસ્ત્રોનાં વચન, તેમના મૂળ સિદ્ધાંતો, તથા તેમની અંતર્ગત ભાવના, એ સર્વને આધારે સિદ્ધ થઈ શકે એવી છે.

આ અભિપ્રાય ઉપર આચાર્યશ્રી આનંદસંકર દ્રુવ, બાણુ ભગવાનદાસ, સ્વામી કેવલાનંદ (પૂર્વાશ્રમના શ્રી. નારાયણશાસ્ત્રી મરાઠે), શ્રી. લક્ષ્મણશાસ્ત્રી જોશી, શ્રી. ઇન્દિરારમણ શાસ્ત્રી, શ્રી. કેશવ લક્ષ્મણ દેશરી, તથા શ્રી. પુ. હ. પુરંદરેની સહીઓ હતી.

આ ઉપરાંત મંદિરપ્રવેશનું સમર્થન કરનારા અભિપ્રાયો મહામહોપાધ્યાય પ્રમથનાથ તર્કભૂષણ, મહામહોપાધ્યાય શ્રીધર-

શાસ્ત્રી પાઠક, શ્રી. શ્રીકૃષ્ણ તનમુખ મિત્ર, શ્રી. ચિંતામણુ વિનાયક વૈદ્ય, તથા તિરુપતિવાળા શ્રી. નરસિંહાચાર તરફથી ગાંધીજીને મળ્યા હતા.

૧૯૩૩માં ગાંધીજીએ મંદિરપ્રવેશ વિશેના એક લેખમાં લખેલું :

‘ દેહધારી જેમ દેહ વિના આત્મા નથી હકપી શકતા, તેમ મંદિર વિના ધર્મ હકપી શકતા નથી. મંદિર વિના હિંદુ ધર્મ ન થાયે. મંદિરમાં સડો નથી. કોઈ મનુષ્યમા છે, બધામાં હી નહીં. કેવળ પૂજનો વિધિ કરનારને મન મૂર્તિ પાપાણુ છે, કાકતને મન કેવળ ચૈતન્ય છે મંદિરમાં સુધારાને અવકાશ છે. મંદિરો તોડી નાખવાં યોગ્ય નથી મંદિર તોડો એટલે ધર્મ વઢપો.

વળા જે સડો છે તે પણ બધા મંદિરમાં નથી. ગામડાનાં અનેક મંદિરોમાં સડો નથી. ગ્રામવાસીઓમાં જે અનેક વહેમો છે તેને મંદિરોની સાથે મંજૂર નથી. મંદિરો તે તે ધર્મોની સ્વચ્છતાનું સંપ્રદર્યાન છે. પૂર્વે મંદિરોમા દેવ હતા, ત્યાં દેવતા હઈ, ત્યાં નિસાળ હતી, ત્યાં ધર્મગાળા હતી, ત્યાં મહાજનની બેઠક હતી. એવાં મંદિર આજ પણ ધાની જગ્યાએ જોવામા આવે છે. હરિજનનાં મન મંદિરમા એવા લાગ્યા છે કે તેઓ પોતાનાં જોવાતેવાં મંદિર વસાવે છે. એ મંદિરમાં તેઓની કીનતાનું આપણને દર્શન થાય છે. હરિજનો સવળું હિંદુનાં મંદિરમાં ન જઈ શકે ત્યાં સગી તેમની કીનતા કહી ન જાય, તેમનું હિંદુત્વ અપૂર્ણ રહે, તેઓ હિંદુ ધર્મની છકી આંગળા થઈ બહિષ્કૃત જ રહે. તેમના હિંદુ ધર્મમાં આવકાર પામવાની પ્રથમ અને વ્યાપક નિયામી મંદિરપ્રવેશ છે. એ વિશે કોઈ હિંદુએ સંકા ન જ લાવતી જોઈએ. મંદિર બહાર રહેવાથી હરિજનનું બહું થયું છે એમ માનવું ગાઠ અજ્ઞાન છે. તેમના મંદિર બહાર રહેવાથી તે બધામાંથી બહાર જ રહ્યા છે. . . .

હું બચપણમાં અનેક મંદિરોમાં ગયો છું. તેની મારી ઉપર મુદલ ખરાબ અસર નથી થઈ. આજે મારા અનેક રોહીઓને મંદિરમાં જતા જોઈું છું. તેઓ મંદિરના દોષોને બહુતા નથી; મંદિરમા જનારના દોષોનું તેમને જ્ઞાન છે. તેથી તેઓ પૂર્ણપણે અલિપ્ત છે. હું મંદિરમા નથી જતો. તેમાં હું મારી વડાઈ માનતો કે જોતો નથી. મને એ મંદિરની બૂખ નથી રહી, તેથી હું ત્યાં નથી જતો. હરિજનોને સારુ મંદિરપ્રવેશની છટ મેળવવી એટલે તેઓને મંદિરમાં લઈ જવા જ એવું નથી. જેમની ઇચ્છા

હરો તે જરો. જરો તેને મેલ નહીં થયે. નહીં જાય તે ખોરી એવા સંભવ અવશ્ય છે.' (હરિજનબંધુ, ૧૯-૩-૩૩)

વળી લખેલું :

‘એકેક સાવજનિક મંદિરમાં ખીલ દિંદુઓના જોડથી જ છૂટથી પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર હરિજનોને ન આપાય ત્યાં સુધી અસ્પૃશ્યતાનો નારા થયો ન જ દહીં રાંધાય.’ (હરિજનબંધુ, ૨૪-૩-૩૧)

મંદિરપ્રવેશનો સવાલ નીકળે છે ત્યારે ‘હરિજનોની આર્થિક ઉન્નતિ પહેલાં કરો ને’ એવી જોવાન કરવામાં આવે છે, તેને વિશે લખેલું :

‘આર્થિક ઉન્નતિને મંદિરપ્રવેશ સામી માંડવી એ તદ્દન ખોટું છે. મંદિરપ્રવેશથી તો એ ઉન્નતિને ટેકો જ મળે છે. કારણ હરિજનને મંદિરપ્રવેશ મળશે, એટલે આર્થિક ઉન્નતિના સર્વ માર્ગ ખીલને માટે ખુલ્લા છે તેમ હરિજનને માટે પણ આપોઆપ ખુલ્લા થશે.’ (હરિજનબંધુ, ૧૯-૩-૩૪)

પછી ખીજે એક પ્રસંગે લખેલું :

‘સર્વ મંદિરોનાં દ્વાર હરિજનોને માટે ખુલ્લાં કરવાની માગણી કરવામાં આવે છે એનું કારણ એ નથી કે હરિજનો મંદિરોમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છે છે, અથવા તો મંદિરો એમને માટે બિયડો એટલે એમનામાં ભારે પક્કટો થઈ જશે મંદિરપ્રવેશની માગણી તો સર્વજન દિંદુઓની આત્મશુદ્ધિને સારુ છે. એ માગણી એટલા માટે કરવામાં આવે છે કે જે હરેક દિંદુને છે તે હરિજનો પાસેથી અન્યાયપૂર્વક છીનવી લેવામાં આવેલો છે. એક પણ હરિજન દિંદુ મંદિરોમાં પ્રવેશ ન કરે તોયે તે મંદિરોનાં દ્વાર હરિજન ભાઈઓ માટે ખુલ્લાં મૂકવાનું સર્વજન દિંદુઓનું કર્તવ્ય છે. સર્વજન દિંદુઓનાં હૃદયમાંથી અસ્પૃશ્યતા નાખૂંદ થવાની એ સાચામાં સાચી નિશાની છે. હરિજનો સામેના ખીલ પ્રતિજ્ઞા તો જવા જ નેહરો, પણ જો આ પ્રતિજ્ઞા રહેશે તો અસ્પૃશ્યતા નાખૂંદ થઈ નહીં ગણાય.’ (હરિજનબંધુ, ૧૫-૧૧-૩૬)

આ છેલ્લો ઉતારો જેમાંથી આપેલો છે તે લેખ લખાયાને એક અડવાડિયું પણ નહોતું થયું, ત્યાં એક ચમત્કાર થયો. મનુષ્યના વડેવારમાં ‘ચમત્કાર’ શબ્દનો પ્રયોગ થઈ શકે, તો આ ખરેખરો ચમત્કાર હતો. ત્રાવણકોરના મહારાજ સાહેબે તેમના અંકુશ નીચેનાં

સર્વ મંદિરોમાં હરિજનોને ખીખ હિંદુઓના જેવી જ શરતે દાખલ થવાની છૂટનો એક દંદેરો કાઢ્યો. અસ્પૃશ્યતાની જડ હિંદના ખીખ બધા ભાગો કરતાં ત્રાવણકોરમાં જાંડી ઝેતરેલી. ત્યાં 'સવણી' હરિજનના પડછાયાથી પણ અમુકાય. અમુક રસ્તાઓ પર હરિજનો જઈ ન શકે. હરિજનોમાં નાયાડી નામનો એક વર્ગ, તેને તો ગામમાં આવવું હોય તો એ લોકડાં જોરથી અદાળતી પડે, જેનો અવાજ સાંભળીને 'સવણી' પોતાનાં ઘરમાં ભરાઈ જાય. બધે એમ મનાતું કે ત્રાવણકોરમાંથી અસ્પૃશ્યતા જશે ત્યારે આખા દેશમાં ખીજે ક્યાંય નહીં રહી હોય. એ ત્રાવણકોરમાં મંદિરોનાં દ્વાર આટલાં જલદી બિલડો એવું સ્વપ્ને પણ કોણે ધાર્યું હોય? પણ એ શુભ દિવસ ઈશ્વરે આપ્યો. આ રહ્યો ત્રાવણકોરના મહારાજ સાહેબને એ ઐતિહાસિક દંદેરો :

'આપણો ધર્મ' સનાતન સત્ય પર રચાયેલો છે એવી અમારી દૃઢ પ્રતીતિ છે; ઈશ્વરી પ્રેરણા ને વિશ્વવ્યાપી સહિષ્ણુતા એ એના પાયા છે એવી અમારી આસ્થા છે; સૈદ્ધાંતો ધર્માં સમયના પક્ષતા પ્રમાણે તેણે આચારમાં જરૂરના ફેરફારો કર્યા છે એમ અમે ભગીએ છીએ; અને અમારી હિંદુ પ્રભુમાંથી કોઈને તેનાં જન્મ, જાતિ કે કોમને કારણે હિંદુ ધર્મનું શોધાસન ને સમાધાન મળવાનો પ્રતિજ્ઞ ન હોવો જોઈએ એવી અમારી ઉત્કટ ઇચ્છા છે; એટલે અમે આથી બહાર કરીએ છીએ ને આજ્ઞા કરીએ છીએ કે, મંદિરોનું ચોખ્ખ વાતાવરણ જળવાઈ રહે ને તેના વિધિ ને આચારો સચવાઈ રહે તે માટે અમે જે નિયમો ને ઇશરો પડીને બહાર કરીએ તેનું પાલન થતું જોઈએ એ મર્યાદા રાખીને, હવે પછી અમારા ને અમારી સરકારના અંકુશ નીચેનાં મંદિરોમાં જન્મે કે ધર્મે હિંદુ એના કોઈ પણ માણસને પ્રવેશ ને પૂજા કરવાનો નિષ્ક્રમ પ્રતિજ્ઞ નહીં રહે.'

મંદિરોમાં જે જે જગાએ, જોટલી છૂટથી, ને સ્વચ્છતા વગેરેને લગતા જે નિયમો પાળીને, જગ્યામાં જગ્યા ગણાતો આત્મણુ જઈ શકે તે જગાએ, તેટલી છૂટથી, ને તે જ નિયમો પાળીને હરિજનો રાજ્યનાં મંદિરોમાં જતા થયા. ૧,૫૨૬ મંદિરોનો દંદેરામાં સમાવેશ થતો હતો. આમાંથી ૧૫૫ મોટાં મંદિરો છે, ને તેમાંનાં ૧૨ તો આખા ભારતવર્ષમાં વિખ્યાત એવાં મહામંદિરો છે (દા. ન. કન્યાકુમારી,

શચીન્દ્રમ, અનંતપદ્મનાભ, કાલકી વ.). ત્રાવણકોરમાં રાજ્યના અંકુશ નીચે ન હોય એવાં મોટાં મંદિરોની સંખ્યા નહીં જેવી છે. આ ઢંદેરાના અમલને વિશે ગાંધીજીએ લખેલું :

‘જે ખરેખર બની રહ્યું છે તે તો કોઈએ પણ ધાર્યું હોય એના દરતા વધારે છે. હરિજનોનો ઉત્સાહ, લેંચામાં લેંચા વણુંના લોકો છે જે સ્થાન લગી જઈ રાકે ત્યાં લગી હરિજનોને જવામાં દરા વિરોધનો અભાવ, અને પૂનરીઓનો ઐરિક જ નહીં પણ ઠાઠિક સહકાર, એ બધું બતાવે છે કે આ મહાન અને વ્યાપક મુદ્દારો એક સો ટકા સાચા છે. જે મનુષ્યને -માટે અગત્ય બાસત હવું તે ઈશ્વરે રાક્ય બનાવ્યું છે. રાજાઓના હંદસઓથી હજારો માણસોના હૃદયનું પરિવર્તન ન થઈ શકે. એટલે આ સવર્ણોના સામુદાયિક હૃદયપત્રાનું એક દર્શાંત છે. એ હૃદયપત્રો સાચો છે કેમ કે સ્વયંભૂ છે. . . . સાચે જ ઈશ્વરનો મદિમા અપાર છે, માત્ર આપણે આપણાં જ્ઞાનચક્ષુ ખોલીને જોવું જોઈએ. મહારાજ, રાજમાતા, અને એમના મહાન દીવાનને, તેમ જ ત્રાવણકોરના હિંદુઓને મારાં અભિનંદન છે. આપણે આસા રાખીએ કે ન્દતિમેદ, જેટલે અંશે એ લેંચનીચપણાનો નિર્મલ છે તેટલે અંશે, ત્રાવણકોરમાંથી સંસ્કાર નહ થયો છે. ત્રાવણકોરનો ઉત્સાહ આપણે સંધરીશું તો ત્રાવણકોરની ભાવનાનો એપ આખા હિંદને લાભતા વાર નહીં લાગે.’ (હરિજનબંધુ, ૧૩-૧૨-૩૬)

ઢંદેરા પછી આશરે બે વરસે ત્રાવણકોરની યાત્રાએ ગયેલી, સવર્ણો અને હરિજનોની બનેલી, એક સંયુક્ત મંડળીના આગેવાને લાંના અનુભવો વર્ણવતાં લખેલું :

‘મંદિરપ્રવેશને પરિણામે, મંદિરોની બહાર સુધ્ધા કોઈ પણ ન્દતની અસ્પૃશ્યતા કે દરતા કોઈ ખાગવું નથી. નાંજુદ્રી બ્રાહ્મણોએ હરિજનો બધે લાંત્રા વખતથી ખોવાઈ ગયેલા ભાઈઓ હોય એવી રીતે તેમને આવકાર આપ્યો, અને તેમનાં ઘરોમાં જઈ તેમની જોડે જમવાની પણ તૈયારી બતાવી.

દરેક મંદિરને દરવાજો મવયાળી ભાષામાં બે ન્દેરાતો લગાડેલી છે. એકમાં ઢંદેરો છે, ને બીજામાં મંદિરપ્રવેશને લગતા નિયમો છે. એ નિયમોમાં મંદિરમાં પૂનર્થ આવનારને કહેવું છે કે તેમણે સ્નાન કરવું, સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેરવા, પહેરણ અને માથા પર ટોપી વગેરે ને કંઈ હોય તે કાઢવું, તિલક કરવું, સાવ ધાર્મિક વાતાવરણ જળવડવું, અને સજન થા પૂન એવી રીતે ને એવે અવાજે કરવા કે અર્ચકોની પૂનમાં અથવા બીજા પૂનકોની પૂનમાં

ખલેવ ન પડે. જો બ્રાહ્મણ મદદનીશો મંદિરમાં આવનાર દરેક પૂજકને આપવાનો પ્રસાદ કેળના પાદડા પર મૂકીને દરવાજે તૈયાર રાખે છે. મંદિરો બહુ જ ચોખ્ખા રખાય છે, અને ધાર્મિકતા, મિત્રભાવ, તથા સાર્વત્રિક ભાતૃભાવનું વાતાવરણ પ્રવર્તે છે.

મંદિરના સર્વ અધિકારીઓને કટક હુકમ અપાયેલો છે કે હરિજનો સમાન ભાવે ને સમાન દરજ્જાથી પૂજા કરી શકે તે માટે અધિકારીઓએ તેમને બનતી બધી મદદ આપવી જોવામાં આવતી નીચામાં નીચા સુધીના સર્વ અમલદારોને ઘોડા જ વખત પર પરિપત્રો મોકલાયેલા છે કે અસ્પૃશ્યતાનું નિવારણ, અને સર્વ જાતિના લોકો માટે સમાન ભાવે મંદિરપ્રવેશ અને પૂજા તથા જહોર રથજોનો વાપર એ રાજ્યના પાચાર્થ મૂળ સિદ્ધાંતોમાંનો એક છે, અને સહુ અમલદારોએ તેને પોતાની કરજના એક આવશ્યક અંગરૂપ ગણી તેનો અમલ કરવાનો છે. રાજ્યના અમલદારો પોતે હાજરો બિસાડે છે ને ઢંઢેરાનું કટકાર્થથી આચરણ કરે છે, તેને લીધે લોકો તેમના હાજરોને અનુસરી શક્યા છે, અને અસ્પૃશ્યતા તથા દૂરતા હવે ભૂતકાળના એક દુઃખનું જેવી ભારે છે.^૧

આજે અગિયાર વરમ થતા આઠ્ઠાં આ ઢંઢેરાનો અમલ ચાલુ છે, ને તે એટલો મરળ ને સુંદર રીતે ચાલે છે કે તેને વિશે આજ લગી એકે પદ તરફથી કશી ફરિયાદ કરવાનો પ્રસંગ નથી આવ્યો. હરિજનોએ આ છૂટનો દુરુપયોગ કર્યો છે એવો ખ્યાલ પણ કદી નીકળવા પામ્યો નથી. તેમ જ મંદિરોમાં જનારા હરિજનેતર હિંદુઓની મંજૂઆમાં મિત્રકૃમ ઘટાડો થયો છે એવું પણ સાંભળવામાં નથી આવ્યું.

આ ઐતિહાસિક બનાવ પછી છએક મહિને કાઠિયાવાડમાં આવેલા લાઠી સંસ્થાનના હાકોર સાહેબે લાઠીમાં પોતે નવું બધાવેલું 'અન્નક્ષેત્ર' નામનું વિશાળ સાર્વજનિક મંદિર હરિજનો માટે ખુલ્લું મૂક્યું. કાઠિયાવાડમાં હરિજનો માટે ખુલ્લું મુકનાર આ પહેલું સાર્વજનિક મંદિર હતું. આ પ્રસંગે હાકોર સાહેબે જે બાંધણું કર્યું તેમાં કહ્યું :

'ઈશ્વરને બજવાનો અને તેના દર્શન કરવાનો હક સહુ કોઈને સરખો છે. મંદિરમાં હરિજનો આવે તો તેથી ઈશ્વર અમદાય એમ કહેવું'

હારચળનક છે. દુનિયાભરના કોઈ ધર્મમાં આવું નથી. દરિજનો દિંદુ છે. આપણે અત્યારે તેમના તરફ અન્યાય આચરી રહ્યા છીએ, અને તેથી આપણી અધોગતિ થયેલી છે. તે અન્યાય દૂર કરવાની આપણી દરજ છે.”

ઠાકોર સાહેબને અભિનંદન આપતાં શ્રી. મહાદેવ દેસાઈએ લખેલું :

‘ભંગીના નોખા મંદિર માટે ઠાકોર સાહેબ પાસે મદદ માગવામાં આવી, તો તેમણે કહ્યું કે હું તો લાઠીમાં રાજ્યનું ગોદું મંદિર છું તે જ દરિજનોને તેમ જ સૌ દિંદુઓને માટે ખુદ્દાં મૂકવા તૈયાર છું... (મહિયાપાટમાં) ત્રાવણકોરના મહારાજની પેઠે, અરપૂરયતાને મળતી રાજ્યની મંભરી પહેલપહેલી ખેંચી લેવાનો યગં તો સ્વં રાજવી દ્વિ ક્ષાપીના મુખોત્ર પ્રદક્ષાદસિંદુજીએ જ લીધો છે.’

પછી તો ત્રાવણકોરના દાખલાનું અનુકરણ ઝપાટાભેર થવા લાગ્યું. ૧૯૩૭ના જુલાઈ માસમાં કોચીન રાજ્યના ત્રિચુર શહેરમાં આવેલા નાકુવિલ મહાના અધિષ્ઠાતા શ્રી. પરમેશ્વર ભારતી સ્વામીએ મહાને લગતાં સર્વ મંદિરો સહુ દિંદુઓને માટે નાતમતના ભેદભાવ વિના ખુદ્દાં મૂક્યાં. ૮૬ વરસના વયોત્તર આ સ્વામીજીએ તેમના જાહેરનામામાં કહ્યું :

‘ત્રાવણકોરના ના. મહારાજાએ કાટેલો મંદિરપ્રવેશનો દંદેરો કોઈ પણ રીતે વર્ણાશ્રમનો કે વેદની કે શાસ્ત્રની આજ્ઞાનો વિરોધી નથી. મારો હાર્દિક અભિપ્રાય એવો છે કે એ દંદેરોથી દિંદુ ધર્મ પાળનારા સર્વ વર્ણો ને વર્ગોમાં મિત્રાચારી ને સદાકાર પેદા થશે તેથી એ દંદેરોની એક-એક વસ્તુના હાર્દની ભેડે હું મારી સંમતિ પૂરા હૃદયપૂર્વક પ્રગટ કરું છું. અને હું જિંદા અંતરથી કમલ કરું છું કે એ દંદેરો દિંદુ ધર્મનાં કૌરોઠો માણસોનું કલ્યાણ સાધવામાં સાધનભૂત થશે, અને તેમનાં ઉન્નતિ ને જ્ઞાનને માટે માર્ગદર્શક જ્યેષ્ઠ તરીકે હાથમાં આવશે.’

સ્વામી અળવનચેરી તંપુરકળ કેરળના ખાલિજોમાં સૌથી મોટા ધર્મશુરુ મનાતા. તેમણે અભિપ્રાય આપ્યો કે ત્રાવણકોરનો દંદેરો દિંદુ ધર્મના આજ્ઞોનો જરા પણ વિરોધી નથી, અને તેનાથી વેદની કે શાસ્ત્રની આજ્ઞાઓનો કોઈ પણ રીતે ભંગ થતો નથી.

૧૯૪૮ના માર્ચમાં ઇદારના મહારાજા સાહેબે પોતાના રાજ્યનાં સર્વ સરકારી મંદિરો દરિજનો માટે ખુદ્દાં જાહેર કર્યાં.

કેટલાંક મંદિરોના દરરીઓ પોતાને હસ્તક રહેલાં મંદિરો ઉધાડવા માગે છે, પણ અદ્યતનોના ચુકાદા તેમને તેમ કરતાં રોકે છે, એવું જણાયાથી મુંબઈની ધારાસભાએ ૧૯૩૮માં મંદિરપ્રવેશને લગતો કાયદો પસાર કર્યો. તેમાં આવા પ્રગતિશીલ દરરીઓને, તેઓ ઇચ્છે તો, મંદિરો ખુલ્લાં મૂકવાની પરવાનગી અપાઈ, અને એ રીતે કાયદાનું નડતર દૂર કરવામાં આવ્યું. આમ એકલા મુંબઈ શહેરમાં જ, ૧૯૩૬ સુધીમાં જે મંદિરો હરિજનો માટે ખૂલેલાં જાહેર થયાં તેની યાદી આ પુસ્તકના પરિશિષ્ટમાં આપેલી છે.

૧૯૩૯ના જુલાઈમાં મદુરાનું પ્રસિદ્ધ મીનાક્ષીમંદિર ખૂલ્યું. દેશી રાજ્યો સિવાયના મુલકમાં ખુલ્લું થનાર એ પ્રથમ મોટું મંદિર હતું. એ પ્રસંગે ગાંધીજીએ લખ્યું :

‘અરપૂરચતા સામેની જેહાદમાં તથા હરિજનો માટે મંદિરો ખુલ્લાં કરાવવાની ચળવળમાં આ એક અગ્રણ્ય દરગમતની મજલ થઈ કહેવાય. ત્રાવણકોરમાં રાજ્યના મંદિરો ખુલ્લા મૂકનારો ઠંઢેરો અલગત એક મોટી મજલ હતી, પણ એ દાખલાની પાછળ તો મહારાજની સરમુખત્યારીની બીના હતી. . . . મદુરાના પ્રખ્યાત મંદિરનું ખુલ્લું મુકાવું એના કરતાં પણ વધુ મહાન બીના એટલા સાડુ છે કે પ્રભના સંકલ્પબળનું એ શુભ ફળ છે. મીનાક્ષીમંદિરમાં જનારા બ્રહ્મજનોમાં એ નિશ્ચયપૂર્વકનો મતપક્ષટો સૂચવે છે. . . . આ મહામંદિરની પાછળ દક્ષિણના બીજા અનેક પ્રખ્યાત મંદિરોની ભોગજો બાગશે અને તે હરિજનો માટે ખુલ્લાં મુકાશે, એવી આશા આપણે રાખીએ.’ (હરિજનબંધુ, ૨૩-૭-૩૬)

. આ પછી બીજે જ મહિને, એટલે કે ૧૯૩૯ના ઓગસ્ટમાં, તાંજાવરની વડીલ શાખાના રાજા અને તાંજાવર મહેલ દેવચાતોના વંશપરંપરાગત વાલી રાજાશ્રી રાજારામ રાજાસાહેબે તાંજેરના શ્રીગૃહદીશ્વરવાળા નામાકિત મંદિર સુધ્ધાં, પોતાની દેખરેખ નીચેનાં, કુલ ૯૦ મંદિરો હરિજનોને માત્ર ખુલ્લાં જાહેર કર્યાં.

મહાયુદ્ધનાં વરમો દરમ્યાન આ પ્રવૃત્તિ રોકાઈ ગયેલી, તે પાછી ગયે વરસે મહાસભાનું પ્રધાનમંડળ હોદ્દા પર આવ્યા બાદ ઘણા જ જોરથી બેપડી છે. છેલ્લા એક વરસથી બાગ્યેજ કોઈ મહિનો એવો ખાલી ગયો હશે જેમાં કોઈ ને કોઈ મોટાં મંદિરોમાં

દરિજનોને પ્રવેશ મળ્યાની ખગર ન આવી હોય. રામેશ્વર, શ્રીરંગમ, ત્રિપુતિ એ તો જગતનાં પ્રસિદ્ધમાં પ્રસિદ્ધ મંદિરોની બરાબરી કરી શકે એવાં ગણાય. ત્યાંથી આજે અસ્પૃશ્યતા ગઈ છે. દક્ષિણ ભારત, જે અસ્પૃશ્યતાનો મોટામાં મોટો ગઢ હતો, ત્યાં આ અદ્ભુત ક્રાન્તિ થવા પામી છે; અને ત્યાંથી અસ્પૃશ્યતાને કાયમનો દેશવટો મળ્યો છે.

આ મંદિરો ખૂલવાથી ત્યાં શું કાઈ ઉત્પાન થવા પામ્યો છે? ત્યાં કંઈ આમ તૂટી પડ્યું છે? શું બગવાનની મૂર્તિઓની પવિત્રતા નષ્ટ થવા પામી છે? શું ત્યાં જૂના પૂજારીઓ પૂજન નથી કરતા? શું ત્યાં લાખો યાત્રીઓ અગાઉ આવના તેમાં કશો ધડાડો થયો છે? એમાંનું કશુંયે ત્યાં થવા પામ્યું નથી. શંકર અને રામાનુજ, આળવારો ને નાથનારોના નિવાસથી એક કાળે પુનિત થયેલી એ ભૂમિ આજે ફરી પુનિત થઈ છે, અને સાચી તીર્થભૂમિ બની છે.

શુજરાતમાં જુણાવાડાના મહારાણા સાહેબે ૧૯૪૬ના નવેંબર માસમાં તેમના રાજ્યમાંથી અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ કરતું નીચે પ્રમાણેનું ફરમાન કાઢ્યું છે :

‘આજની તારીખથી ઢેડ, ભંભી, ચમાર, વજુકર વગેરે પછાત અને અસ્પૃશ્ય ગણાતી કામના લોકો માટે આદિશિવજી તમામ લખાણમાં “દરિજને” સખ્દ વાપરવો. આ જ પ્રમાણે મુનિસિપાલિટી તેમજ બીજા અર્ધસરકારી સંસ્થાઓએ પણ “દરિજન” સખ્દ વાપરવો. સરકારી તમામ શાળાઓ, સરકાર પાસેથી ગ્રાન્ટ મેળવતી તમામ શાળાઓ, તેમ જ સરકારની મંજૂરીથી ચાલતી શાળાઓ, અને સરકારી તમામ દવાખાનાંઓ આજની તારીખથી દરિજનો માટે ખુલ્લાં મૂકવામાં આવે છે. સર્વે સરકારી ઓફિસો તેમ જ અર્ધસરકારી ઓફિસો પણ દરેક રીતે દરિજનો માટે ખુલ્લી મૂકવામાં આવે છે. સાર્વજનિક દવાઓ, તગાવો, વાવો અને નાદવાગોવાનાં ગ્યોજો પણ દરિજનો માટે આજની તારીખથી ખુલ્લાં મૂકવામાં આવે છે. રાજ્યની મિલકત ગણાતાં તમામ મંદિરો — શ્રીહણેશ્વર, શ્રીઅંબાજી, શ્રીરણજીગણ — અને ધાર્મિક સ્થળો પણ આજથી દરિજનો માટે ખુલ્લાં મૂકવામાં આવે છે. અમેને ઉમેદ છે કે અમારા વહાલા પ્રજાજનોનાં તમામ અંગો આ ફરમાનનું સંપૂર્ણપણે પાલન કરશે અને ફરાવશે. (તા. ૩૦-૧૧-૪૬).’

મહારાષ્ટ્રમાં ગયા ફેશ્નુઆરી સુધીમાં ખુસ્તાં જાહેર થયેલાં ૧૬૨ મંદિરોની યાદી મહારાષ્ટ્ર પ્રાન્તિક હરિજન સેવક સંઘ તરફથી પ્રસિદ્ધ થઈ છે. તે ઉપરાંત બીજાં ચાળીસેક મંદિરો પૂના જિલ્લામાં ગયા ફેશ્નુઆરીમાં શ્રી. સાને ગુરુજીએ કરેલા પ્રવાસ દરમ્યાન જિલ્લામાં આ પ્રવાસમાં તેમણે કીર્તન, નાટક, વગેરે અનેક સાધનો દ્વારા આ વિષયમાં લોકમન કેળવવાનું ઘણું સરસ કામ કર્યું હતું. ગયા મે મહિનામાં તેમણે પંદરપુરનું વિઠ્ઠલમંદિર હરિજનો માટે ખુલ્લું મુકાવવા માટે ઉપવાસ આદર્યો. કેટલીયે વાટાઘાટ પછી મંદિરના બડવાઓ (સેવકો)એ મંદિર ખુલ્લું જાહેર કરવાનો હરાવ એકમતે કર્યો. કાયદા પ્રમાણે તેમણે આ હરાવની જાહેરાત અદાલત આગળ કરવી જોઈએ, તે તેમણે કરી છે. તેની સામે કોઈને વાંધો હોય તો તે વાંધો અદાલત આગળ નોંધાવી શકાય છે. બડવાઓએ તો પોતાને માટે જે કંઈ શક્ય હતું, તે બધું જ કર્યું છે. હવે, ખાસ કંઈ અડચણ નહીં આવે તો, ત્રણ માસની મુદત પૂરી થયે પંદરપુરના એ પ્રસિદ્ધ મંદિરનાં દાર હરિજનો માટે ખુલ્લાં મુકાશે. બડવાઓનો નિર્ણય જે દિવસે જાહેર થયો તે દિવસે — ૧૦મી મેએ લોકોએ જે અસાધારણ ઉત્સાહ દાખવ્યો, તે બતાવે છે કે લોકમન ઈર્ષતરફ છે. આ પ્રસંગે વડી ધારાસભાના પ્રમુખ શ્રી. ગણેશ વામુદેવ માવળંકર ત્યાં હાજર હતા, અને તેમણે વાટાઘાટોમાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો. તેમણે ૧૦મી મેના દેખાવનું વર્ણન કરતાં ‘મહાત્મા’ નામના મરાઠી માસિકના જુલાઈ ૧૯૪૭ના અંકમાં લખ્યું છે :

‘પછી રોજની પેઠે પ્રાર્થના થઈ. શ્રી. સકાસાહેબ જરવે (મહારાષ્ટ્ર પ્રાન્તિક હરિજન સેવક સંઘના પ્રમુખ)એ બેગા થયેલા લોકોને ઉદ્દેશીને પ્રસંગને છાત્રે એવું બાધણું કર્યું. શ્રી. સાને ગુરુજીની નજળી પડી ગયેલી તબિયતને લીધે તેમણે કંઈ જ બોલવું નહીં એવી ડાકટરની સૂચના હોવાથી, તેમણે સાવ ધીમે અવાજે, આ બે મુદ્દા લોકોને જણાવવા મને ફરજ : “(૧) જે કંઈ થયું તે બધું વિડાઈ માની કૃપાથી થયું છે. હું માત્ર નિમિત્તરૂપ થયો છું. (૨) છસો વરસ પર મહારાષ્ટ્રના સંતોએ ચંદ્રભાગ્યનો રેતાળ પટ હરિજનો માટે ખુલ્લો કરાવી મોટું કામ કર્યું હતું. તેની જ પૂર્તિ

બડવાઓએ આજે મંદિર ઉધાડીને કરી છે” પ્રાર્થના પૂરી કરી લોકોને ઘેર પહોંચતાં સારાનવનો સુમાર થયો.

સારાસાતને સુમારે જ ગામમાં ખબર ફેલાઈ હતી કે બડવાઓએ નિવેદન કરીને પ્રતિજ્ઞાપત્ર પર સહી કરી છે, અને તે બધા દાગળ નિલ્લા કોર્ટ પાસે મોકલવાની ગોઠવણ થઈ છે. એટલે હવે સાને ગુરુજનો ઉપવાસ છૂટવાનો એ નક્કી હવે તેથી રાતે ગામમાં જાહેર સભા ભરવાની જાહેરાત કરવામાં આવી હતી સભાગ્રાંથને જતા અમને ઘણું જ મોઢું થયું. સભાને એ દેખાવ ચાહતાર હતો. એ કલાકની જાહેરાતમાં આરાદે આઠ દસ હજાર શ્રોતાઓ ભેગા થયા હતા. એમાં વિરોધતા એ હતી કે લગભગ અડધી સંખ્યા બહેનોની હતી. અમે ગયા તે વખતે લોકો આસપાસ આતશબાજી કરીને પોતાના આનંદ અને હત્તાહ પ્રદર્શિત કરતા હતા. અનુપ્રયતા-નિવારણ, મંદિરપ્રવેશ, અને તેને લગત ગુરુજનું કામ, એને વિષે જનતાના વિચાર ને તેના હૃદયની ભાવના કેવાં છે એ જાણવા માટે એ રાતની સભાનો દેખાવ પૂરતો હતો. સભા સવા વાગ્યા સુધી ચાલી. લોકોનો હત્તાહ અપૂર્વ હતો.’

મંદિરોના વહીવટમાં ને તેની વ્યવસ્થામાં રાજ્ય આમ રસ લે એ આપણાં દેશમાં નવી વસ્તુ નથી. રાજ્યને મંદિરો જોડે છેક પ્રાચીન કાળથી સીધો સંબંધ રહેલો છે. રાજ્યોએ મંદિરોને દાનથી પોષ્યાં છે, ને સમય આવ્યે તેમની રક્ષા કરી છે, તેમ તેના વહીવટ ઉપર પોતાનો અંકુશ પણ રાખેલો છે. કૌટિલ્યના ‘અર્થશાસ્ત્ર’ પરથી એમ જણાય છે કે રાજ્ય ‘દેવતાધ્યક્ષ’ (મંદિરો પર દેખરેખ રાખનાર) નામનો એક અમલદાર નીમતું. આ અમલદારનું એક કામ એ રહેતું કે રાજ્યની તિજોરી ખાલી થાય ત્યારે મંદિરોમાંના બધા પૈસા લાવી રાજ્યને સોંપવા. રાજ્યો બીડને પ્રસંગે એ ધનનો ઉપયોગ કરતા; ને સંભવ છે બીડ મટવે મંદિરોને પૈસા પાછા પણ આપતા હશે. આમ પ્રજાનું આપેલું ધન જરૂર પડ્યે પ્રજાના ઉપયોગ માટે આપવાનો રિવાજ ઘણો જૂનો છે. રાજ્યએ આપેલા દાનપત્રમાં ફેરફાર કરવા, મંદિરમાં ચોરી કરવી, મંદિરની મિલકત પચાવી પાડવી, મંદિર ભાંગવું, વગેરે ગુના ગણાતા, ને તેને માટે સજા કરવાનો અધિકાર રાજ્યને હતો. ‘આ વચનો બતાવે છે કે તે

વખતની સરકાર મંદિરોની મિલકત, તળાવ, દૂધ, વગેરે જે સ્થળો પ્રજાને અર્પણ થયા હોય તેની રક્ષા કરતી; અને તેની બાબતમાં દેખરેખ રાખવાની તથા બૂલ કે દોષ-થાં હોય તે સુધારવાની જે સત્તા એ સરકારને હતી તેનો ઉપયોગ તે કરતી.”^૩ છેક પ્રાચીન કાળથી (ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા કે બીજા સૈકાથી) ધર્મસ્થાનોનો વહીવટ કરનારી સમિતિ ગોળી નામે ઓળખાતી, ને તેના સભ્યો ગોળિક કહેવાના. સાંચીના શિલાલેખમાં ‘બોધગોલી’ (બૌદ્ધ ગોળી) નો નિર્દેશ છે. આશુના શિલાલેખમાં ધર્મસ્થાનનો વહીવટ કરનારી સમિતિના આવક સભ્યોનાં નામ આપેલાં છે, અને દર્શું છે કે તેમણે તથા તેમના વંશજોએ સ્નાન, પૂજા વગેરેનો વિધિ હંમેશાં આજુ રખાવેલો.^૪ કેટલાક શિલાલેખોમાં મંદિરના અધ્યક્ષને ‘સ્થાનપતિ’ કહેલો છે. મહાકોસલના સિરપુર ગામમાં ઈ. સ. ના ૮મા કે ૯મા સૈકાનો, મહાશિવયુગનો, શિલાલેખ છે, તેમાં લખેલું છે કે જે માણસેને ધર્મોર્થે મિલકત ધનમાં આપેલી છે તેમના પુત્રપૌત્રોને એ મિલકતના અમુક ભાગનો વારસો તો જ મળી શકે જો તેઓ સુપાત્ર હોય, અમિડોત્ર રાખતા હોય, ૭ વેદાંગના અભ્યાસી હોય, છૂન વેચ્યા વગેરેની લત વગરના હોય, અને નોકરી ન કરના હોય. વળી લખ્યું છે કે જે ધર્મોદાની મિલકતના વારસમાં આ ગુણો ન હોય અથવા તે અપુત્ર મરી જાય, તો તેનો ભાગ તેના કોઈ સુપાત્ર સગાને આપી શકાય; એ માણસ આઘેડ ને વિદ્વાન હોવો જોઈએ, તેની પસંદગી માંડોમાંડે સમજૂતીથી કરી શકાય, ને તેને માટે રાજનો ખામ દુકમ મેળવવાની જરૂર નથી. આ છેલ્લી વાત કહેવી પડી, કેમ કે સાધારણ રીતે એવી બાબતોમાં રાજનો દુકમ મેળવવો પડતો હતો. દેવસ્થાનોની જમીન યા બીજી મિલકતો માટે મંદિરના વહીવટદારો કે મૂળ માણસના વારસોમાં ગ્રથડ પડે ત્યારે પૂતાની પેશવાઈ સરકાર વચ્ચે પડતી એમ બતાવનારા દાખલા નોંધાયેલા છે. ઈ. સ. ૧૭૪૪માં પેશવાએ ચિંચવડ સંસ્થાનની બાબતમાં ચુકાદો આપેલો; તેમાં એમ હરાવેલું કે મંદિરની અડધી મિલકત કેવળ પૂજાવિધિ ને ધર્મોદાના કામ માટે અલગ રાખવી, ને

બાકીની અડધી મંદિરના મૂળ સ્થાપક શ્રી. મોરયા ગોસાવીના વારસોને વહેંચી આપવી. ઈ. સ. ૧૭૭૭-૭૮માં એવો ૯ સુકાદો પેશવાએ સતારા નિર્દેશના એક દેવસ્થાનની આજનમાં આપેલો. પરાણે ધર્માંતર કરાવાયેલા માળુગોના દાખલા શિવાજી મહારાજ પાસે આપ્યા, ત્યારે એ માણુગોને ફરી હિંદુ ધર્મમાં ફેરી રીતે લેવા તેનો નિર્ણય કરવાનું કામ તેમણે પંડિતરાવ (ધર્મ જ્ઞાતાના પ્રધાન)ને સોંપેલું. આ બધા દાખલા વિગતો સહિત મહામહેપાખ્યાય કાણેએ ટાંકેલા છે. ૫

આ ઉપરાંત, મંદિરો ને દેવસ્થાનોના વહીવટમાં, રિવાજોમાં ને વિધિઓમાં રાજ્યે પોતાનું ધાર્યું કરાવ્યાના ચોક્કસ દાખલા ભારતના ઇતિહાસમાં પડેલા છે. દાખલા તરીકે ત્રાવણકોરના મહારાજાએ હોદ્દા હજાર મંદિરો એકે મપાટે ખુદ્દાં મૂક્યાં એ ઠંઈ તેમનો પ્રથમ ‘હસ્તક્ષેપ’ ન હતો. એવો ‘હસ્તક્ષેપ’ તેઓ અગાઉથી કરતા ૯ આવેલા; અને એવો ‘હસ્તક્ષેપ’ કરીને તેમણે મંદિરોના પૂજાવિધિમાં તથા ધાર્મિક રિવાજોમાં ફરક કરાવેલા. દાખલા તરીકે દેવીમંદિરોમાં ધતો આણીવધ ૧૬૨૫માં બંધ કરાવ્યો; મંદિરોમાં દેવદાસીની અતિ હીન પ્રથા ચાલતી હતી તે ૧૬૩૧માં ખામ હુકમ કાઢીને બંધ કરાવી; કેટલાંક મંદિરોમાં હિસાબ વખતે ખીમત્સ ગીનો ગાવાનો રિવાજ હતો તે ૧૬૨૭માં ફરમાન કાઢીને બંધ કરાવ્યો; અક્કળ નામર નામની કોમને ઘણાં મંદિરોમાં પ્રવેશની મનાઈ હતી તે મહારાજાએ ૧૬૧૮માં રદ કરી એ કોમને મંદિરપ્રવેશનો હક આપ્યો; દરિયાપારની મુસાફરી કરનારને મંદિરપ્રવેશની છૂટ નહોતી (દા. ત. ગાંધીજી ૧૬૨૫માં ત્રાવણકોર ગયા ત્યારે તેઓ — વિલાપત જઈ આવેલા હોવાને કારણે — કન્યાકુમારીના મંદિરમાં જઈ શક્યા નહોતા), તે રિવાજ રાજ્યે બંધ પાડ્યો; કેટલીક જગાએ (દા. ત. વાઈકમમાં) મંદિર નજીકના રસ્તાઓ પર હરિજનોને જવાની મનાઈ હતી, તે મનાઈ રદ કરી; મંદિરોનો વહીવટ સીધી રીતે પોતાના હાથમાં લીધો, ને મંદિરોની મિલકત ઉપરથી સંચાલકોની સુવાંગ

માલિકી રદ કરી. આ બધી મંદિરપ્રવેશના ઢંઢેરા પહેલાંની વાતો. મંદિરપ્રવેશના ઢંઢેરાએ તો એ બધા પર કળશ ચડાવ્યો.

મૈસુર રાજ્યના દસ્તાવેજોમાં ત્રિપુ સુલતાને ઈ. સ. ૧૭૬૦-૧માં તેના અમલદારને લખેલો એક પરિપત્ર સચવાયેલો મળ્યો છે. તેમાં સખ્યું છે : ‘મંદિરો તમારા વહીવટ નીચે છે. તેથી તમારે એટલી કાળજી રાખવી જોઈએ કે સરકાર તરફથી મળતી મદદમાંથી દેવોનું નૈવેદ્ય તે મંદિરની રોશની કલ્યા પ્રમાણે જરાજર થાય.’ એથી લગભગ એ દહાસર વર્ષ પહેલાં અશોકે આવી રીતે જૌદ્ધ ધર્મના કામમાં ‘હસ્તક્ષેપ’ કર્યોની નોંધ ઇતિહાસમાં છે. જૌદ્ધ સંધમાં ઘૂસી ગયેલા ૬૦ દહાસર પાખંડી ભિખુઓને રાજ્યએ સંધ બહાર ઢાઢી મૂક્યા, ને ઘણા વખતથી બંધ રહેલો ઉપોસથ જાળવાયો. લંકાના ઇતિહાસમાં તિરસ નામના સ્થવિર સામે ગંબીરમાં ગંબીર આરોપો હતા. તે વેળાના રાજા મહાસેનની મરજી ધિરુદ્ધ જઈને પણ તેના પ્રધાને તિરસને સંધ બહાર ક્યો. આ હકીકતો ‘મહાવંશ’ નામના જૌદ્ધ ગ્રંથમાં આપેલી છે.

ધર્મને અંગે ચાલતા રિવાજોમાં ફેરફારો સામાન્ય રીતે લોકમત બદલાય તેમ તેમ થાય છે. એમાં રાજ્યની દખલ ન જોઈતી હોય, તો લોકમતને પોતાનું કામ કરવા દેવું જોઈએ ને તેને યોગ્ય પ્રમાણમાં માન આપવું જોઈએ. આ ધોરણે આપણા અનેક ધાર્મિક ને સામાજિક રિવાજો સેંકડો વર્સથી વખતોવખત બદલાતા આવ્યા છે. પણ અંગ્રેજી રાજ્ય થયા પછી આ રીતે ફેરફાર થતા અગાજનોએ બંધ કરાવ્યા. કેટલાક સંચાલકોએ મંદિરો હરિજનો માટે ખોલા, તેમની સામે મંદિરપ્રવેશના વિરોધી પત્રો, પ્રીતી કાઢી-સીક મુધી લડીને, એવા સુકાદા મેળવ્યા કે મંદિરોના ચાલના આવેલા રિવાજોમાં ફેરફાર કરાય નહીં. પ્રજાના દસ દહાસર માણસમાંથી ૯,૯૯૯ હજારે કે હરિજનોને મંદિરપ્રવેશ આપવો છે, પણ એક માણસ ને ન હજારે, તો તે ફેરફાર ન કરી શકાય! આ ધોરણે દુનિયામાં કંડી કામ ચાલ્યું નથી. વળી આમાં જોવા જેવું તો એ છે કે અંગ્રેજી રાજ્ય થયા પછી મંદિરોને અંગે રાજ્યનો તથા અદાલતની ‘દખલ’

નોતરવામાં મંદિરવિરોધી પક્ષે જ પહેલ કરી છે. આપણને અનુકૂળ હોય તે આખતમાં રાજ્યની ને કાયદાની ‘દખલ’ માગવી, ને આપણને પ્રતિકૂળ હોય તે આખતમાં રાજ્યની ને કાયદાની ‘દખલ’ સામે દરિયાદ કરવી, એ એ વાતો એકમાથે કરવી વાજબી ગણાય ખરી? અંગ્રેજી અમલ દરમ્યાન પણ સરકાર અને ધારાસભાએ સતી તથા બાળ-વિવાહના પ્રતિબંધ, તથા દેવસ્થાનોના વહીવટને અંગે અનેક કાયદા કરેલા છે. મદ્રાસ પ્રાંતમાં તો દેવસ્થાનોના વહીવટ ઉપર સરકારનો પાકો અંકુશ છે, ને તેને અંગે સરકારે એક ખાસ ખાતું વરમો થયાં કાઢેલું છે. વળી આપણાં અનેક પ્રસિદ્ધ મંદિરોની મિલકતને અંગે વરમોનાં વરસ સુધી અદાલતોમાં દાવા ચાલ્યા છે, ને તેમાં આપણા અનેક જાણીના ધર્મોચાર્યો પક્ષકાર બનેલા છે. એક જ ગાદી માટે હક કરનારા જુદા જુદા આચાર્યો અદાલતોમાં જિત્યાં છે; અને હિંદુઓના સંન્યાસીઓએ એ પદ માટેની પોતાની વ્યક્તિગત યોગ્યતાના પુરાવા અહિંદુ ન્યાયાધીશો સમક્ષ રજૂ કરવામાં બાધ માન્યો નથી. કેટલીક જગાએ — દા. ત. ડાકોરના રજુછોડજીના મંદિરમાં — ભગવાનને જુદે જુદે પ્રસંગે નૈવેદ્યમાં કઈ કઈ ચીજો કેટલા પ્રમાણમાં ધરાવવી તેની વિગતો પણ હાઈકોર્ટે દરાવી આપેલી છે, ને તે પ્રમાણે વર્તવા મંદિરના વહીવટદારો બંધાયેલા છે. આ બધી વિગતોનો આપણે સહુએ શાંત ચિત્તે વિચાર કરી જોવો ઘટે છે.

દિરૂપણ

૧. વેદનાથ આચર: ‘હરિજન’, ૪-૬-’૩૮.
  ૨. વૈયનાથજી દુર્ગરામદેવતાનાં યથાસ્વમેકસ્ય કોશ કુર્યાત્ । તથૈવ ચાહરેત્ । કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર ૬; ૨.
  ૩. ઠાણે: ‘હિરદરી ઓફ ધર્મશાસ્ત્ર’, વૉ. ૨, પૃ. ૯૧૨.
  ૪. અત્ર ચ ધર્મસ્થાને કૃતઆવરુગોષ્ઠિકાનાં નામાનિ યથા । . . .
- एतदीयसन्तानपरम्परया च एतस्मिन् धर्मस्थाने सकलमपि स्नपनपूजाकारादिकं सदैव करणीयं निर्वहणीयं च ।

આણુનો શિવાલેખ

૫. ઠાણે: એજન, પૃ. ૯૧૦-૪.

ઉપસંહાર

આપણે જે આલોચના કરવા ધારી હતી તે પૂરી થઈ એમાંથી ફલિત થતા મુખ્ય નિષ્કર્ષો દરી દ્રંકમાં જોઈ જઈએ.

૧. વેદકાળમાં અસ્પૃશ્યતા નહોતી. મેક્ષા માણસોને તે મેક્ષા હોય ત્યાં સુધી ન અડવાની વાત તેમાં કહી હશે, પણ કોઈ જાતિ અસ્પૃશ્ય ન હતી. ચાંડાલ હલકો, પણ શરૂની કોટિનો જ, ગણાતો.

૨. વણી ચાર જ છે, પાંચમો વર્ણ નથી. ‘પંચમ’ શબ્દનો અર્થ પાંચમો વર્ણ નથી. તેથી ચાંડાલ વગેરે સદ્ગુણો સમાવેશ શરૂમાં ચાલુ છે.

૩. શરૂને સામાન્ય રીતે વેદાધ્યાસનો અધિકાર નહોતો. પણ તેમાંયે અપવાદો હતા. કેટલાક યજ્ઞો શરૂ કરી શકતા. શરૂ અને ઇતર વણીના મિત્ર વિવાદ થતા. બાપ્પે કહેલું કે બીજા ત્રણ વણી પણ બ્રાહ્મણની સંતતિ હોવાથી બ્રાહ્મણ જ છે; અને મહર્ષિ વ્યાસે કહેલું કે બીજા વણીની પેઠે શરૂને પણ વેદ ભણવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ.

૪. વર્ણવ્યવસ્થામાં આચાર ઉપર ઘણો ભાર દેવાતો. શરૂ સદાચાર ને સંસ્કારથી બ્રાહ્મણ થઈ શકતા. બ્રાહ્મણો દુરાચારી બને તો શરૂ થઈ જતા. જાતિના ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષના આ સિદ્ધાન્તનો આગળ જતાં લોપ થવાથી વર્ણ જાતિનું રૂપ ધારણ કર્યું; તેને લીધે, વર્ણવ્યવસ્થાથી જે લાભ થવો જોઈતો હતો તે પૂરેપૂરો ન થવા પામ્યો, ને એની અંદર જે કંઈ સાદું તત્ત્વ હતું તે ઢંકાઈ ગયું.

૫. રમૂતિગ્રન્થોમાં જે અસ્પૃશ્ય જાતિઓ ને વર્ગો ગણાવ્યાં છે તેમાં દશે નિયમ કે મેગ રહ્યો નથી. એ ગ્રન્થોમાં આપેલાં,

અસ્પૃશ્યતાને લગતાં, બધાં વચનો બેમાં કરીએ, તો હિંદુ સમાજમાં કોઈ માણસ એવો ન નીકળે જે એક યા બીજા શાસ્ત્રવચન અનુસાર અસ્પૃશ્ય ન ગણાય. એટલે આપણે જે શાસ્ત્રોને અનુમરવા માગતા હોઈએ, તો આપણે બધા અસ્પૃશ્ય છીએ, ને આપણે એકબીજાને ન જ અડવું જોઈએ. પણ આપણા મમાજે આ જાગ્યતમાં શાસ્ત્રોને ગણકાર્યાં નથી; અને શાસ્ત્રોમાં અસ્પૃશ્ય ગણાવેલી અનેક જાતિઓને સ્પૃશ્ય બનાવી છે. જે નિયમ અનુસાર કેટલીક જાતિઓ અસ્પૃશ્ય મંદીરને સ્પૃશ્ય થઈ, તે જ નિયમ અનુસાર બાકીની બીજી જાતિઓને સ્પૃશ્ય ગણવામાં બાધ ન હોવો જોઈએ. જન્મચાંડાલ પણ અમુક ક્રિયાથી અથવા વૈષ્ણવ કે શૈવ સંપ્રદાયમાં દાખલ થવાથી શુદ્ધ થઈ અસ્પૃશ્ય મંદીર જાય છે, એમ શાસ્ત્રોમાં જ બનાવ્યું છે.

૬. રામાયણ, મહાભારત, ગીતા, બક્તિસૂત્રો, ને ભાગવત એમાંથી એકેમાં કોઈ પણ જાતિ અસ્પૃશ્ય નથી. એ જાતની અસ્પૃશ્યતાનો વિચાર જ એ ગ્રંથોમાં નથી, એમ બનાવનારા પુણ્ડળ પુરાવા એની અંદર પડેલા છે. નિવાદ, ચાંડાલ વગેરે સ્પૃશ્ય હતા. એમને હલકા ગણવા સામે પણ ભાગવત પુરાણે ને ભાગવત ધર્મે બળવાનો પોકાર ઉઠાવેલો. ભાગવતધર્મનો આખો ઝોક જ જિંવનીચપણું જૂંસવા તરફ છે. મંદિરની નજરમાં કોઈ જિંવનીચ ન હોઈ શકે. બક્તિ કરવાનો અધિકાર માણસમાત્રને છે.

૭. જે સ્મૃતિગ્રંથોએ અસ્પૃશ્યતા બતાવી છે તે જ ગ્રંથોએ તેમાં કરવાના અમત્યના અપવાદ પણ બતાવ્યા છે. યાત્રા અને દેવમંદિરમાં આમડછેટ પાળવાનો સ્પષ્ટ નિષેધ છે. દેવમંદિરમાં આમડછેટ હોઈ શકે જ નહીં. ત્યાં કોઈ માણસને અસ્પૃશ્ય માનવું એ પાપ છે. વહેવારમાં ઘણી જગાએ આમડછેટને જિંવી મુકાય છે, એમ આજે પણ જોવામાં આવે છે. એ તો સગવડિયો ધર્મ થયો. આપણે જે શાસ્ત્રોને અનુસરનારા હોઈએ, તો શાસ્ત્રનાં સર્વ વચનોને, સર્વ કાળે, ને સર્વ સ્થળે અનુસરવું જોઈએ. આપણી સગવડે શાસ્ત્રોને અનુસરીએ ને સગવડ ન હોય ત્યાં શાસ્ત્રોને જિંવો મૂકીએ, તો આપણાથી શાસ્ત્રનું નામ આગળ કરીને દલીલ કરી ન શકાય.

૮. હરિજનોને પૂજની અને મંદિરપ્રવેશની સ્પષ્ટ પરવાનગી આપનારાં શાસ્ત્રવચનો થોડાંધ છે. હરિજનોને મંદિરોમાં પેસવા ન દેવા, ને તેમને પૂજા કરતાં રોકવા, એ વાત જ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ છે. આજે તો શાસ્ત્રરચનાનો છહેચોક્ક મગ ચડે રહ્યો છે. હરિજનોને મંદિરપ્રવેશ આપવો એમાં શાસ્ત્રોનો મગ નથી, ઇચ્છું જ નહીં પણ એમાં તો શાસ્ત્રોનો ભરો અમલ કરવાનો છે. શાસ્ત્રોનો અનાદર થયાની ફરિયાદ તો હરિજનો (અન્યજો) કરી શકે એમ છે.

૯. શાસ્ત્ર નામે ઓળખાતા ગ્રંથોમાં આપેલાં વચનો પ્રમાણે તો આપણે એકેએક જોણું ‘ચાંડાલ’ છીએ. મંદિરના પૂજારી પણ ‘ચાંડાલ’ છે, ને તેમને અડીને સર્વજ્ઞ સ્નાન કરવાનું કહેયું છે. આ બધાં શાસ્ત્રવચનોને અનુસરીએ, તો મંદિરમાત્રને તાળાં દેવાનો જ વખત આવે.

૮. શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય, ચૈતન્ય, શૈવ આચાર્યો ને સંતો, જ્ઞાનેશ્વર, એકનાથ, તુકારામ આદિ મહારાષ્ટ્રી સંતો, અને ભારતના ઇતર સાધુસંતોએ આજે પણ એ તે પ્રકારની અરપૃસ્થતાનો સ્પષ્ટ વિરોધ કરેલો છે. એ વાતના ઢગબાજાંધ પુરાવા પાછલાં પાનાંમાં આપ્યા છે. ચાંડાલ જન્મ્યો તે જિંદગીભર ચાંડાલ જ રહે એવી વાત તો સ્મૃતિઓમાં પણ નથી. ચાંડાલોની અરપૃસ્થતા એ જ જન્મે દૂર થયાના કેટલાયે દાખલા નોંધાયેલા છે.

૯. અરુંધતી, તિરુપ્પાણ્ણ આળવાર, નંદ, કનકદાસ, જ્ઞાનેશ્વર, ઓખામેળા આદિ અનેક ‘અન્ત્યજો’નાં નામ ઈર્ષ ને આપણે આજે પણ પવિત્ર યર્ષાં છીએ. તિરુપ્પાણ્ણ અને નંદ જેવા અન્ત્યજ સંતોની તો મૂર્તિઓ પણ સેંકડો વરસથી દક્ષિણનાં વૈષ્ણવ અને શૈવ મંદિરોમાં પૂજાતી આતી છે. ભક્તિમાર્ગના આચાર્યો ને સાધુસંતોએ ફરીફરીને કહ્યું છે કે ભક્તિમાર્ગમાં, ને ઇશ્વરના ધામમાં, ભક્તિ ભક્તિ વચ્ચે ભેદ નથી; ને અહીં ઇશ્વરનાં સહુ બાળકો સરખાં છે. ત્યાં દુરાચારી તે ચાંડાલ, ને સદાચારી તે બ્રાહ્મણ, છે.

૧૦. પુષ્ટિમાર્ગ અને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયમાં તો, મૂળ મંથાપકોના વચનો અનુસાર, વિશેષે કરીને અસ્પૃશ્યતાને તથા મંદિરપ્રવેશના નિષેધને ગ્યાન નથી.

૧૧. જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મ જ-મથી નહીં પણ કર્મથી જાતિ માનનારા છે એટલે જૈનો જો કોઈને જ-મથી ચાંગાડ ને અસ્પૃશ્ય માને, તો તે જૈન ધર્મના મૂળ સિદ્ધાન્તથી વિરુદ્ધ ગણાય.

૧૨. અસ્પૃશ્યતા ઈશ્વરે સરજેલી નથી, પણ માનવીની સરજેલી છે; અને રાજ્યના અમલદારો મનમાં આવે તેને અસ્પૃશ્ય બનાવે છે, ને અસ્પૃશ્યોમાંથી મનમાં આવે તેને પાછા સ્પૃશ્ય વર્ગમાં નાખે છે; એ જોવા માટે વસ્તીપત્રકો જોવાની જરૂર છે. આમ અસ્પૃશ્યતા વધારવા ને કાયમ કરવામાં રાજ્યકર્તાઓએ પણ કીકરીક ફાળો આપ્યો છે.

૧૩. અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ કરવાની ગંભીર પ્રતિજ્ઞા હિંદુ સમાજના આગેવાનોએ આજે પંદર વરમથી કરેલી છે. એ પ્રતિજ્ઞામાં મંદિર-પ્રવેશનો પણ અમાવેશ થાય છે. એ પ્રતિજ્ઞા અનુસાર ત્રાવણકોરમાં તથા દક્ષિણ ભારતમાં બીજે, તેમ જ ફેશના બીજા પણ ગુદા ગુદા આગોમાં, મેંકડો મંદિરો હરિજનો માટે ખુલ્લાં થયેલાં છે. એમાંનાં કેટલાંક મંદિરો તો આખા ભારતમાં પ્રસિદ્ધ હોઈ મોટામાં મોટાં સ્તીર્થોમાં તેમની ગણના થાય છે. એ મંદિરોમાં હરિજનોને પ્રવેશ અપાયો એને લીધે નથી પૂજારીઓએ વિરોધ કર્યો, નથી મંદિરોમાં જનારાંની સંખ્યામાં ઘટાડો થયો, નથી હરિજનોએ એ છૂટનો દુરુપયોગ કર્યોની ફરિયાદ થઈ, કે નથી બીજો કશો ઉત્પાત થતા પાડ્યો.

૧૪. મંદિરોના વડીલટ અને રીતરિવાજ ઉપર રાજસત્તા હંમેશાં અંકુશ રાખતી આવી છે, એમ બતાવનારા પુષ્ટાઈ ઐતિહાસિક પુરાવા છે. માણસને પોતાના ઘરમાં ગમે તે રીતે વર્તવાની છૂટ છે. મર્યાદા એટલી કે એનાથી બીજા માણસોની એવી જ છૂટમાં દખલ ન થવી જોઈએ. પણ સાર્વજનિક ગ્રથો — જેના પર સમાજની માલિકી છે, જેને સમાજ તરફથી કોઈ પણ

રીતે આવક થાય છે, જેનો નિર્ગંધ સમાજને પૈસે થાય છે, ને જેમાં સમાજના અમુક સમૂહોને જવાની છૂટ છે — તે સ્થળોમાં પ્રવેશ કરતાં કે તેનો ઉપયોગ કરતાં માણસોને રોકવાની છૂટ કોઈને નથી, હોઈ ન શકે. જળાશયો, ધર્મશાળાઓ વગેરેનો ઉપયોગ કરતાં કોઈને પણ રોકનાર માણસોને આપણાં શાસ્ત્રોએ ‘અસ્તેચ્છ’ કહ્યા છે.

આમ આજે જે ચાલે છે તે શાસ્ત્ર નથી પણ રૂઢિ છે. ધર્મના ક્ષેત્રમાં પણ આવી રૂઢિઓ આપણે ત્યાં હંમેશાં બદલાતી આવી છે; ને આપણી પોતાની નજર આગળ પણ ધણી બદલાઈ ગઈ, એ વાતની તો બાજ્યે જ કોઈ ના પાડશે. ધર્મમાં કશું નહું ડગલું ભરલું એ જ જે પાપ હોત, તો તેમાં નવા નવા સંપ્રદાય ઊભા ચાત શા સારુ? એ મર્વ સંપ્રદાયોના સ્થાપકોએ કંઈક તો ચીસા નવા પાડ્યા જ છે.

‘ખડુ’ નેતાં દિંદુ ધર્મો’ તો રૂઢિઓના આવા પરિવર્તનને ચોક્કસ માન્યતા આપી છે. મનુએ કહ્યું છે: ‘કૃતયુગમાં માણસોના ધર્મ જુદા, ત્રેતા ને દ્વાપરમાં જુદા, અને કલ્પયુગમાં જુદા. આમ યુગ બદલાય તે પ્રમાણે ધર્મો પણ બદલાય છે.’^૧ રૂઢિઓ ને આચારો વખતોવખત બદલાતાં ન હોત, તો જુદી જુદી અનેક સ્મૃતિઓ પણ શા સારુ થતા પામત? વૃદ્ધ યાજ્ઞવલ્કય કહે છે કે ‘સ્મૃતિઓ કબજનારા અમાકે ધણા થઈ ગયા છે, ને ધણા હજી હવે પછી થશે.’^૨ શંકરસ્મૃતિ કહે છે: ‘ધર્મનાં પ્રમાણોમા દરેક યુગે, યુગબળને લીધે, પવટો થાય છે. તેમ તે પ્રમાણો દરેક દેશમાં જુદાં જુદાં હોય છે.’^૩ મનુસ્મૃતિના બાબકાર મેધાતિથિએ કહ્યું કે આવા જ્ઞાની ને સદાચારી મનુએ સ્મૃતિ બનાવી એટલા માટે તે પ્રમાણબદ્ધ મનાઈ. ‘આજે જે કોઈ આવા ગુણુવાળો માણસ આવા જ હેતુથી અન્ય રમે, તો તેની પછીના માણસોને માટે તે મનુ વગેરે જેવો પ્રમાણબદ્ધ થઈ પડે.’^૪

ધર્મમાં એ અંગ છે. એક અંગ તે શાસ્ત્ર સનાતન મિદ્ધાન્તો. એવા સિદ્ધાન્તો — મન્ય, વ્યા, અપ્નેય, હિન્દ્રિયનિમ્બ આદિ — સર્વ દેશમાં, સર્વ ધર્મમાં, ને મર્વ કાળમાં લાગુ પડે છે. ખીન્દુ

અંગ તે બાહ્ય વિધિ, આચાર, રૂઢિ વગેરેને લગતા નિયમો છે. આ ધર્મનું ગૌણ અંગ છે, ને તેમાં સમય અનુસાર ફેરફાર થયાં જ કરે છે.

વળી આપણે જે પ્રશ્નની વાત કરીએ છીએ તેમાં તો બૃહ સુધારવાની વાત છે, રૂઢિને છોડી શાસ્ત્રને અનુસરવાની વાત છે. આટલા કાળ શાસ્ત્રને ન અનુસર્યાં ને હવે કેમ અનુમરીએ, એવી દલીલ કંઈ સુત માણુમ કરે ? 'જગ્યા ત્યાંથી સવાર.' દક્ષિણ ભારતના બ્રાહ્મણોમાં કંઈ આચારની કડકાઈ થોડી હતી ? પણ અસ્પૃશ્યતાના પાત્રનમાં જૂન છે એમ દેખાતાં તેમણે જૂનો રસ્તો છોડી નવો લીધો જ કેની !

આજે રૂઢિ આપણી પીઠ પર સવાર થઈ બેઠી છે એ ખરું છે. પણ એ રૂઢિને આપણે પીઠ પરથી ઉતારવી જોઈએ. હિંદુ ધર્મ કદી રૂઢિનો દામ બન્યો નથી. 'વિચાર લો કે આચાર, એકેની આબતમાં એકરૂપ, સ્થિરચાવર, અચલાયતન હિંદુ ધર્મ જેવી કોઈ ચીજ કદી હસ્ટીમાં હતી જ નહીં..... તેના ગત ઇતિહાસ પરથી આપણને એમ માનવાને પ્રોત્સાહન મળે છે કે વિચારના ક્ષેત્રમાં કે ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાં, ભવિષ્યમાં કંઈ પણ ભીડનો પ્રસંગ જિભો થશે તો હિંદુ ધર્મ તેને પકોચી વળવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે.'^૫ કુદરતમાં દર વરસે વર્ષાઋતુમાં થુ બને છે તે જુઓ. આખી વનસ્પતિસૃષ્ટિ જૂનાં પાદ્મોંતો લેગાસ તજી નવાં ધારણ કરે છે. આ ક્રિયા ધર્મમાં પણ ચાલવી જોઈએ. અનેક કુરૂદિઓ ધર્મમાં ધૂમી જાય છે. તેને કાઢવાનું સામર્થ્ય દરેક ધર્મે કેળવવું જોઈએ. મૂળ પ્રાણનું સંગોપન કદી બાહ્ય કલેવરમાં ફેરફાર કરવાની શક્તિ તેનામાં આવવી જોઈએ. આવો ધર્મ જ સનાતન ધર્મ બની શકે છે. જે ધર્મો પોતાના સ્વરૂપનાં શોધન અને પરિપ્કાર નથી કરતા, જૂનો કચરો અવારનવાર ફેંકી નથી દેતા તે અવનતિ, ને કચારેક નાથ પણ, પામે છે. 'અવનતિ પામતા મર્વ ધર્મોનું લક્ષણ એ છે કે તેઓ કશું બૂવતા નથી ને કશું ફેંકી દેતા નથી. પરિણામ એ આવે છે કે જુગજૂની, ને ઘણીવાર એકબીજાની વિરોધી એવી, પ્રણાલિકાઓના ઢગ જામી જવાથી એ

ધર્મો ગૂંગળાઈ જાય છે. નિષ્પ્રાણ થઈ ગયેલી રૂઢિઓ ને જડ બની ગયેલા ધર્મસિદ્ધાન્તોને વાળીમૂડીને ફેંકી દેવાં, અને ક્ષિત્સૂચી, નીતિધર્મ અને તત્વાનુભવમાં જેમ જેમ પ્રગતિ થતી જાય તેમ તેમ ધર્મનાં તત્ત્વો ને રૂઢિઓને નવેસર ગોઠવતા રહેવું — એનાથી ધર્મનું તેજ જોટલું સચવાય છે ને વધે છે તેટલું બીજા કશાથી સચવાતું ને વધતું નથી. '૧

વળી ધર્મવેત્તાઓએ આપણને સંસારમાં રહેવાને એમ નથી કહ્યું કે 'અમે ઉપદેશેલો ધર્મ' તે તો એકલા ભગવાનને અથવા કેવળ સાધુસંન્યાસીને આચરવાનો છે, અને તમે સંસારીઓ તો સદા દાદવ જ ખૂંઘાં કરજો.' અને, છતાં આપણે ફરીફરી સાંભળીએ છીએ કે 'એ તો ભગવાન હતા તેમણે આમ કયું', એ તો સંન્યાસી હતા તેમણે આમ કયું', એ તો દયાળુ હતા તેથી આમ કયું.' આ ફલીઘને હિંદુ ધર્મમાં સ્થાન કેમ હોઈ શકે? ભગવાને તો ગીતામાં કહ્યું : 'અગાઉ થઈ ગયેલા પૂર્વજોએ જેમ કર્મ, કયું તેમ તુ પણ કર્મ જ કર.'^૭ અર્થાત્ તેમના દાષ્ટાન્તનું અનુકરણ કર. વળી કહ્યું : 'એક પુરુષ જે જે આચરણ કરે છે તેજ ઇતર અર્થાત્ સામાન્ય લોકો કરે છે, તે જોને પ્રમાણ બનાવે છે તેને લોકો અનુસરે છે.'^૮ મનુએ કહ્યું : 'વિદ્વાન, સંત, અને રાગદ્વેષરહિત પુરુષોએ જેનું હંમેશાં આચરણ કયું છે, અને જોને તેમણે હૃદયથી કબૂલ રાખ્યો છે, તે ધર્મને તમે જાણો.'^૯ વળી 'આખો વેદ, તે જાણનારાઓની સ્મૃતિ ને તેમનું શીલ, તથા સાધુસંતોનું આચરણ, અને આત્માનો સન્નોય, એટલાં ધર્મ જાણવાનાં સાધન છે.'^{૧૦} અહીં પણ સજ્જનો, વિદ્વાનો ને સાધુસંતોએ આચરેલા ધર્મને અનુસરવાનું કહેલું છે. વળી તેમણે અમુક વસ્તુ આપણને કરવાની કહી તેનું શું? ભાગવતે કહ્યું : 'અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અકામ, અક્રોધ, અલોભ, અને જૂતમાત્રનુ પ્રિય તથા હિત ઇચ્છવું તે — આ ધર્મ સર્વ વર્ણોને માટે છે.'^{૧૧} રામાનુજ, વશિષ્ઠ, ચૈતન્ય, સદ્ગુણદેવ ગોસ્વામી મહાપુરુષોએ કરેલો ધર્મોપદેશ સંસારી ગૃહસ્થોને માટે નથી, એવું આપણે માન્યું નથી; નહીં તો આપણે તેમનાં વચનામૃતોનું

અધ્યયન સેંકડો વરસથી ચાલુ ન રાખ્યું હોત. રામકૃષ્ણ પરમહંસ, વિવેકાનંદ, તિલક, રવીન્દ્રનાથ, માલતીયજી, ગાંધીજી, આનંદચંદ્ર, ભગવાનદાસ, રાધાકૃષ્ણન — આમના કરતાં વધારે પવિત્ર, પુણ્યશાળી, ને વિદ્વાન પુરુષો ખીજી કયા આપણા ધર્મે અર્વાચીન યુગમાં ઉત્પન્ન કર્યા છે? એને માટે તો આપણે હિંદુ તરીકે ગર્વ લઈએ છીએ. એ સદુએ એકે અવાજે કહ્યું છે કે ‘આ અરપૃસ્થતા જતી જ નોઈએ.’

૧૯૩૨માં હિંદુ ધર્મ અને સમાજના દુકંડા થવા બેઠા હતા ત્યારે ગાંધીજીએ પોતાનો દેહ હોડમાં મૂક્યો. પરિણામે હિંદુ ધર્મ એ અંગવિચ્છેદમાંથી ઊગરી ગયો. ગાંધીજીએ કહ્યું: ‘જો અરપૃસ્થતા હોય તો હિંદુ ધર્મ મરી જશે, અને જો હિંદુ ધર્મને જીવંત હોય તો અરપૃસ્થતાને મરવું પડશે.’ ૧૨ તે જ વખતે હિંદુ સમાજના આગેવાનોએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે અરપૃસ્થતાનો નાશ થવો જ નોઈએ. તે વેળા ગાંધીજીએ કહ્યું: ‘એ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન પ્રતિજ્ઞા થયાં જ કરશે એ વિશ્વાસે મેં ઉપવાસ છોડ્યો. એ પાલન કરવામાં મારો દેહ સુધીરૂપે હતો અને આજે છે.’ ૧૩ આજે ત્યારે હિંદુ સમાજને માથે ફરી સંકટ તોળાઈ રહેવું છે ત્યારે તેમણે ફરી આપણને ચેતવણી આપી છે.

આજે હિંદુ સમોજના ધણા જ મોટા બાગના મતથી જે સભ્યો પ્રાન્તિક ધારાસભાઓમાં ગયેલા છે તેમણે ચૂંટીને મોકલેલા, લોકપ્રતિનિધિ સભાના, સભ્યોએ એકમતે ઠરાવ કર્યો છે કે દેશના બાવિ રાજ્યજાંધારણમાં અરપૃસ્થતાને કોઈ પણ રૂપમાં માન્યતા નહીં આપવામાં આવે. જાડુજનસમાજે એ હાકલને કેવી ઝીલી લીધી છે, એનો જીવંતોગ્નગતો પુરાવો દક્ષિણ ભારતે હજી હમણાં જ આપ્યો છે.

આપણા ધર્મને સારુ આ શુભ ચિહ્ન છે. ‘કેટલાંક સૈકાંના લાંબા શિયાળા પછી આપણે હિંદુ ધર્મની અનેક નવસર્જનભરી વસંતોમાંની એક આજે આપણી નજર આગળ ખીજતી નોઈ રહ્યા છીએ. આપણા પ્રાચીન ધર્મને આપણે નવી આંખે જોવા લાગ્યા

છીએ આપણને લાગે છે કે આપણો સમાજ કામોડાળ સ્થિતિમાં પડ્યો છે ઘણી ધીમ જાડી એવી જમીનમાં છે જે સુકાર્ધ કે સડી ગઈ છે તે તેથી જેની સમર્થ થવાની જરૂર છે હિંદુ આચારવિચારના નેતાઓના મનની પાખી ખાતરી થઈ છે કે આજના જમાનામાં હિંદુ ધર્મના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તો જતા કરવાની જરૂર નથી, પણ વધારે જટિલ અને ગતિમાન એવી સમાજવ્યવસ્થાની ખાસ જરૂરિયાત જોઈને તે પ્રમાણે તે સિદ્ધાન્તો નવેસર પ્રતિપાદન કરવાની જરૂર છે આવો પ્રયાસ એ હિંદુ ધર્મના ઇતિહાસમાં પૂર્વે અનેક વેળા થઈ ચૂકેલી એવી ક્રિયાનું જ પુનરાવર્તન થશે એવી પુનર્ધટનાનું કામ આજે ચાલી રહ્યું છે જાડના મૂળ જ્યારે ઊંડા હોય ત્યારે તેનો વિદાસ ધીમે હોય છે પણ જેઓ અધિકારમાં એ-ઝીણી જ્યોત પણ પ્રગટાવશે તેઓ આખા આશને ઝગઝગા કરવામાં મદદ કરશે '૧૪

એવો પ્રશ્ન આપણા અંતરમાં થાય તે માટે આપણે પ્રભુને આપણા એ-પ્રાચીન ભક્તના શબ્દોમાં વિનંતિ કરીએ કે 'તું સૂર્યદેવની પેરે તારા તેજ વડે અમારા હૃદયકપી આકાશમાં તારો જરાક તો ઉત્પન્ન થવા દે'.

दिननाथ इव रत्नेजसा हृदयव्योम्नि मनागुदेहि न । १५

ટિપ્પણી

૧. અન્યે કૃતયુગે ધર્માસ્ત્રિતાયાં દ્વાપરેષ્વરે ।
અન્યે કલ્પયુગે નૃણાં યુગદ્વાસાનુરૂપત । મનુ ૧, ૮૫
૨. મૃયાસો ધર્મવત્કાર ઉત્પન્ના ભાવિનસ્તથા । રૂદ્રયાશવલ્કય
૩. પ્રતિકાલ પ્રમાણાનિ મિથ્યતે કાલગૈમવાત્ ।
પ્રતિદેશ ચ મિત્રન્તે તપશ્ચેદ્ બહુસમ્પતિમ્ ॥

શંકરસ્મૃતિ ૨, ૨૨.

નંદરતમાં જે નવસજન થાય છે તેનો દાખલો આપીને હજી 'જેમ ચામાસામાં વરસાદથી જાતજાતના અનેક જીવજંતુઓ ને રચાવર વસ્તુઓ પેદા થાય છે તેવી જ રીતે યુગે યુગે નવા નવા ધર્મો ઉત્પન્ન થાય છે

યથા વિશ્વાનિ ભૂતાનિ વૃષ્ટ્યા ભૂયાસિ પ્રાશ્નયિ ।

સુજ્યન્તે જ્ઞામસ્થાને તથા ધર્મા યુગે યુગે ॥ શાન્તિ. ૨૩૨; ૩૧.

૪. અદ્યત્વે ય ઇવવિધૈર્ગુણૈર્યુક્ત ઈદ્ર્શોનેવ ચ હેતુના મન્યમુપનિવર્ધનીયાન્

॥ ઉત્તરેપાં મન્યાદિવા પ્રમાણીમન્તે । મેઘાતિથિ — મનુભાષ્ય

૫. શાધાદૃષ્ટુન : 'દિંદુ અવનદર્શન', પૃ. ૧૩૬.

૬. હરિદાસ બટાચાર્ય : 'ધી દ્વાન્ડેશન્સ ઓફ લિલિંગ ફેઈથ',

પૃ. ૨૦

૭. કૃત્ત્વ કર્મૈવ તસ્માત્ત્વં પૂર્વેઃ પૂર્વતર કૃતમ્ । ગીતા ૪; ૧૫.

૮. યદ્યદાચરતિ ઐઠસ્તત્તદેવેતરો જનઃ ।

સ યત્પમાણં કુસ્તે લોકસ્તદનુવર્તતે ॥ ગીતા ૩; ૨૧.

૯. વિદ્વદ્ધિઃ સેવિત્ સન્દિર્નિત્યમદ્વેષરાગિભિઃ ।

હૃદયેનામ્યનુજ્ઞાતો યો ધર્મસ્ત નિયોધત ॥ મનુ ૨; ૧.

૧૦. વેદોઽપિલો ધર્મમૂલં સ્મૃતિર્શિલે ચ વદિદામ્ ।

આચારઐવ સાધૂનામાત્મનસ્તુષ્ટિરેવ ચ ॥ મનુ ૨; ૬.

૧૧. અહિંસા સત્યમસ્તેયમકામક્રોધલોભતા ।

ભૂતપ્રિયહિતેહા ચ ધર્મોઽય સાર્વર્વાણિક. ॥

મા. ૧૧; ૧૭; ૨૧.

૧૨ 'ધર્મસંધ્યાપન', પૃ. ૧૨

૧૩. 'હરિજનબંધુ', ૧૨-૩-૩૩.

૧૪ શાધાદૃષ્ટુન : 'દિંદુ અવનદર્શન', પૃ ૧૩૬.

૧૫. ઉપમન્યુકૃતશિવસ્તોત્ર ૩.

પરિશિષ્ટ

મુંબઈ શહેર અને પરાંમાં હરિજનો માટે ખૂલેલાં મંદિરો

નંબર	મંદિરનું નામ	લગ્ના
૧.	બુલેશ્વર મહાદેવ	બુલેશ્વર
૨.	વાલકેશ્વર મહાદેવ	ખાલુમંગા
૩.	નરનારાયણ	કાલખાદેવી
૪.	લક્ષ્મીનારાયણ	ગોવાળિયા ટૅક
૫.	ગામદેવી	ગામદેવી
૬.	નર્મદેશ્વર મહાદેવ	"
૭.	ખાસાજી અને રામ	બુલેશ્વર
૮.	મુરલીધર	માહીમ
૯.	નાગદેવી	નામદેવી
૧૦.	મહાદેવ અને હનુમાન (ગોળ મંદિર)	નળમગર
૧૧.	શનિશ્વર	કુંગરી
૧૨.	વિઠોબા રુકિમણી	ગોળખીડા
૧૩.	"	બાયખળા
૧૪.	ખર્પરી ભુવા	ધોડપદેવ
૧૫.	રામેશ્વર મહાદેવ	મહાલક્ષ્મી
૧૬.	માતાવરી	માંડ રોડ
૧૭.	ચંડિકાદેવી	પરેલ
૧૮-૯.	મારુતિ (બે મંદિર)	"
૨૦.	મારુતિ	દાદર
૨૧.	રામજી	વાંદરા
૨૨.	મુરલીધર	દાકોરદાર
૨૩.	મહાદેવ	કાંદીવડી

૨૪.	મહાદેવ	ધારાતી
૨૫.	રામજી	ભોરીવલી
૨૬.	લક્ષ્મીનારાયણ	આરધર રોડ
૨૭.	મહાદેવ	ફેરાસ રોડ
૨૮.	દત્ત	"
૨૯.	રામજી	ખીજી કુલુમવાડી
૩૦.	બ્રહ્મેશનાં મંદિરોનો સમૂહ	હાંકોરડાર
૩૧.	ગોપિકાબાઈનું રામમંદિર	ઠાંઠાવાડી
૩૨.	હાંકોરડાર	માહીમ બગ્ગર
૩૩.	રામજી	ભુલેશ્વર
૩૪.	"	ગુલાલવાડી
૩૫.	બગદેવજી	"
૩૬.	હિંગળાજી માતા	મઝગામ
૩૭.	અંબામાતા	ભુલેશ્વર
૩૮.	ત્વષ્ટા કાસાર મહાકાલી	પાપધુની
૩૯.	દત્તાત્રેય	ગિરગામ
૪૦.	રામજી	ખીજો કુંભારવાડો
૪૧.	વિકૃલ રખુભાઈ	મઝગામ
૪૨.	કેદારેશ્વર	વરલી
૪૩.	શીતળાદેવી	લેડી જમશેદજી
		રસ્તો, માહીમ
૪૪.	મારુતિ	"
૪૫.	રામ, મહાદેવ અને મારુતિ	વરમોવા રસ્તો, અંધેરી
૪૬.	વિડોના કુકિમણી	કામાટીપુરા
૪૭.	"	ભોરી રસ્તો, માહીમ
૪૮.	ચંદ્રમૌલીશ્વર	વિકૃલભાઈ પટેલ રસ્તો
૪૯.	મહાદેવ	નવો શીવરી રસ્તો
૫૦.	જરીમરી માતા	વાંદરા

૫૧	મહાદેવ	સર મ ગગદામ વાડી, લેમિંગટન ગસ્તો
૫૨.	મહાદેવ	લેડી જમશેદજી ગસ્તો, માહીમ
૫૩.	ગંધાકૃષ્ણ	ચોથો ડુબારવાડો
૫૪	વિઙ્ગ	વિવેપારવે
૫૫	મારુતિ	કામાગીપુરા
૫૬.	લક્ષ્મીનારાયણ	"
૫૭.	પચ્ચમુખી મારુતિ	"
૫૮.	મરીઅમ્મા	"
૫૯.	ખડોગા	"
૬૦.	સુદાનમ્મા	"
૬૧	પોચમ્મા	"
૬૨.	લક્ષ્મીનારાયણ	વાનપાખડી
૬૩.	ધોડપદેવ	ધોડપદેવ
૬૪.	ઉદાગી આશ્રમ	આટરોડ
૬૫	મારુતિ	પરેન
૬૬.	વટ/ક્ષ હનુમાન	દાદર
૬૭	વિરાગા રુકિમણી	માહીમ
૬૮.	મહસોગા	કામાગીપુરા
૬૯	મારુતિ	"
૭૦.	મહાદેવ	"

દક્ષિણ ભારતમાં ઊઘડેલાં મંદિરો

[દક્ષિણ ભારતમાં ગયા દોઢેક વરસ દરમ્યાન હરિજનો માટે ખૂલેલા મંદિરોની યાદી મોકલવા મેં મદ્રાસ સરકારને વિનંતી કરી હતી. તેના જવાબમાં ત્યાના પ્રધાન ડૉ. રાજનનો નીચેનો કાગળ મળ્યો છે. ડૉ. રાજન મદ્રાસ પ્રાંતના વયોવૃદ્ધ મહાસભાવાદી છે, અને ધણી વરસ સુધી તામિલ નાડ હરિજન સેવકસંઘના પ્રમુખ હતા. મૂળ કાગળ અંગ્રેજીમાં છે, તેનો અનુવાદ અહીં આપ્યો છે. અં.]

ફોર્ટ સેન્ટ જ્યોર્જ, મદ્રાસ
૨૩-૮-૧૯૪૭

પ્રિય અંદાશંકર,

હું હમણાં જ પ્રવાસમાંથી પાછો ફર્યો ત્યાં તમારો કાગળ જોયો. અમારા વડા પ્રધાન, જેમના હાથમાં દેવસ્થાન ખાતું છે, તેમને દિલ્હી અને મદ્રાસ વચ્ચે દોડધામ કરવી પડે છે. તેને લીધે તમે મંગાવેલી યાત્રી તેઓ મોકલી શક્યા નથી. હું ઓફિસને સૂચના આપું તો એ કામ થાય; પણ હું હવે ઓફિસની એ ધરેડમાં ઊતરવા માગતો નથી, કેમ કે એમ કરવા જતાં તમે માગેલી યાદી તમને મોકલતાં ઘણા વખત નીકળી જાય. એટલે હરિજનો માટે ખુલ્લા મૂકવામાં આવેલાં મંદિરોનાં નામ હું જ તમને લખી મોકલું છું. એ બધાં મંદિરોની પ્રતિષ્ઠા આ પ્રાંતની જાળદાર પણ ફેલાયેલી છે.

૧ મદ્રાસ શહેરનાં તમામ મંદિરો—ટ્રિપ્લીકેન અને મૈલાપોર નાં પ્રસિદ્ધ દેવાલયો સહિત.

૨. તિરુપત્તિમાં ટેકરી પર આવેલું શ્રીવેંકટેશ્વરનું મંદિર. આ મંદિર આખા ભારતમાં ઘણું પ્રસિદ્ધ છે.

૩. શ્રીરંગમમાં આવેલું શ્રીરંગનાથનું સુપ્રસિદ્ધ મંદિર, તથા ત્રિચિનાપલ્લી જિલ્લામાં, ને તેની આજુબાજુમાં આવેલાં સર્વ મંદિરો.

૪. મદ્રાસ નજીક આવેલા કાંજીવરમ (કાંચી)નાં, વૈષ્ણવ તેમ જ શૈવ બન્ને સંપ્રદાયનાં, પ્રચંડ મંદિરો.

૫. કુંભકોણમ, માયાવરમ, તાંજાવર, શહેરનાં તથા તાંજાવર જિલ્લાનાં ખીજાં ગામોનાં અનેક મંદિરો.

આ બધાં યાત્રાનાં ધામ છે, ને—ત્યાં આખું વરસ હજારો લોકો ભેળા થાય છે. હાકીકતમાં—હું તમને કહું કે એવું એક અગત્યનું મંદિર નથી જે હરિજનો માટે ખુલ્લું મુકાપું ન હોય; અને આજે એમને આ બધાં મંદિરોમાં જવાનો હક મળ્યો છે. તામિલનાડમાં ખીજાં બે ઘણાં પ્રસિદ્ધ મંદિરોનાં નામ આપવા જેવાં છે—પાલનીમાં જિંચી ટેકરી પર આવેલું મંદિર, અને દિનેવેલી જિલ્લાના તિરુચેંદુર ગામમાં સમુદ્રકાંઠે આવેલું મંદિર, આ પણ હરિજનો માટે ખૂલ્લાં છે; તેમ જ દિનેવેલી જિલ્લામાં આવેલાં ખીજાં પ્રસિદ્ધ મંદિરો પણ. આ તમારી જાણ માટે.

આપણને ૧૫મી ઓગસ્ટથી આઝાદી મળી, અને તે પહેલાં હરિજનોનો મંદિરપ્રવેશ થયો, એથી મને ઘણો જ આનંદ થયો છે, એ કહેવાની જરૂર નથી.

સિ. રાજનની
શુભાશિષ્ય

સૂચિ

અક્ષમાલા ૧૫-૬	એકનાથ ૧૯૫, ૧૯૯, ૨૧૩-૬,
અખો ૨૭૧-૩	૨૨૦, ૩૩૧
અગરેય ૩	એકલવ્ય ૪૧
અભિચિત્ર ૭૫	ઓંકારેશ્વર ૯૯
અભિમિત ૧૧	ઔદિય ૩૧૩
અત્રિ ૨૨, ૨૮, ૭૬, ૮૦, ૯૨, ૧૧૦, ૧૧૩	કલ્યાણ ૨૧
અદ્રોહક ચાંડાલ ૨૫૭	કરણ્યપા ૧૫૪
અધાર ૧૫૩	કનકદાસ ૨૫૬-૬૨, ૩૩૧
અભિનવગુપ્ત ૫૫	કન્યાકુમારી ૧૫૭, ૩૧૭
અભિનવસમિધાનંદ ૩૧૨	કળીર ૨૦૪-૫, ૨૧૭
અરુંધતી ૧૬, ૩૩૧	કર્ણ ૧૨
અર્જુન ૪૧-૨, ૪૪	કલ્યાણરાય ૧૩૫
અર્જુન ચાંડાળ ૨૮૮	કવસા એલુપ ૧૫
અવર્ણ ૧૫૬	કાળો, પાંદુરંગ વાગન ૫, ૬, ૯,
અશોક ૩૨૭	૧૧-૨, ૧૯, ૨૬, ૩૧, ૩૫,
અંગિરસ ૯, ૧૧૨	૭૫, ૧૧૩, ૧૨૧, ૩૨૮
અપરંપર ૧૪, ૮૦, ૧૦૬, ૧૧૨	કાન્હોપાત્રા, ૨૧૧-૨
આયંગાર, કૃષ્ણસ્વામી ૧૩૧, ૧૬૪	કામાક્ષી, ૧૬૦
આળવંદાર ૧૨૪-૬	કાર્તિકેય ૧૬૧
આંડાળ ૧૨૩, ૧૨૭-૮	કાલિદાસ ૭૫, ૧૫૮
ધન્વ ૩-૫, ૮, ૧૦, ૧૧, ૧૭, ૨૦,	કાલેલકર ૧૨૧, ૨૮૧
૩૭-૮, ૪૩-૪, ૪૭, ૬૦, ૬૩,	કારી ૯૦, ૯૨, ૩૦૬
૭૧, ૭૫	કાંચી ૮૧, ૧૬૧
ધન્વેશ્વર ૧૭૨, ૧૭૬	કુબ્જ ૧૯૩
ઉત્તંક ૪૨-૩	કુરળવાર, ૧૨૬
હમા ૪૨	કુલ્લુક ૩૪
હમાપતિ શિવમ્ ૧૫૬	કુંદકુંદ ૨૮૭
ઋષ્યશૃંગ ૨૧	કુંજકોશ્મ ૮૧

દૃષ્ટ ૪૧-૨, ૫૪, ૫૮, ૬૦, ૬૨-૩,
૬૫, ૬૭, ૧૦૬, ૧૩૪, ૧૬૮-૭૦,
૧૮૩-૪ ૧૬૬, ૨૦૫

દૃષ્ટ દ્વિપાત્ર ૪૧, ૧૦૦

કોલ્હાપુર ૩૧૨

મેટિલ ૩૨૪

ગાંધી ૧૬૩

ગણપતિ ૬૬

ગણેશ ૧૦૧

ગાંધીજી ૨૮૩, ૨૬૦, ૩૧૧, ૩૧૩, ૩૧૫,
૩૧૮, ૩૨૧, ૩૩૬

ગુણાતીતાનંદ ૨૪૮

ગુહ ૩૮, ૪૦

ગોકુળ ૬૩

ગોદા ૧૨૩, ૧૨૭

ગોપાળાનંદ ૨૪૭

ગોરા કુશાર ૧૬૬, ૨૦૫-૬

ગૌતમ ૨૮, ૮૦

શ્રદ્ધિક બીલ ૨૫૬

ચક્રુડો ભગી ૧૩૬

ચંદ ચંદાળ ૨૮૭

ચંદીદાસ ૧૭૧

ચંદ્રશેખર ૧૬, ૭૫

ચાગદેવ ૧૬૮-૯

ચિદંબરમ ૧૫૬, ૨૫૮-૬૭

ચેતન્ય ૧૬૭-૭૧, ૩૩૧, ૩૩૫

ચોખામેળા ૬૬, ૧૬૬, ૨૦૧, ૨૦૫,
૨૦૮-૧૧, ૩૩૧

જગન્નાથ ૬૭, ૧૭૨, ૧૭૪-૬,

૧૮૨-૮, ૧૬૧

જયારામ ૪૦

જનક ૧૦, ૫૨

જનાબાઈ (જની) ૧૬૬, ૨૦૧, ૨૦૪-૬

જય ૬૬

જયદય ૭૪

જનન્યુતિ પૌત્રાયણ ૧૫

જનણદાસ ૨૭૪-૫

જેમિનિ ૧૪

જોગા પરમાનંદ ૨૦૭

જ્ઞાનદેવ (જ્ઞાનેશ્વર) ૧૬૫-૨૦૪, ૨૧૦,
૨૨૦, ૩૩૧

જ્ઞાનસંબંધ ૧૫૩

ઝાલાવાડ ૩૧૨

ઝાયન ૬૮

ઠક્કશિલા ૬૮

તથુમનવાર ૧૫૬

તળવર ૩૨૧

તિરુનીલકંઠ ૧૫૩

તિરુપતિ ૧૩૦, ૩૨૨

તિરુપાણ ૧૨૩-૪, ૩૩૧

તિરુમળિશાઈ ૧૨૩

તિરુમઝાઈ ૧૨૨-૩, ૧૨૬

તિરુમૂલાર ૧૫૪

તિરુવળ્લુવાર ૧૫૩, ૧૫૬

તુમરામ ૧૬૬, ૨૧૬, ૨૧૬-૨૦, ૩૩૧

તુલસીદાસ ૨૬૭-૮

ત્રાનણુકાર ૩૧૬-૨૦, ૩૨૬-૭

ત્રિપુર ૩૨૦

ત્રિશકુ ૩૬-૭

દક્ષ ૧૧૨

દયારામ ૧૪૦, ૨૭૪

દશરથ ૧૬, ૩૬

દાદુ દયાળ ૨૬૮

દામાજી ૧૬૬, ૨૧૨-૩

દિલીપ ૧૨
 દિવેન્દ્ર, મહાદેવસાસ્ત્રી ૧૦૫
 દુર્ગા ૬૬, ૧૦૧
 દુર્યોધન ૬૦
 દેવયાની ૪૦
 દેવવ ૨૮
 દેવમેન ૨૮૭, ૨૬૦
 દેવહૂતિ ૬૬
 દેસાઈ, મહાદેવ ૩૨૦
 દોષુ ૪૧
 દ્રીપદી ૪૪, ૫૮, ૨૦૫
 દ્વારમ ૪૨, ૬૩
 ધ્રુવચેત્સવ ૬૧
 દૃતરાષ્ટ્ર ૪૧
 દુષ ૧૬૩
 દુષ, આનંદસાંદર ૩૧-૨, ૩૫, ૧૨૧,
 ૧૬૩, ૧૭૭, ૨૪૬, ૨૮૧, ૩૦૬,
 ૩૧૪, ૩૩૬
 નકુલ ૪૪
 નકુલીસા ૧૫૨
 નટરાજ ૧૫૩-૪
 નરમાનવાર ૧૨૨-૪
 નરસિંહ ૮૮-૬
 નરસિંહ મહેતા ૨૦૪, ૨૨૩, ૨૭૦-૧
 નરહરિ સોની ૧૬૬, ૨૦૭
 નરિત્તમ આહાલ ૨૫૭
 નંદ ૭૫
 નંદ (હરિજન) ૧૫૩, ૨૫૭-૬, ૩૩૧
 નાભાગ ૨૧
 નામદેવ ૧૬૬, ૨૦૨-૬, ૨૧૧, ૨૧૬,
 ૨૨૦, ૨૨૩
 નારદ, ૫૫, ૭૦, ૧૬૨, ૨૫૨
 નારાયણ ૭૦, ૨૦૫

નાસિક ૭૫
 નિવૃત્તિ ૧૬૬, ૧૬૬, ૨૨૦
 નિવેદિતા ૫૧, ૫૩, ૧૨૧, ૧૬૩
 નીલકંઠ ૮, ૧૭
 નીલાચલ ૧૭૨-૫, ૧૬૧-૨
 પતંજલિ ૬, ૧૫૦
 પરમેષ્ઠી દરજી ૧૮૪-૮
 પરશુરામ ૮
 પરાસર ૧૦, ૧૫, ૨૧, ૭૮-૬, ૧૧૨
 પરીક્ષિત ૬૨, ૧૦૧
 પચ્ચનન ૮, ૬
 પચ્ચનની ૮
 પચ્ચમ ૩
 પંડરપુર ૨૦૧-૩, ૨૦૬, ૩૨૩-૪
 પંડરીનાથ ૬૬
 પાઠક, શ્રીધરસાસ્ત્રી ૫, ૬, ૧૦, ૧૨, ૬૧,
 ૬૫, ૧૦૪, ૩૧૪-૫
 પાણિનિ ૬
 પાર્વતી ૧૫૭-૬૦
 પામારકર ૨૦૦, ૨૧૮, ૨૨૨-૪, ૨૨૬,
 ૨૮૩
 પાચનન્યા ૮
 પાકું ૪૧
 પાકું ૪૧
 પાકું ૪૧
 પુરી ૬૭, ૧૮૮, ૧૬૧-૨
 પુરુષ ૮
 પુષ્યમિત્ર ૭૫
 પેરીઆનંબી ૧૨૫-૬
 પેઠણ ૨૧૪
 પેડીનસિ ૭૬
 પ્રચેતસ્ ૮૭
 પ્રભાચ દ્ર ૨૮૪
 પ્રહ્લાદ ૫૬

બલરામ ૬૨, ૬૫, ૯૭, ૧૭૪
 બહિરંમટ્ટ ૧૯૬, ૨૧૧
 બળમદ્ર (રામ) બુચો બલરામ
 બંકા મહાર ૨૦૧
 બાણ ૧૬, ૮૫
 બાદરિ ૧૪
 બુદ્ધ ૧૦૬, ૨૬૧-૪
 બૃહસ્પતિ ૪૧, ૭૬, ૮૦
 બેસનમર ૬૮
 બો (બી) ધાયન ૧૬, ૨૨, ૨૮
 બ્રહ્મા ૭, ૬૬
 ભગવાનનાસ ૩૧૪, ૩૩૬
 ભરત ૬, ૪૦
 ભવભૂતિ ૪૦
 ભાગમદ્ર ૭૬
 ભારદ્વાજ ૭૫
 ભાર્ગવ ૪૨
 ભાટારકર ૧૧, ૧૧૬, ૧૬૧, ૧૬૪
 ભીમ ૪૪
 ભીષ્મ ૧૭, ૪૧
 ભૈરવ ૮૮, ૧૦૧, ૧૦૮, ૧૧૬
 ભગધ ૧૨
 મધવન ૭૧
 મણિદાસ માળી ૧૮૨-૪
 મતંગ ૨૧, ૩૬
 મદુરા ૮૧, ૧૨૬, ૩૨૧
 મન્વ ૧૦૭
 મનુ ૮, ૬, ૨૩, ૩૧, ૮૦, ૧૧૪, ૩૩૩
 મરુત (ત), ૨૭, ૭૧
 મરાઠવાળા, કિરોરલાલ ૨૪૪, ૨૪૬-૫૧
 મહાદેવ ૪૨, ૬૮, ૧૫૭, ૧૫૯
 મહાનાંદી ૭૫

મહાપદ્મ ૭૫
 મહાવીર ૧૦૬
 મહીદાસ ચૈતરેય ૧૫
 મહીપતિ ૬૬
 મહેશ્વર ૧૫૭
 મહેશ્વરી ૧૫૭
 મહેદ્ર, ૪૮
 મંદપાલ ૧૬
 મારન્નેર ૧૨૪-૫
 માલવિકા ૭૫
 માલવીયજી ૩૧૧, ૩૩૬
 માલોપંત ૨૦૦
 માધાતા ૭૫
 મીનાક્ષી ૧૨૬, ૩૨૧
 મુક્તાબાઈ ૧૯૬, ૧૯૮-૯, ૨૦૬, ૨૨૦
 મુનશી, હનૈયાલાલ ૫, ૧૮, ૩૨
 મુંબઈ ૩૨૧, ૩૩૬
 મૂક ચાંડાલ ૨૫૭
 મેધાતિથિ ૧૫, ૩૩૩
 મોરવંજ ૧૬૨
 મોરોપંત ૨૧૮
 મોહનો બંજી ૧૪૦
 ચંદ્ર ૮
 ચમ ૨૮, ૧૧૧
 ચમપાલ ચાંડાલ ૨૮૭
 ચયાતિ ૪૦
 ચસાઃકર્ણદેવ ૭૫
 ચાણવલ્કય ૧૬, ૫૨, ૮૦
 ચારક ૮
 યુધિષ્ઠિર ૧૭, ૪૧, ૫૧
 રધુ માળી ૧૮૮-૯૨
 રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર ૧૬૪, ૨૬૬, ૨૭૧.
 ૩૩૬

रंगनाथ १२६
 रंगाचार्य १३१
 रंतिदेव ६४
 राघवानंद १०
 राजशेखर १६
 राधाकृष्णन ६, १६, २६, ५६-७, ८३, ८६,
 ११५-६, १०१, १३१, १४६, १६२-४
 ३३७-८
 रानडे, भद्रादेव गोविंद २२०, २२२-३
 २२५, २२६
 रानडे, रामचंद्र ईशानेय २२०, २२२
 -६, २२०
 राम ३८-४०, ६१, १८०
 रामकृष्ण परमहंस २७५, ३३६
 रामदास १६६, २१८, २२०
 रामानंद २६३-६
 रामानंद शाय १६८
 रामानुज १०७, १२०, १२२, १२५-६,
 १२८-३१, ३३१, ३३५
 रामेश्वर ६७, १६०, २१५, ३२२
 रुद्र १३, २७, ८६, १०१, १०८, १५०, १५७
 रुद्रसेन ७५
 रूय गोरवामी १६८
 रेंगोजीन ६, ५६
 रैक १५
 रैदास २६६-७
 लक्ष्मण ३८, १८०
 लघुशंभ ८०
 लघुहारीत ७६, ८४
 लाही ३१६-२०
 लिखित ८०, ८६
 लुत्तावाहा ३२२
 लोकाशा ३११-२

क

व'लभ १३५, १४०
 वल्लभ (वल्लभाचार्य) १०७-८, १२०,
 १३३-४३, २४५, ३३१, ३३५
 वल्ली १६१
 वसिष्ठ १५-६, २१, ३६-८, ५२,
 १०१, १०८
 वायु २७
 वाराणसी ६०
 वाटभीडि २५२, २५४
 वासुदेव ५४, ६७-८, ७०, ७६
 विजय ६६
 विजयनगर ७५
 विज्ञानेश्वर २६, ७
 विठ्ठल भट्टार २१२-३
 विठ्ठल (विठ्ठला) २०२-३, २०५-६,
 २०७-१३, २१६, ३२३
 विठ्ठलनाथ १३७, २४६
 विठ्ठलेश्वर १३६
 विद्वर १२, ४१, ४८-६, ६०, ७१, ११६
 विभीषण ४०
 विवेकानंद २७५, ३३६
 विश्वरूप ६
 विश्वामित्र ३, २१, २४, ३१, ३७,
 ४६, ५२
 विष्णु १६, ६५-६, ७६, ८८-९१, १०८,
 ११०-१, १२४, १५०, १५७,
 १६२, १७३, १८४, २०७
 विष्णुवर्ध ७५
 वीतलुथ २१, २४
 वृक्षयाज्ञवल्क्य २६, ३३३
 वृक्षशास्त्रात २६, ११२,
 वृक्षहारीत २८, ६६, १००
 वृक्षावध ६२, १३७

વેદમોહિ ૧૫૬

વેન ૪૧

વેદોક્ત ૯૬

વેદ, ચિતામણીરાવ ૩૨, ૩૫

વેદનાથ ૯૯

વ્યાસ ૧૫, ૧૮, ૨૧, ૨૮, ૪૧, ૫૩,
૧૦૦

શાંતિ ૧૫૦, ૧૬૦

શાતાનંદ ૨૪૬

શાત્રુજ્ઞ ૪૦

શાબરી ૩૬, ૪૦

શર્મા, ડી એસ, ૫૬, ૧૩૧-૨

શકર ૧૫૭-૮, ૧૬૨

શકર (શકરાચાર્ય) ૫, ૬૯, ૧૦૭,
૧૧૭-૨૦, ૧૬૧, ૩૩૧, ૩૩૩

શકરદેવ ૧૭૧, ૧૭૭

શાતાતપ ૨૫, ૮૩,

શાકંગી ૧૬

શાકિલ્ય ૫૫-૬

શાત્રુ ૪૦

શાંતિ બહામની ૧૯૯

શિવ ૯, ૪૨, ૬૧, ૮૧, ૮૬, ૯૬,
૧૦૮, ૧૧૯, ૧૫૦-૬૦, ૧૬૨,
૨૦૭

શિવાજી ૩૨૬

શુક ૨૧

શુક ૪૦-૧

શુન રોપ ૩૮

શુદ્ધ ૮૫

શોનક ૨૬, ૬૩

શીક ૧૫૬

શ્રીકૃષ્ણ, જીઓ કૃષ્ણ

શ્રીનાથજી ૧૩૮-૪૦

શ્રીરમ ૧૨૭, ૧૩૦, ૩૨૧

મત્યકામ જાલાલ ૧૫

સત્યવતી ૪૦-૧, ૧૦૦

સનક ૧૯

સનાતન ગોસ્વામી ૧૬૮

સમંતભદ્ર ૨૮૬

સદ્ગુણ ૨૩૦-૪૮, ૩૩૫

સદ્દેવ ૪૪

સર્વ ૧૧૨

સાયણ ૮, ૧૫

સાવલ માળી ૧૯૬, ૨૦૭

સાદુર ૩૧૨

સિદ્ધયદ્ર ગણિ ૮૫

સિદ્ધિયાર ૧૫૪

સીતા ૩૮

સુમીવ ૩૮

સુદક્ષિણ ૧૨

સુદામા ૧૯૩

સુદામા માળી ૧૮૩-૪

સુલભાચમ ૧૬૧

સુભદ્રા ૯૭, ૧૭૫

સુમત્ ૮૦

સુમત્ર ૩૬ ૪૬

સુમિત્રા ૧૬

સુરેશ ૨૬૮

સુદમૂર્તિ ૧૫૩

સુદરશન ૧૨૬

સેના નામી ૨૦૬-૭

સોપાન ૧૮૬, ૨૨૦

સ્વપ્રેક્ષર ૫૬

હનુમાન ૩૬, ૪૦

હરિ ૫૪, ૫૬, ૬૧-૪, ૮૭, ૯૧, ૧૨૪,
૧૩૫, ૧૬૩, ૨૦૪, ૨૦૬, ૨૦૭
હરિકેશી બળ, ૨૮૪, ૨૮૭ .
હરિદાસ ૧૬૭
હરિરાય ૧૩૬
હરિશંદ્ર ૨૫૫

હર્ષ ૧૬
હવાયુધ ૬૭
હાટકેશ્વર ૯૮
હિમાલય ૩૬, ૪૧-૨, ૧૫૦-૧, ૧૫૭
હિલિયોડોરસ ૬૮